Ce a fost
Cum a fost

Paul Cornea

de vorbă cu
Daniel Cristea-Enache

POLIROM

CARTEA ROMÂNEASCĂ

Ce a fost – cum a fost

Paul Cornea de vorbă cu Daniel Cristea-Enache

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

www.cartearomaneasca.ro

Editura CARTEA ROMÂNEASCĂ
București, Calea Victoriei nr. 133, sector 1

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

CORNEA, PAUL

Ce a fost – cum a fost / Paul Cornea de vorbă cu Daniel Cristea-Enache; pref. de Paul Cornea; postf. de Daniel Cristea-Enache. – Iași: Polirom, 2013

ISBN print: 978-973-46-3893-2
ISBN ePub: 978-973-46-4166-6
ISBN PDF: 978-973-46-4167-3

I. Cristea-Enache, Daniel
II. Cornea, Paul (pref.)
III. Cristea-Enache, Daniel (postf.)

821.135.1-94(047.53)

Printed in ROMANIA

Ce a fost
Cum a fost

Paul Cornea
de vorbă cu
Daniel Cristea-Enache

POLIROM
CARTEA ROMÂNEASCĂ
2013

Cîteva lămuriri indispensabile cititorului acestei cărți

Această carte cuprinde relatarea principalelor secvențe ale existenței mele sub comunism. E o carte de amintiri, unde însă inițiativa spunerii, ordinea și accentele rostirii nu-mi aparțin pe de-a-ntregul, ele fiind, sub aspect tematic și formal, îndatorate substanțial întrebărilor puse de Daniel Cristea-Enache. Acest tînăr prieten mi-a bătut la ușă într-un ceas de preocupare și neliniște a cugetului. Știam că venise vremea să-mi fac bagajele, că era nevoie chiar să mă grăbesc, să ies cu ceea ce vreau să transmit înainte ca fiziologia să se răzvrătească și să mă trimită într-un definitiv concediu intelectual. Țineam mult să nu plec înainte de a-mi destăinui experiența crucială a vieții, și anume: militantismul în slujba utopiei și dezangajarea, survenită cu greu, prin destrămarea crezului tinereții și recîștigarea normalității. Socoteam că restituirea onestă a parcursului meu existențial va fi de folos tuturor celor care-mi ignorau antecedentele și intimitățile, fie ei prieteni, colegi, studenți ori simpli cititori. Îndeosebi mi se părea că povestea căderii în eroare și a edificării mele laborioase va putea fi utilă tinerilor, celor lipsiți de percepția directă a ceea ce s-a petrecut înainte de 1990, tentați uneori să judece expeditiv și nechibzuit, sub ademenirea idealității unui program care, în ciuda tuturor evidențelor negative și a demascărilor, e departe de a-și fi irosit potențialul atractiv.

Ezitărilor asupra chipului în care ar fi cel mai nimerit să-mi scriu memoriile, cu riscul ca ele să se transforme în alibiuri ale amînării indefinite a începerii lucrului, le-a pus capăt propunerea lui Daniel Cristea-Enache. Ea mi-a apărut, din capul locului, ca fiind incitantă și convingătoare. Asocierea vocii prietene a unui critic tînăr și performant – fost, ca student, unul dintre preferații mei –, care să-mi orienteze prin curiozitățile și feedbackul său empatic, dar intransigent, traseul istorisirii, mi s-a părut o bună intrare în materie. A lăsa altcuiva, unui spirit fratern, locuitor al aceluiași spațiu valoric, dar total diferit prin vîrstă, formație, experiență a vieții, interese și perspective, sarcina de a pune întrebări și de a verifica legitimitatea răspunsurilor însemna pentru mine ceva extrem de important: a-mi testa cît de acceptabilă îmi poate fi subiectivitatea. Cu toate acestea, nu încape îndoială că oferta lui Daniel Cristea-Enache constituia un pariu: existau o mie și unul de motive pentru care, în pofida auspiciilor favorabile, ea ar fi putut conduce la eșec. Nu s-a întîmplat așa. De fapt, așteptările mele au fost depășite. Colaborarea dintre

mine și Daniel a funcționat exemplar. Cît de bine am reușit să-mi tematizez proiectul, respectiv evocarea angajamentului și apoi a desprinderii de comunism, nu e, desigur, cazul să apreciez în calitatea mea de autor. Ceea ce însă pot spune, cu mîna pe inimă, e că fără aportul inteligent, tenace și plin de tact al tînărului meu prieten, cartea aceasta n-ar fi fost scrisă. Îi datorez îndeosebi două lucruri. În primul rînd, abilitatea de a-mi pune întrebări pertinente, care să-mi deșurubeze reticențele și să scoată clar în lumină importanța mizei celor discutate. În al doilea rînd, capacitatea, nu tocmai frecventă la oamenii noștri de litere, de a asculta, cu răbdare și interes proaspăt, ceea ce vorbitorul are de spus, asigurîndu-i un climat care să-l emuleze și să-l responsabilizeze.

În încheierea acestor clarificări esențiale, aș vrea să mă mai opresc asupra unui fapt semnificativ. E bine de știut că structura cărții de față, cu disproporția flagrantă de dimensiune a întrebărilor față de răspunsuri, nu a fost planificată. Ea a apărut pe drum, pe parcursul lucrului, ca o consecință necesară a realizării țelului propus. Ne-am stabilit de la început să operăm scriptic, renunțînd la oralitate, spre a evita divagațiile, alunecarea în mărunțișuri, improvizațiile, capriciile de moment, superficialitățile voioase; seriozitatea și importanța temei pe care o abordam, marea ei încărcătură existențială și afectivă, impuneau o elaborare îngrijită, deplin conștientă de ceea ce spune și de ceea ce implică. Am convenit, de asemenea, să uzăm de metoda clasică a întrebărilor și răspunsurilor, fără a fixa a priori vreo clauză restrictivă. Daniel Cristea-Enache s-a opus chiar și ideii de a cădea în prealabil de acord asupra unui scenariu care să aproximeze linia generală a lucrării. Această largă deschidere, bazată pe acomodarea textelor la ținta urmărită și pe lipsa de prejudecăți, s-a dovedit extrem de fructuoasă. Ne-a permis să înțelegem repede că dialogul pe care-l purtăm se îndepărtează de normele unei convorbiri, unde replicile se nasc din replici și se succedă într-o dinamică vivace. Întrebările lui Daniel nu se limitau la un schimb de opinii – ele reclamau partenerului povestiri și analize, evocări de atmosferă, de oameni și situații concrete. Era îndreptățit s-o facă și i-am acordat tot sprijinul, bucuros să-mi revizitez trecutul și să-l restitui în adevărul său. Astfel, conversația noastră a căpătat alura unui interviu aprofundat, iar răspunsurile s-au transformat în capitole de carte. Daniel a înțeles și un alt lucru important – că, pentru a evidenția centralitatea problemei comuniste, era oportun să evităm extinderea biografiei mele spre obiective secundare, fie ele prețioase din unghiul cunoașterii individuale (cum ar fi, de pildă, călătoriile). Tot el a preconizat să încheiem cartea de față în 1989, odată cu căderea comunismului, și a insistat (mai puțin decît aș fi avut personal chef) asupra activităților mele didactice și de cercetare. I-am dat dreptate în ambele privințe. Aceasta explică (între altele) de ce cartea de față lasă pe din afară ultimii douăzeci și ceva de ani ai vieții mele, fără a mai vorbi de o serie de aspecte, puncte de vedere, laturi de personalitate ce mă caracterizează și sînt departe de a-mi fi indiferente. Lipsesc astfel capitole despre colegi și prieteni, foștii mei studenți, despre lecturile preferate, evoluția ideilor mele politice, în genere

despre filozofia vieții la care am ajuns în lunga mea peregrinare peste încălecarea de secole. Voi mai avea vreodată șansa de a vorbi despre aceste lucruri? Avînd în vedere culoarul din ce în ce mai îngust pe care alerg și vîrsta (pe care, în pofida tuturor vicisitudinilor știute și neștiute, oamenii o numesc „frumoasă”), pare puțin probabil. Și totuși, fără să-mi fac iluzii, consecvent cu natura mea profundă, rămîn de un optimism moderat.

*

Fie-mi permis ca, dincolo de colaborarea cu Daniel Cristea-Enache și în afara oricărei obligații protocolare, să semnalez numele unor persoane care m-au ajutat ca proiectul meu de depoziție să se transforme într-un manuscris, iar manuscrisul într-o carte. În acest proces, un loc pe care nu-l poate împărți cu nimeni, primordial și inconturnabil, revine soției mele Irina Cornea. Cîțiva apropiați au avut răbdarea să citească parțial ori în întregime textul, făcîndu-mi cunoscute opiniile și încurajările lor: doamnele Gabriela Adameșteanu și Adriana Bittel, domnii Livius Ciocârlie, Radu Cosașu, Eugen Negrici și Andrei Cornea. Cu autoritatea și solicitudinea lui de șef de orchestră al Editurii Polirom, domnul Silviu Lupescu mi-a oferit concursul neprețuit al unor profesioniști competenți și inimoși: doamna Ema Stoleriu, domnii Adrian Botez, Cezar Petrilă și Radu Răileanu. Le exprim tuturor deplina mea gratitudine.

Paul Cornea

1

Un proiect tardiv și dificil

Daniel Cristea-Enache: *Stimate domnule Paul Cornea, citind cîteva dintre interviurile pe care le-ați acordat revistelor culturale în ultimii ani, am observat o întrebare care se tot repeta: de ce nu vă scrieți memoriile? Din sentimentul reporterului, al conlocutorului, că este extrem de interesant ceea ce îi spuseseți pe parcursul interviului, deriva firesc această curiozitate privind un proiect memorialistic asumat.*

*În vreo două rînduri, ați scăpat de această nouă obligație menționînd cartea la care lucrați în intervalul respectiv, și care vă solicita, spuneați dumneavoastră, mai mult decît estimați. Între timp, această carte (*Interpretare și raționalitate*) a apărut, astfel că în prezent nu mai aveți „alibiul" implicării într-o cercetare laborioasă. Cum veți răspunde, prin urmare, propunerii mele de a realiza un volum de convorbiri în care memorialistica își va avea partea ei? Este dificil pentru dumneavoastră să vă reorganizați mental, afectiv și scriptural trecutul, dat fiind că ați traversat atîtea experiențe? A pune pe hîrtie un anumit episod înseamnă a-l falsifica inerent, printr-o perspectivă mult mai largă dobîndită de subiectul care l-a trăit?*

De ce nu v-ați scris pînă acum memoriile, domnule Profesor? De ce vi le veți scrie de acum, topite în acest dialog care mă onorează?

Paul Cornea: E adevărat că am fost îndemnat stăruitor în ultimii ani de prieteni și cunoștințe să-mi scriu memoriile. Deși proiectul mi se părea nu doar necesar, ci și abordabil, l-am amînat mereu. O bucată de vreme fiindcă mi se părea că nu sînt încă suficient de bătrîn spre a-mi scotoci prin amintiri, căci, pe drept ori pe nedrept, organizarea unei explorări sistematice a trecutului se asocia în mintea mea cu un soi de demisie din prezentul viu și activ, preocupat de ceea ce întreprind acum și de ceea ce plănuiesc pentru mîine. Știam, desigur, că urma inexorabil să vină și timpul retragerii, al coborîrii în explorarea lui „ieri". Consideram însă că acest moment al reculegerii și resemnării nu sosise încă pentru mine; datele din buletinul de identitate îmi apăreau ca o cacealma: în mod cert, nu aveam vîrsta anilor înscriși acolo.

A mai fost la mijloc și altceva: aveam în șantier o carte (*Interpretare și raționalitate*) care-mi monopoliza orizontul intelectual și mă împiedica să-mi asum un alt proiect major. Am încheiat-o pînă la urmă, fără a avea însă sentimentul că o sfîrșisem efectiv. Aveam încă multe lucruri de spus, îmi dădeam bine seama de existența unor vulnerabilități, îmi pierdusem însă răbdarea de a continua, îndeosebi plăcerea de a o scrie. Așa că, într-o bună zi, m-am hotărît să o termin și am terminat-o (surprinzîndu-i pe apropiații mei, dar și pe Silviu Lupescu, deja deprins cu reportarea de la un an la altul a depunerii manuscrisului).

Eliberat de obsesia cărții, am intrat într-o lungă expectativă, ezitînd în fața evantaiului de opțiuni care mă îmbiau. De ce să mă apuc? Și iată că, fără să vreau, gîndul de a-mi reexamina drumul parcurs într-o epocă atît de zbuciumată și contradictorie ca aceea care duce din anii ’20 ai secolului trecut pînă în anii noștri mi s-a impus ca o prioritate. M-am confruntat însă îndată, așa cum se întîmplă cuiva obișnuit să-și problematizeze proiectele, care e deopotrivă imaginativ și raționalizant, cu o sumedenie de întrebări și presupoziții legate de modul de lucru: să mă povestesc? Prea bine, dar cum? Mergînd pe un pattern convențional? Adoptînd un alt tip de expunere decît cel al continuității biografice? Care ar putea fi cel mai convenabil model de construcție narativă? Din păcate sau din fericire, nu știu, nu posed acea spontaneitate fericită care te împinge la lucru imediat ce ți se năzare ceva. Eu am nevoie să reflectez, întîi suspectez prima variantă ivită, îi evaluez legitimitatea, apoi mă ocup de a doua, o iscodesc și pe ea, iar dacă mai apar altele, le măsor și pe acelea, pînă cînd mă decid. Sînt conștient că stilul acesta are marele dezavantaj că scoate adesea din joc, pentru că viața de obicei nu așteaptă, și mai ales azi, cînd trăim într-o cumplită accelerare a evoluției, cînd răgazul reflecției e tot mai diminuat, iar alternativele se succedă și se interferează într-o goană nebună. Dar n-am încotro: e totdeauna bine să-ți cunoști limitele, iar cînd ai depășit 85 de ani calendaristici e ridicol să nu le asumi.

În această fază meditativă, din care nu lipseau, firește, impulsurile teoretice – de la Philippe Lejeune, cu cunoscutul său *Pact autobiografic*, pînă la Serge Doubrovsky, Hayden White, Dorrit Cohn și atîția alții care și-au pus problema raporturilor dintre ficțiune și non-ficțiune, inclusiv, foarte recent și într-un context apropiat preocupărilor mele, Ion Vianu –, mi-a venit, pe neașteptate, propunerea ta. Marele ei atu: schimbarea regulii de joc. În locul unei redactări singulare – un dialog care să facă auzită distinct și o altă voce decît cea a autorului. E un lucru pe care-l cred binevenit, deși nu e totdeauna ușor de realizat, dintr-o mie și unul de motive, dintre care incompatibilitatea de interese și așteptări nu este cel mai

neînsemnat. O știu prea bine – și studiul meu recent despre interpretare o atestă – că orice subiectivitate are o imperioasă nevoie, spre a nu se transforma în subiectivism, de concursul binevoitor, dar vigilent, comprehensiv, dar critic, al unui interlocutor fratern, cu simțăminte și atitudini apropiate, însă diferit prin formație, opinii, veleități. Cred că dumneata, dragă Daniel, îndeplinești exact aceste condiții. Mi-ai fost student, unul dintre cei mai dotați pe care i-am avut după 1990. Ai experiența a două volume de convorbiri, cu Ileana Mălăncioiu și Octavian Paler. Ai deja, la cei 35 de ani ai tăi, o operă în spate: cîteva cărți de critică și istorie literară de bună calitate. Pe de altă parte, ești extrem de activ și implicat în viața noastră literară. Deși n-am avut ocazia să ne apropiem, am rămas în relații cordiale și ți-am urmărit cariera, cu simpatie și încredere. Iată așadar suficiente motive ca să accept cu plăcere propunerea generoasă pe care mi-ai făcut-o, de a restitui într-o convorbire liberă traseul meu existențial și profesional.

Și acum, în încheierea acestui cuvînt preliminar, permite-mi să zăbovesc o clipă asupra unei afirmații din finalul scurtei tale introduceri. Spui că „a pune pe hîrtie un anumit episod înseamnă a-l falsifica inerent, printr-o perspectivă mult mai largă dobîndită de subiectul care l-a trăit". Problema pe care o ridici e fără îndoială centrală. M-a frămîntat și continuă să mă frămînte și pe mine. Apropo de „falsificarea" aceasta, survenită prin schimbarea contextului, vreau să reamintesc un aforism remarcabil al lui Nietzsche, citat undeva de Timothy Garton Ash: „Am făcut cutare lucru, spune memoria mea. Nu se poate să fi făcut asta, spune mîndria mea. Pînă la urmă, memoria cedează". Timothy Ash adaugă că pentru Schopenhauer ar fi fost mai plauzibilă înlocuirea termenului „mîndrie" cu cel de „vanitate". Da, e de domeniul evidenței că există o tendință puternică de a ne autopromova, de a ne pune în valoare meritele și de a omite ori de a găsi justificări laturilor negative ale activităților noastre. Mîndria ori vanitatea ne modelează mai degrabă imaginea de sine decît adevărul. Pe de o parte, înfrumusețăm, pe de alta, uităm ce nu ne convine. Dar dacă realmente ținem, nu spun la adevăr – cuvîntul e prea tare –, ci la reprezentarea cît mai adecvată a prezenței noastre în lume, trebuie să luptăm cu acest nărav al suirii pe soclu, să ne străduim să-i limităm pe cît posibil influența. Este ceea ce-mi propun în această carte, deși recunosc că o anumită doză de ficționalizare e totuși inevitabilă…

2

Mod de lucru

D.C.-E.: *În primul rînd, țin să vă mulțumesc pentru cuvintele frumoase spuse despre mine. Nu vă ascund că, în ce vă privește, ați fost printre profesorii de la Litere pe care i-am admirat și i-am respectat cel mai mult. Îmi amintesc ca ieri cursurile dumneavoastră de Istoria Literaturii Române (eram pe atunci în anul II), precum și seminariile aplicate de la Master, unde făceați cu noi o laborioasă* Introducere în teoria lecturii. *Aveați – și ați păstrat – o curiozitate intelectuală remarcabilă. Departe de a fi blazat, vă arătați vivacitatea reflexivă și speculativă la fiecare întîlnire; și, după unica săptămînă în care am lipsit de la orele cu dumneavoastră, m-ați întrebat: „Daniel, de ce ai lipsit data trecută?".*

Evoc aceste lucruri pentru că ele spun ceva important despre profilul dumneavoastră profesional și uman și, nu mai puțin, despre legătura uzuală, dar neobligatorie, care se face simplificator între vîrsta biologică și vîrsta memorialistului. Nu pentru că sînteți octogenar îmi păreți un adevărat Subiect memorialistic, ci fiindcă, traversînd epoci atît de diferite și de complicate (fiecare în felul ei), ați reușit să vă mențineți intacte reperele de autonomie individuală. Mă interesează nu atît un anumit timp istoric (îl pot recupera din cărțile de istorie și din diferite surse documentare), cît felul în care acest timp este răsfrînt prin prisma unui autor ca Ileana Mălăncioiu, Octavian Paler sau Paul Cornea.

Legat de structura cărții de față, să spun că dumneavoastră v-ați fi dorit mai multe runde de întrebări puse de către mine, astfel încît să aveți o perspectivă mai amplă asupra răspunsurilor. Dar eu v-am rugat – și ați acceptat – să mergem pe formula întrebare/răspuns/întrebare nouă/ răspuns nou. „Algoritmul" acesta, verificat deja în precedentele cărți-dialog, îmi permite plierea pe ceea ce spune, în fiecare moment al convorbirilor, interlocutorul. Dialogul e mai strîns, cu feedback. Dezavantajul constă, într-adevăr, în faptul că nu aveți o perspectivă asupra a ceea ce va urma. Dar, vă rog să mă credeți, nici eu nu am. Nu știu ce-mi veți fi spus în această „rundă". Cînd voi afla, voi „reacționa" printr-o nouă secvență interogativă, ținînd cont și de cele deja spuse (evocate, mărturisite).

Pornim astfel la drum și îl continuăm în această manieră? E acceptabil, pentru dumneavoastră, să vă lăsați „pe mîna mea"?

P.C.: Îmi propui un mod de lucru la care nu mă așteptam. Mă tem că o discuție dusă – cum zice francezul – *du tac au tac*, întrebare/răspuns, fără o perspectivă clară asupra drumului de parcurs, ne-ar putea rătăci în divagații sau mărunțișuri. Or, ținta mea nu este să particip la o conversație oarecare, ci să folosesc ocazia pentru a-mi reexamina principalele evenimente ale vieții, în lumina înțelesului pe care li-l dau acum – altfel spus, spre a-mi lua temperatura identitară în ceasul asfințitului. Recunosc însă că nu există o singură cale de acces către atingerea țelului dorit. În același timp, îți acord întreaga încredere. Pe de o parte, îmi spui că te interesează felul în care convulsiile istoriei s-au răsfrînt asupră-mi, pe de alta, că algoritmul întrebare/răspuns, fără a prescrie din capul locului cursul dialogului, a dat bune rezultate. Ambele asigurări sînt bine-venite. Ca atare, îți accept propunerea și mă las „pe mîna ta". Cu atît mai mult cu cît, fiind vorba de o experiență nouă pentru mine, sînt incitat de aspectul ei inedit. Așa stînd lucrurile, îți sugerez să ne apucăm de treabă, să trecem la „plebicist".

3

Întîlnire cu Mihail Sebastian

D.C.-E.: *V-aş propune să pornim dintr-un punct care nu este al copilăriei, ci al adolescenței: o întîlnire care poate să fi jucat (sau nu?) un rol formativ important în viața dumneavoastră. Mă refer la întîlnirea cu Mihail Sebastian, care v-a fost profesor de literatură la Liceul Evreiesc. Subiectul Sebastian este unul destul de încins acum, fiindcă studiul recent al Martei Petreu,* Diavolul și ucenicul său, *ține să dovedească extremismul de dreapta „protocronic" al unuia dintre discipolii lui Nae Ionescu. M. Sebastian, în opinia Martei Petreu, a fost extremist înaintea lui Cioran și a lui Eliade...*

Cum l-ați văzut, în adolescență, pe fostul adolescent remarcat pe vremuri la un examen de către Nae Ionescu? Cum îl vedeți acum, cînd dețineți o experiență de viață, de lectură și de comprehensiune critică incomparabil mai bogată decît cea a elevului care ați fost? V-a marcat într-un mod mai profund întîlnirea cu Sebastian? A fost o șansă pentru dumneavoastră? Dacă da, în ce fel?

P.C.: Nu mă aşteptam să începem cu amintirile despre Sebastian. Dar e adevărat că întrebarea atinge un punct nevralgic: întîlnirea cu autorul lui *De două mii de ani* a constituit un eveniment cu întinse repercusiuni în formarea mea intelectuală. M-am mai ocupat de acest subiect într-un fragment memorialistic din 1995, publicat în *Arc*, revistă elegantă, însă efemeră, condusă de G. Bălăiță. Articolul a rămas practic necunoscut și n-a mai fost reluat în nici unul dintre volumele mele. L-am recitit acum, constatînd, cu satisfacție, că n-am nimic substanțial de rectificat. Dar dacă n-am ce retușa, am însă, desigur, adaosuri de făcut, explicații de oferit. Ca atare, cred că cel mai potrivit răspuns la întrebările puse ar fi să reproduc din textul menționat pasajele semnificative. Preliminar, țin doar să subliniez că aparțin unui material care devansează cu un an apariția explozivului *Jurnal* de la Humanitas, moment hotărîtor în schimbarea percepției publice asupra scriitorului.

„L-am cunoscut pe Mihail Sebastian în circumstanțe dramatice și la o vîrstă ingrată. Aveam 18 ani, se instalase puterea legionară, fusesem

izgonit din liceul în care învățasem, făceam – nu pentru prima dată, dar într-un mod incomparabil mai drastic decît oricînd înainte – experiența traumatizantă a excluderii. Aceeași experiență amară o traversase și Sebastian, devenit profesorul meu de Română în clasa a VIII-a a unui liceu improvizat, unde condiția de «ghetto» trebuise asumată de la o zi la alta. În cazul său, rana va fi fost (și după fragmentele de *Jurnal* pe care le cunosc a și fost) încă mai dureroasă. Întrucît mă privește, profund zdruncinat în sentimentul de a mă simți «acasă», dispuneam totuși de o prodigioasă mașină de fabricat iluzii; ea continua să funcționeze, în pofida speranțelor confiscate și avertismentelor lugubre. Sebastian trăia, în schimb, cu luciditate și în toată duritatea sa implacabilă, coșmarul scoaterii din joc: fusese nu doar eliminat dintr-o redacție, ci expulzat din viața literară și supus interdicției de semnătură, fără ca vreunul dintre prietenii săi apropiați să-și exprime public (sau să-și poată exprima public) protestul. Pe deasupra, am motive să cred că trebuie să-i fi fost extrem de neplăcută obligația de a-și cîștiga pîinea într-o cancelarie de școală, unde mulți colegi îl priveau chiorîș din cauza scandalului prefeței la *De două mii de ani*.

Pentru mine și cîțiva dintre bunii mei prieteni, din păcate astăzi dispăruți, profesoratul lui Sebastian a constituit un mare noroc. Era cineva din afara nomenclatorului didactic, nu un dascăl printre ceilalți, ci un actor important al scenei literare, o personalitate notorie și controversată, despre care în jurul meu se spunea, deopotrivă, tot răul și tot binele. Știam că aparține unei generații strălucite și productive, ieșită de sub pulpana unui mentor charismatic. Că pentru el literatura nu constituia o disciplină de predat, ci o ambianță de atelier, un spațiu de viață, invadînd și irigînd toate ariile contigue ale filozofiei, eseisticii sau erudiției. Trăiam pe-atunci sub fascinația cărților, într-o continuă prospectare de autori și itinerare spirituale. Căutam febril fără a ști prea bine ce, îmi dăruiam nopțile unor lecturi îndelungi și dezordonate. Citisem, se înțelege, și *De două mii de ani*, iar romanul mă tulburase adînc: drama naratorului nu era oare și drama mea? Procesul identificării e rapid în adolescență, iar condițiile lecturii îl favorizau enorm. N-aveam de unde ști atunci că Sebastian însuși (și nu naratorul interpus, cu statutul lui incert, de personaj fictiv ori semireal, în orice caz, degajat de responsabilitate epistemologică) îi scrisese lui Petru Comarnescu, la 12 august 1936, următoarele rînduri zguduitoare: «Copilăria mea – ca a tuturor celor din generația mea – s-a scurs sub semnul grijii și al dragostei de țară. Aveam 11 ani cînd din capătul străzii Lucaci au apărut cei dintîi ulani, călări, și am plîns cînd i-am văzut. Am trăit atmosfera aceea înfrigurată cînd fiecare veste despre un succes al nostru, al românilor,

era o sărbătoare și fiecare înfrîngere, o umilință și o deznădejde. De cîte ori era – și este – vorba de România, inima îmi bate la fel. De ce să fiu eu considerat mai puțin român decît Mișu Polihroniade, de pildă, și, ceea ce este și mai umilitor, să mi se refuze chiar permisiunea de a avea un sentiment patriotic?». Aceste întrebări nu erau oare și ale mele?

L-am întîmpinat pe Sebastian cu o imensă curiozitate și speranță: voiam să știm, eram flămînzi de adevăr și nu găseam pe nimeni în jur care să ne arate, cu deget de lumină, încotro trebuie s-o apucăm. Noul nostru profesor nu aparținea oamenilor care te cîștigă de la primul contact. Era de statură potrivită, mai degrabă mărunt după etalonul manechinelor de azi. Fizionomia sa gînditoare, cu ochi adînci și buze senzuale, avea un aer copilăresc, reprimat parcă de o încruntare nefirească: se temea să-și dezvăluie lumea lăuntrică? Voia să-și cenzureze printr-o severitate impusă spontaneități pe care și le socotea vulnerabile? Părea un *puer senex*, un tînăr îmbătrînit precoce, zidit nu atît din elanuri, cît din eșecuri, alcătuit dintr-un aliaj straniu de prospețime și oboseală, de sensibilitate hăituită, dar ținută în frîu. N-avea nimic dintr-un învingător, căci îi lipseau aroganța și siguranța de sine, dar nici nu semăna a învins: dincolo de anxietatea privirii frapa în chipul lui o tresărire încremenită de orgoliu, mîndria încăpățînată a unui neam bătrîn. Așeza între el și ceilalți o distanță politicoasă, dar ferm păzită, încît mi-au trebuit luni de zile de asediu și cîteva vizite în casa pe care o locuia în strada Antim spre a sparge gheața.

Mi-e greu astăzi să dau o imagine exactă despre lecțiile de literatură din clasa a VIII-a (corespunzînd cu a XII-a din zilele noastre). A trecut mai bine de jumătate de secol, amintirile s-au aburit, rețin mai degrabă impresia generală decît detaliile. Esențial mi se pare să arăt că orele cu Sebastian constituiau, într-un soi de contratimp ironic în raport cu măsurile de represiune a căror victimă eram, o veritabilă *laudatio* a creativității românești, exemplificată, entuziast și convingător, pe texte ale autorilor reprezentativi. Evident plictisit de chițibușurile pedagogice (trecerea absenților în catalog, verificarea temelor date acasă, «ascultarea» și punerea de note), profesorul căpăta aripi cînd ajungea să «explice» scriitori. Vorbea cu o pasiune reținută, colocvial și nu oratoric, pe un ton calm, căutîndu-și cuvintele. Ținea enorm la proprietatea termenilor, o cerea celorlalți, cu atît mai mult și-o impunea sieși. Avea formulări frapante, dar nota sa distinctivă cred că rezida mai ales în claritatea luminoasă a expunerii, care făcea plauzibile și explicite chestiunile cele mai complicate. Din cînd în cînd, ispitit de o idee ori furat de cine știe ce asociere incidentală, debitul său căpăta ritm și culoare. Atunci clasa amuțea; de departe, ne parvenea zgomotul surd al orașului, timpul,

suspendat, înceta să mai existe, iar tăcerea se umplea de gînduri și simțăminte, încît la capătul orei aveai senzația că te întorci dintr-o lungă călătorie, transformat de cele văzute și trăite.

Ierarhiile de valoare instituite de Sebastian n-aveau prea mult a face cu cele care dominau pe-atunci școala. În orice caz, profesorul se credea dator să depășească programa. Spre marele nostru beneficiu, ne-a familiarizat contactul cu valorile autentice ale literaturii interbelice: alături de Arghezi și Blaga, de Rebreanu și Sadoveanu, au intrat atunci în universul nostru spiritual *Craii de Curtea Veche*, poeziile lui Ion Barbu, romanele Hortensiei Papadat-Bengescu, *Patul lui Procust*, *Ultima noapte*… și dramele lui Camil Petrescu. Metoda de lucru era simplă: trebuia să citim textele, apoi le comentam în clasă pe bază de referate, alteori într-o convorbire liberă. Concluziile lui Sebastian veneau la sfîrșit, uneori sugrumate de clinchetul clopoțelului, însă totdeauna limpezi și incisive. De obicei, ni se păreau atît de judicioase, încît aveau aerul că rezultă din firea lucrurilor și nu că reprezintă niște interpretări personale între multele posibile. De-abia cînd ne regăseam singuri, departe de prestația profesorului, începeam să surprindem partea inerentă de subiectivitate a punctelor sale de vedere. Dar ne era și atunci dificil să ne desfacem de sub vraja lor.

Tactica noastră consta în a-l ține de vorbă. Nu doar ca să învățăm, ci și ca să-l descoasem, căci știam că descinde din însuși centrul vieții literare, că deci deține mii de cancanuri și detalii amuzante. Dar ne ciocneam în această privință de o rezistență deliberată: nu făcea niciodată aluzie la relațiile lui de prietenie ori de adversitate cu unul sau altul dintre confrați. Se străduia să fie nepărtinitor, să dezvăluie ordinea ascunsă a sensurilor ca o structură obiectivă și necesară. Modelul acestei viziuni critice trimitea desigur la Lovinescu, al cărui volum de *Istorie a literaturii contemporane*, din 1937, ni-l recomandase, de altfel, insistent. Dar, spre deosebire de Lovinescu, pe care talentul portretistic și virtuozitatea stilistică îl puneau uneori în conflict cu exigența observației conforme, Sebastian părea a fi în stare să se abstragă, să se distanțeze de implicațiile egotiste. Ținea să ne convingă, în orice caz, că justețea unei propoziții e mai importantă decît relevanța ei estetică.

Alt lucru semnificativ: nu se erija într-un director de conștiință, nu voia să ne impună nimic; ne trata ca pe niște adulți responsabili. Într-o măsură greșea: eram încă puțin deprinși să duelăm logic, cîntărind argumentele și motivîndu-ne părerile. Îmi spun adesea că ar fi fost salutar să aibă cu noi mai puține maniere. Dacă uneori și-ar fi permis să tranșeze scurt ori să ne zgîlțîie cînd o luam razna, ne-ar fi cruțat probabil de rătăciri dureroase.

Îl iritau poza, declamația, ifosele. Ne învăța să nu ne jucăm cu superlativele, să supunem orice afirmație unei verificări personale. Avea, de pildă, un surîs mefient, ironic, ori de cîte ori se confrunta cu un «plural al majestății»: «noi știm că…», «noi credem că…». «Noi» – adică cine? Socotea intolerabil să ne atribuim complicități obscure, să conchidem sărind în galop peste premise, să ne complacem în simplitatea voioasă a locului comun. Refuza misticismul sub orice înfățișare, apărînd prerogativele spiritului critic, dreptul suveran la interogație și dubiu.

Și, cu toate astea, unele lucruri ne sîcîiau la profesorul nostru. Cred azi că raționalismul său nu menaja un spațiu suficient de ambiguitate și umbră, că anti-romantismul și-l manifesta uneori prea vorace (poate în spirit pedagogic și autocritic, fiindcă își dădea seama de propriu-i sentimentalism latent). Oricum, echilibrul, reticența, litota, ceea ce aș numi, sperînd să nu fiu rău înțeles, «complexul lui Alexandru cel Mic», nu rimau totdeauna cu starea de spirit a unor tineri nărăvași, incapabili să-și controleze reacțiile temperamentale și gata să se răzvrătească pentru un fleac. Odată s-a întîmplat să-i ironizeze pe avangardiști, iar cineva dintre noi să le ia apărarea. Nu că am fi avut o simpatie specială pentru Voronca și comilitonii săi – nici nu prea știam cine erau și ce scriseseră –, dar simplul fapt că opera lor irita *establishment*-ul critic ne punea în alarmă. Deși contrariat de obiecțiile noastre, mai mult mormăite decît argumentate, profesorul ne-a propus o discuție, cu textele pe masă. Ne-a dat timp să ne pregătim și ne-a trimis (pe Radu Albala și pe mine) la Sașa Pană, memoria vie, dar și arhiva neprețuită a avangărzii interbelice, spre a împrumuta reviste și cărți. Cu generozitatea lui bine cunoscută, Sașa Pană (care, de altfel, menționează împrejurarea în amintirile sale) ne-a pus la dispoziție tot ce doream și, bineînțeles, multe altele pe deasupra. A urmat apoi o dezbatere, vie și furtunoasă, cu materialul în față, încheiată cum se încheie mai toate dezbaterile critice din lumea asta («dincolo» sper să fie altfel!): nimeni nu și-a schimbat fundamental opinia, dar părțile și-au înțeles reciproc mai bine punctele de vedere. Sebastian a distins între rolul euristic, pozitiv, al avangărzii, fiindcă refuza înghețarea limbajului poetic și, pe de altă parte, precaritatea estetică a multor opere, fabricate după un fel de rețetar al devianței, ca atare încercînd să-și camufleze impostura. Teza lui era că politica «răspărului» nu garantează calitatea, nici măcar scăparea de stereotipie. Avea dreptate. Noi, pe de altă parte, am fost uimiți să descoperim că ceea ce apărasem într-un elan de răzvrătire juvenilă se dovedea a fi un filon poetic productiv și larg reprezentat. Aveam și noi dreptatea noastră.

Păstrez și astăzi micul caiet dictando cu teza de română pe trimestrul II al clasei a VIII-a, probă palpabilă a unui incident de care încă

roșesc. Sebastian ne dăduse un subiect liber, spre a ne incita la scris: «Poetul meu preferat». Fiindcă simpatia specială arătată mie de profesor mă făcea să-mi atribui un spațiu de joc mai mare decît al colegilor mei, și împins de o stupidă nevoie de provocare, am hotărît să inversez chestiunea pusă, scriind despre «poetul meu detestat». Printr-o alegere de circumstanță, guvernată de un capriciu pasager, nu de o intenție deliberată, m-am fixat asupra lui I. Minulescu. Mă întreb și azi: de ce «tocmai» Minulescu? Mi-e greu să explic: cel mai verosimil ar fi că era vorba de un fel de «omorîre a tatălui», întrucît versurile *Romanțelor pentru mai tîrziu* îmi hrăniseră nostalgia depărtărilor și setea de descătușare în epoca despărțirii de copilărie. Fapt e că teza mea, inadecvată prin temă, fiindcă răspundea unei întrebări neformulate, și indigentă prin argumentare, constituia, în termeni proprii, o obrăznicie, iar ca test școlar, un eșec, prin calitatea modestă a performării. Sebastian a citit-o cu neplăcere și a adnotat-o critic, ceea ce nu obișnuia să facă. Mi-a adresat atunci cîteva cuvinte usturătoare, pe deplin meritate, reproșîndu-mi frivolitatea și suficiența. De curînd, grație excelentei ediții de Publicistică a Corneliei Ștefănescu, am aflat că Sebastian însuși combătuse, în 1928, falsa reputație a lui Minulescu, în replică la alegația unei reviste franceze că grandilocventul nostru simbolist ar fi nici mai mult, nici mai puțin decît «șeful spiritual» al tinerei generații. Articolul lui Sebastian, scris cu o vervă feroce (era, cum acceptă toată lumea, un polemist de primă clasă), mă face să înțeleg peste ani că ceea ce-l deranjase, mai ales, la mine nu era atît gestul neconformist, cît, înainte de toate, lipsa de măsură și stil.

Cred că îndeosebi pe acest teren, al măsurii, stilului și bunului-gust, lecția lui Sebastian a fost de neprețuit în acea epocă de confuzie a valorilor și de devergondaj pasional. Reacționînd împotriva tumefacției lirice, a clișeelor abisale și a teribilismelor, dar și a acceptării leneșe a celor mai ieftine poncife, el pleda, cu curaj și fermitate, pentru o igienă severă a judecății, exprimării și comportamentului. Nu totdeauna atunci i-am ascultat îndemnurile. Și am avut de ce mă căi.

Nu știu cît de dramatice vor fi fost îndoielile care-l mistuiau pe Sebastian însuși (*Jurnalul* anunțat pentru un viitor apropiat ne va aduce probabil unele deslușiri). În orice caz, el ne-a dat mereu senzația că acestea nu-i afectează întru nimic încrederea în rațiunea critică și în existența unei ordini legitime a valorilor. În mod particular, în neuitatele întîlniri din strada Antim mi-a dezvăluit și alte lucruri: certitudinea că Germania va pierde războiul, că societatea românească își va restabili într-o bună zi echilibrele vitale și sistemul democratic, admirația, de recentă dată, pentru civilizația anglo-saxonă și valorile ei liberale (învăța în acei ani engleza, îl citea și-l cita, cu bucuria regăsirii unui izvor uitat,

pe Shakespeare). Totuși, fundamental, poate și în mod corectiv față de ingenuitățile mele, își afirma apăsat scepticismul, un scepticism sprijinit pe o experiență de decepții personale și întemeiat pe o viziune dezabuzată asupra naturii omenești. Nu credea că intoleranța poate fi extirpată și mă avertiza împotriva înregimentării ideologice, ceea ce, din păcate, nu eram pe-atunci în stare să înțeleg."

Iată, Daniel, un răspuns la întrebările tale, poate prea lung și totuși incomplet. În textul de mai sus, bazat exclusiv pe amintirile mele școlare, se află însă, în mod implicit, destule deschideri spre ceea ce a devenit acum actual și, vorba ta, „încins". Înainte de a-mi da replica, vreau să adaug că am revenit asupra „problematicii Sebastian", de astă dată după apariția *Jurnalului*, la un colocviu ținut la Ierusalim, în 2007 (vezi *Mihail Sebastian. Dilemele identității*, ed. îngrijită de Leon Volovici, Biblioteca Apostrof, Cluj-Napoca, 2009).

4

Rana excluderii.
Antisemitismul. Inițierea comunistă.
Activități subversive

D.C.-E.: *Splendid portretul făcut profesorului dumneavoastră de la Liceul Evreiesc, care preda unor tineri excluși pe motive rasiale literatura română modernă. Foarte bine că ați recuperat aceste pagini publicate în* Arc, *chiar dacă ele au fost scrise înainte de apariția impresionantului, sub toate aspectele,* Jurnal *al lui Sebastian.*

E amuzant să vedem – eu, ca prim lector al răspunsurilor dumneavoastră, și toți cititorii care vor parcurge această carte – că pînă și Paul Cornea, modelul de înțelepciune și de echilibru al atîtor generații de studenți filologi, a fost un adolescent rebel și teribilist, cu lecturi încă de atunci întinse, dar și cu dorința de a se reliefa prin provocare, polemism, iconoclasm. Aspră, dar frumoasă rămîne și lecția de stil și măsură pe care v-a dat-o profesorul de literatură română.

Să vedem finalul deschis al acestei lecții, așa cum l-ați fixat rememorativ: „Mă avertiza împotriva înregimentării ideologice, ceea ce, din păcate, nu eram pe-atunci în stare să înțeleg". În cîteva scurte propoziții, ați sugerat aici foarte multe lucruri – pe care aș vrea să le discutăm, să le detaliem și să le aprofundăm acum. E vorba, neîndoielnic, despre adeziunea adolescentului care ați fost la platforma și structura (în ilegalitate atunci) a stîngii comuniste: despre un ideal pe care l-ați avut în tinerețe și pe care realitățile ulterioare, ale socialismului real, l-au corectat brutal. Înainte însă de a (re)vedea ce s-a întîmplat în anii '50, înainte de moartea lui Stalin și după aceea, înainte de revoluția budapestană și după aceea ș.a.m.d., aș vrea să fixăm acest moment „auroral" al adeziunii dumneavoastră inițiale. Într-un foarte dens interviu luat de Ovidiu Șimonca, spuneați că ați intrat în Partidul Comunist în decembrie 1944, anterior desfășurînd activitate ilegală. Ați furnizat două motive grele pentru această opțiune ideologică: excluderea și marginalizarea ca evreu, cu eliminarea din școală în urma căreia ați ajuns elevul lui Sebastian; și idealismul colorat familial. Tatăl dumneavoastră făcuse parte din vechea mișcare socialistă, iar Dobrogeanu-Gherea fusese idolul lui.

Se poate spune că, într-un asemenea context socio-istoric impregnat de dreapta și de dreapta extremă, erați, în bună măsură, obligat *să vă înscrieți la stînga? Existau și alte opțiuni? Dacă da, care anume? Ați fost înțelept sau teribilist să deveniți comunist în ilegalitate? În istoria de* atunci, *așa cum o reproiectați* acum, *a fost bine sau a fost rău că împărțeați manifeste?*

Ar fi extrem de interesant să rememorați mai pe larg, cu cît mai multe detalii, cariera dumneavoastră de ilegalist: cum decurgea o zi de activitate în „branșă", care vă erau legăturile superioare, unde vă întîlneați, ce acțiuni puneați la cale, care era rezultatul lor și coeficientul destabilizator? S-a mințit atît de mult pe aceste subiecte și am văzut atîtea filme stupide cu ilegaliști à la *Sergiu Nicolaescu, încît ard de curiozitate să aflu istoria reală, din perspectiva unuia autentic. O să vreți oare să povestiți, cu amănunte, cu lux de amănunte? Au trecut 65 de ani de atunci. Dar e imposibil să fi uitat episoadele acelea de eroism juvenil. O zi (o noapte) din viața dumneavoastră de tînăr ilegalist…*

P.C.: Coborîrea în timp, către anii adolescenței, e de obicei o ocazie a nostalgiilor. Nu și în cazul meu: revizitarea trecutului, în faza deschiderii spre largul lumii și a interiorizării valorilor ce formează suportul intelectual și moral al existenței, îmi evocă necazuri și traume. Aveam 16 ani în 1940, un an tragic, tragic pentru țară, care a fost sfîrtecată, și dureros pentru mine, legănat încă, pînă atunci, de naive iluzii.

Primele luni din 1940 au început sub auspicii sumbre, dar nu fără speranță. Cu puțină vreme înainte, Polonia fusese zdrobită de trupele germane și ocupată, pe jumătate de învingători, cealaltă jumătate revenind Uniunii Sovietice, pe baza sceleratului Pact Ribbentrop-Molotov. Anglo-francezii care intraseră în război spre a-i ajuta pe polonezi asistaseră la nimicirea aliatului fără a putea întreprinde ceva. Pe Frontul de Vest domnea încă liniștea, dar întreaga lume își ținea respirația, în așteptarea primăverii, care trebuia să aducă, odată cu topirea zăpezilor, încleștarea celor două armate aflate față în față.

Eram în clasa a VI-a a Liceului „Mihai Viteazul". Depășisem copilăria, dar trăiam încă în ingenuitate, deconectat de atmosfera tensionată și anxioasă din jur, confiscat de lectura marilor cărți, dar și de o fetișcană din vecini, cu ochi albaștri și părul blond, împletit în două cozi ce-i alunecau poetic pe umeri, cu care schimbasem puține cuvinte, dar care-mi locuia deja visele. E adevărat că mă ciocnisem în urmă cu doi ani, în cursul scurtei guvernări Goga-Cuza, de formele agresive ale antisemitismului, însă mă străduisem să uit un incident care atunci mi se păruse revoltător. Într-o zi, bunicul meu din partea mamei (pe cel din partea

tatei, mort de tifos exantematic în primul război mondial, nu-l cunoscusem) a venit să ne vadă, cum o făcea în fiecare săptămînă, mînjit de sînge, cu fața tumefiată și hainele mototolite: îl bătuseră niște huligani pe stradă. M-a mirat atunci că tata nu cheamă poliția. „Dar de ce?", am întrebat, cu surpriză și indignare. Tata m-a privit lung, fără să-mi răspundă. Am revenit, mai insistent, aproape țipînd. De astă dată mi-a oferit explicația: „Pentru că derbedeii nu vor fi găsiți". „Și dacă totuși...", am îngăimat eu. Nervos, dar stăpînindu-se, tata a replicat: „Dacă printr-un miracol ar fi găsiți, poliția îl va considera vinovat pe bunicul, spunînd că el i-a provocat...". „Dar cum se poate așa ceva?" „Din nefericire, se poate, totul se poate, cînd ești evreu – a continuat el. De altfel, te-am avertizat...". Da, teoretic mă pusese în gardă, temîndu-se să nu fiu luat prin surprindere la școală. Acolo nu se întîmplase însă nimic serios, încît conștientizarea a ceea ce înseamnă efectiv discriminare am avut-o atunci, aflînd că există două feluri de cetățeni, unii cu drepturi, alții fără, unii pe care legea îi protejează, alții care trebuie să îndure umilințele și să tacă. De fapt, cred că purtarea tatălui meu a fost greșită – ar fi trebuit să sesizeze autoritățile, să se lupte, să nu se resemneze, chiar dacă șansa unei reparații era minimă. Dar nu despre asta vreau să vorbesc aici.

Primăvara a venit și în 1940, ca totdeauna, cu indiferența ei suverană. Războiul a intrat într-o fază explozivă, năruind repede și în mod cu totul brutal speranțele celor ce credeau că dictatura va pierde în confruntarea cu democrațiile Apusului. În mai și iunie, trupele naziste au înfrînt Franța în numai 40 de zile, Hitler devenind astfel stăpînul Europei. Întregul sistem de alianțe care regla echilibrul politic continental, în baza Tratatului de la Versailles, s-a prăbușit, iar România s-a trezit izolată și amenințată în însăși existența ei. În iunie, sovieticii și-au însușit prin forță Basarabia și nordul Bucovinei. A venit apoi, în august, Dictatul de la Viena, care a consfințit pierderea Ardealului de Nord. A urmat cedarea celor două județe din Dobrogea. Încercările lui Carol al II-lea de a supraviețui, instalînd un guvern pro-german, Guvernul Gigurtu, n-au dat rezultate. Regele a fost obligat să abdice în favoarea moștenitorului tronului, Mihai, împins însă spre un rol pur decorativ. Generalul Ion Antonescu, sfătuit de ambasada germană, sigur de sprijinul lui Hitler, a preluat puterea, devenind conducătorul statului, în fruntea unui regim legionar.

Îmi aduc aminte, cu strîngere de inimă, de toamna sumbră a anului 1940, trăită în anxietate și teamă. Era evident că noul regim din România avea să imite modelul nazist al marginalizării și excluderii evreilor din viața publică. O primă măsură, care m-a consternat și m-a trezit efectiv la realitatea dură a momentului, a constituit-o eliminarea din școală.

Ca întotdeauna, ne dăm seama de valoarea lucrurilor după ce le pierdem. Faptul că urma să mă transfer din liceul în care învățam la un altul, evreiesc, nu mă afecta defel. Problema mea se situa într-un plan simbolic: nu era o plecare de bună voie, ci una impusă, era de fapt o ostracizare, o izgonire, un blam necuvenit. Mi se arăta, cum nu se poate mai limpede, că sînt străin, suspect, că nu merit încrederea celorlalți. Mi se interzicea să plîng, alături de ei, de foștii mei colegi, sfîrtecarea țării. Mi se dădea a înțelege că sînt de prisos. Cînd s-a întîmplat într-o zi să întîlnesc pe stradă un fost camarad de joacă, de hîrjoană, dar și de acostat fetele de la liceul vecin, am avut impresia că ar fi vrut să mă evite. Nemaiavînd însă timp s-o facă, m-a salutat cu o voce parcă împrumutată, mormăind ceva, greu de deslușit. Se lăsase peste noi un fel de cortină de ceață care ne împiedica să comunicăm. Stînjeniți amîndoi, ne-am separat în tăcere, convinși probabil deopotrivă – și el, eu, în orice caz – că n-o să ne mai vedem vreodată. Rana cea veche, a umilinței și excluderii, de care și uitasem, se deschidea din nou, nocivă și aberantă. Doar că, de astă dată, în condiții infinit mai dureroase și mai greu suportabile. Atunci, în 1938, antisemitismul latent ori manifest în anumite medii și cercuri era relativ ținut în frîu, considerat cumva în afara legii. Acum, devenise însăși legea. Autoritățile îl puneau în execuție cu pompă și exces de zel. O categorie a populației, totuși plătitoare de impozite și beneficiind de drepturi constituționale, era pusă sub interdicție, abandonată arbitrarului și abuzurilor. Și nimeni nu protesta. Nu mi-a fost ușor să mă împac cu noua situație, căci, ca să rezum totul într-o propoziție, ea însemna pentru mine pierderea sentimentului de „a fi acasă".

Am traversat atunci o criză identitară. Era firesc pentru cineva născut într-o familie deplin asimilată, fără nici un contact cu credința, deoarece tatăl meu, format în vechea mișcare socialistă, în jurul lui Gherea, era liber-cugetător, socotind religia, dacă nu neapărat un opium al popoarelor, în orice caz, nu mai mult decît un corpus de învățături morale, demne de respect. Chestiunea apartenenței etnice mi s-a pus pe la 12-13 ani. Într-o zi de duminică, singura în care scăpa de ostenitoarea sa muncă de tipograf, tata m-a luat de braț și m-a invitat să facem cîțiva pași împreună, lucru care se întîmpla extrem de rar. Avea o mină gravă, ceea ce-mi sugera că are ceva important să-mi spună. (Exact așa se petrecuseră lucrurile, cu puțin timp în urmă, cînd îmi făcuse cunoscut cum stă treaba cu sexul și reproducerea.) Acum se hotărîse să-mi destăinuie un alt „secret", considerînd că sînt destul de copt ca să înțeleg: faptul că noi sîntem evrei. Nu i-a venit însă ușor să mă lămurească prin ce anume diferim de ceilalți, cel puțin noi, familia noastră, de vreme ce nu știam

ebraica, nu mergeam la sinagogă, nu țineam tradițiile și trăiam în toate asemenea vecinilor creștini. Sub acest raport, eu însumi ilustram perfect situația: dintre toate disciplinele curriculumului școlar, materia care îmi plăcea cel mai mult și la care mă distingeam era literatura română, mă hrănisem cu Eminescu și Caragiale, cu Sadoveanu și Arghezi, singura istorie pe care o știam era cea care începea cu Traian și Decebal, trecea prin Ștefan și Mihai, încheindu-se cu Unirea Principatelor și formarea României Mari. Și atunci în ce consta iudaitatea mea? Deși tata se străduise să-mi explice, mergînd dincolo de evidența că sîntem evrei fiindcă părinții noștri erau evrei și, tot așa, părinții părinților lor ș.a.m.d., argumentele lui nu reușiseră să-mi clarifice în ce constă specificitatea iudaică atunci cînd toate componentele ei definitorii (religie, limbă, cultură, teritoriu) lipsesc. Însă întrebările fără răspuns revin adesea ca stafiile în castelele englezești.

Aveam să mă conving de acest adevăr în momentul expulzării mele din liceul la care învățam. Problema evreității, refulată cîțiva ani, izbucnise din nou, cu o vigoare obsedantă. Respins de comunitatea căreia credeam din tot sufletul că-i aparțin, am avut atunci o reacție de iritare și revoltă. De vreme ce „ei” mă refuză, ce sens are să mă zbat să-i încredințez că sînt cine sînt? N-ar trebui să joc cartea recuperării componentei mele iudaice? Sigur, relatîndu-mi acum frămîntările de conștiință dindărăt cu 70 de ani, par a le da o logică pe care n-au avut-o. Atunci mi-am dibuit drumul anevoie, încurcîndu-mă printre reticențe și temerități, călăuzit probabil, cel puțin în măsură egală, cînd de instinct, cînd de rațiune. Fapt e că, pînă la urmă, am ajuns să iau o decizie pe care n-o anticipa nimic din viața mea de pînă atunci: am început să frecventez o organizație sionistă.

Acolo am fost întîmpinat cu simpatie. Am găsit niște băieți zdraveni și niște fete voinice, cu o vorbire directă, fără nuanțe și subtilități, hotărîți să emigreze în Țara Sfîntă și să lupte acolo, potrivit doctrinei lor de stînga, pentru constituirea unui stat iudeo-arab pe ambele maluri ale Iordanului. Veneau îndeosebi din micile tîrguri și orașe ale Moldovei, unii și din Transilvania. Locuiau într-o maghemiță, unii peste alții, se hrăneau mai mult cu speranțe decît cu ale mîncării. Mi-a plăcut din capul locului mîndria cu care-și declinau identitatea și crezul. Aveau un program foarte strict de activitate, îmbinînd munca fizică la o fermă din apropierea Bucureștiului cu învățarea ebraicii și catehizarea ideologică, sub călăuzirea unui tînăr cu ochi încinși sub rama groasă a ochelarilor și o frunte înaltă de profesor universitar (ceea ce a și devenit, cum aveam să aflu mult mai tîrziu, cu prilejul unei călătorii în Israel). Idealul lor mi se părea însă îndepărtat și nebulos. Oare arabii fuseseră

consultați dacă acceptă sau nu să trăiască alături de evrei într-un stat binațional? Iar joncțiunea socialismului cu naționalismul constituia oare, în versiunea cam primitivă propusă de organizație, o soluție fiabilă? Deranjant era că ei aveau certitudini, iar eu abia le căutam; că nu admiteau să fie contraziși și se uitau suspicioși cînd puneai întrebări atingînd dileme pe care le socoteau deja tranșate. Formația lor nu se potrivea cu formația mea, cărțile lor nu erau și ale mele. Era limpede că nu aveam un limbaj comun și ne imaginam viitorul în chip diferit. După cîteva luni i-am părăsit.

Anii școlari 1940-1941 și 1941-1942, în care am absolvit clasele a VII-a și a VIII-a (echivalente cu a XI-a și a XII-a din zilele noastre), au fost pentru țară o perioadă tulbure și grea, de suferințe, pierderi majore de teritoriu și populație, angajamente politice aventuriste, sincope în dezvoltarea economică și culturală. Simpla enumerare a evenimentelor tragice, desfășurate parcă în avalanșă, taie respirația: destrămarea României Mari, făurită în 1918, prin cedarea în cîteva luni a Basarabiei și Bucovinei de Nord, a unei părți importante a Ardealului și a Cadrilaterului, apoi instalarea regimului legionar, asasinarea mișelească a lui Nicolae Iorga și Virgil Madgearu, lichidarea demnitarilor politici de la Jilava, rebeliunea legionară din ianuarie 1941, începerea războiului împotriva Uniunii Sovietice continuat după eliberarea Basarabiei și Bucovinei prin invadarea teritoriilor de dincolo de Nistru (decizie gravă, cu urmări nefericite, a generalului Antonescu). Pentru evreimea din România, cei doi ani au marcat o epocă de dezastre și prigoană neînduplecată, fără precedent. Antisemitismul, puternic emulat de nazismul german, care-i servea de model, a devenit politică de stat, ducînd la restricții din ce în ce mai neomenești, la devastarea lăcașurilor de cult, scoaterea evreilor în afara legii și exterminarea propriu-zisă a cîtorva sute de mii de oameni. Implicarea în Holocaust a oficialităților militare și civile (cu rare, dar cu atît mai merituoase excepții) a fost bine documentată prin lucrările unor istorici eminenți, între care regretatul Jean Ancel și Lya Benjamin. Vorbesc despre atrocitățile și crimele de-atunci cu inima strînsă și cu o profundă mîhnire. Dar am convingerea că evenimente tragice ca: asasinatele din timpul rebeliunii din 1941; pogromul de la Iași, din 29 iunie 1941, săvîrșit cu sînge rece, la ordin, de ostași ai armatei române, și nu de legionari răzbunători ori de hitleriști; episodul de groază cu trenul morții; masacrele comise de trupele române după intrarea în Basarabia și Bucovina – ating o extremitate a Răului de neînțeles și de neiertat, pe care, în orice caz, avem datoria să n-o uităm. Cui îi lipsește timpul, poate și oportunitatea, de a apela la istorici, dar vrea să se informeze asupra acestei epoci, în care ura și voința de nimicire a semenilor s-au manifestat cu

o violență și o furie de neconceput într-o civilizație creștină –, poate parcurge o înregistrare a faptelor, realizată cu o ireproșabilă exactitate, de un martor ocular. Mă refer, evident, la *Jurnalul* lui Mihail Sebastian, fostul meu profesor, pe care tocmai l-am evocat în paginile anterioare. Recitiți-i însemnările, cu atenție la latura informativă, nu la cea literară, și veți descoperi pas cu pas cum s-au acumulat abominațiile.

Mă întorc la propria-mi existență. Am avut șansa să supraviețuiesc acestei epoci de insecuritate și calvar. Am îndurat multe, dar trebuie să recunosc că necazurile mele au fost suportabile și n-au reușit să-mi strîmbe sufletul. O bucată de vreme, cînd tata a fost mobilizat în grabă să lucreze la fortificații în Moldova, am rămas cu mama într-o situație extrem de precară. După ce am epuizat micile noastre economii, am ajuns literalmente să nu avem ce mînca. Ne-am descurcat pînă la urmă, prin meditațiile pe care le angajam în angro și gologanii pe care mama îi aduna din munca de ajutor casnic la diverse familii. Ne-am schimbat și locuința, închiriind una mai ieftină, fără baie, în extremitatea căii Dudești, cu două camere, dintre care una neîncălzită. Mai greu a fost cu biblioteca. Tata avea numeroase cărți și colecții de ziare, o mană cerească pentru mine, cititor împătimit încă de cînd am învățat să descifrez slovele. Neputîndu-le transporta cu noi în mica și impropria locuință din Dudești, am fost obligați să depozităm ce ni se părea valoros, dar nu le puteam lua cu noi, într-o pivniță a unui cunoscut, unde însă, din păcate, după cîteva luni de zile au devenit inutilizabile, din cauza mucezelii.

Cînd mă aplec acum asupra acestor ani de demult, încercînd să le refac imaginea știrbită de vreme, îmi vin în minte, desigur, supărări, griji, angoasa cotidiană („ce au mai născocit spre a ne umili mai tare, a ne frînge voința de a rezista, a ne aduce la disperare?"). Memoria îmi recapitulează însă și amintiri de altă natură, care-mi făceau viața suportabilă, chiar cu înseninări ori clipe de bucurie. Acei doi ani – e oare de mirare? – au fost și cei ai primelor iubiri, cînd s-a desfășurat și ceremonialul cuceririi fetei năbădăioase și vesele, cu rîs hohotitor, de zăngăneau paharele pe masă, care avea să-mi devină soție. Au fost și anii lecturilor intense și devoratoare, pînă la ore tîrzii din noapte, ale marilor cărți, cele formative, pe care le citești integrîndu-te pasionat universului lor și nu le mai uiți niciodată. Au fost, de asemenea, și anii prieteniilor sincere, ai camaraderiei în proiecte și visări, unde se cheltuiesc ardori și generozități pe care numai adolescența le îngăduie. E adevărat că am fost izgonit din școala în care învățasem primele șase clase ale liceului, că am fost „rechiziționat" – cum se spune „sans-façon" în ordinul de chemare – la muncă obligatorie, unde am trudit aproape trei ani și jumătate, că între timp am mai făcut și stagii impuse de curățare a zăpezii, că am ratat cu

puțin, ca toți evreii bucureșteni, purtarea stelei galbene. Nu e mai puțin adevărat că, grație unor complicități diverse, care presupun nu doar existența de lacune în sistem și a unor ambiguități în legislație, ci și prezența unor oameni de bine, aflați în poziții decizionale, nu atît superioare, cît eficiente, o serie de măsuri represive au fost uneori atenuate în aplicare ori amînate ori chiar, în cîteva cazuri, revocate. Modul de lucru în răspăr, adecvat dezordinii, spiritului tranzacțional și emotivității românești, mult diferit de disciplina de fier a germanilor, nu consta în împotrivirea fățișă la ordinele primite, ci în tergiversarea executării lor, pînă ce amînarea le scotea din actualitate, ori în găsirea de soluții alternative, care salvau aparențele, fără a le duce la îndeplinire. Așa se face că, datorită ministrului Învățămîntului, filozoful Ion Petrovici, elevii evrei și-au putut continua studiile la licee particulare, înființate ad-hoc, autorizate să funcționeze sub oblăduirea Comunității, după un program similar liceelor de stat. Am putut urma astfel ultimele două clase la liceul denumit „Cultura B", iar în vara anului 1942, după trecerea bacalaureatului, am reușit să intru chiar într-o formă de învățămînt superior, la Colegiul „M. Onescu", după numele fondatorului său. Aici se organizase o școală de medicină și se țineau cursuri libere de literatură (Sebastian, de pildă, a predat, vreme de un semestru, un curs despre Shakespeare și pregătea unul despre Balzac). Să devii doctor la „Onescu" nu era, desigur, posibil, fiindcă lipseau laboratoarele, aparatura, biblioteca, profesorii cu experiență. Însă nimeni nu gîndea colegiul ca o soluție pe termen lung. Era un antrenament util care speram cu toții să conteze într-o bună zi, cînd Aliații vor fi cîștigat războiul (ceea ce s-a și întîmplat). Oricum, în pofida resurselor modeste, exista multă bunăvoință și se muncea cu spirit de răspundere, iar cîteva cadre didactice, îndeosebi profesorii Menkeș, Cuper, Caffe, care – de nu mă înșel – funcționaseră și la stat, își făceau datoria cu competență. Apartenența la colegiu garanta și efectuarea muncii obligatorii, impusă tuturor evreilor de la 18 ani în sus, în condiții incomparabil mai comode decît în cazul celor trimiși la construcții ori fortificații. Prin urmare, atît eu – devenit medicinist fără voie și fără vocație, constrîns de împrejurări –, cît și colegii mei de studii am avut norocul să fim „vărsați" la Institutul de Statistică. Directorul general al instituției, Sabin Mănuilă, a găsit oportun să solicite și a fost destul de abil să obțină din partea autorităților antonesciene aportul, fără nici un cost, al cîtorva zeci de tineri intelectuali, capabili să-i multiplice considerabil randamentul activităților, de mare importanță pentru economia națională. Nu voi stărui aici asupra celor trei ani și mai bine de muncă la Statistică. I-am petrecut la început în operații de rutină pe datele brute ale unui recensămînt al animalelor domestice; mai apoi am

fost transferat la o secție neverosimilă în împrejurările de atunci, aș spune suprarealistă, păstorită de altfel de un suprarealist veritabil, viitorul preot Marcel Avramescu, cunoscut în cercurile avangărzii interbelice sub pseudonimul Jonathan X. Uranus.

Mă voi opri, în schimb – și este ultimul popas înainte de a răspunde explicit, dragă Daniel, întrebării tale –, asupra micului meu „litigiu” cu Sebastian. Pun termenul „litigiu” între ghilimele fiindcă nu e vorba de un conflict, ci de punerea în evidență a unor diferențe. Comparația mă va ajuta – sper – să-mi regăsesc conturul propriei personalități, emergentă la 18 ani, supusă inevitabil de atunci, probabil în bine, dar și în rău, eroziunii și metamorfozei. Am spus înainte și o repet: l-am admirat cu fervoare pe fostul meu profesor, deși îi găseam – și cînd l-am cunoscut și-l vizitam acasă, în str. Antim (dispărută sub buldozerele lui Ceaușescu) – o serie de (cum să le spun, spre a nu-i irita pe fani?) inadecvări ori vulnerabilități. Consider *Jurnalul* o capodoperă a memorialisticii românești și îi acord – am mai declarat-o – cauțiunea deplină a rostirii adevărului. Cu toate astea, trebuie să recunosc, cu onestitate, că nu mă regăsesc totdeauna în comentariile lui Sebastian. Sub o formă, desigur, mai difuză și mai confuză, același lucru era valabil și în relațiile pe care le aveam cu el atunci, în lumea cufundată în oroare a anilor 1941-1942. În esență, e vorba de un lucru simplu: faptele menționate în *Jurnal* sînt de netăgăduit, dar reacția față de ele nu coincide cu a mea (de atunci, în orice caz, de azi, în mai mică măsură).

Desigur, la mijloc, în primul rînd, e o deosebire de fire: fostul meu profesor era un depresiv, înclinat să judece semnele, care plutesc într-un abur de indecizie, pînă cînd cineva le dă sens, dintr-o perspectivă încețoșată și adesea negativistă. Dimpotrivă, eu eram (și mai sînt încă, în pofida unor experiențe dezamăgitoare) mai degrabă optimist, dispus chiar în clipele de sufocare să descopăr frînturi de iluzie ori de speranță, asociate subversiv situațiilor și lucrurilor. Încît, în momentele de impas, am tendința de a spune, ca personajele filmelor americane: „It will be OK”. În al doilea rînd, dincolo de deosebirea de temperament, mai intervenea și diferența de vîrstă. L-am cunoscut pe Sebastian la 33 de ani, deci era un om încă tînăr, dar prematur îmbătrînit, purtînd cu el, inseparabil, ca o umbră, o senzație de oboseală, de uzură morală, acea undă de scepticism și de anxietate care taie elanurile și istovește bucuriile de intruziunile lor tonice și vitale. Spre deosebire de el, la 18 ani, aveam încă iluzii și entuziasme, în parte, desigur, fiindcă ignoram multe lucruri. De pildă, ignoram că în 1942, E. Richter, reprezentantul lui Eichmann la București, obținuse permisiunea deportării la Auschwitz a tuturor evreilor români. Ignoram, mai ales, amploarea catastrofală a suferințelor

evreiești, îngrozitoarele barbarii petrecute la Auschwitz și în celelalte lagăre naziste. Dar, dincolo de naivitatea care-mi permitea să nu iau amenințările în serios, aveam vîrsta fericită în care viitorul închipuit atîrnă mai greu în cumpănă decît realul trăirii cotidiene. Mă simțeam purtat de o frenetică energie vitală, mîncam pe sponci, dormeam puțin, îmi petreceam nopțile în lecturi fascinante, aveam o disponibilitate infatigabilă de a afla și de a întreprinde. Eram iritat de descurajarea și de pasivitatea din jur. Nu voiam să mă resemnez. Și iată o a treia diferență față de Sebastian.

Percepeam cu regret la el o filozofie a vieții grevată de pesimism și de spirit defensiv. Își atribuia „un gust iudaic pentru catastrofe intime", considera că „există o mare voluptate a persecuției și (că) a te simți nedreptățit este probabil una din cele mai orgolioase bucurii intime", își declara mereu și mereu zbuciumul, oboseala, incapacitatea de a se împotrivi, angoasa: „Eu singur mă dau la fund, dezarmat, învins, resemnat, incapabil de un gest, de o sforțare". Pe mine mă sîcîia tocmai abulia, lipsa voinței de a protesta, complicitatea victimei – prin consimțămîntul nepăsării – cu opresorul. Nu ajunsesem, desigur, la o atitudine conceptualizată și coerentă, dar mă opuneam instinctiv ideii că există o fatalitate a suferinței, că providența funcționează unilateral, făcînd necesarmente să triumfe răul. O probă a acestui mod de a gîndi îl constituie prima mea luare de cuvînt în public, o conferință ținută în fața profesorilor și elevilor liceului meu, dar avînd ca invitați pe mulți colegi din liceele înrudite – cel de băieți, condus de lingvistul Alexandru Graur, și cel de fete, condus de o dnă Kreindler. Conferința mea, de fapt fără legătură cu ciclul de prelegeri căreia îi aparținea, purta un titlu prezumțios și agresiv: *Pledoarie pentru un nou stil de viață*. Textul era scris dintr-o suflare, sub influența existențialismului lui Mircea Eliade, din *Oceanografie*, carte care mă impresionase nu numai prin promovarea autenticismului și a revoluției spirituale, ci și prin modul abrupt și patetic al enunțării. Preconizam fortificarea încrederii în noi înșine și în miracolul oricînd posibil al schimbării în bine, întrucît nici o putere malefică nu ne arvunește viitorul. Teza mea era că speranța nu trebuie niciodată pierdută, că întotdeauna pot apărea măcar soluții de avarie, dacă nu răsturnări spectaculoase de situație. Iar dacă totuși eșecul survine și e inevitabil, după ce am făcut tot ce era omenește posibil spre a-l evita, atunci se impune, cel puțin, să ieșim din scenă cu demnitate, în mod onorabil. Ținută în noiembrie 1941, în contextul războiului, care părea să ducă nazismul german spre o izbîndă uluitoare și să-i precipite pe toți cei care gîndeau altfel într-o apocalipsă a nimicirii, nu e de mirare că textul, de o simbolistică atît de lizibilă, a avut un mare succes. Din

păcate, Sebastian n-a fost de față, dar ceilalți profesori, deși perplecși, au aplaudat cu îngăduință ori cu zîmbet. Tinerii s-au lăsat însă cuceriți de romantica mea teribilistă. Aceasta a constituit o tentativă proprie, spontană, de a ieși din letargie. Avea să urmeze curînd o alta, de o natură cu mult mai angajantă.

În vara anului 1942 am trecut bacalaureatul, iar în toamnă m-am înscris, contrar aspirațiilor mele, la secția de Medicină a Colegiului „Onescu", în ideea de a-mi alege o meserie cu debușeu sigur. L-am reîntîlnit acolo pe un băiat pe care-l remarcasem la unul dintre așa-zisele „ceaiuri" organizate de colegi ori colege ce dispuneau de o locuință spațioasă, unde dansam tango și foxtrot – după moda de atunci –, ne hîrjoneam și ne povesteam chestii haioase. Băiatul, relativ mărunt de statură, însă bine făcut, frumușel și cochet, se numea Mircea Pantzer, era fiul unui negustor cu prăvălie pe Calea Victoriei și se detașa prin distincție și seriozitate. Am devenit destul de repede prieteni și, nu după multă vreme, foarte apropiați. Îl admiram pentru pasiunea cu care era în stare să învețe indigesta *Anatomie* a lui Testut, făcîndu-și rezumate și rezumate de rezumate, cu sublinierea ideilor principale cu creioane colorate, ca să-și faciliteze astfel memorarea lor. Eu, în schimb, mă hotărîsem să-mi amîn examenul de anatomie și-mi consumam nopțile citind pînă începeau să-mi lăcrimeze ochii. Într-o zi, îmi aduc bine aminte, trebuie să fi fost prin ianuarie 1943, era o iarnă geroasă, iar comunicatele germane anunțau lupte „crîncene" la Stalingrad (ceea ce însemna că hitleriștilor le merge prost), amicul meu m-a anunțat, cu oarecare solemnitate, că are să-mi spună ceva. Venisem la el, chipurile, ca să învățăm, așa că m-am mirat văzîndu-l că-și închide unul dintre faimoasele caiete și mă invită să ieșim. „Haide să coborîm", mi-a zis. Am ieșit direct în Cișmigiu, fiindcă locuia într-una din străduțele contigue, care dau direct în parc. Un parc acoperit atunci de zăpadă, cu alei înghețate, pe care se zgribuleau rari trecători. După ce mi-a atras atenția că ceea ce-mi va spune e absolut confidențial și m-a pus să-i făgăduiesc că nu voi relata nimănui despre ce vom vorbi, mi-a propus să mă alătur unei rețele anti-fasciste de tineri care luptau împotriva regimului. Știa că acceptarea înseamnă asumarea unui risc major și de aceea mi-a oferit un răgaz de o zi, două, ca să reflectez înainte de a decide. Era inutil. Am răspuns fără nici o ezitare. Mă simțeam gata să particip la orice acțiune împotriva tiraniei. Singurul lucru pe care am ținut să-l aflu privea natura politică a angajamentului. Acordul meu însemna oare intrarea la comuniști? Răspunsul lui Mircea m-a contrariat. Nu era vorba de o afiliere propriu-zisă la Uniunea Tineretului Comunist, fiindcă, spre deosebire de ce se întîmpla în alte organizații sau partide (ceea ce n-aveam cum să știu),

unde întîi deveneai membru și după aceea primeai sarcini, la UTC era invers: se începea cu sarcinile, iar dacă le îndeplineai corect, abia atunci căpătai calitatea de utecist. Trebuia deci să trec printr-o testare. Procedeul mi s-a părut curios, dar n-am protestat. La urma urmei, aveau tot dreptul să știe cu cine au de-a face, mai ales în condițiile speciale ale stării de război și ale unei activități ilegale.

Am devenit așadar simpatizant ori aspirant la calitatea de utecist și am rămas în această situație pînă cînd lovitura de stat de la 23 august 1944 mi-a eliberat opțiunea de orice ambiguitate. Primele lucruri pe care le-am învățat în noua mea casă, unde deocamdată eram tolerat în anticameră, au fost regulile conspirației: să-mi țin gura și să-i evit pe palavragii ori pe tipii dubioși, pe drept ori pe nedrept bănuiți a fi „musări" (turnători); să circul numai cu taxiul, cînd mă duc la sau cînd plec de la întîlniri confidențiale; să nu divulg nimic și nimănui cele discutate cu legătura superioară, singurul meu acces către centrul mișcării. Secretomania nu-mi stătea în fire, însă am aplicat-o, vrînd-nevrînd, din motive de securitate. Iar cel ce încarna în cazul meu funcția de „legătură superioară" avea mereu grijă să-mi reamintească îndatoririle de vigilență și de precauție. Era un tînăr ceva mai vîrstnic decît mine, spelb, cu o față rotundă și ochi mijiți, în așa măsură încît nici nu știai dacă îi ține deschiși ori închiși. Suferea de o boală destul de gravă, cred că o desprindere de retină, care avansa încet, în pofida tratamentelor, amenințînd să-l ducă la orbire. Personajul, care se recomanda cu apelativul Crișan (evident, nume de împrumut, pe care avea însă ulterior să-l adopte drept patronim), își compensa handicapul vederii printr-o acuitate auditivă excepțională și o memorie excelentă, care-l debarasa de necesitatea de a-și lua notițe. Vreme de un an și jumătate, pînă la întoarcerea armelor împotriva nemților, a fost singurul om din organizație pe care l-am cunoscut. Îl întîlneam cel puțin o dată pe lună, mereu în alte locuri, uneori pe fugă, alteori pe îndelete. Cînd dispunea de răgaz îmi făcea momentul politic, asortat cu ultimele știri proaspete de la BBC, și se informa foarte amănunțit asupra desfășurărilor din mediul meu de viață: ce se mai întîmplase pe la „Onescu" și pe la Statistică. Cunoștea perfect totul: oamenii, cu punctele lor tari și cu cele slabe, locurile, problemele, conflictele, scadențele, perspectivele. Avea o curiozitate de mahalagioaică (ori poate de romancier naturalist) pentru bîrfe și rumori, voluptatea de a afla și prelucra în gînd știrile despre căsătorii, divorțuri, combinații (cine cu cine), certuri și împăcări, bursa succeselor și a valorilor, problemele care-i agitau pe oameni și opiniile lor despre război… De obicei, era nemulțumit de prestația mea de curier informativ. Nu-și exprima însă insatisfacția în mod explicit, ofta doar cu subînțeles: nu-l ajutam

să-și țină banca de date la zi. Se interesa, dar mult mai discret, și de lecturile mele. De regulă, se abținea însă să le comenteze. Totuși, o dată, vorbindu-i admirativ de *La condition humaine*, a taxat romanul lui Malraux drept anarhist. După el, Kyo nu era un erou pozitiv, ci un anti-model, deoarece îndrăznise să se opună, în numele libertății, înțelepciunii colective a partidului. Pe moment n-am dat acestui episod importanța pe care o merita.

Prin Crișan primeam și sarcinile de îndeplinit. În genere, erau de două feluri: unele aveau în vedere recrutarea de noi membri, cîștigarea de influență și orientarea politicește corectă a colegilor; altele se refereau la acțiuni punctuale, cum ar fi răspîndirea de manifeste, strîngerea de bani pentru deținuții politici, crearea de atmosferă ostilă în rîndurile populației (de pildă, incitînd oamenii la cozi, demascînd minciunile oficiale etc.), provocarea de incidente urmărind tulburarea ordinii publice... În mod concret, centrul selecta obiectivele urmărite, fixa timpul și locul executării, îi stabilea pe cei chemați să le aplice. În ce mă privește, am fost folosit ca un soi de „agent de influență" (deoarece dispuneam de un oarecare ascendent printre colegii de facultate, luasem premiul întîi în clasa a VIII-a și mă bucuram de ecoul încă proaspăt al conferinței-„pledoarii" de care am amintit). De asemenea, lăsînd la o parte alte mărunțișuri, am primit misiunea de a participa la cîteva răspîndiri de manifeste. Trebuie precizat că, date fiind riscurile extrem de mari ale comiterii de acte subversive și supravegherea atentă exercitată de Poliție și Siguranță, organizarea fie și a celei mai modeste activități potrivnice regimului, chiar și recrutarea de noi aderenți, era minuțios pregătită și pusă în execuție doar cînd se considera că există condiții ca ea să aibă succes. Judecînd lucrurile la rece, ani și ani mai tîrziu, am avut impresia că în multe cazuri precauțiile luate ajungeau să fie atît de mari, încît deveneau un impediment serios în calea trecerii la fapt. Pe de altă parte însă, bănuiesc că s-au inițiat și acte aventuriste, cu deznodămînt nefericit: astfel, inscripționarea de lozinci anti-antonesciene pe bancnote, schimbate în piețe ori în mijloacele de transport în comun, a dus la prinderea unuia dintre camarazii noștri (Cornel Elias) și împușcarea lui după un proces expeditiv, efectuat în regim de urgență. Un altul (Justin Georgescu) a fost „sinucis", în împrejurări neelucidate, la Prefectura de Poliție. Exista apoi și teama de „cîrtițe", de agenți provocatori strecurați printre noi, ceea ce îngreuna și mai mult mecanismul planificării și al organizării. În orice caz, ieșirea pe teren a constituit pentru cineva ca mine, mai degrabă șoarece de bibliotecă decît agitator de mase și om de acțiune, un examen serios: trebuia, contrar înclinațiilor mele naturale, să pornesc în judecarea interlocutorilor necunoscuți de

la suspiciune, și nu de la încredere, să-mi pregătesc fiecare mișcare anticipîndu-i cursul și detaliile, fără a improviza nimic (deși în practica zilnică nu-mi deliberez comportamentele), și, în fine, era imperativ să-mi stăpînesc emoțiile și să dau dovadă de sînge rece în situații neprevăzute ori de mare pericol. Nu mi-a fost ușor, dar m-am descurcat.

Prima dată, mai ales, am parcurs într-o stare de surescitare crescîndă diversele etape în care se descompunea acțiunea răspîndirii de manifeste: primirea materialului într-o întîlnire la oră fixă cu un necunoscut, care-ți livrează un pachet, după ce-l identifici și-i comunici parola convenită; examinarea pe hartă a traseului, stabilit într-un cartier muncitoresc, ales astfel încît să permită o repliere rapidă, în caz de nevoie; verificarea pe teren, acordînd mare atenție fiecărui detaliu; în fine, așteptarea unei nopți fără ploaie (era spre toamnă și, ca un făcut, a fost nevoie să-mi amîn „ieșirea" cîteva zile în șir). Cînd, în fine, după încheierea tuturor preparativelor, a sunat ceasul acțiunii și am intrat în dispozitiv, m-a cuprins teama și am simțit că mi se înmoaie picioarele. Mi-am luat însă inima în dinți și am pornit la treabă, aprinzîndu-mi cu economie și în răstimpuri mica lanternă, care mă ajuta să mă orientez în întunericul compact. Pînă la urmă totul a ieșit bine, deși, la un moment dat, un incident neprevăzut era gata să-mi dea planurile peste cap. Anume, am fost lătrat amarnic de niște cîini, dat fiind că și atunci, ca și în zilele noastre, bucureștenii erau iubitori de animale, iar în mahalale, patrupedele vagaboande deveneau noaptea, profitînd și de condițiile camuflajului, adevărații stăpîni ai străzii. Din fericire, am rămas pe loc, imobil, și cîinii mi-au dat ocol, m-au mirosit, iar după cîteva minute, care mi s-au părut infinit de lungi, s-au depărtat. Dacă aș fi făcut imprudența s-o iau la fugă, fără îndoială, haita s-ar fi aruncat asupra mea și m-ar fi sfîșiat. La terminarea trebii, odată încheiată distribuirea conștiincioasă a manifestelor prin curți, printre zăbrele și peste garduri, și ieșirea din cartier, m-a cuprins o delicioasă stare de euforie. Am zburat pînă acasă, în pași de dans, și m-am culcat fericit, de parcă aș fi obținut nu știu ce mare izbîndă. A doua oară lucrurile au mers șnur, fără probleme. Iar a treia oară am avut parte și de o surpriză, care a dat întregii acțiuni o coloratură și mai romantică. Crișan m-a anunțat că voi merge în cuplu, cu o fată, urmînd să facem cunoștință cu cîteva zile înainte de ieșirea pe teren, ca s-o planificăm și s-o organizăm de comun acord. Ideea era că o pereche de tineri păreau mai verosimili într-o zbenguială nocturnă decît un tînăr care se plimbă, huhurez, pe străzi pustii, în toiul nopții. La întîlnirea cu partenera necunoscută, numită Marta, am rămas stupefiat, nu mai puțin de altfel decît ea însăși: era chiar fata zvăpăiată și veselă cu care începusem nu demult o escaladă comună, aflîndu-ne cam

pe pragul trecerii de la colegialitate la prietenie și deci la intimități. Ne-am bucurat amîndoi și nu ne-am mirat că bătuserăm deopotrivă la porțile UTC-ului și că, deși între condițiile „sine qua non" ale iubirii dintre un bărbat și o femeie se numără și sinceritatea, nici eu și nici ea nu ne destăinuiserăm unul celuilalt secretul apartenenței la organizație. E un exemplu semnificativ al loialității pe care o aveam față de cuvîntul dat. Nu, hotărît, angajamentul nostru nu era o joacă, avea deja fermitatea unui crez. Oricum, i-am rămas recunoscători lui Crișan că ne-a ajutat inteligent să aflăm ceea ce era normal să știm unul despre celălalt, fără a ne încălca totuși jurămîntul de fidelitate.

O evaluare de ansamblu, onestă și obiectivă, a activităților subversive întreprinse de membrii Uniunii Tineretului Comunist în anii războiului împotriva Uniunii Sovietice indică rezultate extrem de dezamăgitoare. În pofida propagandei comuniste, care a încercat în genere să rescrie istoria poporului român și, în mod special, istoria mișcării muncitorești, se poate afirma că autoritățile antonesciene n-au simțit niciodată vreo amenințare reală din partea comuniștilor, nici a celor vîrstnici și cu atît mai puțin a celor tineri. UTC-ul, pe care l-am cunoscut din interior, a fost o organizație sectară, fără antene în marile centre industriale, cu un număr de membri inferior celor cca 1.000 atribuiți Partidului Comunist. Deși se situa, conform politicii sovietice, pe o platformă de Front Popular, năzuind să coopereze cu tineretul altor partide democratice, motiv pentru care își temperase retorica anti-capitalistă și juca mai ales cartea unirii patriotice a tuturor oamenilor de bine în vederea păcii la Est și a întoarcerii armelor împotriva Germaniei naziste, n-a reușit niciodată să ajungă realmente o mișcare de masă. De fapt, ponderea și semnificația rolului UTC au variat în decursul războiului, în funcție de evoluțiile și de involuțiile militare. În prima fază, datorită amplorii și succeselor răsunătoare ale *Blitzkrieg*-ului nazist, a reocupării de către trupele române a Basarabiei și Bucovinei de Nord, cu pierderi relativ puțin importante, climatul intern a devenit totalmente nefavorabil oricărui curent de opoziție. Cu atît mai mult cu cît, datorită rezervelor de grîu și petrol făcute la timp, populația n-a suferit o bucată de vreme lipsuri în aprovizionare și nu s-a confruntat cu grave deficiențe în funcționarea serviciilor publice. Costurile imense ale războiului devastator purtat pe cîmpiile Ucrainei și Rusiei, la care, în pofida avertismentelor clare ale lui Iuliu Maniu și ale altor fruntași democrați, luau parte și trupele române, n-au fost percepute în mod realist în țară, cel puțin pînă la un moment dat. Chiar în inima Bucureștiului, în Piața Universității, pe locul unde se află astăzi Teatrul Național și Hotelul Intercontinental, deschiderea unui imens magazin cu bunuri de consum capturate

în teritoriile de dincolo de Nistru părea să anunțe o perioadă de prosperitate. Deșteptarea a venit însă repede și a fost brutală. După Stalingrad, veritabil *turning point* al campaniei din Est, lucrurile s-au schimbat radical. Tot mai multe familii au început să-și plîngă morții și dispăruții, spitalele s-au umplut de răniți, au apărut și s-au acutizat grave perturbări în viața publică, retragerile strategice ale nemților, striviți de superioritatea în oameni și armament a sovieticilor, au creat în țară un val de teamă, neliniște și îngrijorare. La 4 aprilie 1944, Bucureștiul, care pînă atunci scăpase indemn, doar cu cîteva alarme fără urmări, a cunoscut un bombardament devastator în plină zi, soldat cu numeroase victime și mari pagube materiale. Nu trebuia să fii profet pentru a înțelege că efortul sincron al anglo-americanilor în Vest și înaintarea continuă a rușilor în Est aveau să sfîrșească prin a zdrobi Germania nazistă, cu toată opoziția ei înverșunată. La mijloc era doar o chestiune de timp. Dar nici în această situație, favorabilă organizării de acțiuni ostile regimului Antonescu, nici PCR și nici partidele istorice n-au fost în stare să pună pe picioare o mișcare redutabilă de partizani. Au existat, desigur, acte de rezistență curajoase, însă la o scară redusă, cu o influență neînsemnată asupra desfășurării evenimentelor. Conducerea comunistă, măcinată de lupte fracționiste, n-a reușit să devină o autentică forță de mobilizare a maselor. Cu atît mai puțin putea izbuti acest lucru UTC-ul.

Acestea fiind zise, se cuvine să nu trecem cu vederea ceea ce totuși s-a realizat. Semnalez două acțiuni spectaculoase, rămase, cel puțin așa mi se pare, practic necunoscute: explozia unei bombe artizanale în apropierea comandamentului nazist dintr-o clădire situată la intersecția dintre Calea Victoriei și Bulevardul Dacia (unde acum funcționează un cazinou) și spargerea vitrinei unui mare magazin din centrul Bucureștiului, cu un bolovan învelit într-o hîrtie conținînd un mesaj anti-guvernamental. Făptașii, în ambele cazuri uteciști, n-au fost descoperiți. De asemenea, în această perioadă, răspîndirile de manifeste s-au înmulțit, iar activitățile de rutină, ca strîngerea de fonduri ori recrutarea de membri, au progresat substanțial. În același timp au sporit și măsurile represive ale autorităților. Au fost operate mai multe arestări decît în trecut (s-a întîmplat chiar să cadă, prin delațiune, o întreagă rețea), însă pedepsele date au avut un caracter mai puțin sălbatic (după cît știu, n-au mai existat condamnări la moarte). Regret că fosta mea legătură superioară, Crișan, care după 23 august 1944 avea să ajungă director al Învățămîntului Artistic în Ministerul Culturii și apoi, multă vreme, un foarte respectat director adjunct artistic la Teatrul Nottara, a murit fără a-și fi dictat memoriile: cred că el ar fi avut multe lucruri interesante de spus.

Existența ilegală a UTC-ului a luat sfîrșit, *de facto*, la 23 august 1944. Fuseserăm avertizați că un eveniment deosebit va avea loc, cu puțin înainte de citirea proclamației regale, care anunța arestarea lui Antonescu, ieșirea din războiul cu URSS și întoarcerea armelor împotriva Germaniei hitleriste. A doua zi, uteciștii urmau să se prezinte cu toții, dis-de-dimineață, în Aleea Alexandru. Acolo ne-am văzut pentru prima dată la față și ne-am numărat: eram puțini, foarte puțini, în jur de 80-100 de persoane. Admițînd că o serie de comilitoni absentaseră din cauza neprimirii comunicării, cifra rămîne totuși infimă, motivînd nivelul scăzut al activităților anti-fasciste de la noi. Cifra mai arată însă și altceva: curajul ori inconștiența (mai probabil și una, și alta) celor cîtorva zeci de tineri ce aleseseră să-și salveze sufletul și demnitatea de români. În următoarele două zile, cîteva avioane germane i-au terorizat pe bucureștenii ascunși prin adăposturi, mai degrabă însă prin bîzîitul lor decît prin bombele aruncate: pagubele înregistrate au fost minore (dacă exceptăm distrugerea Teatrului Național) în comparație cu devastările produse de bombardamentele anglo-americane. Străzile erau goale, fără trafic, fără polițiști, ca într-un oraș mort. Circulam cu o bicicletă, de care nu mai știu cum făcusem rost, într-un fel de beție a descătușării, inflamat de sentimentul că Istoria se scrie atunci, acolo, în prezența și cu aportul meu. În cele două zile de indecizie, Manole Bodnăraș, fratele fostului colaborator apropiat al lui Ceaușescu, Emil Bodnăraș, ne-a învățat în Aleea Alexandru, pe niște carabine antediluviene, cum să tragem cu pușca. Eram hotărîți să ne vindem scump pielea, voiam să ne batem, să ne apărăm libertatea dobîndită cu atîta cazna. Dar pînă la urmă n-a mai fost nevoie. Prea slabe ca să întreprindă un atac, trupele germane din zona Otopeni au hotărît să renunțe la represaliile cerute de Hitler și să se retragă. Din fericire, fiindcă, altminteri, nepricepuți și înarmați aiurea, am fi pierit pînă la unul, exact în ultima clipă a încleștării.

În perspectiva vieții mele și a bilanțului pe care-l întreprind la o „vîrstă frumoasă" – cum se spune, poate nu cu ipocrizie, în orice caz în necunoștință de cauză –, consider perioada de utecism ilegal drept una semnificativă în formarea mea. Ulterior, pas cu pas, de pe la sfîrșitul anilor '50 și, din ce în ce mai hotărît, în anii '60, m-am rupt în mod absolut și irevocabil de convingerile comuniste ale tinereții. Voi arăta mai încolo cît de amar mă înșelasem în privința socialismului real, de obediență leninist-stalinistă, care și la noi, ca pretutindeni unde s-a înstăpînit, a condus la dezastru economic, faliment moral, gîtuirea libertăților, tiranie totalitară, dictatură personală. Ceea ce țin să remarc deocamdată este că am intrat în mișcarea comunistă la 19 ani, din pur idealism, asumîndu-mi riscuri serioase, de care, ce-i drept, nu eram pe

deplin conștient. Știam mai bine ce refuz decît ce caut. Nu voiam să îndur discriminarea nejustificată, în numele etniei ori rasei, nu admiteam să trăiesc în genunchi, nu mă puteam resemna să sufăr umilințe, fără a reacționa, cum o făcuse tatăl meu. Mă simțeam român și năzuiam să servesc cultura română, fără a trebui să fac pe maranul. Credeam atunci, cred încă și azi, împotriva tuturor vînturilor rebele, că evreitatea (ca și armenitatea ori grecitatea) nu este incompatibilă cu românitatea. Într-o comunicare recentă, susținută în Israel (2007), încă neapărută la noi, am încercat să introduc și să legitimez principiul dublei identități, a ceea ce am numit statutul iudeo-gentilic, exemplificîndu-l cu cazuri celebre, de la Raymond Aron la Hannah Arendt, de la Einstein la Freud, de la Popper la Wittgenstein ş.a.m.d. Pe de altă parte, dar jucînd aceeaşi carte, a angajamentului necondiționat, înțelegeam să contribui, sincer și entuziast, la construirea unei societăți drepte și libere, care să înlăture exploatarea omului de către om și să permită înflorirea puterilor creatoare ale poporului român. Perioada utecistă ilegală a însemnat pentru mine o victorie împotriva fricii, o formă de disciplinare a unui individualism pîndit de tentații narcisiste; dar și o alunecare în utopie, care avea să mă coste ulterior dezamăgiri, necazuri, mari frămîntări de conștiință.

5

Memorialistica emancipării de comunism. Cunoașterea precară a fenomenului sovietic. Mitul URSS. Goana după cărți. Lecturile emulative

D.C.-E.: *Tabloul epocii (greu de fixat din alte mărturii, cu atît mai puțin din pagini de literatură, cu un coeficient înalt de ficționalizare) s-a conturat foarte bine.*

Problema pe care aș vrea s-o discutăm acum este în ce măsură acțiunile și comportamentul dumneavoastră ilustrau un caz individual sau se înscriau într-o paradigmă pe care, la vîrsta idealizant-eroizantă a primei tinereți, e posibil să n-o fi sesizat. Altfel spus, erați pre-determinat *să alegeți această cale de stînga, dusă pînă în ilegalitatea UTC-ului? Sau opțiunea venea dintr-un fond personal de valori și repere, actualizat prin optimismul și energetismul despre care ați vorbit? Lecturile de tinerețe,* Oceanografie, *de pildă, vă hrăneau și vă „vitalizau”* eul. *Dar nu cumva opțiunea dumneavoastră pentru comunism venea dintr-o solidarizare, din conștientizarea unui* noi *pe care îl descopereați și vi-l asumați, un* noi *mai întîi etnic, evreiesc, și apoi larg-omenesc?*

Aș vrea să ne întoarcem pe firul biografic, mergînd spre figurile centrale din universul familiei: a tatălui și a mamei. Dar înainte de aceasta, să recapitulăm și să mărim cadrul anilor 1938-1941. În perioada prigoanei rasiale, cu spectrul exterminării evreilor de către germanii ce păreau a se îndrepta spre victoria finală, care putea fi opțiunea unui tînăr ce încerca să concilieze evreitatea și românitatea, recunoscîndu-se în această dualitate? Liberalismul democratic fusese distrus, alternativa românească era: cu Hitler sau cu Stalin. Pe platforma hitleristă era imposibil să fiți.

Întrebarea mea e dacă regăsirea dumneavoastră pe platforma comunistă era scutită – chiar atunci, în anii de autoritarism ai dreptei – de dileme. Adeziunea la ideologia roșie nu presupunea cumva, pentru un tînăr fascinat de utopia comunistă și obligat de însăși Istoria teribilă să aleagă, ignorarea atrocităților staliniste mai vechi? Crimele de după Revoluția din Octombrie, Gulagul sovietic, modul în care se articula întregul sistem al socialismului real de la Est erau bine sau mai puțin cunoscute la noi în anii ’40? Mărturia dezamăgitului, învinsului *Panait Istrati, bunăoară,*

fusese integrată în sistemul dumneavoastră de repere și valori, în reflexele atitudinale?

Pe scurt: pentru a rezista nazismului și hitlerismului, aveați încă nevoie, la 18 ani, de iluzia *comunistă și făceați pentru aceasta abstracție de realitatea teribilă care o demistifica, zi de zi, la Răsărit? Sau lumea sovietică vă era atunci mai cețoasă, mai îndepărtată, iar priza la realitatea socialismului real ați făcut-o abia după instalarea acestuia în România?*

P.C.: Chestiunea pe care mi-o pui – a aderării la comunism – e bine-venită. O aștept, am așteptat-o de o bună bucată de vreme. Este una dintre problemele semnificative, cu un mare impact existențial în cazul meu. Spre a-i da un răspuns valabil, îmi asum, evident, clauza sincerității depline, altcum ce interes ar mai avea să depun mărturie? Dar mai am în vedere și un al doilea criteriu, de astă dată procedural, pe care l-am deprins ca indispensabil de-a lungul carierei mele de istoric și teoretician al literaturii: spre a înțelege cum s-au petrecut lucrurile, e totdeauna necesar să le situezi în contextul lor generativ. Un context care se cuvine examinat de aproape, cu atît mai mult cu cît îndeosebi generațiile mai tinere au despre ambientul epocii o imagine aburită și, nu o dată, unilaterală.

Fie-mi permisă întîi o trimitere comparatistă. În Occident abundă o întreagă literatură memorialistică produsă de foști comuniști ori simpatizanți, care s-au angajat din pur idealism sub steagul partidului (sau alături de el), dar și-au văzut apoi visurile destrămate, speranțele călcate în picioare, conștiința sfîșiată, încît, mai devreme sau mai tîrziu, au decis să rupă radical cu mișcarea ce le păruse cîndva a întruchipa sensul istoriei. Lista intelectualilor de prim-plan, care îndeosebi în anii lor tineri, cînd entuziasmele sînt facile, iar generozitatea impulsurilor spre acțiune nu e limitată de calcule meschine, au împărtășit convingerile stîngii radicale, pentru a le renega apoi cu o vehemență proporțională cu trauma încrederii înșelate, e extrem de numeroasă. Rețin cîteva nume, mai degrabă în ordinea capricioasă a aducerii aminte decît cu vreo intenție sistematică: George Orwell, Arthur Koestler, Leszek Kołakowski, Ignazio Silone, Richard Crossman, Stephen Spender, Louis Fischer, Edgar Morin, Panait Istrati, Victor Serge, François Furet, Ágnes Heller, Ferenc Fehér ș.a. Operele acestor autori, foarte diferite prin proiect, stil și dicțiune, dar străbătute de fiorul unei aceleiași drame interioare, accentuează – cum e și firesc – motivația pierderii iluziilor. Ele încearcă să clarifice în ce fel a devenit cu putință schimbarea de macaz, convertirea, adoptarea unui alt *Weltanschauung*. De aceea, se ocupă fugar de fascinația pe care le-a provocat-o întîlnirea cu comunismul, această religie laică, menită, conform părinților ei fondatori, să-i emancipeze pe oameni,

dar care le-a adus de fapt o nouă înrobire. Totuși, e foarte important să cunoaștem nu numai ororile și grozăviile sistemului, ci și mijloacele prin care a reușit să amăgească luciditatea atîtor spirite alese. Care să fi fost magia ce l-a făcut seducător? Cum a reușit să-și păstreze influența, în pofida dezastrelor pricinuite? E ceea ce-l preocupa pe istoricul francez Emmanuel Le Roy Ladurie, care-mi spunea, cu ocazia unei vizite-fulger în Bucureștiul abia ieșit din tenebre, la începutul lui 1990, de pe pozițiile unui fost efemer membru de partid: „Imunizarea prin exorcizare e doar o parte a problemei. Datoria noastră este să acționăm la sursă, să explicăm prin ce fel de vrajă a convins comunismul atîtea inteligențe de prim ordin".

La noi, după cum bine se știe, represiunea sălbatică, în cel mai pur stil stalinist, a făcut imposibilă nașterea unor grupări opoziționiste, fie și cu obiective limitate. O disidență de mult mai mică amploare decît în țările vecine (Cehoslovacia, Polonia, Ungaria) s-a manifestat totuși, grație unor oameni curajoși, pe care-i menționez cu respect și admirație (în pofida oricăror disentimente provocate de evoluția ulterioară a unora): Paul Goma, Doina Cornea, Gabriel Andreescu, Radu Filipescu, Mircea Dinescu, Dan Petrescu, Dorin Tudoran… Revolta lor a avut însă un caracter individual și a fost repede înăbușită, înainte de a trezi un ecou semnificativ. Pe de altă parte, din cauza controlului absolut al presei – exercitat de Gheorghiu-Dej în numele internaționalismului proletar și de Ceaușescu în numele național-comunismului –, nu era posibilă apariția unor scrieri cu caracter ostil sau măcar controversat. În aceste condiții, rezistența față de abuzurile și degradarea tot mai accentuată a regimului s-a manifestat prin „șopîrle", ambiguități, antifraze ori alegorii inocente la primă vedere, în genere, prin manevre ingenioase de insinuare și a „da de înțeles" ceea ce oamenii voiau să afle sau simțeau, dar nu puteau exprima. A fost nevoie de revoluția din 1989 ca să iasă la lumină mărturii impresionante despre prigoana declanșată împotriva elitei politice și intelectuale interbelice și suferințele îndurate de cei aruncați în închisori, cel mai adesea pe baza unor denunțuri calomnioase ori a unor dovezi fabricate. A devenit posibilă abia atunci rostirea adevărurilor multă vreme ocultate, demascarea mizeriei socialismului așa-zis „multilateral dezvoltat", eliminarea „tabu"-urilor care ne închideau accesul spre lumea civilizată, critica ideologiei staliniste pe care s-au bizuit cei aproape 40 de ani de tiranie totalitară. Dar, de asemenea, profitînd de libertatea cîștigată a cuvîntului, au ieșit pe piața mediilor, ca să se justifice ori să se explice, și mulți dintre foștii colaboratori ai dictaturii – înalți dregători, securiști, activiști de partid.

Ceea ce s-a manifestat mult mai puțin pe tărîm publicistic a fost criticarea comunismului dinspre stînga, situație cu totul diferită de cea

din țările vecine: Cehoslovacia, Polonia și Ungaria. Aici au activat grupări opozante intelectuale consistente, în care marxiștii revizioniști au jucat un rol major în destabilizarea ideologiei staliniste, adesea sub steagul apărării drepturilor omului (exemple bine cunoscute: Cercul Petőfi, grupul din jurul lui Imre Nagy, Carta 77, Solidarność). Una dintre cauzele acestei deosebiri de atitudine și comportament o constituie, fără îndoială, caracterul firav al social-democrației anti-comuniste românești interbelice. Lipsită de lideri charismatici, timorată de ascensiunea fascismului, mai apoi a nazismului în Europa și de dezvoltarea accelerată a Mișcării Legionare, ea s-a redus la un grupuscul cu slab ecou în masele populare și cu o influență redusă în lumea intelectuală. Au existat, în schimb, un număr de adepți ai ideilor comuniste, afiliați sau nu partidului, aflat din 1924 în ilegalitate (un caz tipic este Belu Zilber), cu activități mai ales publicistice în presa anti-fascistă (*Cuvîntul liber* al lui T. Teodorescu-Braniște, *Șantier* – Ion Pas, *Era nouă* – N.D. Cocea). Abia în anii războiului și îndată după 23 august 1944, înainte de abdicarea regelui și cucerirea puterii de către PCR, în perioada în care părea că „zarurile n-au fost încă aruncate" și foarte mulți așteptau „să vină americanii", o serie de noi recruți, îndeosebi tineri, s-au angajat cu entuziasm în mișcarea comunistă. Dar, treptat-treptat, pe măsura trecerii la socialism, mulți dintre ei, în fața constatării amare a dezacordului tot mai pronunțat dintre idealurile lor și practica cinică, mergînd pînă la falsificarea grosolană a adevărului și crimă, în construirea noii orînduiri, s-au dezis de iluziile tinereții, au făcut pasul înapoi, s-au retras din arena publică și s-au concentrat exclusiv pe sarcini profesionale. Sigur, ar fi fost demn din partea lor să-și fi afirmat convingerile anti-comuniste sub forma disidenței sau a samizdatului încă din vremea lui Ceaușescu. Unii, ca Belu Zilber, Silviu Brucan ori Pavel Câmpeanu (acesta din urmă prin cele două cărți de demascare a comunismului românesc publicate sub pseudonim în Statele Unite), au și făcut-o. La fel ca și alții, ca marea majoritate a oamenilor de carte ai țării, deși din momentul deplinei conștientizări a rupturii cu ideologia comunistă (survenit, în cazul meu, se va vedea mai departe, pe la jumătatea anilor '60) am trăit într-un veritabil exil interior, m-am mărginit, din păcate, să tac, rămînînd pe tușă, într-o poziție duplicitară, dar încercînd, pe cît îmi stătea în putință, să accept cît mai puține și mai irelevante compromisuri. Fiindcă, trebuie s-o spun, cu toate că multora n-o să le placă, iar alții n-au să fie de acord, într-un totalitarism de tip stalinist nimeni nu scapă inocent – doar morții nu sînt obligați la compromisuri. După 1989 aș fi avut, desigur, prilejul să mă supun unui examen autocritic aprofundat. Pînă acum m-am limitat însă, din varii motive, la luări de poziție mai degrabă cu caracter declarativ decît analitic. În mod concret, mi-am recunoscut

în cîteva interviuri greșelile. Mi-am exprimat regretul și am făcut aluzie la frămîntările de conștiință cu care m-am confruntat. Îmi pare bine că înainte de a stinge lumina mi se oferă ocazia de a-mi reconsidera trecutul într-o perspectivă mai largă și a-mi face cunoscută depoziția. S-ar putea ca ea să fie de folos mai ales unor tineri ce-și caută drumul și care, în ciuda spiritului *cool*, astăzi la modă, conservă încă o rezervă de romantism și o doză de candoare. În orice caz, analiza îmi va fi utilă mie însumi, fiindcă, de cînd mă știu, am fost dornic de claritate identitară.

Vin acum la întrebarea pe care mi-ai pus-o. Percep în ea o anumită tendință de a judeca ce s-a petrecut în anii '40 ai secolului trecut din perspectiva zilelor noastre. Sigur, noi am avut privilegiul să asistăm la sfîrșitul poveștii, am fost martorii celui mai mare cutremur survenit în sistemele politice ale secolului XX: implozia comunismului, cel puțin în zona euro-asiatică a așa-zisului lagăr socialist, condus de URSS. Cred însă că nu vom înțelege nimic din întîmplările dindărăt cu 60-70 de ani aplicînd o strategie „prezenteistă". Tu spui: „Pentru a rezista nazismului și hitlerismului, aveați încă nevoie, la 18 ani, de *iluzia* comunistă și făceați pentru aceasta abstracție de realitatea teribilă care o demistifica, zi de zi, la Răsărit". „Demistificare la Răsărit"? Nicidecum! Lucrurile se petreceau pe dos. Pentru mine și pentru toți cei îngroziți de victoriile nazismului ce făcuseră din Hitler stăpînul Europei, răsturnarea dramatică a balanței războiului intervenită la Stalingrad, urmată de ofensiva continuă a Armatei Roșii, care avea s-o aducă în cele din urmă la Berlin, dădea aripi unei operații de „mitizare". Vrînd-nevrînd, victoriile sovietice consacrau prestigiul Revoluției din Octombrie și al regimului pe care ea îl instaurase. Sfîrșitul anului 1941 păruse un ajun de apocalipsă; în 1942, invincibilitatea germană nu era încă știrbită; dar iată că, deodată, superba mașină de război hitleristă se gripează, pentru a nu se mai restabili niciodată. Un mit se spulbera, dar un altul, cel al puterii sovietice, mijea la orizont. În altă parte, te întrebi dacă platforma comunistă era scutită de dileme. Bineînțeles că nu. Însă imperativele militare obligaseră democrațiile occidentale să treacă peste ele. Cu atît mai mult o putea face unul ca mine și o puteau face, de asemenea, numeroși alții, posedați de dulcea inconștiență a tinereții, cu informații vagi și nesigure despre ce se petrecea în paradisul comunist condus de Stalin. Auzisem cîte ceva despre procesele orchestrate la Moscova, însă ca o rumoare confuză, iar miza jocului mă depășea și-mi rămăsese străină. Din Panait Istrati cunoșteam *Kira Kiralina* și *Haiducii*, cărți citite în franțuzește, nu însă *Spovedania unui învins*. Aveam să descopăr cartea mai tîrziu, ca și operele contestatare ale lui Gide, Victor Serge, Charles Plisnier sau ale altora… De fapt, în ultima propoziție a textului tău interogativ pui degetul pe rană: da, lumea sovietică era pe atunci „cețoasă" și

„îndepărtată”. Pentru mine, dezvăluirea tragediilor camuflate de lustrul propagandei avea să aibă loc mai tîrziu.

Tinerii din zilele noastre, care conversează online, văd filme cu duiumul, ascultă muzică pe CD-uri ori zeci de canale, cunosc cele mai diverse forme de socializare pe Twitter și Facebook, participă la *chat*-uri, nici nu-și pot imagina ce înseamnă a trăi izolat, într-o lume fără computere, TV, internet, dispunînd cel mult de aparate de radio – și acelea bruiate (iar evreii nici pe acestea nu aveau dreptul să le dețină). Comunicarea se făcea lent, selectiv (din cauza stării de război și a cenzurii), lipsindu-ne de cele mai necesare informații. Era în mare măsură orală, ca îndărăt cu secole, de la om la om – și, desigur, cu cît traseul era mai lung, cu atît aveau loc mai multe distorsiuni și derapaje. Spre a măsura ignoranța în care ne mișcam, cred că va fi suficient să relev că abia după sfîrșitul războiului am aflat despre „soluția finală”, de oribilele crime comise de naziști la Auschwitz, Buchenwald și celelalte lagăre de exterminare. La fel, au trecut ani pînă să iau act de grozăvia Gulagului. Fără îndoială, ignoranța explică multe, dar nu totul.

Aș vrea să fiu bine înțeles: neștiința, lipsa unor informații esențiale și veridice despre Uniunea Sovietică și varianta leninistă a marxismului mi-au favorizat, într-o măsură greu de evaluat, adeziunea la comunism. Întrebarea care se pune este: dacă aș fi posedat aceste cunoștințe esențiale și veridice, aș fi procedat altfel? Răspund cu onestitate: bănuiesc că aș fi luat aceeași decizie. Motivul e simplu (l-am evocat deja, sub aspect conceptual, în *Interpretare și raționalitate*, pp. 502-507): într-un angajament existențial, rațiunea este cel mai adesea subordonată unor impulsuri afective și morale de adîncime. Altfel spus, credința bate argumentarea. Faptul că o informare exactă nu generează un raționament corect și, invers, că o evidență negativă nu forțează neapărat dezaprobarea pot fi lesne constatate pe cale empirică. Se întîmplă, de pildă, ca un rasist să nu aplice prezumția de nevinovăție unui evreu, unui negru sau unui rrom, chiar după ce culpa vreunuia dintre ei a fost infirmată cu probe indiscutabile. Mulți s-au întrebat (și se întreabă încă), împreună cu Mark Lilla, cum „să explicăm existența unui cor în favoarea tiraniei în țările în care intelectualii n-au avut de înfruntat nici un pericol, fiind liberi să scrie cum îi tăia capul?”. Mai neverosimilă din punct de vedere rațional apare venerarea lui Stalin chiar de către unele dintre victimele pe care le trimisese la spînzurătoare. În acest sens, nu mă pot reține de a cita un fragment uluitor din memoriile scriitorului sovietic Kornei Ciukovski, pe care l-am găsit recent în paginile unui articol din *Lettre internationale* (iarna 2009-2010). Evenimentul relatat pare a se situa în epoca înfricoșătoarelor procese care i-au lichidat sub acuze, nu doar mincinoase, ci și grotești prin fabulația lor incoerentă și contradictorie,

pe cîțiva dintre principalii lideri ai Revoluției din Octombrie. Autorul descrie apariția lui Stalin la un congres al oamenilor de cultură. Ivirea dictatorului paranoic, de un cinism comparabil doar cu cel al „marelui cîrmaci” Mao, aruncă sala în „zăpăceală”: „M-am uitat în spate: toți aveau priviri de îndrăgostiți, chipuri tandre, inspirate și surîzătoare. Să-l vadă, doar atît, era pentru toți o fericire… Pasternak îmi murmura tot timpul la ureche cuvinte entuziaste în privința lui…”. Pasternak entuziast față de Stalin?! Dacă rațiunea unuia dintre marile nume ale literaturii ruse, opozant declarat al ideologiei bolșevice, care „știa” totul, putea fi atît de irațional instrumentalizată, fie și pentru o clipă, de erupțiile unei pasionalități subconștiente, de ce ar fi de mirare că un tînăr necopt, dar plin de zel – cum eram pe-atunci –, se alătura fără reticențe comuniștilor? După Stalingrad, în condiții în care speranța începea să ne încălzească sufletele, energii adînci și obscure ale spiritului îmi converteau dorința aprigă de a supraviețui într-o disponibilitate iubitoare față de cei cărora socoteam că le datorez ieșirea din sclavie.

Prin urmare, înrolîndu-mă, nu trebuia să-mi înving dileme. Dacă totuși exista vreuna, ea consta în ezitarea între resemnare și acțiune, între acceptarea fatalistă a destinului (desigur, cu revoltă, dar o revoltă comunicată în șoaptă celor apropiați ori consemnată în pagini de jurnal intim, ca la Sebastian ori Victor Klemperer) și înregimentarea în lupta anti-fascistă, pe care mi-o intermediase un bun prieten. Aveam sentimentul că Istoria îmi bate la ușă; se putea oare să nu răspund? Desigur, n-am cerut consimțămîntul părinților mei, știind dinainte că mi-l vor refuza. Era – îmi dădeam bine seama – o alegere riscantă. Dar asta o făcea cu atît mai imperioasă, cu atît mai romantică. Undeva, în pasionanta sa carte *Ghilotina de fum*, Vladimir Tismăneanu observă, referitor la Pătrășcanu, că acesta „a confundat obligativitatea absolută de a fi anti-fascist cu pseudonecesitatea de a fi comunist”. Și adăuga: „Cred că exista o cale de mijloc”. Poate că Tismăneanu are dreptate, poate că această „cale de mijloc” va fi existat pentru Pătrășcanu, eu însă n-am întrevăzut-o atunci pentru mine. Dimpotrivă. Era limpede că soarta mea, a părinților, a prietenilor, a universului în care mă mișcam atîrnă de izbînda Aliaților, iar în partea noastră de lume, de victoria sovieticilor. Repet, opresiunea în care trăiam, amenințarea continuă a deportării, lanțul nesfîrșit de privațiuni și umilințe ale existenței cotidiene mă aruncau, cu mintea și cu sufletul, de partea celor ce-i nimiceau pe naziști.

Pînă prin 1942, adică pînă în ultima clasă de liceu, cultura mea, cîtă reușisem s-o acumulez, era prioritar și de departe de natură literară. Dotat cu o mare curiozitate intelectuală, febrilă și extensivă, dornică să exploreze noi și noi teritorii mai degrabă decît să sape în puține locuri, dar pînă la fundamente, eram în permanentă căutare de combustibil,

adică de cărți. Citeam enorm, însă fără discernămînt, fiindcă nu aveam pe nimeni care să mă îndrume. Tata era autodidact și, oricum, n-avea niciodată timp: pleca la slujbă de dimineață și revenea seara, frînt de oboseală. Mama nici nu-și punea problema, intimidată de faptul că instrucția ei se limita la două clase gimnaziale. Cînd am învățat literele – și, vorba lui Manolescu, „nu știu cum și cînd, căci, gîndindu-mă bine, le-am știut dintotdeauna” –, am început să cotrobăiesc prin biblioteca de-acasă, burdușită de cărți și publicații. Însă biblioteca aceasta, imensă în raport cu cele cîteva bulendre care ne mobilau locuința și cu totul rară pentru un om de condiția modestă a tatei, avea un caracter extrem de eterogen sub raport tematic și foarte inegal pe plan calitativ. Ilustra parcă acea cuplare bicefală specific românească, vizibilă pretutindeni, în urbanism și economie, administrație și cultură, a alăturării palatelor cu bordeiele, a competenței cu mistificarea, a talentului literar cu maculatura, a strălucirii cu zoaiele. Cu alte cuvinte, îți puteai astîmpăra pe moment foamea, dar rămîneai flămînd și riscai să-ți strici și gustul. Oricum, am pornit, ca toți copiii, de la basme, cele dintîi spuse de bunicul meu, înzestrat cu o fantezie prodigioasă, altele descoperindu-le eu însumi în fel și fel de cărți, al căror inventar mi-e imposibil să-l fac. Figurau printre ele clasicele vîrstei: basmele lui Ispirescu, *Minunata călătorie a lui Nils Holgersson* de Selma Lagerlöf, *Cuore*, *Singur pe lume*, ceva mai tîrziu Jules Verne (toate titlurile apărute la noi), dar și senzaționalul foiletonistic: *Aventurile submarinului Dox*, *Regele boxerilor*, *Cei trei cercetași*, *Excentric Club*. Pînă azi numele diverșilor eroi cu care mă identificam, fiindcă erau temerari, puternici și biruiau întotdeauna forțele răului, îmi flutură inalterabil prin memorie, în vastul nomenclator al persoanelor cunoscute, dar dispărute din orizontul prezentului, solicitat de atîtea și atîtea preocupări, urgențe și inutilități. Nu vreau să intru aici în detalii, dar nu-mi pot reține observația că, cel puțin noi, cei mai vîrstnici, care am crescut fără internet, am fost cu toții modelați de bibliotecile la care am avut acces în anii formării. Paupertatea lor explică și multe dintre lacunele educației noastre, desigur, fără ca reciproca să fie adevărată; eventuala lor opulență nu i-a dus în mod necesar la un nivel superior de comprehensiune și pregătire decît pe cei harnici și capabili să citească inteligent.

În ce mă privește, în toată adolescența am fost într-o perpetuă goană după cărți. Tata, cel puțin în epoca adolescenței mele, și le procura din tipografiile pe unde lucra sau le căpăta prin bunăvoință; de cumpărat o făcea rar, din lipsă de gologani. După eliminarea din liceu, cînd n-am mai putut frecventa biblioteca de la „Mihai Viteazul”, iar acasă epuizasem întregul tezaur existent, am găsit, din fericire, două surse disponibile. Una era cea a fratelui tatei, medic generalist, care profesa într-un cartier

muncitoresc, pe care-l cunoştea ca pe propriul buzunar. În anii maturității tîrzii își găsise un hobby care-l scotea din cenușiul existenței: se asociase unui grup de confrați animat de discipolul unui filozof german puțin cunoscut, Constantin Brunner, care se reunea periodic în dezbateri fără nici o legătură cu actualitatea trivială. Poseda o bibliotecă mică, dar onorabilă, conținînd mai ales autori francezi și germani moderni, dar și o serie de opere filozofice, în ediții curente: Spinoza, Hegel, Kant, Bergson, Freud ş.a. Podoaba locului o constituia o ediție Platon completă, în nu mai știu cîte volume, comandată direct din străinătate, chiar în ajunul războiului. O a doua sursă de aprovizionare o constituia biblioteca relativ bogată, conținînd și numeroase albume de artă, a celui mai vechi și bun prieten al tatălui meu, Dinu Sabetay, un evreu sefard priceput în afaceri, care făcuse bani din comercializarea produselor petroliere, avea cetățenie turcă și, ca atare, ieșea din cercul celor persecutați. Fiica lui, Sonia, mai mare decît mine cu un an, care îi moştenise generozitatea și interesul excepțional pentru cultură, mi-a fost o bună și mult prețuită prietenă pînă la decesul ei, survenit în 2008, la Paris, unde emigrase prin anii ’60. În perioada liceului – și mai ales în ultimele clase – mi-a mijlocit accesul la cărțile tatălui ei, bine alese, întreținute cu grijă și sporite mereu prin noi achiziții. Pe de altă parte, în liceele private improvizate în toamna anului 1940 spre a-i primi pe elevii evrei izgoniți din școlile de stat, am făcut cunoștință cu mulți colegi cu părinți posesori de bibliotecă, unii interesați, ca și mine, să citească, fără o țintă determinată, alții cu preferințe vocaționale deja precizate pentru literatură, cum era cazul cu Radu Albala, Mihail Petroveanu și, cu un an în urma noastră, Nina Cassian. Așa se face că, în anii cei mai grei ai războiului, în liceele evreiești și în cele două colegii, „Onescu” și „Abason” (unde se preda ingineria), funcționa un soi de schimb generalizat al cărților, sub lozinca „Citește și dă mai departe”.

Nu voi încerca acum să fac liste și să recapitulez operele literare care mi-au marcat simbolic acei ani teribili; ar însemna să dau alt centru de interes dialogului nostru. Mă limitez să observ că, în pofida îndîrjirii de a-mi însuși o cultură solidă, am rămas din acea perioadă cu destule „găuri negre”. Ele se datorează, în primul rînd, faptului că nu-mi puteam alege lecturile, fiind practic constrîns să citesc ceea ce găseam. Există însă și un al doilea motiv, care mă privește nemijlocit: e vorba de nehotărîrea asupra profesiunii căreia urma să mă dedic. Medicina fusese o opțiune conjuncturală, dorită de părinți și impusă de considerente pragmatice, prea evidente ca să le mai iau în discuție. Dar, presupunînd, cum începuserăm cu toții s-o facem sub influența cursului tot mai nefavorabil al războiului pentru puterile Axei, că vom supraviețui și că vom redeveni oameni liberi într-o lume democratică, mă întrebam: ce fel de

studii universitare ar trebui să fac? Desigur, preferința mea era pentru un învățămînt umanist – dar care? Însă, oricît l-aș fi dorit, nu puteam decide fără a cunoaște oportunitățile de carieră într-un postbelic pe care, deocamdată, mi-l reprezentam extrem de tulbure. De aici lipsa de sistem ori de program al lecturilor, dispersarea domeniilor pe care voiam să le parcurg.

Diversitatea acestor lecturi – în care, treptat-treptat, titlurile de filozofie, politică, istoriografie, morală au început să joace un rol tot mai mare – dovedea neastîmpărul căutării, dar și incertitudinea în care bîjbîiam. În acest sens, e semnificativ că, dintre cele patru cărți care mi-au stîrnit momente majore de concentrare cognitivă și tensiune emoțională în toamna anului 1942 și în primele luni ale lui 1943, numai una era de literatură: primul volum, în vechea ediție Gallimard, din *À la recherche du temps perdu*. Opera, pe care o vînam de mult, mi-a picat chiar în ajunul unui examen la Medicină. L-am amînat cu entuziasm – excelentă justificare! Cele trei cărți non-literare la care mă refer nu au nici o trăsătură comună; le pun în relație exclusiv din unghiul subiectiv al impactului produs asupra mea, iar ecoul stîrnit denotă destulă dezorientare, o învălmășeală de elanuri confuze și contradictorii. E vorba, întîi, de *Un om sfîrșit*, autobiografia de bravadă și febricitare scrisă de Giovanni Papini la 32 de ani, vibrantă prin individualismul anarhic, frenezia trăirii și o sete de enciclopedism care mi-a exaltat, ca într-un poem romantic, propriile visuri (naive!) de împlinire științifică. Cea de-a doua carte despre care vreau să vorbesc este *Der Untergang des Abendlandes* (citită într-o traducere franceză), celebrul eseu de filozofie a istoriei datorat lui Oswald Spengler. Cartea m-a șocat prin atmosfera ei crepusculară și parada de erudiție istoriografică, pe care, la ora aceea, din păcate, eram incapabil s-o evaluez critic. Multe lucruri m-au contrariat, altele mi s-au părut absconse. Dar, cum se întîmplă cu obscuritățile intenționale din poezia modernistă, nu e nevoie să înțelegi pentru a-ți plăcea și a fi sedus. Nici nu trebuie să admiri întregul ca să găsești ceva fabulos într-un capitol, într-o pagină, într-un rînd. Umbrele stimulează adesea imaginația, iar spectacolul tensiunii expresive se dovedește oricum fascinant. Cîteva dintre obsesiile lui Spengler mi-au rămas de-atunci în minte, ca interogații ori probleme deschise. De pildă, ciclicitatea derulării istorice, temă pe care aveam s-o regăsesc mai tîrziu la Arnold Toynbee și, recent, la Neagu Djuvara, într-o lucrare remarcabilă, pe care specialiștii noștri par deocamdată să n-o fi observat. La Spengler, culturile (termenul accentuează pe spirit și creativitate) sînt concepute ca organisme biologice, impenetrabile unele altora, care se nasc, înfloresc și mor. Așa avea să se întîmple și cu Europa (cartea era scrisă în 1916), pe care, după

autor, o aștepta decadența, trecerea la faza finală de civilizație (accentul fiind pe tehnologie și abilități inginerești). Am reținut de la filozoful german și distincția, de mare potențial metaforic, „apolinic – faustic", cuplu predicativ de care ne servim în departajarea de epoci, mentalități, tipuri, configurații stilistice.

Mă opresc acum la cea de-a treia și, de fapt, cea mai importantă lectură a începutului de an 1943 – în orice caz, singura căreia îi pot fixa cu precizie coordonatele de loc și timp, unica pe care am avut ocazia s-o reiau în decursul vremii: *Manifestul comunist* (și nu *Manifestul partidului comunist*, titlu pe care autorii – cum a explicat Ion Ianoși – l-au eliminat după apariția ediției germane din 1872. Era o simplă broșură – și nu o carte – pe drept cuvînt celebră prin mesajul emancipator și patosul controlat al argumentării; ea a avut darul să-mi alunge șovăielile, cîte vor mai fi fost, confirmîndu-mi încrederea în drumul pe care tocmai mă angajasem. Ceea ce m-a frapat din capul locului au fost claritatea, concizia și aparența de luciditate a analizei. Nu mai întîlneai aici, ca în lecturile de care tocmai am vorbit, nici metafizică, nici romantisme tulburi și exaltate. Deși apel, urmărind deci trezirea oamenilor din apatie și conștientizarea obligației morale de a acționa, textul conținea o expunere programatică bine structurată, tinzînd să motiveze iminența unei revoluții. Termenul „revoluție" mi-era familiar, îl însușisem și-l aureolasem cu încărcătură simbolică citindu-l pe Malraux, dar nu numai pe el; în atmosfera de surescitare și neliniște a sfîrșitului anilor '30, conceptul circula frecvent în publicistica vremii. În *Manifest* era însă vorba de o revoluție de anvergură colosală, cu efecte pe măsură, nu de o revoltă intelectuală individualist-anarhică, nici de o răzvrătire, mai mult ori mai puțin spontană, a celor împinși la disperare de mizerie și injustiție, strivită fără milă de deținătorii puterii. Revoluția anunțată de Marx și Engels urma să antreneze masele proletare într-o transformare radicală de mari proporții. Revelația adusă de ei consta în demonstrarea caracterului necesar, ineluctabil, urgent al acestei răsturnări a orînduirii sociale existente, ducînd la instaurarea unei societăți fără exploatatori și exploatați. Izbucnirea și victoria revoluției decurgeau în mod necesar din legile istoriei, din principiul suveran al luptei de clasă, care, odată cu emanciparea proletariatului, avea să aducă – musai! – instituirea noii ordini a libertății și egalității, fără nici un fel de discriminare. Impresionanta siguranță asertivă a textului, de fapt, un artificiu retoric izvorît dintr-un crez mai presus de orice considerent rațional, această formidabilă dezlănțuire de putere persuasivă m-a convins pe deplin. Abia mult mai tîrziu mi-am dat seama că *Manifestul* nu aparține unei „științe" a istoriei, cum vor să lase impresia liderii și propagandiștii partidului, ci filozofiei

istoriei, care nu e decît un corpus de ipoteze și prezumții non-verificabile. Cu un talent greu de tăgăduit, chiar de cei mai aprigi dușmani, cei doi autori au reușit să travestească străvechiul mit prometeic al luptei contra tiranilor (fie ei zei ori oameni) în costumația modernă a științei, încununată în secolul al XIX-lea cu autoritatea supremă de a rosti adevărul, ca expresie pură, nealterată a unei necesități imperative. Mitul continua să nască utopii, dar eu, pe atunci, n-aveam nici o îndoială că textul pe care-l aveam sub ochi dezvăluie efectiv drumurile ascunse, deși sinuoase și amăgitoare, ale istoriei.

Manifestul comunist nu a fost decît un început mai consistent al educației mele de tînăr utecist. Am căutat în continuare și alte cărți, dar, în condițiile vremii, nu erau lesne de găsit. Iar cînd se întîmpla să dau peste ele eram adesea dezamăgit, cum a fost, de exemplu, cazul cu lucrarea lui Lenin *Ce-i de făcut?*. Deși mi-am dat osteneala, pînă la 23 august 1944 n-am făcut progrese prea mari în cultura mea marxistă. Am mai citit cîte ceva din Engels, Gherea, Plehanov, chiar și un manual de economie politică al unui sovietic pe nume Lapidus, parcurs cu anevoință, fiindcă era plicticos și prea abstract. Fără să doresc a fi malițios, voi spune totuși că insuficiențele pregătirii mele au funcționat cumva „în serviciul cauzei”, fiindcă știind puțin și avînd o imaginație bogată, mă mențineam într-o sferă ideală de presupoziții fără fundament și visări de telenovelă, ceea ce-mi hrănea desigur combativitatea revoluționară. Aveam, în orice caz, senzația că sînt în posesia unei chei interpretative universale, un soi de *passe-partout* care-mi permite explicarea desfășurărilor istorice. Cînd îmi vedeam colegii în jur perplecși din cauza vreunei întorsături neașteptate în politica mondială, îmi spuneam cu satisfacție că nu pot fi luat prin surprindere: nu pe termen scurt, ci pe termen mediu și lung era clar că ne îndreptăm, după cîștigarea războiului de către Aliați, spre o revoluție globală. Cred că asemenea mie existau și alții, la noi sau aiurea, care se refugiau sub aripa protectoare a materialismului istoric, pentru a-și da curaj, mai ales că, deocamdată, primejdiile și necunoscutele se încăpățînau să ne pîndească pe termen scurt. În *Epoca postbelică* a lui Tony Judt am găsit o declarație foarte semnificativă a unui ceh, de vîrsta mea în 1943, pe nume Luděk Pachman. Nu știu cine este acest Luděk Pachman și ce a devenit, dar cuvintele lui de atunci puteau fi scrise de mine: „Am devenit marxist în 1943. Aveam 19 ani și gîndul că deodată înțelegeam tot și puteam explica tot m-a sedus, ca și ideea de a mărșălui alături de proletarii din întreaga lume, întîi împotriva lui Hitler și apoi împotriva burgheziei internaționale”. Eram însă abia la primii pași în imperiul Utopiei. Aveau să urmeze și alții.

6

Rădăcinile mele: părinții, bunicii. Cursul descendent al nivelului de trai

D.C.-E.: *Autoanaliza făcută este deopotrivă sinceră și aprofundată, particularizată, contextualizată și ridicată la puterea Ideologiei și a Istoriei (ambele cu majuscule).*

Riscul unei perspective „prezenteiste" nu cred că poate fi evitat întru totul. Mi-l asum. Oricîte eforturi aș face în direcția obiectivării, ca și în cealaltă, a empatizării, probabil că rămîne întotdeauna un rest, o distanță între ceea ce cred eu despre o epocă, ce îmi închipui că s-a întîmplat în anii ei, și ceea ce s-a întîmplat efectiv. Suferințele războiului, ale oricărui război, îmi rămîn cumva străine, abstracte, *venite pe diferite filiere documentare, dar nu dintr-o memorie a cărnii. La fel se întîmplă cu anii Gulagului, cu cei ai Holocaustului, cu acea teroare istorică pe care nu mi-o pot reprezenta în toată grozăvia ei.*

De aceea, pe cît vreau să aflu, pe atît mă feresc să judec post-festum, *să vin cu verdicte asupra comportamentului unor intelectuali aflați „sub vremi". E extrem de comod să judeci dintr-un fotoliu confortabil ceea ce, pentru un altul, însemna o situație fără ieșire și o alternativă teribilă…*

Îmi e destul de limpede că, prin coordonatele etice, psihologice, morale, sociale, culturale și, nu în ultimul rînd, etnice, nu puteați fi *alături de adepții „soluției finale", ci numai și numai împotriva lor. Înseși democrațiile occidentale făcuseră opțiunea, alegînd răul mai mic (pe Stalin) împotriva răului mai mare (Hitler). Că, apoi, Stalin și-a luat „revanșa", la modul oribil-totalitar, e la fel de adevărat.*

Vom ajunge nu peste multă vreme la acea epocă a „dezmeticirii" dumneavoastră, a ieșirii din proiecțiile utopice și a contactului dur cu realitatea socialismului real, înșurubată cu forța în România „burghezo-moșierească". Pînă atunci însă, vă propun să ne întoarcem pe firul biografic, mergînd spre figurile centrale din universul familiei (mama, tatăl) și spre rădăcinile generației precedente, a bunicilor. Ați aruncat deja cîteva flash-uri spre scene și episoade din copilăria și pre-adolescența dumneavoastră, dar haideți să pătrundem (în același mod sistematic cu care văd că lucrați în

aceste convorbiri) în sfera familiei viitorului cărturar Paul Cornea, în istoria ei privată. De acord?

P.C.: Ai dreptate în ce spui, deși simt nevoia să-mi condiționez asentimentul de o clauză restrictivă. Cred că nu trebuie să împingem neîncrederea prea departe. Argumentul meu ar putea fi de ordin epistemologic, dar mă mărginesc aici la o rațiune de ordin pragmatic, foarte la îndemînă. Dacă nu ne-am învoi că putem restitui trecutul cu relativă fidelitate, chiar dacă nu i-am aparținut nici ca participanți, nici ca martori, n-ar mai exista istoriografie. Adevărul e greu de găsit totdeauna – și cînd ai fost actor sau spectator al evenimentului (evenimentelor) care te preocupă, cu atît mai mult cînd n-ai luat parte la el (ele) și posezi doar versiuni diferite asupra modului în care s-au petrecut lucrurile. În pofida tuturor dificultăților, care mai degrabă o stimulează decît s-o deprime și s-o elimine din joc, istoriografia continuă să rescrie istoria, ajungînd treptat la un consens pe chestiuni factuale. Dar deși rămîne doar la controverse aprig disputate pe teren interpretativ, ea păstrează totuși vie speranța de a reuși, măcar punctual, să rectifice în mod plauzibil imaginea pe care ne-o facem despre acea frîntură a trecutului care ne interesează. Impostura își manifestă prezența pretutindeni, dar nu totul e impostură. Fiecare își clamează subiectivitatea, dar asta nu înseamnă că totul e subiectivism. Chiar dacă riscul „prezenteist” nu poate fi evitat „pe deplin”, adică în concret și în profunzime, avem datoria să-i limităm implicațiile prin comprehensiune avizată și empatie. Convingerea mea este că asta se poate. E, de altfel, ceea ce probezi și dumneata, dragă Daniel, prin însuși dialogul pe care-l purtăm.

Nu sufăr de complexul arborelui genealogic, ca atîția inși care depun eforturi laborioase spre a-l reconstitui, așa cum văd adesea în documentarele de pe Viasat History. Mi-este indiferent dacă spița neamului meu poate fi datată cu unul, două sau cinci secole îndărăt. Oricum, ca evreu, n-am nevoie de un certificat spre a-mi demonstra vechimea: atestatul Bibliei e de ajuns. Mărturisesc însă că mi-ar plăcea să cunosc mai multe despre înaintașii mei imediați, despre părinții părinților și bunicii lor. Din păcate, curiozitatea aceasta e tardivă: cînd aș fi putut afla, nu eram interesat să pun întrebări, acum, cînd vreau să știu, nu mai am pe cine întreba. În orice caz, e sigur că ascendenții mei aparțin masei anonime a evreimii est-răsăritene, căreia într-o carte celebră, dar contestată de majoritatea specialiștilor, Arthur Koestler i-a atribuit o origine khazară. E vorba de o populație trăind în sărăcie și înapoiere, terorizată de pogromuri, cu ocupații de margine și intermediu, izolată de mișcarea secolului prin îmbrăcăminte, cutume și printr-o limbă care

suna ca o germană stricată. Ea se deosebea de alte seminții mai ales printr-o credință, tare ca stînca, într-un Dumnezeu atotputernic, pe cît de adorat, pe atît de sever în îndatoririle impuse comunității. Dar deja tatăl tatălui meu, bunicul necunoscut (răpus de tifos împreună cu soția, în timpul primului război mondial), geamgiu și dulgher, născut la Lespezi, lîngă Botoșani, și vorbind româna ca a doua limbă maternă, pare să fi amorsat ruptura de tradiție. N-a făcut-o prin gesturi de insubordonare față de ritual, ci prin lenta golire de conținut a vechilor practici, urmată de abandonarea lor treptată. Era o consecință inevitabilă a integrării într-o lume mai permisivă decît cea a Galiției țariste, cuprinsă de vîrtejul prefacerilor.

Un destin asemănător l-au avut și predecesorii pe linie maternă, cu diferența că, în cazul lor, procesul emancipării a avansat într-un ritm mai rapid. Bunicul provenea din Roman, dintr-o familie de mici comercianți instalată acolo foarte probabil din primele decenii ale secolului al XIX-lea; bunica, al șaptelea copil din nouă, se născuse undeva în apropiere de Bacău; evenimentul crucial în viața ei l-a constituit, în 1891, refuzul de a emigra cu întreaga familie în America, din motive de sentiment; în speță, bunicul, care-i trăgea clopotele, nu voia cu nici un chip să se deștăreze. Poveste veche și banală: tinerii se iubeau, voiau să se căsătorească, dar ambele familii se opuneau; însă Iosif, flăcău chipeș, pețit de mulți intermediari de mariaje din Roman (în mediul evreiesc, acest intermediu constituia o veritabilă meserie), n-o voia decît pe Fany; și fiindcă întîmpina o opoziție încăpățînată, în cele din urmă a găsit metoda de a-și atinge scopul: a înscenat o sinucidere, ceea ce a consternat pe toată lumea și a avut darul să dezamorseze împotrivirile. Astfel, nunta a avut loc în grabă, după care frații, surorile, părinții, întreaga familie a bunicii, cu excepția ei, au putut lua drumul pribegiei cu sufletele împăcate.

Constat acum, scriind aceste pagini, cît de ingrată e memoria. Ea arhivează mai degrabă anecdoticul și neobișnuitul decît cumintele și familiarul, încurajează ce este „altfel", ieșit din rînd, excepția, și nu regula, individualul, și nu categoria. De aceea, cînd încerc să spun cîte ceva pregnant despre bunica, punînd la contribuție și propriile mele amintiri, de pînă la 12-13 ani, cît timp, înainte de a se stinge din viață, am cunoscut-o, alături de ceea ce știu despre ea de la mama, observ că îmi lipsesc totalmente și sarea, și piperul. Nu găsesc lucruri deosebite de relatat, nici haioase. Am de spus doar de bine, iar binele dă rău în literatură. E drept că eu n-am aici pretenții literare, dar nici nu vreau să-l plictisesc pe cititor. Prin urmare, am s-o scurtez. Bunica a fost o femeie inimoasă, vrednică, o persoană decentă și discretă, modestă, fără

pretenții, cu ceea ce se cheamă bun-simț. Și-a crescut copiii, pe mama și pe fratele ei, mai mare cu trei ani, fără să-i răsfețe, deprinzîndu-i să se poarte cuviincios, dar n-a stăruit să-l țină la învățătură decît pe băiat, cu vechea mentalitate că fetele n-au nevoie de școală. Deși a traversat perioade grele în căsnicie, cînd pînă și pîinea cea de toate zilele devenea o problemă, nu s-a plîns nimănui și n-a cerut nimic de la nimeni. Iar cînd a văzut că bunicul nu mai răzbește cu atelierul lui de ceaprazar, s-a apucat de croitorie și a ajuns destul de repede să facă bani buni. Și-a iubit soțul, cu toate incartadele lui, iertîndu-i repetatele derive, desigur, fiindcă avea o fire blîndă și tolerantă, dar cu siguranță și fiindcă știa foarte bine că, de fapt, locul pe care-l ocupă în inima lui nu i-l poate lua nimeni. S-a stins din viață așa cum trăise, fără zgomot, îndată ce a împlinit 70 de ani. Am plîns-o cu toții, dar bunicul a fost dărîmat și inconsolabil. De fapt, trebuie că avea atunci 77 de ani și era încă viguros; moartea bunicii l-a îmbătrînit dintr-odată și nu și-a mai revenit.

Pe cît era bunica de incoloră, pe atît de imprevizibil și năstrușnic era bunicul. Avea un aer de boem incorigibil, pe care l-a păstrat, cu retușuri datorate vîrstei și dificultăților vieții, pînă la ieșirea din scenă. Făcuse doar cîteva clase și se împăcase atît de rău cu disciplina școlară încît, prin numeroase absențe și note de corigență, îi convinsese pe ai săi să-l dea la o meserie. Trecuse întîi pe la un ceasornicar, apoi pe la un cizmar, în cele din urmă se fixase la un ceaprazar, unde învățase să facă șepci, chipie și scufe de mort, utilizate de evreii care vor să-și îngroape răposații după ritual. Nu se putea cîștiga prea mult cu asemenea profesie, dar el nu se prea sinchisea că nu-i merg treburile, știind că bunica îl va scoate din încurcătură cu economiile ei, făcute cu trudă de-a lungul anilor, din gologanii cîștigați cu croitoria de cartier. Cîndva totuși, reușind să obțină un credit, își deschisese un atelier, chiar în imensa curte din strada Bateriilor, așezată sub Dealul Spirei, în cartierul Antim, căzut sub buldozerele lui Ceaușescu, unde locuiau. Vecinii se uitau la el cu mirare: „Ce-ai de gînd, omule?”. El răspundea cu mîndrie: „Mă extind”. Afacerea a ieșit însă prost. Neputînd plăti ratele împrumutului la timp și după declararea falimentului, s-a trezit într-o zi cu perceptorii în curte, însoțiți, conform procedurii de atunci, de un agent care bătea voinicește din tobă, spre a-l face de rîs pe datornic în fața cetățenilor și a-l avertiza că i se vor vinde lucrurile din casă. Copiii au alergat de pretutindeni: „A venit cu toba la nenea Iosif”, lumea s-a strîns ca la bîlci, mama-mare a început să plîngă, cîteva cumetre i-au luat la rost pe reprezentanții autorităților. S-au auzit murmure și proteste. Ca totdeauna, o solidaritate s-a creat în jurul victimei, mai ales că era o persoană

la care toți țineau. În vîjîiala produsă, singurul stăpîn pe sine a fost bunicul. A apărut îmbrăcat la patru ace, în costumul lui de sărbătoare, și-a făcut loc prin mulțime și a ieșit în față, cu fruntea sus. Plin de demnitate, a semnat hîrtia de luare la cunoștință și s-a adresat executorului fiscal, pe un ton superb: „Data viitoare să aduceți și pe unul cu vioară, ca măcar să putem dansa". Știa să facă, vorba francezului, „bonne mine à mauvais jeu". Oamenii l-au aplaudat, iar agenții au considerat că e mai cuminte să bată în retragere.

În copilărie, prezența bunicului mi-a fost familiară și nespus de dragă. Venea pe la noi cel puțin de două ori pe săptămînă. Cîteodată mă lua cu el la ceainărie, pe undeva prin Șelari, Gabroveni sau în jurul Halelor. Acolo se întîlnea cu prieteni la taifas și la table. „Da-mi spui despre Prîslea?", îmi condiționam eu tovărășia. „Sigur, sigur", îmi răspundea bunicul. Și îndată ce porneam, se și punea pe povestit. Era o istorie lungă, nesfîrșit de lungă, fiindcă se iveau mereu alte și alte complicații care-l împiedicau pe viteaz să împlinească misiunea încredințată de împărat. În drum, ne opream să-mi cumpere halviță ori înghețată ori ciocolată. Mi-aș fi dorit să nu mai ajungem niciodată, fiindcă intrarea în ceainărie ascundea primejdii de care eram conștient. Problema era că dacă bunicul pierdea partida de table, juca mai departe ca să-și înduplece norocul, iar dacă o cîștiga, continua ca să profite de șansă. Era deci foarte greu să-l scoli de la masă. Eu însă n-aveam răbdare: îl lăsam un timp în pace, apoi începeam să-l rog, întîi mieros, pe urmă tot mai insistent. Îl trăgeam de haină, de pantaloni, mă învîrteam în jurul lui ca un cățel hămesit. Partenerii de joc mă sîcîiau („Mai astîmpără-te, măi ștrengarule!"). Bunicul nu se supăra niciodată. Mă mîngîia pe creștet, mormăia ceva ca să mă potolească, iar cînd socotea că a întins coarda destul, profita de un sfîrșit de partidă ca să se ridice și să-și ia ziua bună de la amici. Mă privea cu luare-aminte, interogativ: „Unde am rămas? L-a biruit Prîslea pe vicleanul Mangur?". „Nu, nu", spuneam eu, deși episodul se petrecuse, însă îmi plăcea să-l mai ascult o dată și încă o dată. Dar cine era Mangur? Un zgripțuroi, un zmeu cam ramolit, fiindcă scotea flăcări pe gură, dar mînca totdeauna bătaie. Un personaj scornit de fantezia bunicului, care combina în mod liber basmele pe care le știa, pe Ispirescu cu Andersen, cu Grimm, cu propriile sale născociri. Și nu doar atît. Avea și o știință a lui de a-și interpreta personajele, de a le alinta cu voce tandră, de era cazul, ori de a da porunci, cînd era vorba de împărați, ori de a insinua ipocrit cînd se referea la curteni intriganți, pe scurt, poseda arta de a-l reprezenta pe fiecare, după merit și situație. Îl ascultam fermecat, vrăjit de vocea aceea care făcea să-mi

defileze prin fața ochilor viteji, fete de împărat, zmei și fel de fel de lighioane năzdrăvane. A fost una din marile bucurii ale copilăriei să am o asemenea călăuză de peregrinări imaginare.

Vecinii din Bateriilor îl socoteau puțin într-o ureche. Și, de fapt, așa și era. Căci ce om cu scaun la cap și-ar fi permis, cum i se întîmpla lui, să-și abandoneze, din cînd în cînd, sculele și treburile din atelier ca să iasă în curte și să ia parte la joaca dezlănțuită și gălăgioasă a copiilor? Țîncii, desigur, erau fericiți. Îl puneau să stea capra ori să ia parte la de-a v-ați ascunselea. O misie și mai însemnată consta în arbitrarea meciurilor pe care chiar el le organiza, desemnînd echipele și stabilind, cu autoritatea pe care și-ar dori-o adevărații „cavaleri ai fluierului" (cum îi dezmiardă presa de specialitate), cine a încălcat regulile și ce sancțiune i se cuvine. O adevărată sărbătoare care însă avea loc mai rar (căci intră în natura simandicoasă a sărbătorilor să se lase așteptate) era cea a înălțării zmeielor. Spre încîntarea celor tineri, de toate vîrstele, bunicul știa să confecționeze din carton, hîrtie, cîteva stinghii subțiri de lemn și puțin clei niște instrumente de zbor de toată frumusețea. Le punea și coadă, dintr-o fîșie lungă de pînză albă, care șerpuia în aer, descriind volute capricioase. Momentul hotărîtor era cel al lansării. După ce cerceta direcția vîntului și mîngîia cu privirea încă o dată minunăția de zmeu, bunicul îl încredința unui băiat, care avea sarcina să-l poarte cu grijă pînă în fundul curții. Apoi, la comandă, acesta alerga cu el cîțiva metri, dîndu-i drumul, în vreme ce bunicul începea să tragă cu mișcări feline, de o parte și de alta, sfoara de legătură, spre a prinde un curent de aer. Avea trucul lui, încît reușea mai totdeauna. Și, desigur, cînd impozantul obiect de pînză și carton începea să se ridice peste acoperișuri și hornuri, în văzduhul liber, toți izbucneau în urale.

O ispravă cu adevărat nemaipomenită s-a petrecut cîndva, prin 1905; mama avea pe-atunci trei ani, frățiorul ei, cinci. Bunicul plecase prin provincie cu două geamantane încărcate cu marfă, cum obișnuia cam o dată pe lună. Cînd, deodată, stupoare: bunica primește o scrisoare de la el, trimisă din Budapesta! Ceea ce a citit a consternat-o, a mai citit-o și a recitit-o, doar, doar să înțeleagă ce se întîmplase. Bunicul o informa, fără multe detalii, că plecase în Ungaria la chemarea unui bun cunoscut, care-i găsise o slujbă, plătită mai mult decît onorabil, la o firmă de transport internațional. Îi cerea să încuie locuința, predînd cheia unei vecine de încredere, să-și ia bilete de tren pentru ea și copii și să vină de urgență la Budapesta, ca să vadă mai exact cum stau lucrurile. Dăduse peste noroc – asta era, cel puțin, asigurarea lui – și ar fi fost cea mai mare prostie să lase ocazia să-i scape. Ar fi urmat ca, după instalarea acolo, unul dintre ei să revină în țară pentru a lichida apartamentul și

a tria ce ar trebui transportat și ce putea fi vîndut. Bunica era pusă în fața unei alegeri dificile, peste puterile ei. După ce s-a gîndit și s-a răzgîndit cîteva zile, cînd șovăielile tocmai începuseră s-o orienteze către soluția amînării, a sosit o nouă scrisoare, și mai insistentă și mai plină de făgăduieli. De data asta se hotărî să plece. Își puse la bătaie economiile, împrumută și ceva bani, ca să nu fie complet lipsită de mijloace printre străini, făcu bagajul, un minimum necesar, și, ținîndu-și copiii de mînă, se sui în tren – ea, care pînă atunci nu cred că ieșise din București. La Budapesta, la adresa indicată, o întîmpină o surpriză care o făcu aproape să leșine: bunicul nu era acolo! Îi lăsase însă o scrisoare de explicații: firma la care urma să lucreze avea o filială la Viena, unde ar fi putut fi angajat pe un salariu încă mai gratifiant, deci plecase într-acolo, spre a-și încerca șansa. Se scuza – acționa numai și numai în interesul comun – și o ruga să-l aștepte. Nici n-avea altceva de făcut. Însă așteptarea se dovedi zadarnică. Zilele treceau unele după altele, de la Iosif nu venea nici o veste. La un moment dat, văzînd că resursele i se epuizează și înțelegînd că buclucașul ei de soț va fi comis cine știe ce năzbîtie, bunica se hotărî să se întoarcă acasă. De data asta – și pe bună dreptate – supărarea ei nu mai avea margini. Cînd, după vreo 10 zile, Iosif reapăru, pleoștit, cu hainele boțite și ochii roșii de nesomn, fără nici un gologan, deși plecase cu punga plină (avînd în ea și doi napoleoni de aur, cum avea să se afle ulterior), nici nu voi să-l primească în casă. Dar după două zile și două nopți de asediu, se înduplecă de suspinele și făgăduințele lui. Își reluară traiul comun, iar el căpătă o lecție pe care n-avea s-o uite curînd. Însă, cu trecerea timpului și în perspectiva amintirii, drama s-a convertit în anecdotă. După cît se pare, fiindcă amîndoi au păstrat o mare discreție asupra celor petrecute, explicația nesăbuitei aventuri era foarte simplă: bunicul fusese pur și simplu victima unui escroc, care știuse să profite de bonomia și naivitatea lui. Dar faptul că se lăsase atît de lesne înșelat spune multe despre fluturii ce-i umblau prin cap. Avea un simț deficitar al realului: imaginația îi mobila mintea, dar îi strica uneori viața.

Încă păstrez o fotografie a părinților mei făcută în 1922, în primele luni după căsătorie. E una dintre acele poze cu protagoniștii încremeniți în atitudini artificiale, cu aer stingher, zîmbet de circumstanță și ochi inexpresivi, la care familia ține ca la o relicvă prețioasă. Scopul acestui document, realizat cu tehnica primitivă a vremii, era să depună mărturie asupra momentului fast și memorabil al unirii nupțiale. De-aici, falsa lui monumentalitate, stîngăcia dispunerii mamei și a tatălui meu, ea pe un jilț, el aplecat pe speteaza fotoliului, ca și cînd i-ar oferi ocrotire, parcă în dorința de a sublinia o preponderență masculină, în spiritul

ideilor paternaliste dominante în epocă. Mie însă, care, dincolo de reprezentarea convențională, pot citi întregul context existențial, fotografia îmi relevă, în primul rînd, marea diferență, nu numai de fizionomie – asta este vizibil –, ci și de fire și de predispoziții între bărbatul și femeia ce urmau să-mi devină părinți. Această diferență avea să se estompeze cu trecerea anilor, printr-un proces insesizabil, pe termen scurt, de interacțiune și adaptare reciprocă, prin integrarea adusă de înfruntarea acelorași vicisitudini și bucurii, a concentrării în jurul aceluiași obiectiv major: creșterea și formarea mea. Însă atunci, așa cum o evocă poza, în imediata apropiere a startului căsniciei, exista o certă incompatibilitate de aspect și fond sufletesc între viitorii mei părinți. Cum de s-au îndrăgostit unul de celălalt? Cum se explică faptul că frumoasa domnișoară brunetă, cu ochi încinși, în jurul căreia roiau curtezanii, l-a preferat dintre toți pe tatăl meu, cu păr castaniu și ochi de un albastru spălăcit, cu aer stingher și timid, de provincial, interesat de cărți și de cultura înaltă, bun la vorbă, dar neștiind să danseze și lipsit de orice aplomb de cuceritor? Cum, necum, cu unele neînțelegeri și dispute pe care le-au ascuns de mine, dar pe care le-am intuit încă din copilărie, ei și-au trăit în mod satisfăcător viața comună.

Nu țin să intru în detalii biografice, dar mă simt dator să arăt de unde mă trag, deși nu mi-e ușor să vorbesc despre părinții mei pe un ton detașat și neutru, cum s-ar cuveni. Tatăl meu a rămas orfan la 17 ani, dar fiind cel mai vîrstnic dintre copii, a devenit, vrînd-nevrînd, un fel de șef al familiei, trebuind să-i poarte de grijă fratelui mai mic și celor două surori. A abandonat atunci școala, din nevoia de a munci și de a strînge ceva bani, dar și fiindcă voia să-și dedice cît mai mult timp lecturii. Era evident o decizie pripită, pe care avea s-o regrete amar mai tîrziu. Ea a constituit, de fapt, marea dramă a vieții lui, creîndu-i complexe și împiedicîndu-l să-și valorifice mintea ascuțită și memoria excelentă. A rămas un autodidact foarte citit, dar cu lacune inerente unui ins fără cultură sistematică, incapabil de o expertiză într-o disciplină anume, dar știind multe lucruri în domenii dintre cele mai variate. Setea lui de a se instrui era nepotolită, iar lectura – singurul viciu. Și cînd spun asta nu fac o figură de stil, fiindcă, realmente, el nu fuma, nu umbla prin cîrciumi, nu era fustangiu, nu trăgea chiulul, își îndeplinea îndatoririle cu punctualitate. Cărțile îi erau pasiune, poate nu doar pasiune – cuvîntul nu e suficient –, ci patimă – și aș merge mai departe, nu numai cărțile, ci hîrtia tipărită. De aceea nu mi se pare deloc surprinzător că dintre drumurile care i s-au deschis cînd a descins în București, cu un singur costum, cel pe care-l purta, cîteva schimburi și un geamantan mare, îndesat cu literatură și broșuri socialiste, s-a lipit de o mică tipografie

a unei rude îndepărtate. Ruda aceasta își zicea, printr-un bizar oximoron onomastic, Haim Popescu („Mie – explica el – îmi place să fiu băgat în seamă. Însă dacă spui unui evreu că te cheamă Haim, nici n-o să clipească, iar dacă unui creștin îi spui că ești Popescu, este ca și cum ai declara că iarna ninge sau că vara e cald; dacă însă te recomanzi Haim Popescu într-o societate, toți ciulesc urechile și se holbează la tine”). În această tipografie a învățat zețăria și linotipul, azi meserii dispărute, iar după relativ puțină vreme a ajuns conducător tehnic. Pentru cineva care voia să-și întemeieze un cămin nu era o situație grozavă. S-a întîmplat însă atunci să i se ofere un post bine retribuit la Băicoi, un mic sat în județul Prahova, unde un consorțiu petrolier anglo-olandez tocmai plantase niște sonde și avea nevoie de agenți care să supravegheze extracțiile, la fața locului. Tata a acceptat, nu fără ezitare, și îndată după căsătorie și-a luat slujba în primire. N-a regretat. Munca nu era grea, îi lăsa mult timp disponibil, ceea ce îi permitea să-și satisfacă aspirațiile intelectuale (a început atunci să învețe singur franceza și a ajuns să se poată descurca onorabil). Banii cîștigați le-a permis alor mei să-și cumpere toate cele de trebuință, mobilă, îmbrăcăminte, utilitățile necesare într-o gospodărie, chiar și un patefon. Cînd mi-am făcut și eu apariția pe lume, m-am trezit într-o locuință spațioasă, cu o curte enormă, unde veneau oameni de la firmă iarna ca să facă potecă prin troienele de zăpadă, iar primăvara să se îngrijească de grădină. Nu am amintiri din această preistorie a ființei mele, ceea ce știu mi-au spus-o probabil ceilalți, dar nu e defel dificil să înțeleg cum s-a încheiat episodul „băicoian” și de ce. Pe cît l-am cunoscut pe tata, am toate motivele să cred că era foarte mulțumit cu poziția pe care o avea. Nu același lucru era valabil și pentru mama. Ea moștenise vitalitatea și deschiderea spre socializare a bunicului. În acel mic sat, unde mirosea puternic a păcură, se simțea pierdută, izolată, fără anturaj, fără putința de a merge la spectacole, de a-și întîlni prietenele, de a se plimba printre oameni eleganți și vitrine sclipitoare. Adevărul trebuie să fi fost că se plictisea de moarte. Și e probabil că nemulțumirile ei au explodat la un moment dat atît de puternic încît tata va fi înțeles că, pentru a-și salva căsnicia, singurul lucru de făcut e să renunțe la slujbă și să revină în București. Știa probabil că lua o hotărîre greșită, dar socotea că n-are încotro. Și-și făcea totuși anumite speranțe, fiindcă la el iluziile erau mai tari decît experiențele de viață. Altminteri, din punct de vedere obiectiv, luînd în calcul doar situația materială, comisese neîndoielnic nu doar o eroare, ci o mare prostie. Ireparabilă. Colegul lui de birou și prietenul de o viață, Dinu Sabetay, de care am mai pomenit, cu o poziție absolut echivalentă, dar posedînd un fler incomparabil în construirea unei cariere, a rămas pe loc, răbdînd încă o vreme dezavantajele

locuirii într-un sat mizerabil. Apoi, cum era de prezumat, a fost adus la oraș, promovat și și-a început ascensiunea care avea să-l ducă la bogăție.

Judecînd întregul itinerar al copilăriei și adolescenței mele, e absolut evidentă constatarea că, sub raport material, acest parcurs a urmat o curbă descendentă. La București, tata și-a căutat de lucru și nu i-a fost ușor să găsească la nivelul pe care și-l dorea. O bucată de vreme a avut șansa unui angajament la tipografia Cartea Medicală, unde, în 1928, aveau să apară *Biletele de papagal* ale lui Tudor Arghezi. Cunoașterea marelui poet, pe care-l admira din tinerețe, și munca în apropierea sa au constituit pentru el o imensă bucurie. Dovadă pietatea cu care a păstrat într-un dosar o serie de bilețele olografe, fără nici un interes literar ori biografic. De pe la 8-9 ani, de cînd conștiința de sine începe să se desprindă din magma de amintiri confuze ale copilăriei, deci de pe la începutul anilor '30, slujbele tatei au fost din ce în ce mai instabile, iar locuințele în care ne-am instalat, de un nivel tot mai coborît. Liceul mi l-am început stînd pe Calea Moșilor, într-o casă azi demolată, cu trei camere, și l-am încheiat, după eliminarea de la „Mihai Viteazul", la „Cultura B", de astă dată mutați în extremitatea Căii Dudești, într-un apartament cu două odăi, fără baie, cu un antreu cu ciment pe jos. În 1940, tata n-a mai găsit slujbă. Cîștiga ceva bani ca achizitor, din comisioanele primite pentru intermedierea comenzilor de imprimate de birou. De aceea, cînd a primit ordinul de mobilizare la muncă obligatorie pentru construirea de fortificații în Moldova, a fost cuprins de panică la gîndul că ne lasă pe mama și pe mine fără mijloace de trai. M-a chemat atunci și mi-a vorbit cu o tristețe amară, pe care n-o pot uita: „Băiete – mi-a spus – nu mai ești copil, știi bine cu ce greutăți ne confruntăm. Economiile pe care le avem n-o să vă ajungă mai mult de trei ori patru săptămîni. Nici dacă adaugi toți banii pe care-i iei din meditații (aveam două meditații și, cu aprobarea lui, îmi păstram jumătate din banii cîștigați) tot nu faceți mare lucru. Dacă pe mine mă țin acolo mai mult de o lună, te duci la Sabetay și-l rogi să te împrumute cu ceva. Am să vorbesc cu el". Și apoi, înainte de a ne despărți, mi-a mai spus cu o voce sugrumată de emoție: „Ai grijă de mama!". Cu Sabetay n-a fost nevoie să vorbesc. A venit el pe la noi după cîteva zile. Nu eram acasă. Cînd m-am întors, mama m-a informat: „A trecut Dinu pe-aici. De ce crezi? Ca să-mi restituie niște bani pe care zicea că tata i-a depozitat la el și s-a gîndit că acum am avea nevoie". Era naivă? Se prefăcea? Nu știu să răspund. Despre delicatețea cu care a procedat prietenul tatei, ce să mai spun? Era un om de omenie.

Trebuie să deschid aici o paranteză. Firea mamei nu era ușuratică. Avea temperament și simțea nevoia convivialității, dar îl moștenise nu numai pe bunicul, ci și pe mama-mare, femeie de bun-simț, deprinsă să rabde și să dea piept cu greutățile. Atunci, la Băicoi, era încă foarte tînără, de-abia trecuse de 20 de ani, îi lipsea experiența, avea încă naivități pe care viața avea să i le spulbere curînd. Dacă ar fi știut ce avea să vină, n-ar fi forțat lucrurile. Cînd s-a stîrnit însă furtuna și situația familiei noastre a început să se deterioreze fără scăpare, ea a fost la înălțime. A traversat vremurile grele cu un curaj rar și un devotament fără cusur. Nu știu cum reușea, cu banii tot mai puțini de care dispunea, să ne dea să mîncăm onorabil, zi de zi. Spăla și călca rufele, ținea casa curată, ne cîrpea ciorapii rupți, cosea nasturii desprinși, făcea totul fără ajutor, așa cum fusese obișnuită la Băicoi și, în primii ani, la București. N-am auzit-o totuși niciodată să se plîngă sau să-i facă tatei imputări. Însă, lucru și mai uimitor, după ce își încheia treburile casnice, pe la ora 16, își punea o rochie bună, se gătea, se farda și pleca. Unde? N-am întrebat-o, pe vremea aceea nu eram interesat să aflu, iar acum nu sînt defel ispitit să fac pe detectivul.

După război, situația materială a tatei s-a ameliorat. S-a sfîrșit cu pribegia atît de traumatizantă prin diverse slujbe efemere. Pe la începutul anilor ’50 a reușit să intre în departamentul tehnic al Editurii pentru Literatură (ESPLA), unde în scurtă vreme a ajuns să ocupe o poziție centrală. Era încîntat de ceea ce face și se simțea în largul său printre tinerii redactori care-i cereau sprijinul și-l respectau pentru seriozitatea, competența profesională și simțul său de răspundere. Ca om de stînga, cunoscut încă din tinerețe cu Ștefan Voitec și Ion Pas, fusese atras încă din 1945 în PSD-ul renăscut după dictatura antonesciană. Nu s-a manifestat în nici un fel – politica îl interesa ca s-o comenteze, nu ca s-o practice. Cînd, prin tertipurile cunoscute și aplicate pretutindeni în lagărul socialist, Partidul Comunist a absorbit PSD-ul, a devenit și el, automat, membru al singurului partid muncitoresc admis. Faptul a rămas fără nici o influență asupra vieții sale. În 1964 a ieșit la pensie, ceea ce s-a dovedit a fi o catastrofă. În principiu, dispunea de astă dată de răgazul pe care totdeauna și-l dorise, de a putea să se dedea în voie lecturii și să-și aștearnă gîndurile pe hîrtie. Ieșirea din viața activă i-a anulat însă justificarea simbolică a existenței. Nu mai avea acum răbdarea și imboldul de a citi. Continua să se trezească foarte devreme dimineața, între 5.30 și 6, cum făcuse de cînd se știa, dar se trezea cu un imens spațiu vid în față: nu-l solicita nimeni, nu-l aștepta nimic important. Rămînea dezorientat, anxios și fără reacție, căci, atunci cînd totul devine în mod

egal posibil, dispare parcă și interesul de a face ceva. Îi pierise motivația. I-am scos un permis la Biblioteca Academiei Române în vederea realizării unei istorii a artelor grafice în România, vechi proiect pentru care strînsese de mult ceva material. Am crezut atunci într-un reviriment. Cîteva săptămîni a trăit sub imperiul bucuriei de a răsfoi toate revistele posibile și de a căuta în fișier cărți dorite, pe care apoi le putea avea și sub ochi. Însă cînd a pornit de-a dreptul lucrul la istoria plănuită, entuziasmul s-a stins. Și, printr-o coincidență care s-ar putea să nu fie întîmplătoare, cam tot pe-atunci s-a declanșat și boala care avea să-l răpună: o leucemie galopantă. Era deja acaparat de umbrele sfîrșitului cînd a aflat de nașterea celui de-al doilea fiu al meu, nepotul său, Octav. Un surîs de împăcare și fericire i-a luminat fața suptă de boală. Se va fi gîndit poate la spusa poetului latin: *non omnis moriar*.

Mama a mai trăit încă 31 de ani, într-o formă excelentă pînă aproape de capăt. I-am propus să locuiască împreună cu noi, însă m-a refuzat net. Printr-un schimb, a obținut o garsonieră pe care și-a aranjat-o confortabil, unde a trăit mulțumită, după pofta inimii. A apucat ani buni, s-a ocupat de nepoți cu dragoste, fermecîndu-i cu povești născocite, cum o făcuse altădată și bunicul cu mine. La peste 90 de ani, invitată la reuniunile mele aniversare, venea totdeauna proaspăt coafată și îmbrăcată cu grijă, cum o făcuse toată viața, chiar în cele mai negre momente. Ne amuza de obicei citindu-ne cronici rimate, cu poante nostime. O făcea foarte firesc, nu ca un autor sensibil și orgolios, ci cu verva unui om simplu, care-ți vinde ultima anecdotă fără să se ia în serios pe el însuși. O admiram pentru modul în care știa să-și formeze și să-și conserve un anturaj simpatic. Cu prietenele și prietenii anilor de amurg, toți mai tineri decît ea, a călătorit prin toate locurile pitorești ale țării, a voiajat și peste hotare: avea peste 80 de ani cînd a descoperit minunile Italiei, a cunoscut Veneția, Florența și Roma. Credeam cu toții, după cît de bine se ținea, că va ajunge centenară. A avut însă ghinionul că, din motive necunoscute, degenerescența maculară de care suferea a scăpat, la un moment dat, de sub control, intrînd într-o fază de accelerare neobișnuită, care n-a mai putut fi stopată, ducînd-o pînă aproape de pierderea vederii. Faptul că n-a mai reușit să citească, ulterior nici să se uite la televizor au constituit pentru ea un veritabil dezastru. Izolată de exterioritățile care-i umpleau viața cu culoarea, freamătul, forfota lor, lipsită de prietene apropiate, căci treptat-treptat, ajunsese să le supraviețuiască tuturor, neputînd să se mai deplaseze, a căzut într-o stare de melancolie neagră, care nu-i era defel familiară. Stătea cu noi în casă (căci în ultimii ani acceptase să se mute) și încercam s-o binedispunem, dar aveam tot mai puțin succes. Ea, atît de jovială și atît de deschisă

spre oameni, se însingura pe zi ce trece. Părea că ia distanță față de lume și o simțeam cum se îndepărtează. Pînă la urmă a căzut într-un soi de somnolență impenetrabilă, fără voința, poate și fără putința de a comunica. Mi-a dat impresia că, într-o bună zi, și-a hotărît singură plecarea și atunci s-a dus, fără să-și mai ia adio.

Dincolo de exemplul pe care-l puteam culege din locuirea cu părinții – onestitatea, idealismul și hărnicia tatălui meu ori gustul independenței, exuberanța vitală și imaginația mamei –, dincolo de această influență formativă exercitată indirect, fără discursuri și îndrumări explicite, nu pot spune că am fost obiectul unei educații metodice. Sigur, mi-au explicat totdeauna ce trebuie să fac într-o împrejurare sau alta, însă n-au avut probleme cu mine, fiindcă învățam bine, nu eram nici răzgîiat, nici recalcitrant și mă integram condițiilor noastre modeste fără a formula pretenții imposibile. Însă de pe la 9-10 ani în sus, cînd copiii încep să pună întrebări, cu deosebire în adolescență, cînd conștiința sinelui devine imperioasă și apar marile frămînări ale cunoașterii și identității (de unde venim? care e rostul nostru? există Dumnezeu? ce înseamnă a fi evreu?), părinții nu păreau să aibă timp să stea de vorbă cu mine. Iar cînd se întîmpla cîteodată să discutăm, era la inițiativa mea: ceream o lămurire, ridicam o problemă, puneam o întrebare. Tata pleca de dimineață devreme și revenea seara, rupt de oboseală. Mama își îndeplinea conștiincios treburile casnice, apoi, după prînz, pleca invariabil, ca și cum s-ar fi dus la serviciu. Ce le puteam cere peste ce-mi ofereau? Mă bucuram de o libertate deplină. Nu se îngrijeau dacă-mi fac ori nu lecțiile, nu aveau curiozitatea de a afla unde mă duc și ce întreprind, nu-mi impuneau restricții, îmi acordau o încredere nelimitată, ceea ce, fără îndoială, a însemnat mult pentru responsabilizarea mea. M-au iubit amîndoi, cu afecțiunea unor părinți devotați și au făcut tot ce le stătea în putință spre a-mi ocroti copilăria. Dar pe măsură ce intelectualmente mi-am luat zborul, răsucindu-mă în toate direcțiile, cu o imensă frenezie de a-mi găsi „calea", aportul lor nu mai putea fi îndestulător. Mi-ar fi fost necesar un maestru, un om care „să știe" și în care să cred, care să mă suscite și să-mi evite rătăcirile tinereții. Din păcate, nu l-am avut. Cu toate riscurile, a trebuit să-mi asum faptul de a fi singurul autor al propriului meu personaj.

7

Doi prieteni:
Barbu Câmpina și Eugen Stănescu

D.C.-E.: *Mi-a plăcut mult această evocare, prin care ați reușit să reînviați vechi „contexte existențiale". Am impresia că aveți o anumită pudoare în a vorbi despre* intimitățile *dumneavoastră familiale – și că a trebuit să v-o înfrîngeți acum, pentru a da satisfacție unui interlocutor curios. Eu zic că a meritat. Sînt deosebit de frumoase portretele pe care le-ați făcut bunicului, bunicii, tatălui și mamei, celor care v-au vegheat și v-au însoțit primii ani de viață. Se desprinde însă și de aici, ca și din răspunsurile anterioare, faptul că nu ați avut – nu ați putut avea? – un maestru, tocmai la aceste vîrste delicate ale copilăriei bătînd spre pubertate și ale pubertății tatonînd adolescența.*

Aș vrea să abordăm etapa următoare din viața dumneavoastră prin prisma acestei singurătăți *orgolioase și dureroase, probabil, în aceeași măsură. Și anii, deja scurși, ai conflagrației mondiale și ai avatarurilor de ilegalist, și perioada ce începe odată cu august 1944 îmi par a fi un interval deopotrivă dureros și complicat, foarte dificil de trăit și de asumat de unul singur. La vîrsta aceea tînără nu-l percepeați astfel? A fi „singurul autor al propriului personaj", ceea ce este oricum greu, vă părea mai ușor atunci?*

România se desprindea în acel moment postbelic de lumea burgheză și avea să intre, foarte curînd, în lumea socialismului real. Citind cartea de interviuri a lui Ion Biberi, Lumea de mîine*, putem vedea cît de idealiste erau proiecțiile intelectualilor noștri chestionați în privința viitorului românesc social și cultural. Se poate spune că fluxul acesta general al schimbării, al revoluției, al nașterii unei noi societăți v-a prins personalitatea încă în formare și v-a topit necesitatea firească a unui maestru „personalizat"? E o simplă speculație sau o suprainterpretare să spun că maestru vă era însăși Revoluția socială și că, analog experienței lui Radu Cosașu,* familia mare*, ideală, umanitatea, devenise la fel de importantă, dacă nu mai importantă decît familia reală, cu rădăcinile și legăturile ei de sînge?*

P.C.: Da, e adevărat, n-am avut privilegiul de a întîlni un maestru în perioada delicată a edificării intelectuale și a construirii mele identitare. Cît de mult avea să mă marcheze această neșansă aveam să conștientizez mai tîrziu. Atunci, la 18-19 ani, în perioada războiului și a excluziunii (cînd înlocuiam facultatea printr-un simulacru, iar putința mișcării libere prin „rechiziționarea" la muncă obligatorie), nu resimțeam însă „singurătatea" mea ca o problemă. Epoca era, într-adevăr, cum o caracterizezi, deopotrivă „dureroasă" și „complicată". N-am parcurs-o însă izolat, închis în carapacea propriilor mele trăiri. Căci dacă e adevărat că fericirea separă și singularizează, nu e mai puțin adevărat că nenorocirea apropie. „Ghetoizați", cum eram atunci, dispunînd de aceeași infimă marjă de libertate, mărșăluiam alături, simțeam cotul celuilalt, intram în legătură mai lesne și mai durabil. Întrucît mă privește, avînd o fire deschisă, colocvială, înclinată să acorde spontan încredere celuilalt, mi-am găsit mereu amici și, între ei, cîțiva buni prieteni. Îi voi enumera aici pe cei mai apropiați, deși numele lor – Anatol, Buby, Mircea, Viky, Dan – nu spun nimic cititorului. Dar simplul fapt de a le rosti mă încarcă de emoție și mă retrimite mental într-un odinioară, care-mi pare tot atît de viu și de colorat ca și peisajul pe care-l am acum sub ochi, dincolo de fereastră. Cu toți acești oameni, din păcate azi dispăruți, și cu cei doi martori ai copilăriei și adolescenței mele încă în viață – inginerul Iosif Cotnăreanu, la București, și Fernand Bloch, la Paris – am intrat cîndva, în acele vremuri incredibile, cînd moartea ne pîndea după fiecare colț, în relații de inimă și de camaraderie băiețească; socializam împreună mizeriile zilei, dar și clipele de exuberanță, căci, în pofida climatului de teamă și de anxietate, ne îngăduiam, cu inconștiența și vitalitatea răzbătătoare a tinereții, mici libații prin cîrciumi de mahala sau promenade prin parcuri, unde flecăream pe marginea dorurilor și amorurilor noastre, romanțioase ori clandestine; ne împărtășeam mîhnirile, planurile și visurile, ne bîrfeam profesorii și colegii tembeli ori conformiști, ne transmiteam unul altuia cărțile bune, la care aveam acces; comentam în șoaptă știrile de pe front, extaziindu-ne de fiecare succes aliat, ne încurajam unul pe celălalt să rezistăm, cu convingerea că o vom scoate, în cele din urmă, la capăt.

Alegerea mea, în toamna 1944, cînd s-au redeschis universitățile, a fost alta decît cea a majorității colegilor. Ei se hotărîseră să-și valorifice cei doi ani de medicină făcuți la „Onescu" ori de inginerie la „Abason", fie intrînd direct în anul al treilea, cu obligația unor examene de diferență, fie, mai modest, dar mai responsabil, din unghiul seriozității profesionale, să intre în anul al doilea, recuperînd deci un singur an pierdut. Decizia mea a fost să renunț la cunoștințele de medicină, acumulate cu

mari lacune, nesistematic, în orice caz, fără pasiune, și să-mi urmez vocația, să mă îndrept spre Litere și Filozofie. Aveam să reîntîlnesc aici două cunoștințe din timpul războiului – Barbu Câmpina și Eugen Stănescu –, de care frecventarea unor cursuri comune și convergența intereselor politice și intelectuale m-au apropiat și am sfîrșit prin a ne împrieteni. Se cade probabil să zăbovesc aici cîteva clipe. Observ că, în pofida notorietății de care s-au bucurat amîndoi numiții la un moment dat, pe măsură ce anii se precipită în goana lor bezmetică, foștii mei prieteni se cufundă în umbră, într-o anonimitate inertă și neliniștitoare. Așa cum notează Gabriel Liiceanu în *Ușa interzisă*, „viteza cu care sîntem evacuați din lumea aceasta, odată ce am părăsit-o, este enormă. Cînd ultimul om care ne-a cunoscut ne uită sau dispare și el, devenim strămoși, adică un număr statistic în generațiile trecutului". Cum se întîmplă să fiu, dacă nu ultimul, în orice caz, unul dintre ultimii care l-au apucat pe Barbu Câmpina și mă număr nu printre cei foarte mulți care știu încă cine a fost Eugen Stănescu, cred că am și datoria de a întîrzia procesul ștergerii urmelor.

Nu-mi aduc aminte cînd l-am cunoscut pe Barbu Câmpina, știu doar că era cu o clasă înaintea mea la același liceu, „Cultura B". Ne-am întîlnit la muncă obligatorie, apoi la facultate. Plecînd odată de la un curs ținut de Henri Stahl, am conversat multe ceasuri, într-un soi de dezmăț convivial, rătăcind pe străzi, traversînd și retraversînd Cișmigiul și eșuînd, într-un tîrziu, învăluiți de adierile nopții (pe-atunci primăvara nu fusese ștearsă din calendarul anotimpurilor), în garsoniera pe care o locuia, în Știrbei Vodă. Aveam să mai vin pe-acolo, în repetate rînduri – și nu doar ca să-l caut, ci și în virtutea unor afaceri personale, întrucît, cu o mare generozitate, Barbu ne punea la dispoziție odaia sa spațioasă, dar înghesuită de cărți, spre a rezolva una dintre problemele noastre gingașe, cea a emancipării prenupțiale a fetelor cu care eram în legătură și care voiau neapărat să treacă Rubiconul. Barbu, fiul unui medic cunoscut în epocă, era un tînăr plin de farmec, cuceritor prin inteligența sclipitoare, cordialitatea purtării și un soi de candoare neglijentă, purtată ca un panaș ori ca un blazon, care-l distingea de la prima privire de toți cei ce-l înconjurau. Ducea o viață neregulată, uitînd uneori să mănînce, fiindcă se antrena într-o lectură pasionantă, alteori fiindcă, pur și simplu, cădea victimă unui plicticos asiduu (neamul cel mai detestabil al plicticoșilor), care-l ținea de vorbă peste orice conveniență, lui fiindu-i greu să-l jignească întorcîndu-i spatele. Sub aparențele unui lasă-mă-să-te-las ușuratic, capabil să rateze, din distracție, un *rendez-vous* extrem de important, se ascundea un om săritor la nevoie, de o mare delicatețe sufletească,

a cărui minte zumzăia de idei, proiecte și teme de mare amploare. Spre deosebire de mine, care mă învîrteam prin facultate ca printr-un palat al minunilor, dornic să ciocănesc la fiecare ușă ca să întreb – cum spunea, în alt context, D. Popovici – dacă Dumnezeu locuiește acolo, Barbu optase în mod tranșant încă dinainte de a veni la universitate pentru studierea istoriei. Era o pasiune hrănită de lecturi cu mult peste standardele obișnuite. O facilita în mare măsură și soră-sa, stabilită în Franța, căsătorită cu Albert Soboul, istoric reputat și militant comunist, cunoscut prin lucrările sale despre revoluția din 1789. Ea îi trimitea cărți și-l abonase la *Annales*, revistă de perspective înnoitoare în istoriografia postbelică. Convins că și-a găsit drumul în viață, Barbu încerca să mă persuadeze să-mi instalez și eu bivuacul în aceleași teritorii. Pe el îl interesa istoria feudală românească, iar în opinia lui, ar fi urmat ca eu să mă ocup de ceva paralel, de pildă, de perioda primei modernizări, de la începutul secolului al XIX-lea. Am fi rămas astfel într-o complicitate de interogații și preocupări comune, care să ne oblige la o colaborare programatică, nu doar incidentală. Opuneam însă rezistență acestui proiect, o rezistență moale, fiindcă nu-l respingeam, dar nici nu mă puteam hotărî să-l accept; în realitate, oscilam nehotărît între curiozități contrare, între litere, sociologie și filozofie, între G. Călinescu, D. Gusti și Mircea Florian, mă complăceam într-un soi de nomadism frivol al explorării de catedre și discipline. Situația aceasta de *go between* o favoriza ori, mai exact, o tolera și organizarea facultății, structurată pe cicluri, și nu pe ani de studii, ceea ce, teoretic, permitea ca într-o singură sesiune să-ți iei toate patru examenele la cele trei materii principale de licență (neexistînd nici o restricție în privința alegerii lor). Oricum, stăruința lui Barbu mi-a trezit interesul pentru o altă perspectivă a cercetării trecutului decît cea evenimențială, perspectivă pe care puținele mele lecturi marxiste mă ajutaseră s-o adulmec, dar într-un mod confuz și abstract. Grație discuțiilor cu Barbu, îndeosebi asupra cursurilor lui Stahl, la care mergeam împreună, am început să mă dumiresc asupra modalității concrete, operaționale, de a ajunge la o viziune globală asupra procesului istoric: anume, focalizînd studiul asupra contextelor, acordînd atenție dimensiunilor măsurabile, statistice (acolo unde era posibil) și urmărind cadențele diferite ale dezvoltării diverselor componente ale sistemului (definit concomitent atît prin imobilismul istoriei rurale, cît și prin mobilitatea vertiginoasă a tehnologiei). Barbu mi-a pus în mîini o carte fundamentală pentru modul de a discuta mentalul colectiv, concepută de fapt ca un studiu de caz, dar sintetizînd o abordare de tip holistic și o explorare extrem de nuanțată a particularităților unui

clasic renascentist (Rabelais): e vorba de *Le problème de l'incroyance au XVI*[e] *siècle*, datorită lui Lucien Febvre. Dar și eu îmi luam revanșa, smulgîndu-l uneori lecturilor lui savante, dar indigeste, prin atragerea în lumea de miraje a literaturii. L-am convins astfel să citească *Muntele vrăjit* al lui Thomas Mann, ceea ce avea să ne ducă la o discuție înfierbîntată despre Settembrini și Naphta, pitorescul Mynheer Peeperkorn și nestatornica doamnă Chauchat. Îmi amintesc și mai deslușit de o altă dispută, cu o miză mult mai fierbinte, privind legitimitatea recomandărilor făcute de Machiavelli Principelui. Întrebarea pe care ne-o puneam era dacă rațiunea de stat justifică utilizarea vicleană și amorală a forței; voiam, în alte cuvinte, să ne astîmpărăm foamea urgentă de a ști dacă și în activitățile noastre civice, care luau o turnură tot mai agresivă, violența mijloacelor era justificată, dată fiind înălțimea și noblețea cauzei. „Cauza", cel puțin, ceea ce numeam „cauză" atunci, se bucura încă, măcar în ochii noștri, de o autoritate sacrosanctă. Și, în lumina ei, eram dispuși să considerăm amîndoi, foarte „revoluționar", că scopul scuză mijloacele, deși unul dintre noi pledase contrariul, însă numai din zel dialectic, jucînd pe „avocatul diavolului" doar ca să fie reprezentată și partea opusă…

Barbu a fost primul din grupul nostru informal, de vîrstă și aspirații, care a ajuns într-o poziție proeminentă în chiar meseria pe care și-o alesese. Curînd după absolvirea strălucită a facultății, cu ocazia marii reforme a învățămîntului și cercetării din 1948-1949, Mihail Roller, pe-atunci șeful secției de știință a partidului, l-a numit într-un post de răspundere la Institutul „Nicolae Iorga". Era, desigur, o poziție neobișnuit de importantă pentru un om atît de tînăr și de lipsit de experiență. Dar măcar o dată, Roller nu greșise acordîndu-i încredere. Cu calitățile lui excepționale, Barbu s-a adaptat repede cerințelor, a reușit mai ales să se impună, prin cunoștințe, orizont intelectual, dar și prin comportamentul său politicos și loial, colegilor mai vîrstnici și mai titrați academic. În scurtă vreme a ajuns în relații cordiale cu mai toți specialiștii de mare prestigiu, ceea ce însă, conform logicii strîmbe care funcționa atunci, avea să-i deterioreze treptat raporturile cu activiștii partidului. Fiindcă unul dintre principiile comuniste de bază (nescris, dar intrat în folclorul de partid) era că intelectualii constituie o categorie în care nu se poate avea încredere. De aceea, cînd cineva, provenit din rîndurile lor, cîștiga simpatia celor pe care avea sarcina să-i conducă, devenea imediat suspectabil: însemna că a făcut compromisuri neprincipiale ori că vrea să creeze un grup fracționist. Îndeosebi Roller, amator fără cultură istorică de specialitate, orator fără har și cercetător cu traista goală, plin de

frustrații și de complexe, dar extrem de ambițios (îi intrase în cap și a și reușit să scrie – ajutat de o echipă anonimă de documentariști – un manual de istorie a RPR, care vreme de aproape 10 ani a fost singura lucrare de acest fel apărută la noi), s-a simțit lezat că junele numit de el șef de secție, apoi director adjunct nu se numără printre cei ce-i cîntă în strună, printre lingăii gata să-l aplaude și să-l complimenteze pentru orice platitudine sau prostie ce-i ieșea din gură. Îmi închipui cît trebuie să fi suferit ilustrul șef și academician (vanitatea îl împinsese să-și adjudece și acest titlu, încă de-atunci discreditat în comunitatea adevăraților savanți) cînd, în plenarele Institutului, la care participa, își vedea speech-urile ignare puse în comparație cu luările de cuvînt limpezi, coerente, argumentate, exprimate totdeauna cu o sobră eleganță de regretatul meu prieten. Oricum, în adversitatea tot mai fățișă pe care i-o arăta Roller, Barbu îi avea alături pe toți reprezentanții de seamă ai istoriografiei românești. Nu cunosc împrejurările concrete în care s-a ajuns la elaborarea scrisorii adresate, la începutul anului 1956, lui Gheorghiu-Dej, semnate de Barbu Câmpina, Andrei Oțetea și C. Daicoviciu, în care autorii se plîngeau de abuzurile săvîrșite de Roller și de lipsa lui de profesionalism. Pot certifica doar că o asemenea denunțare a unui șef de către cei din subordine era un lucru destul de neobișnuit și, în genere, foarte puțin apreciat în sferele înalte ale partidului. În pofida repetării pînă la sațietate a necesității aplicării principiului criticii și autocriticii, conducerea dictatorială a partidului voia să descurajeze cu orice preț inițiativa de jos: singurele critici acceptate erau cele pe care ea însăși le sugera nemulțumiților. Ca atare, șefului dezavuat de subalterni, chiar dacă i se mai smulgeau din pene, nu i se lua funcția: destituirea era amînată o bună bucată de vreme pentru ca oamenii să nu creadă cumva că ei sînt la originea sancționării! În cazul concret al lui Roller n-am de unde ști dacă scrisoarea celor trei i-a accelerat sau nu debarcarea; pare că i-a clătinat, în orice caz, jilțul, și i-a grăbit prăbușirea (survenită umilitor, în 1958, și urmată, curînd după aceea, de sinuciderea sa – gest care lasă să se întrevadă tragedia acestui om, prins într-un angrenaj care-l depășea). Oricum, puțin după protestul istoricilor s-a desfășurat faimosul Congres al XX-lea al PCUS, unde Hrușciov a dezvăluit, în fața unei asistențe livide și meduzate, documentul confidențial despre crimele lui Stalin. Acest document a pus toate conducerile partidelor comuniste, inclusiv cea a PCR, în fața propriilor răspunderi, cel puțin pentru o parte a fărădelegilor comise de cînd cuceriseră puterea. Strategia lui Gheorghiu-Dej de a scote castanele din foc fără să-și frigă mîinile a fost de un cinism pe care nici un alt lider din țările frățești nu l-a mai

manifestat: a dezlănțuit o campanie represivă, extrem de brutală, împotriva intelectualilor membri de partid (Ion Caraion a fost atunci întemnițat pentru a doua oară și condamnat la moarte!), soldată cu numeroase arestări și ședințe publice de demascare și sancționare spre a face toată lumea să priceapă că el și numai el trebuie să decidă ce înseamnă destalinizare în România. Barbu a fost sancționat la rîndu-i în valul punitiv declanșat de partid, de altfel, ca mine și ca mulți alții. Pentru el, pedeapsa primită avea încă și mai puțină semnificație decît pentru oricine altul. Chiar în zilele în care partidul desfășura cu alai faimoasele reuniuni de exorcizare a demonilor, Barbu a trecut pe la mine pe-acasă, plîngîndu-se de o teribilă migrenă. Aveam să aflăm, cutremurați, după puțină vreme, că era, de fapt, o metastază fără leac. Apoi, evenimentele s-au precipitat: a sosit în țară sora lui, care l-a transportat de urgență la Paris. De acolo însă bolnavul s-a reîntors peste două săptămîni într-o stare încă și mai gravă. Avea, cînd l-am condus pe ultimul drum, împreună cu o mulțime îndoliată de prieteni și cunoștințe, abia 37 de ani. Murea cu el, răpus în floarea vieții, o mare speranță a istoriografiei românești, lăsînd un gol imens, ireparabil. Țin să adaug că volumul de *Scrieri istorice*, apărut în 1973, datorită grijei pioase a unor prieteni și foști colaboratori, îl reprezintă doar parțial. Cartea cuprinde studii publicate, dar nerevăzute; n-am nici o îndoială că dacă le-ar fi putut reciti, ar fi efectuat corecturi și ar fi procedat la eliminarea unor pasaje sau propoziții, judecîndu-le probabil insuficient acoperite faptic ori erodate de un parti-pris ideologic stînjenitor.

Pe Eugen Stănescu l-am cunoscut în anii războiului, în secția de Elaborări metodologice a Institutului de Statistică, aflată sub conducerea lui Marcel Avramescu, de care am mai amintit. Era un om mărunt de statură, cu capul mare, frunte largă, cu o expresie gravă a chipului, subliniată de ochelarii cu ramă groasă. Se îmbrăca totdeauna cu grijă, chiar pedant, de vreme ce purta haină și cravată pînă și vara, pe caniculă. Colegii îl respectau, dar aveam impresia că-l ocolesc, știindu-l extrem de susceptibil. Și e adevărat – am fost și eu martor la mici gesturi inoportune, dar sigur inofensive, ale unor novici (de pildă, cineva care s-a așezat la masa lui de lucru, ignorînd că există în secție o anumită repartiție tacită a locurilor). Reacția la un asemenea fleac mi-a părut disproporționată. Scos din pepeni, Eugen a protestat răstit și pedagogic („Domnule, trebuia să te informezi înainte de a te așeza"), apăsînd anume cuvintele-cheie „informez" și „așeza", încît nepriceputul care greșise nu știa cum să bată mai repede în retragere. Nu e mai puțin adevărat că Eugen se bucura de o cotă înaltă la capitolul intelectualitate. Toți îi admirau memoria

excepțională și cunoștințele enciclopedice; se șoptea că învățase singur greaca veche, că are un program de lucru sistematic și cuprinzător, că citește în cinci limbi și alte minunății. Poate că nu m-aș fi apropiat totuși de el (nu-mi plăceau firile arțăgoase) dacă, plimbîndu-mă într-o zi cu Barbu Câmpina, nu l-am fi întîlnit întîmplător. În jumătatea de oră sau ceasul pe care l-am petrecut împreună, Barbu, care ne cunoștea pe amîndoi, a servit drept intermediar și a reușit să mi-l facă agreabil. Ulterior, la Statistică, deși am mai fost supus unui test pe care l-am ratat, Eugen s-a dovedit magnanim, acceptîndu-mă totuși, în pofida eșecului, printre puținii săi amici. E interesant însă, pentru psihologia sa, în ce consta testul cu pricina. Luîndu-mă de braț și fixîndu-mă cu o privire necruțătoare, ca și cînd ar fi fost vorba de o chestiune vitală, de a cărei rezolvare depindea soarta mea, Eugen m-a întrebat: „Care e domeniul tău de specializare?". Am rămas siderat. M-am bîlbîit și am mărturisit sfios că nu m-am decis încă pentu o anumită specializare. „Foarte rău – mi-a replicat Eugen, nemulțumit – foarte rău… Ce mai aștepți, la vîrsta ta [aveam, de fapt, doi ani mai puțin decît el] trebuie lucrat metodic, nu de toate pentru toți, e nevoie de un efort concentrat, aforismul că nu există decît știință a generalului e înțeles greșit, trebuie să-ți determini clar scopul, ca să știi ce ai de făcut…".

Am rămas prieten cu Eugen Stănescu aproape cinci decenii. Pentru cine scăpa de cordonul de sîrmă ghimpată care-l păzea de indiscreția inoportunilor sau a indezirabililor, peisajul personalității sale se dovedea atrăgător, cu mult mai uman decît și-ar fi închipuit cei ce-l întîlneau în exercițiul responsabilităților de profesor ori director. În intimitate, cu un păhărel de tărie în față, Eugen își pierdea țepii, devenea volubil, se amuza jovial de picanteriile conversației, rîdea hohotitor. Dar și în asemenea clipe ajungea o imprudență de limbaj a cuiva, interpretată fals ca aluzivă, ca să-i sară muștarul. Altminteri, era un prieten fidel și un om serviabil. Dincolo de centrele lui de interes (Bizanțul, Evul Mediu românesc, metodologia studiilor istorice), în funcție de care își selecta lecturile, urmărea cu o atenție pasionată politica marilor puteri, la nivelul jocurilor de echilibru, al diplomației și alianțelor, al conspirațiilor și strategiilor, pe termen mediu și lung. Îmi amintesc că, după ce, grație lui Barbu Câmpina, am putut citi toți trei o copie a raportului secret al lui Hrușciov de la cel de-al XX-lea Congres al PCUS, Eugen ne-a dezvoltat, cu lux de amănunte, teza răspunderii lui Lenin în organizarea și perpetuarea dictaturii staliniste. Această remarcă poate părea azi o banalitate, pe-atunci însă existau nenumărați oameni de bună-credință convinși de ideea lansată de Hrușciov însuși, că actele criminale ale lui Stalin

constituie o brutală încălcare a normelor leniniste, iar „salvarea" comunismului poate veni doar dintr-o întoarcere la Lenin. „Nici vorbă", tuna și fulgera Eugen, „răul începe nemijlocit cu marele Lenin. Iar dacă săpăm mai departe, s-ar putea să ne trezim și cu alte surprize...". Într-o zi, trebuie să fi fost prin vara lui 1942, trupele naziste avansau în sud-estul Rusiei, spre Caucaz, ziarele publicau comunicate triumfale, eram cu toții posomorîți și descurajați. Eugen singur părea senin și bucuros de viață. L-am chestionat cu năduf. Țin minte și acum răspunsul lui: „Judecați dintr-o perspectivă meschină. Sigur, ne interesează înainte de orice ce se va întîmpla cu noi, cu mine, cu tine, cu el. Să facem însă și efortul de a privi dincolo de clipa asta și de soarta fiecăruia. Am făcut un calcul metodic al situației. Rezultatul e clar și incontestabil: Germania a pierdut deja războiul. Deocamdată lucrul nu e vizibil, dar va fi în curînd, într-un an sau în doi sau în trei. Rațiunea e simplă: Rusia, America și Anglia dispun împreună de o superioritate de 4 la 1 în materie de oameni, resurse materiale și armament. De aceea, pe măsură ce timpul trece, pierderile germane vor fi tot mai greu de înlocuit, iar desfășurarea de forțe a aliaților va deveni tot mai copleșitoare. Cine va trăi o va constata". Avea dreptate. Deși problema lui „cine" rămînea angoasa fiecăruia, ne-am simțit cu toții înviorați de o nouă speranță. Să te știi pe creasta de val a istoriei e totuși o mare mîngîiere în ceasuri de restriște!

Eugen a lucrat întîi ca director al Editurii Academiei, fiind concomitent admis în Universitate, în calitate de conferențiar de Istoria Bizanțului. În 1958 a căzut și el victimă în „războiul" dus de partid împotriva intelectualilor, la fel ca Barbu Câmpina și ca mine. Și-a pierdut postul pe un pretext, ca toți ceilalți, fiind apoi transferat ca redactor-șef al revistei *Studii*. În 1963 lua parte, alături de Mihai Berza, fost elev al lui Nicolae Iorga și George Brătianu, un om încîntător și un profesor de mare ținută, la fondarea Institutului de Studii Sud-Est Europene. Avea să funcționeze aici ca adjunct al lui Berza, pînă la moartea acestuia, apoi ca director *ad-interim*. Despărțiți prin meserie, locul de desfășurare a muncii, cercul de cunoștințe, l-am urmărit în continuare de la distanță. Ne vedeam din cînd în cînd, în compania soțiilor noastre, fie la noi, în locuința din Căderea Bastiliei, fie la ei, în apartamentul pe care și-l amenajaseră cu bun-gust în strada Oștenilor, unde, pe lîngă biblioteca bogat garnisită cu lucrări de specialitate, te întîmpinau în living cîteva tablouri de calitate, între care un splendid nud al lui Pallady. Știam că Eugen e bine integrat vieții profesionale a Institutului, că ia adesea parte la congrese și colocvii internaționale, că publică periodic comunicări și articole, unele privind istoriografia românească. În lumea savantă se bucura de reputația unui cercetător de autoritate, bine cunoscut și peste

hotare. Ceea ce însă mă nedumerea era faptul că-și amîna mereu trecerea doctoratului. Într-adevăr, fiindcă își obținuse postul de conferențiar prin cooptare, și nu prin concurs, într-un moment în care vechea lege a doctoratelor fusese abolită, fără ca o alta s-o înlocuiască, rămăsese cu această lacună în CV-ul lui, pe care se cuvenea, desigur, s-o elimine. Am făcut-o și eu atunci, au făcut-o și alții aflați în situații similare. Pentru un învățat de talia lui, examenul însuși reprezenta mai degrabă o formalitate, mai ales că procedurile se simplificaseră: nu se mai cerea satisfacerea probelor preliminare (susținerea unor referate pregătite sub îndrumarea unui conducător), ci doar întocmirea tezei și supunerea ei aprobării unui juriu de specialiști. Și totuși timpul trecea, iar Eugen întîrzia mereu și mereu să-și rezolve problema. Această ciudată obstinație (sau neputință?) a început de la o vreme – cum era și firesc – să aibă tot mai multe repercusiuni negative: nu putea fi promovat, i-o luau înainte foștii studenți, nu avea dreptul să conducă doctorate, altfel spus, să-și creeze o școală – visul oricărui magistru –, iar autoritatea de dascăl și om de știință îi era din ce în ce mai știrbită. Din păcate, nici îndemnurile amicale, nici somațiile administrative nu l-au putut determina pe Eugen să-și regularizeze situația. El avea să moară pe neașteptate, la 11 septembrie 1989, la cîteva zile după ce revenise de la un congres de studii balcanice, cu puțin înainte de căderea lui Ceușescu, pe care o prevăzuse, și cu doi ani înainte de prăbușirea sistemului comunist, pe care ar fi salutat-o din toată inima, dar pe care n-o prevăzuse, așa cum de altfel n-o prevăzuse nimeni.

M-am întrebat, nu o dată, care ar putea fi cauzele unui fenomen atît de bizar: ca unul dintre cei mai valoroși reprezentanți ai generației mele, recunoscut și validat de specialiști, să se împotmolească în îndeplinirea unei obligații de început de carieră (după știința mea, un caz similar la noi a fost cel al lingvistului Boris Cazacu). Am de propus două explicații. Prima e a disconfortului vanității: a susține o teză înseamnă a te plasa sub autoritatea unui juriu, învestit cu puterea de a-ți evalua lucrarea, deși e posibil (uneori chiar probabil) ca măcar unele dintre persoanele care-l compun să fie necorespunzătoare sub raport profesional. Pentru cineva cu o conștiință de sine atît de imperativă și de congestionată ca a lui Eugen, disconfortul de a se confrunta cu o comisie de doctorat inadecvată (oricum, ea nu putea evita să includă și foști învățăcei ai profesorului) echivala cu un soi de umilință greu de suportat. Fără a ignora ponderea acestei motivații, cred totuși că cea decisivă e alta. Un doctorat presupune, în mod esențial, producerea unei cărți originale, adică exact ceea ce Eugen n-a reușit să realizeze, oricît de neverosimil ar părea. Bineînțeles că eșecul nu izvora, în cazul său, din inaptitudine ori mediocritate, ci

din cauza obiectivului prea înalt și prea ambițios pe care și-l propusese. În vreme ce el continua să adune mii de fișe pentru proiectul la care visa, timpul trecea și accentua presiunea așteptărilor, a așteptărilor proprii și a așteptărilor anturajului. Iar creșterea așteptărilor îi înmulțea considerabil dificultățile lucrului. Prin urmare, controlul procesului de creație a sfîrșit prin a-i scăpa tot mai mult din mîini. Admit că e speculație în ceea ce spun, dar nu e mai puțin adevărat că în bibliografia lui Eugen figurează articole și comunicări, dar nici o carte, deși el știa bine că sinteza istoriografică, cea a unui Pirenne sau Braudel sau Duby sau Mandrou respiră prin cărți, și nu prin comunicări punctuale. Văd ceva deopotrivă dramatic și demn în refuzul fostului meu prieten de a-și lua un doctorat „oricum", acceptînd toate dezavantajele de poziție și de prestigiu subsecvente acestei decizii foarte curajoase.

8

Context politic tensionat: lupta PCR împotriva partidelor istorice. În UTC: conducător al Secției de elevi, redactor-șef la *Tinerețea* (*Tînărul muncitor*). Suspiciunea și teoria „originii nesănătoase”: un caz tragic. „Orbirea” și „selecția partizană” a informației

D.C.-E.: *E limpede că aveți nu numai acea cunoaștere din interiorul fenomenelor (pe cînd mulți, prea mulți memorialiști autohtoni vorbesc cu dezinvoltură despre lucruri pe care nu le cunosc și pe care nu le-au trăit la prima mînă), ci și un talent remarcabil de evocator. Și nu numai în primul cerc, al familiei. E posibil ca figurile acestor doi vechi prieteni ai dumneavoastră, Barbu Câmpina și Eugen Stănescu, să fie redescoperite de generația tînără de azi exclusiv – sau preponderent – prin intermediul paginilor de mai sus, pline de căldură sufletească, dar și de nuanțe psihologice și morale.*

Și mai e ceva. Atît în romanele de tip Bildung, *cît și în memoriile standard, este aproape o regulă ca evoluția unui personaj să se supracontureze în direcția personalității în care el se va transforma pe parcurs. Ezitările, tatonările, bîjbîielile apar numai în măsura în care urmează să fie depășite, ca un stadiu al eului ce va fi lăsat mult în urmă.*

Or, aici, dimpotrivă, momentele și situațiile acestea de confuzie, de derută chiar, par mai importante (pentru definirea personajelor și a epocii tinereții lor) decît stadiul ulterior, al personalității rotunjite și împlinite. Sigur, moartea prematură a lui Barbu Câmpina a retezat orice posibilă (probabilă) împlinire profesională. Dar, în cazul lui Eugen Stănescu, se poate vorbi de o fisură preliminară ce nu s-a mai resorbit în deceniile următoare, transformîndu-se într-un eșec.

Întrebarea acestei „runde” este: cît de greu v-a fost să vă găsiți propriul drum și să mergeți apoi pe el, pînă la personalitatea cu majusculă pe care o reprezentați astăzi? Fără un maestru, un mentor, un model dinlăuntrul sau din afara familiei, traversînd experiența traumatizantă a excluderii rasiale și a conflagrației mondiale, trecînd în cîțiva ani de tinerețe dintr-o lume socio-istorică în alta, din capitalismul burghez în socialismul totalitar,

care a fost momentul decisiv în care ați simțit că v-ați găsit și v-ați fixat cursul existențial? Care erau opțiunile pe care le aveați în față? Cum (și cînd) ați realizat că opțiunea pe care ați făcut-o era cea corectă?

P.C.: Există uneori în viața noastră momente privilegiate, în care orizontul sumbru, sufocant al existenței cotidiene se schimbă brusc, lăsînd să apară, ca în basme, șansa nu tocmai neașteptată, dar puțin sperată, miraculoasă, a unui nou început. Un nou început, scutit de împotmolirea în mizeriile și erorile trecutului, o prodigioasă întrezărire a înnoirii, a angajării pe o cale ce se anunță făgăduitoare. Ce lucru admirabil, cît de mult ni-l dorim și cît de rar ni se întîmplă! Am trăit un asemenea moment de exuberanță și grație, la 22 decembrie 1989. Înaintînd cu greu prin îmbulzeala din Piața Republicii, prin mulțimea vibrînd de emoție și entuziasm, cuprinsă de febra revoluției, în strigătele tinerilor veniți din toate colțurile Capitalei: „Ole, ole, Ceaușescu nu mai e!”, am avut senzația efectivă a unei renașteri spirituale. La unison cu elanul și jubilația generală, mi se părea posibil s-o iau de la capăt, dar de astă dată edificat, fără riscul de a cădea în capcană și de a rămîne captiv în angrenajul minciunii. În 1989 aveam însă 65 de ani, iar pentru mine schimbarea venea tîrziu: nimeni nu-mi putea restitui ocaziile pierdute, posibilitățile ratate, opțiunile blocate, iar obiectiv vorbind, în pofida faptului că mă simțeam încă tînăr și în putere, pensionarea bătea la ușă, vrînd-nevrînd începusem coborîrea povîrnișului. În 1944, marea bulversare produsă la 23 august m-a găsit la 20 de ani. Am crezut atunci că totul e posibil. Desigur, era o naivitate, niciodată „totul” nu e posibil. Aveam însă o imagine confuză a viitorului. Îl asociam cu bunăstarea, democrația și înflorirea culturii. Logic, îmi dădeam seama că moștenirea grea a trecutului și gravele pierderi cauzate de război nu pot fi înlăturate cu una, cu două, că vechile resentimente, discriminări și abuzuri nu puteau să dispară de la o zi la alta. Eram însă convins că o țară cu potențialul eonomic și spiritual al României poate fi înălțată de o conducere hotărîtă și luminată pe o treaptă înaltă a civilizației. Speram că socialismul va învinge, că va elimina haosul pieții, înlocuindu-l cu planificarea rezonabilă a resurselor și a distribuției, că va fi astfel în stare să aducă dreptatea pentru cei în suferință, cinstirea muncii, onestitatea în viața publică, promovarea și răsplata după merit. Credeam, de fapt, voiam să cred în proiectul unei existențe în care oamenii s-o rupă definitiv cu mizeria, alienarea și minciuna. Și mă simțeam fericit să-mi dăruiesc toate puterile înfăptuirii acestui ideal, care-mi părea tangibil. De cîtă candoare eram capabil chiar și în zorii vieții mele adulte!

Inițiativa curajoasă a regelui Mihai de a-l aresta pe mareșalul Antonescu la 23 august 1944 a scutit țara de distrugerile masive și marile pierderi de vieți omenești pe care le-ar fi implicat continuarea beligeranței alături de naziști. Întoarcerea armelor împotriva fostului aliat a avut și meritul de a ne aduce din tabăra perdantă în cea învingătoare, cauționînd astfel recuperarea Ardealului de Nord și preliminînd un statut onorabil la Conferința de pace. Pentru mine și pentru cei în situația mea, actul de la 23 august a reprezentat eliberarea de sub amenințarea continuă a exterminării și ieșirea din bîrlog, transformarea condiției de paria în cea de cetățean.

Schimbarea a început în felul cel mai prozaic. Cu chemarea de a mă prezenta, alături de alți utecişti, la cîteva zile după 23 august, la redacția *României libere*, pentru a organiza o campanie de difuzare stradală a ziarului, proaspăt apărut. Euforia eliberării se risipise. Scăpați de urgia bombardamentelor, cei mai mulți bucureșteni trăiau acum teama și îngrijorarea produse de prezența masivă a trupelor sovietice. Circulația era interzisă după ora 9 seara, cînd străzile se goleau, ca într-un oraș mort. Oamenii erau derutați, nu știau la ce să se aștepte. Simțeau cu toții că regula jocului e alta. Dar n-o cunoșteau pe cea nouă, iar cea veche nu era sigur că mai ajută la ceva. În Vest, războiul continua, în Ardeal armata noastră era angajată în lupte grele, de astă dată alături de foștii inamici împotriva foștilor aliați. În curs de 10 zile, situația se schimbase atît de radical încît unora le făcea impresia că visează. De bună seamă, le trebuia un răgaz ca să se deprindă cu noua situație, dar, cum spunea Marin Preda, „timpul nu mai avea răbdare". Pînă și faimoasa inventivitate ludică a bucureșteanului, care de obicei știe să se adapteze repede împrejurărilor și se salvează cu un banc de încruntările destinului, părea de data asta să fi intrat, cu totul anapoda, în criză. Sinchisindu-mă prea puțin de aceste tensiuni și îngrijorări, care nu erau și ale mele, m-am dus în ziua stabilită și la ora indicată pe Sărindar, să rezolv sarcina pe care o primisem. L-am întîlnit la redacția *României libere* pe Nicolae Belu – aveam să-l cunosc mai tîrziu și să-i apreciez onestitatea și fermitatea caracterului –, care mi-a explicat în cîteva cuvinte, simplu și fără emfază, despre ce era vorba. Se punea problema de a difuza gazeta în scop propagandistic, în centrele populate ale Capitalei, spre a o face cunoscută, dar și pentru a ajuta la informarea cetățenilor despre ce se întîmplă. La nivelul tehnologiei de atunci, fără TV și fără internet, doar cu aparate de radio hîrîite și emisiuni locale haotice, oamenii chiar aveau nevoie să afle noutățile dintr-o sursă autorizată, cu atît mai mult cu cît piața era acaparată de zvonuri, unele mai fanteziste decît altele. Am pus la cale deci, în cîteva minute, cu Belu, detaliile operației. A doua zi,

devreme, pe la 6.30-7, mă aflam cu o echipă entuziastă de băieți și fete, dintre cei ce ne întîlniserăm pe 24 august în aleea Alexandru, la sediul din Sărindar, gata de treabă. Ne-am împărțit între noi teancul de ziare pus la dispoziție, cu cerneala încă umedă, am făcut pachete, cît să le putem căra, și am pornit să le difuzăm, potrivit unui plan stabilit ad-hoc. Succesul acțiunii noastre a fost deplin. Oamenii, în drum spre locul de muncă, se opreau de cîte ori întîlneau, de obicei în răspîntii, pe unul dintre noi, și numai că nu-i smulgeau gazeta din mînă. Amator de chilipiruri, atunci ca și acum, bucureșteanul acceptă, de regulă, orice i se oferă gratuit, chiar dacă n-are nevoie de lucrul respectiv. În zilele acelea tulburi de început de septembrie era însă cu totul explicabil interesul stîrnit de un ziar perceput a emana, spre deosebire de *Universul*, din cercul noii puteri. În mai puțin de un ceas am epuizat toate exemplarele de care dispuneam.

După benevolatul de două săptămîni ca difuzor de presă, mi s-a repartizat sarcina de a lucra în cadrul Județenei Ilfov a UTC-ului, care includea și municipiul București. Am găsit acolo cîțiva tineri, cam de vîrsta mea, cei mai mulți muncitori ori funcționari, veniți direct din producție. Între ei eram – și aveam să rămîn multă vreme – singurul intelectual sau, ca să nu par prezumțios, singurul cu aspirația de a deveni. Preocuparea lor principală, atunci și mai tîrziu, în săptămînile și lunile ce aveau să vină, consta în recrutarea de noi membri, prin înființarea de organizații UTC, în primul rînd în marile întreprinderi și uzine, în școli și birouri, pretutindeni unde existau mase de tineri și unde chiar antrenarea unei fracțiuni aparent restrînse de aderenți constituia un succes semnificativ. Motivația era evidentă. Așa-numita „eliberare de sub jugul fascist” pe care aveam s-o sărbătorim vreme de aproape patru decenii, sub denumiri pompoase și mereu schimbate, ca să se acorde cu contextul politic la zi, nu s-ar fi petrecut niciodată fără gestul temerar al regelui și, mai ales, *primum movens*, fără concursul Armatei Roșii: ofensiva ei din vara anului 1944, care a precipitat izgonirea naziștilor din țară și căderea dictaturii lui Antonescu. Partidul Comunist Român, lipsit de rădăcini populare, creditat cu cifra ridicolă de mai puțin de 1.000 de membri, a fost un simplu figurant (de altfel, achitîndu-se cu brio de rolul ce-i revenea), dar, prin forța lucrurilor, a devenit principalul beneficiar al evenimentelor. Căci, sub umbrela sovietică, el se putea dezvolta în ritm de avalanșă, transformîndu-se rapid dintr-un grupuscul neînsemnat în principala forță politică a țării. Strategia lui, impusă de Moscova, preconiza utilizarea tuturor mijloacelor, fie ele licite sau ilicite, pentru a cuceri puterea. Pentru Gheorghiu-Dej și Ana Pauker,

mai realiști decît Iuliu Maniu și Dinu Brătianu, care au așteptat zadarnic „să vină americanii", era clar că sovieticii nu vor abandona niciodată controlul asupra țărilor Europei de Est, ce serviseră drept bază agresiunii germane și fuseseră cucerite cu sacrificii enorme. În acest sens se profilau lucrurile încă din octombrie 1944, cînd Churchill i-a propus lui Stalin faimosul „acord al procentajelor", care cuantifica influența sovietică asupra României în era postbelică la 90%, în detrimentul aliaților occidentali, atribuindu-le, în schimb, acestora 90% influență în Grecia. Ulterior, hotărîrile de la Ialta (februarie 1945), deși în formulări ambigue, n-au revenit asupra „procentajelor". În aceste condiții, convinși că vîntul le suflă în pînze și că se bucură de o relativă impunitate, liderii comuniști români au făcut tot ce le stătea în putință pentru a mări numărul membrilor partidului și al organizațiilor subordonate, ca treaptă necesară a luptei neîmpăcate împotriva inamicilor politici, mult mai puternici și mai influenți în punctul de plecare. Și nu doar atît, nu numai că „inamicii", adică partidele „istorice" – Național-Țărănesc și Liberal – erau mai puternice și mai influente, dar ele contau în plus pe sentimentul de ostilitate și de teamă față de expansiunea rusă, ancorate adînc în mentalitatea românească, și nu fără temei, dacă ne amintim de răpirea Basarabiei și de eforturile seculare ale țarismului de a pătrunde în Balcani.

M-am integrat rapid micului nucleu de conducere a Județenei și am preluat, ca și ceilalți, sarcina de a recruta noi membri. O bucată de vreme am mers, împreună cu unul sau altul dintre colegii deja familiarizați cu problema, prin diferite întreprinderi. Trebuie spus că nu era deloc o misiune simplă. În multe locuri întîmpinam dificultăți serioase. Uneori nici nu ni se dădea voie să intrăm; în alte părți, agenți ai patronului ori împuterniciți ai lui ne împiedicau să ne facem treaba; chiar și acolo unde reușeam să stăm de vorbă cu un mic grup de muncitori se întîmpla să nu stîrnim entuziasm prin ceea ce le spuneam; mai era și faptul că, mai ales în faza de început, nu știam cu „ce" anume să-i acroșăm și „cum" să ne exprimăm ca să fim convingători. Nu o dată, scandalul stîrnit de prezența noastră a degenerat în bătaie, calitatea de reprezentanți ai partidului clasei muncitoare nefiindu-ne de nici un folos. Cu toate acestea, în pofida tuturor greutăților, campania noastră de prozelitism a mers din ce în ce mai bine, ajutată de un aliat invincibil: timpul. Cu cît se scurgea mai multă vreme și cu cît atacurile partidului împotriva puterii instalate (guvernele Sănătescu și Rădescu) deveneau mai incendiare și mai vehemente, cu atît climatul din întreprinderi evolua în favoarea noastră. Realitatea este că politica agresivă și brutală, lipsită de scrupule, inspirată de Stalin și înfăptuită fidel de

discipolii săi, Gheorghiu-Dej și Ana Pauker, a dat rezultate. Probabil fiindcă mulți români, văzînd de unde bate vîntul și înțelegînd tot mai limpede că Occidentul nu e defel dispus să-și trimită soldații ca să apere drepturile omului în răsăritul Europei, sfîrșeau prin a accepta noul raport de forțe, chiar dacă n-o făceau din toată inima. În ce mă privește, la ora aceea n-aveam obiecții de formulat, mă bucuram de victoriile repurtate în contra reacțiunii, credeam încă, în litera lor, textele *Scînteii*. Iar cele cîteva săptămîni, poate șase, în care am colindat fabricile ca să cîștig aderenți au fost pentru mine pline de învățăminte. Mi-am văzut mai clar limitele proprii și am descoperit distanța dintre visurile despre revoluție și realitatea murdară de pe teren. Îmi amintesc astfel de o întîmplare petrecută la uzinele Malaxa (ulterior 23 August). Fusese aranjată o întîlnire cu un grup de tineri cărora să le explic de ce ar fi bine să se înscrie la comuniști. Mă așteptau în liniște într-o sală de cantină, unde se făcuse curățenie. Cum am apărut, m-au instalat în fața lor, la o masă, și m-au pus să le vorbesc. Din nenorocire, complet nedeprins să iau cuvîntul în public, m-am fîstîcit de la primele cuvinte și mi-am uitat tot discursul pe care-l pregătisem într-o formă, după capul meu, populară. A trebuit să improvizez și atunci le-am spus ce mi-a venit la gură, dezordonat și nebulos, cu pauze între propoziții și bîlbîieli penibile. La un moment dat, simțind că asistența e cu gîndurile în altă parte, m-am oprit, leoarcă de sudoare. Tinerii nu arătau impresionați, nici n-au rîs de mine, nici nu m-au compătimit. Pentru cîteva clipe, dar care mi-au părut de o durată nesfîrșită, au rămas și ei muți. Pînă cînd un băiat înalt și ciolănos s-a ridicat în picioare și mi s-a adresat, cu o voce răgușită: „Asta a fost ce-ai vrut să ne spui?”. Am dat din cap, ce era să fac? Privindu-mă cu un aer grav și pornind-o spre ușă, de la stînga spre dreapta, prin fața mea, mai mult șuierînd decît vorbind, mi-a zvîrlit din nou, în fugă, cîteva vorbe: „Apăi, să fii sănătos…”. Și a plecat, urmat îndată de toți ceilalți. Noaptea, în pat, somnul mi-a venit greu. Mă răsuceam de pe o parte pe alta, profund frustrat de ceea ce pățisem. Îmi lipsea experiența, desigur, dar presupunînd că aș fi reușit să le spun tot ce pregătisem, oare aș fi avut succes? Am simțit atunci cum mă cuprinde îndoiala: în raporturile mele cu muncitorii nu aveam comportamentul potrivit, îndeosebi mă dădea de gol limbajul; nu reușeam să fiu, în mod natural, direct și frust, mă încurcam în fraze, oamenii nu mă simțeau unul de-al lor. Și tot așa, alunecînd din gînd în gînd, am ajuns la întrebarea esențială, cuibărită undeva, obsedant, în subconștient: oare, în pofida mediului sărac din care proveneam, nu eram totuși, prin întreaga mea educație, mai mult un burghez decît un revoluționar? Era complexul meu. Mă uitam cu jind la colegii din Județeană, cărora opera de persuadare a

neofiților le reușea fără probleme ori care, dacă dădeau greș, căci li se întîmpla și lor, n-aveau dureri de cap. Rămășițele mic-burgheze – asta era problema pe care trebuia s-o rezolv. Ceea ce, aveam să constat, nu era defel o treabă ușoară.

Din fericire pentru mine, în octombrie sau noiembrie a venit indicația de „sus" de a se constitui o secție a elevilor, de la 14 pînă la 18 ani. În mod spontan, toată lumea a fost de acord să mi se încredințeze mie responsabilitatea de a o înființa și de a o conduce. Munca cea nouă îmi plăcea și mi-a plăcut și mai mult după ce încăperile din Slătineanu – unde se mutase Județeana UTC-ului – au devenit prea mici pentru numărul mare de recruți. Creșterea aceasta destul de rapidă a avut la bază mai degrabă comunicarea inter-personală decît descinderile în școli, prost văzute de directori, greu de organizat și fără rezultate concludente. Tinerii veneau pur și simplu să ne caute, împinși nu atît de curiozitate, cît de o urgență interioară. Printre ei nu însă prioritar – cum s-ar aștepta poate cititorul neprevenit – cei cu afinități proletare, pentru motivul foarte simplu că asemenea elemente erau rare în liceele bucureștene. Totuși, din tagma aceasta s-a ivit într-o zi un puștan de 15-16 ani, cu ochi luminoși, fața deschisă și un surîs cuceritor, care ne-a cîștigat instantaneu simpatia: se numea Ion Iliescu, viitorul președinte al României. Cei mai mulți recruți aparțineau claselor mijlocii, cîțiva chiar categoriilor înstărite, avînd deci o „origine nesănătoasă". Printre aceștia, Gusti Gartner, de care voi mai vorbi, și Mihai Korne, fiul unui general, strănepot al junimistului, cu care m-am împrietenit durabil, într-o legătură ce avea să-i supraviețuiască fugii din țară, în urma arestării arbitrare a tatălui său. (Ne-am regăsit îndată după decembrie 1989; devenit un important industriaș francez, proprietar al unui laborator farmaceutic cu 200 de salariați, lîngă Bayonne, și fruntaș al diasporei românești din Franța, Korne a sprijinit financiar înființarea Editurii Humanitas.) Aderarea la comuniști a atîtor copii de „familie bună" se explică prin tendința de subversiune a adolescenței combinată cu atracția exersată de mirajul marii cauze egalitare. Ea a fost facilitată și de faptul că în acea etapă istorică, aflîndu-se într-o furibundă campanie de prozelitism, partidul se ferea să-i sperie pe eventualii (și efemerii) tovarăși de drum. Așa cum țăranilor nu li se vorbea de colectivizare, ci de împroprietărire, iar în politică se urmărea netezirea asperităților ideologice în vederea unei largi colaborări cu toate forțele democratice, tot așa tinerilor dornici să intre în partid, cu atît mai vîrtos în UTC, nu li se aplicau interdicții. Ceea ce nu însemna că se renunța la vigilență. Șefii de cadre își notau conștiincios în catastifele lor proveniența fiecărui individ, dar, momentan, nu-și arătau colții. Aveau s-o facă în curînd, după ce partidul va înceta

să se mai joace de-a v-ați ascunselea cu o mare parte a populației deoarece nu va mai trebui să-și camufleze țelurile. Abia atunci „originea sănătoasă”, acest rasism aplicat noțiunii de „clasă socială”, unul dintre miturile fondatoare ale stalinismului, va redeveni articol de crez, afișat fără jenă.

Mai toți tinerii membri ai organizației se aflau la vîrsta crizei identitare, a revoltei împotriva părinților și, în genere, a lumii adulților. Adeziunea la UTC avea pentru ei o dimensiune romantică: era alternativa, testul cîștigat al independenței, ieșirea din mediocritatea rutinei cotidiene. În familiile lor, cuvîntul „comunism” trezea reacții de ostilitate și de teamă. Fără să știe exact despre ce e vorba, intuind doar fantomatic o cauză pentru care merită să lupți, tinerii se angajau fără ezitare. În actul lor de renunțare, deocamdată verbal, la confortul domestic și la planurile de carieră croite de părinți se contura acel imbold altruist, pe care, din nefericire, viața, cu conflictele și constrîngerile ei, le sugrumă înainte de a înflori. Stînd de vorbă cu mai tinerii mei prieteni și cunoscîndu-i de aproape, am conștientizat mai limpede elanul și speranța pe care le investiseră în organizație. De aceea m-am străduit să nu-i dezamăgesc. Pentru asta erau necesare, înainte de toate, două lucruri: să fiu sincer și să le acord încredere. Sinceritatea nu constituia o problemă: la ora aceea nu cunoșteam încă duplicitatea, nu-mi țineam sub supraveghere limbajul, ca nu cumva să-mi scape vreun „porumbel”, credeam eu însumi în marile proiecte emancipatoare și justițiare întrupate în programul partidului. Pe de altă parte, nu dintr-o tactică, ci din înclinarea naturală a firii mele eram dispus să acord încredere celui de lîngă mine, prietenului ori, pur și simplu, interlocutorului oarecare, dacă promitea să-mi comunice ceva serios. Or, experiența m-a învățat – și cea din secția de elevi a UTC-ului, în mod deosebit – că încrederea îi responsabilizează pe oameni, mobilizîndu-le, în chip uluitor, toate resursele și posibilitățile ascunse, pe care uneori ei înșiși le ignoră. Fie-mi permis aici, deschizînd o scurtă paranteză, să spun că unul dintre aspectele care m-au deranjat cel mai mult încă din faza incipientă a angajamentului meu comunist a fost faptul că instructorii CC-ului, activiști din ilegalitate, cei mai mulți cu lungi stagii de pușcărie, manifestau față de orice persoană și față de orice relatare, chiar și cînd era bazată pe probe solide, în primul (uneori și în ultimul) rînd – suspiciune. Afișau o neîncredere generalizată, maniacală, față de orice și oricine, inclusiv față de proprii lor tovarăși, cu care lucraseră cot la cot ani de zile. O justificau ca fiind o atitudine defensivă, reclamată de ascuțirea luptei de clasă, de existența dușmanilor care se înverșunează din răsputeri împotriva comunismului. Dușmani, fără îndoială, existau. Dar numai teama paranoidă a lui Stalin

de o posibilă concurență îi vedea acționînd pretutindeni, insinuîndu-se, prin trădare și impostură, chiar și printre colaboratorii săi cei mai loiali. „Genialul" conducător a inițiat cumplitele epurări de la mijlocul anilor '30, cînd i-a exterminat, sub acuzări monstruoase, pe toți foștii săi tovarăși de luptă, și încă zeci de mii, milioane de nevinovați pe deasupra. Suspiciunea, asociată terorii, a funcționat pînă la moartea sa, fiind practicată, cum bine știm, în toate democrațiile populare din est, continuînd apoi să facă ravagii și în Extremul Orient. Cu dispariția lui Stalin n-a dispărut însă și stalinismul. Supraviețuitori ai terorii, vechii militanți, care interiorizaseră suspiciunea, poate într-adevăr ca să se apere (fiindcă trăiau în case cu microfoane, aveau telefoanele interceptate, erau înconjurați de securiști travestiți, la slujbă și la plimbare), au continuat să se servească de ea ca de un soi de panaceu. Rezultatul? Și-au îndepărtat apropiații, și-au interzis sau au denaturat contactele umane, au căzut lesne sub vraja teoriilor conspiraționiste, și-au otrăvit gustul propriei existențe.

Revin la subiect. Dacă sper să nu-i fi dezamăgit pe tinerii mei colegi din Slătineanu, trebuie să spun că nici eu n-am fost dezamăgit de ei. Din cele șase ori șapte luni în care am lucrat împreună îmi amintesc multe detalii anecdotice, dar prea puține care să merite consemnarea. Rețin doar un singur moment: participarea la marea demonstrație din 24 februarie 1945 împotriva guvernului Rădescu, pentru formarea unui guvern de largă concentrare democratică. Această monstruoasă manifestare de masă, organizată într-o blîndă zi de iarnă, fără zăpadă și fără ger, a constituit o probă de foc pentru tinerii mei prieteni. Lor le plăceau ieșirile pe teren, la mitinguri, unde aveau sentimentul că servesc nemijlocit revoluția. Acolo purtau pancarte, strigau lozinci pînă răgușeau, aclamau ori huiduiau, după trebuință, ascultînd orațiile înflăcărate ale liderilor. De data aceasta însă, tensiunea politică fiind enormă, iar amenințări surde plutind în aer, am hotărît să-i sfătuiesc pe cei mai nevîrstnici dintre nevîrstnicii mei ucenici să rămînă acasă; la fel, dacă vor, să procedeze și fetele. Primul lucru semnificativ e că în dimineața de 24, în pofida recomandărilor mele, n-au existat absenți: toți au ținut să fie de față, n-a lipsit nimeni. Și mai remarcabil e un alt fapt: comportamentul uteciștilor în momentul în care, aflîndu-ne deja în aliniamentul prevăzut din Piața Republicii, cam în dreptul Bibliotecii Universitare, lîngă faimoasa statuie a lui Mestrovici, la aproximativ 10 metri de fațada Bibliotecii au răpăit gloanțele unei puști automate. S-a stîrnit atunci panică, văzduhul s-a umplut de țipete, oamenii încercau să fugă, dar orbește, fără să știe încotro, pentru că ignorau de unde se trage; toți strigau, se îmbulzeau, se înghionteau, agitîndu-se neputincoși. Mărturisesc că o

fracțiune de secundă mi-a venit și mie s-o iau la goană, dar îndată m-am trezit la realitatea răspunderii mele și am făcut ce trebuia. Mi-am rechemat elevii care începuseră să se risipească, zbierînd cît mă țineau plămînii. Și, cît de repede se putea, fiindcă rîndurile fuseseră deja dislocate, s-au regrupat cu toții în jurul meu, într-o disciplină incredibilă, profund contrastantă cu haosul din piață. Gloanțele încetaseră, nu fusese mai mult de o salvă, destul pentru a crea dezordine, dar nu suficient pentru a sparge mitingul. S-au auzit voci: „Nu plecați, tovarăși, nu plecați!!". Și, într-adevăr, n-am plecat. Au apărut îndată doi sau trei demnitari de partid care s-au adresat mulțimii, vorbind dintr-un automobil decapotabil. Ei condamnau cu vigoare actul mișelesc pus la cale de guvernanți. Mînia oamenilor împotiva lui Rădescu și a acoliților lui se dezlănțuia acum cu și mai mare indignare, cu și mai multă furie: „Jos Rădescu, jos Rădescu, asasinul!". Dar oare Rădescu dăduse ordin să se tragă? Așa au spus atunci conducătorii partidului, așa a scris a doua zi *Scînteia*, așa am crezut și noi, fără nici o șovăială. Și totuși, chiar dacă nici pînă azi nu se cunoaște nominal cine a tras, cel mai elementar examen critic arată că, încolțit cum era, șeful guvernului n-avea nici un interes să decidă o asemenea măsură riscantă, fără alt folos decît acela de a-i precipita căderea. Mult mai probabil este – cum afirmă istoricii (Florin Constantiniu) aplicînd vechiul principiu *cui prodest* – că a fost la mijloc „o provocare bine organizată de sovietici și comuniști". Ea a avut o urmare imediată: sub pretextul că Rădescu a ordonat să se tragă în mulțime, a venit degrabă la București sinistrul Vîșinski, cu misiunea de a impune regelui un nou guvern, prezidat de Petru Groza. Ce mă interesează însă, în mod special aici, e să subliniez că printre sutele, poate miile de participanți care au dat bir cu fugiții de la miting nu s-a aflat nici unul dintre elevii utecești, că printre ei nu s-a înregistrat nici o defecțiune. Și eu, și cei ce mă înconjurau credeam sincer în Marea Cauză emancipatoare și justițiară. Dar majoritatea uteciștilor plini de zel și de speranță ai anului 1945 aveau să-și piardă și zelul, și speranța, relativ curînd, în cursul deceniilor următoare, cînd comunismul, devenit atotputernic în țara noastră, își va dezvălui incompatibilitatea exact cu principiile pentru care îl îmbrățișaserăm: libertatea, adevărul, echitatea, chiar și realizarea bunăstării.

Țin să mă mai opresc asupra unui caz, un caz tragic, ca să încerc să smulg uitării memoria unui om deosebit, dar și pentru a demonstra calamitățile pe care le poate produce mizerabila teorie a „originii nesănătoase". Un tînăr zvelt, cu păr castaniu, elev în ultima clasă a unui liceu bucureștean, m-a căutat într-o zi în Slătineanu spre a-mi spune simplu: „Mă numesc Gusti Gartner. Cunosc cîte ceva despre comunism și-mi

place. Aș vrea să știu mai multe și am venit să aflu". Evident, i-am întins mîna și i-am răspuns: „Ai nimerit unde trebuie". Dar el a adăugat, pe un ton grav, fără să clipească: „Să știți, e bine să știți, sînt fiu de capitalist". Într-adevăr, tatăl său era director general al unui mare consorțiu petrolier cu capital străin. Însă la ora aceea nu exista vreun veto pentru cine voia să intre în UTC. Prin urmare, n-aveam nici un motiv să-i resping afilierea. Și, de altfel, de vreme ce Friedrich Engels, unul dintre părinții fondatori ai marxismului, fusese el însuși capitalist, de ce ne-am fi sinchisit că fiul unui bogătaș local ne îmbrățișează cauza? Gusti s-a integrat fără probleme colectivului, și-a făcut prieteni și s-a impus ca unul dintre oamenii noștri de nădejde. Nu refuza niciodată o sarcină, se purta cu un soi de distincție firească, nelăsînd să se vadă prin nimic că aparține unei familii de privilegiați. Era de o rară modestie, sobru în vorbire și comportament, lipsit de exaltările vîrstei, de o exemplară corectitudine, mai matur decît majoritatea colegilor lui. A ajuns după cîteva luni unul dintre principalele mele ajutoare, alături de Virgil Ioanid (Gipo). Mă sfătuiam cu el în toate chestiunile, de la cele gingașe (de exemplu, abaterile unuia sau altuia de la așa-zisa morală proletară) pînă la cele pragmatice (cum am putea da un impuls campaniei „Totul pentru front, totul pentru victorie") etc. Cînd în iunie 1945 am fost numit redactor-șef al revistei săptămînale *Tinerețea*, care urma să apară sub steagul Tineretului Progresist (nouă și efemeră denumire a UTC-ului, desființat, chipurile, ca să se încerce o formulă mai largă de atragere a tinerilor), recomandarea mea a fost ca Gusti să mă înlocuiască la conducerea secției. Apoi ne-am despărțit: urma să intre din toamnă la Facultatea de Drept, pe care eu, definitiv ancorat în Litere și Filozofie, o abandonasem. Curînd după asta a intervenit o lovitură de teatru care i-a schimbat viața. Domnul Gartner senior, directorul Astrei Române, evaluînd cu luciditate cursul dezvoltării politice a țării și întrevăzînd mai bine decît alții victoria apropiată a comuniștilor, și-a lichidat averea și a hotărît să emigreze în Occident cu întreaga familie. Invitat să plece, Gusti s-a opus categoric. Tatăl său, om inteligent, a încercat să-l convingă în fel și chip. Fără succes. Gusti a rezistat și a ținut-o una și bună: vrea să trăiască în România, e membru PCR și nu înțelege să se exileze. Se pare că, în această situație, plecarea alor săi a fost o cădere de cortină. Pur și simplu, relațiile s-au rupt definitiv și irevocabil. O bună bucată de vreme după despărțirea de familie lucrurile au evoluat normal. La terminarea facultății a fost reținut ca asistent și a intrat în biroul de partid. Părea că-l așteaptă o carieră strălucită. A survenit însă aici o a doua lovitură de teatru și ea s-a dovedit nimicitoare. La verificarea membrilor de partid a fost exclus, neținíndu-se seama de ideile lui și

de fermitatea lor, manifestată prin alegerea clară a comunismului în detrimentul familei. A urmat implacabil înlăturarea brutală din Universitate, ceea ce l-a aruncat literalmente pe drumuri. Cine a trăit în anii ’50 știe bine că a fi exclus din partid însemna atunci a fi pestiferat: te ocoleau pe sradă cunoscuții și nici un patron nu îndrăznea să-ți dea de lucru. Bietul Gusti a căutat ani de zile să-și găsească un rost: a fost zilier, hamal, portar de noapte, n-a reușit nimic mai mult. Mîndria l-a împiedicat să reia contactul cu familia, dar și să se plîngă altora. Eu însumi am aflat numai după cîțva ani de situația deplorabilă în care se găsea, de la prietena lui, o fată de caracter, întîlnită întîmplător. N-am izbutit atunci decît să-i obțin un post mediocru, deși intervențiile mele au fost stăruitoare și făcute la nivel înalt. Aveam să aflu stupefiat, după o bucată de vreme, că Gusti a trebuit să părăsească și această slujbă modestă din cauza unei „gafe”: descoperind o afacere necurată la nivelul secției în care muncea, a reclamat-o directorului, neștiind că acesta era principalul complice al vinovaților, cel care avea misiunea să le acopere fărădelegile; și cum dosarul său era catastrofal, mărturia, deși sprijinită de probe, nu i-a fost luată în considerare, iar pînă la urmă a trebuit să plătească oalele sparte. Fără îndoială, un destin pervers, dar modelat pe întregul parcurs de fatalitatea „originii nesănătoase”. Cîte altele nu vor fi fost zdrobite la fel, din aceleași motive mizerabile! Cu deosebirea, cu imensa deosebire că Gusti Gartner a fost și a rămas ceea ce se numea pe-atunci „un devotat soldat al partidului”. A-i devora pe militanții cei mai credincioși ai cauzei – aceasta a fost abominabila inovație adusă de stalinism.

Marea schimbare produsă în viața mea la sfîrșitul anului 1944 și în anii următori a constituit-o intrarea în Facultatea de Litere și Filozofie și munca pe care am desfășurat-o ca student. Voi vorbi mai departe despre formarea mea universitară, dîndu-i ponderea meritată. Deocamdată, mă limitez doar să menționez, fără a intra în detalii, că primele săptămîni și luni de Universitate au fost îngreunate de lipsa de timp. Munca la elevi era frumoasă, dar extrem de acaparantă. În afara ei, mai aveam, din motive strict pecuniare, un mic job la un săptămînal economic, numit *Finanțe și Industrie*, unde lucram cîte 2-3 ore cam de trei ori pe săptămînă. Misiunea mea acolo era să compilez o rubrică de informații, cu ajutorul unui maldăr de ziare și hebdomadare românești și străine. Cam prin martie-aprilie m-am descotorosit de această slujbă, dar și fără ea abia prididеam să prind din zbor cîteva ore libere spre a goni în Edgar Quinet, ca să asist la vreun curs sau să răsfoiesc vreo publicație la bibliotecă. Eram nemulțumit, chiar îngrijorat de felul în care merg lucrurile. Desigur, frecvența nu era obligatorie, dar eu venisem la Facultate

nu ca să obțin o diplomă, ci ca să învăț carte. Nu mai vorbesc de faptul că nopțile le consumam în adevărate orgii lectorale, iar diminețile aveam ochii roșii, cîrpiți de nesomn, arătînd deja obosit înainte de a-mi începe activitatea zilnică. Mă aștepta inevitabil un impas. Spre norocul meu, prin luna iunie am fost repartizat în altă muncă: mi s-a încredințat funcția de redactor-șef la o revistă, *Tinerețea*, care urma să apară ca organ al Tineretului Progresist.

Tineretul Progresist a luat ființă ca o organizație născută din dorința partidului de a-și extinde influența dincolo de rîndurile utециștilor, către masele largi neîncadrate politic ori încadrate, dar dispuse să colaboreze pe baza unei platforme democratice, în spirit anti-fascist. Modelul îl constituia de fapt Frontul Național Democrat (FND), în baza căruia se formase guvernul condus de Petru Groza. Nu se punea în nici un caz problema de a desființa UTC-ul, măsură de neconceput, ci de a-i scoate din uz titulatura și de a-i suspenda momentan agitația pentru reforme radicale (cum ar fi naționalizarea ori colectivizarea agriculturii). Trebuie menționat, de altfel, că, în pofida eforturilor depuse, experiența Tineretului Progresist nu a fost un succes; după mai puțin de doi ani partidul avea să constituie organizații pe categorii (muncitori, elevi, studenți, țărani), iar în 1947 să reînființeze UTC-ul. Oricum, la *Tinerețea* nu se punea problema de a face ideologie marxistă, ci de a informa despre viața diverselor pături ale tineretului, cu problemele și revendicările lor specifice, de a prezenta la un nivel accesibil și esențializat principalele evenimente de pe scena politică a țării, de a face oarece muncă de culturalizare și popularizare a științei, de educație în spiritul valorilor umaniste și democratice. La numire, mi-a fost teamă că noua sarcină îmi va complica și mai mult viața de student. Lucrurile au stat exact pe dos. Răspunderea revistei mi-a sustras timpul de muncă din imprevizibilul hazardului cotidian, cu imposibilitatea cronică de a-mi organiza un program rezonabil. Ca la orice gazetă, întreaga activitate a redacției era determinată de momentul finisării produsului, de apariția revistei. Ea avea loc joia, ceea ce presupunea, după relaxarea intervenită vineri și pauza de sîmbătă și duminică, o concentrare progresivă a lucrului, începînd de luni, cu un climax de efort și anevoință în ziua de miercuri, încheiată de obicei spre miezul nopții și uneori după. Pentru cineva ca mine, care în prima jumătate a anului n-avusesem tihnă nici duminicile, cînd unii sau alții dintre ciracii mei mă antrenau (fără să am inima să-i refuz) în discuții de intimitate (probleme sufletești, opțiuni de carieră, conflicte ce trebuiau aplanate etc.), existența unor ore libere pe care le puteam folosi după voie constituiau o șansă nesperată. Se ivea posibilitatea de a-mi multiplica frecvența la facultate, de a fi prezent nu numai

la anumite cursuri, ci și de a lua parte la activitățile seminariale, pe unde nu prea călcasem, fără a mai vorbi de cîștigarea multor ore de studiu. Pe de altă parte, deși intimidat de sarcina de redactor-șef și de învestirea mea într-o meserie pe care nu mi-o dorisem și nu mi-o doream, nu-mi displăcea să colaborez cu un mic colectiv de tineri la realizarea unei reviste. Îmi spuneam că va fi vorba tot de o muncă efemeră, a cărei experiență însă putea fi productivă și de folos, dacă cumva, cîndva, îmi voi putea împlini visul unei profesii academice. Apoi, părea extrem de atrăgător să editezi un săptămînal, chiar dacă nu era vorba de unul literar, cum aș fi preferat de o mie de ori. Dar fie și de profil eclectic, sarcina primită constituia o provocare, ea îmi testa aptitudinile și eram dornic să le probez. Echipa cu care urma să lucrez era constituită din tineri, mai tineri decît mine, cu o singură excepție: Teodor Mazilu n-avea mai mult de 16 ani, Vicu Mândra și Al. Mirodan aveau 18, Savin Bratu și Mirel Ilieșu mă precedau de puțin, iar Nicolae Uță, veteranul redacției, trebuie să fi avut 24-25 de ani. Mai semnificativ și decît vîrsta era un alt fapt: nici unul dintre noi nu activase în presă, eram cu toții absolut inocenți, ceea ce lăsa să se întrezărească și lipsa de cadre de care suferea partidul și riscul pe care și-l asumau cei ce ne acordau încrederea. Mărturisesc că, în ce mă privește și în ce-i privește pe colegii mei, am acceptat sarcina încredințată cu doza de inconștiență proprie tinereții, fără să ne punem întrebarea dacă vom reuși sau nu să facem față. Și nimeni nu s-a obosit să ne explice în ce consta exact misiunea noastră. Ce aveam de făcut și cum trebuia să facem am învățat singuri, din mers. Principalul era că voiam din răsputeri să ne dăm măsura, să nu ne compromitem, să ne cheltuim energia în folosul cauzei. De aceea, în redacție s-a instaurat de la început o atmosferă de convivialitate, de bună credință și entuziasm. Fiecare își îndeplinea îndatoririle fără nevoia de a fi împins din spate. Oamenii se mai hîrjoneau, se mai disputau, călcau uneori alături, dar, în cazul micilor lor diferende sau erori – mari n-au existat – îmi acceptau fără crîcnire arbitrajul. Se lucra fără program, improvizînd adesea, încercînd să învățăm din greșelile pe care le comiteam, îndeosebi din neștiință ori din lipsă de experiență. Nimeni nu se gîndea la concedii, la sporuri (peste modestele remunerații primite), la promovări. De fapt, în romantismul lor impenitent, țesut cu ideologie, tinerii redactori, cu starostele lor în frunte, se considerau nu atît gazetari, cît militanți. Ne simțeam angajați într-o luptă crîncenă cu forțele reacționare pentru a face posibilă zidirea cetății radioase pe pămînt românesc. În acest crez, puternic ancorat în conștiința fiecăruia stă secretul elanului, devotamentului și auto-disciplinei cu care s-a muncit la *Tinerețea* și, în

continuare, la *Tînărul muncitor*. Din păcate, aceste virtuți erau puse în slujba unei cauze greșite.

Cine răsfoiește astăzi revista găsește unele lucruri bune în textele apolitice, multă propagandă ieftină și obtuză în textele politice, pe-atunci – ca și mai tîrziu, pînă în anii ’80 – obligatorii. Analizată cum trebuie, această „obligație” se vădește a fi fost asumată benevol, chiar entuziast, în a doua jumătate a anilor ’40, dar acceptată, din teamă sau interes, deci efectuată mai mult sau mai puțin formal, în perioada sfîrșitului de domnie a lui Ceaușescu. La *Tinerețea* oamenii chiar credeau, nici unul nu îmbrățișase idealul comunist din oportunism, pentru a-și proteja cariera sau pentru a se bucura de avantajele poziționării de partea puterii. Atașamentul față de partid reprezenta convingerea fiecăruia, expresia curată a iubirii sale de patrie, nădejdea lui de mai bine. În lumea mediocră și brutală a facticității, expurgată de visuri și nerozii intelectualiste, știm dintr-o lungă experiență că sinceritățile se plătesc uneori scump, iar duplicitatea își validează cu succes toate alibiurile. Întrebarea care se pune – nu e prima dată și nu va fi nici pentru ultima oară în aceste pagini – nu este cum de s-au putut înșela tinerii redactori în frunte cu șeful lor, pentru că, la urma urmei, toți ne înșelăm, ne putem înșela (din grabă, necunoaștere, superficialitate, capriciu de moment etc.), fiindcă „errare humanum est”, iar nimeni nu e atît de imaculat încît să aibă dreptul moral de a ridica piatra. Întrebarea capitală este: cum de au persistat tineri de bună credință și rezonabili să creadă, nu cîteva săptămîni, nici cîteva luni, ci cîțiva ani, dacă nu chiar decenii, într-un derapaj utopic dezmințit pas cu pas de realitate? Nu e ușor de răspuns acestei chestiuni spinoase. Am să citez aici opinia unuia dintre marii psihologi ai timpului nostru, Serge Moscovici, care a reflectat consistent asupra manevrelor manipulative ale ideologiei. Moscovici vorbește în marele său tratat de psihologie socială despre o boală perversă, împotriva căreia, în faza explozivă, nu există un medicament rapid și eficace. Boala se manifestă prin două simptome: primul, *orbirea*, care se traduce prin refuzul de a vedea realitatea așa cum este, așa cum o verifică experimentele (cînd pot fi efectuate) ori faptele (cînd enunțurile pot fi controlate) ori simțul comun și consensul experților (cînd avem a face cu opinii ori comentarii); al doilea – *selecția partizană a informației*, distorsionarea informațiilor sub influența credințelor, prejudecăților, ideilor influente în propriul grup social, a intereselor etc. Orbirea și selecția partizană inflamează puternic nervul ideologic, subordonîndu-i facultățile raționale și provocînd amortizarea spiritului critic. Mai adaug că una dintre caracteristicile frapante și profund tulburătoare ale acestei maladii

e că bolnavii nu sînt conștienți că o au. Cu alte cuvinte, ei nu văd ceea ce există, ci ceea ce așteaptă să existe. Argumentele care li se aduc alunecă pe lîngă ei, le aud fără să le asculte, le refuză fără a le evalua, socotindu-le de rea-credință. În aceste condiții, vindecarea e totuși posibilă? Desigur, nu însă în toate cazurile. Proba este că și eu, și mulți, mulți alții, de la noi și de pe toate meridianele, am reușit, cu eforturi mai mari ori mai mici, într-un timp mai mult sau mai puțin îndelungat, să ne detașăm de religia laică a comunismului. Experiența acestei rupturi, cu frămîntările și perplexitățile ei uneori dramatice, a fost evocată de o serie de autori de prim rang. Voi aduce, la rîndu-mi, modesta contribuție în alt loc al acestor mărturii.

9

Intrarea în Universitate. Caracteristici ale învățămîntului universitar în primii ani postbelici. Marii profesori. Influențe predominante: G. Călinescu și H.H. Stahl

P.C.: Vin acum la problema studiilor, de fapt, problema-cheie a formării mele intelectuale. Îmi aduc aminte cu emoție de ziua de toamnă tîrzie (în 1944, deschiderea cursurilor universitare se amînase pînă spre iarnă din cauza războiului), cînd am pășit pentru prima dată în marele hol placat cu marmură din strada Edgar Quinet, principala intrare pe-atunci în Facultatea de Litere și Filozofie (azi numai în cea de Litere). Vasta incintă, slab luminată, forfotea de lume, o mulțime pestriță fiindcă pe lîngă „boboci", proaspeți bacalaureați, se înghesuiau acolo numeroși militari demobilizați ori încă în uniformă, veniți să-și aranjeze restanțele, dar și fel de fel de însoțitori de toate vîrstele, îndeosebi părinți, veniți să-și secondeze odraslele, mai ales fete, care păreau a constitui majoritatea candidaților. Înscrierea se făcea fără examen de admitere, pe baza absolvirii liceului și a reușitei la bacalaureat. În fața secretariatului se făcuse o coadă enormă. M-am strecurat cu greu pînă acolo și am așteptat, cu o răbdare deja exersată. Cînd mi-a venit rîndul, mi-am prezentat la ghișeu, nu fără o mică strîngere de inimă, diploma de la „Cultura B" (deși legile rasiale fiind abolite, iar echivalența studiilor recunoscută, n-aveam de ce să-mi fac probleme). Totul a fost OK, cum și trebuia să fie. Drept care, am plecat pe bulevard în sus, către Piața Romană și sediul din Slătineanu, cu inima veselă, ca și cînd lumea ar fi fost a mea. Devenisem student, pe-adevăratelea, nu veleitar, cum fusesem pînă atunci. Dar adevărata intrare în viața universitară s-a petrecut ceva mai tîrziu, după ceremonia de deschidere, ținută în aula Facultății de Drept. Ea a fost onorată de prezența regelui. Solemnitatea s-a desfășurat într-o atmosferă tensionată de prezența masivă a două grupuri de studenți: cei care ocupau mai ales parterul și strigau continuu: „Regele și patria" și cei care ocupau îndeosebi balcoanele și strigau, fără a se lăsa mai prejos, deși erau în mod cert mai puțini: „Regele poporului".

Suveranul și-a citit totuși mesajul, imperturbabil, cu o voce impersonală, iar participanții, deși s-au înghiontit la plecare, s-au risipit totuși fără să se încaiere. Era un semn al vremii: politicul se implica în viața școlii, deocamdată cu agresivitate reținută. N-avea să rămînă așa.

Primele luni de Universitate m-au decepționat și, din păcate, nu numai primele. Rîvnisem atît de mult să devin student, să recuperez handicapul celor doi ani pierduți cu muncă obligatorie și studii de medicină, încît orice piedică în calea accesului global și intensiv la învățătură mă irita la culme. Dar, din nenorocire, piedici erau cu duiumul. Unele decurgeau din organizarea precară a vieții universitare. Orarul cursurilor și seminariilor, de pildă, era întocmit în funcție de preferințele personale ale profesorilor, neținînd defel seama de economia de timp a studenților: orele se înghesuiau la mijlocul săptămînii, miercurea și joia, în celelalte zile existau găuri de cîte două sau chiar patru ore, greu de utilizat, în orice caz, pentru cei ca mine, cu alte ocupații. Se mai întîmpla și altceva: goneam din Slătineanu ca să fiu prezent la un curs, ajuns la Facultate începeam să urc și să cobor etajele, necunoscînd topografia locului, iar pînă la urmă, după ce cotrobăiam prin toate ungherele, mă trezeam că venisem degeaba: găseam sala goală, fie pentru că profesorul absenta, fie pentru că orarul îl anunțase eronat. Cum însă nici munca mea în Slătineanu nu era planificată, eram constrîns să freceventez la nimereală, lipsind de la multe cursuri care m-ar fi interesat și ducîndu-mă la altele pe care în mod normal nu le-aș fi ales.

Grave mi-au părut a fi deficiențele de ordin structural, ținînd de însuși sistemul învățămîntului superior și de viziunea ce-i stătea la bază, conștientizate treptat, pe parcursul anilor de studiu. Facultatea oferea largi libertăți de opțiune (în combinarea materiilor principale de licență), dar descuraja obținerea unei specializări solide. Catedrele activau ca niște mici feude, sub conducerea unui „mandarin", de obicei cu doctoratul luat la o mare universitate din Apus, dispunînd nu numai de autoritate profesională, ci și, adesea, de sprijinul politic al unui mare partid din guvern sau opoziție. Aveau putere discreționară în numirea și promovarea asistenților, ceea ce favoriza apariția unor relații clientelare. În schimb, nu se amestecau deloc în activitățile de predare desfășurate în cadrul catedrelor, astfel că titularii de curs, profesori sau conferențiari, puteau proceda după cum îi tăia capul, alegîndu-și tematica în funcție de preferințele proprii, fără nici o încercare de punere de acord intra- sau inter-disciplinară. În ciclul celor patru ani, o materie nu era, de regulă, parcursă în întregime sau măcar în secvențele ei principale: studentul trebuia să-și completeze singur ceea ce nu se făcuse la curs, însă, această

obligație nefiind controlată (pentru că la examen se cerea doar ce predase profesorul), se întîmpla frecvent ca absolvenții să iasă din Facultate fără a fi luat act, spre exemplu, la română, de operele unor creatori de prim-plan sau de epoci întregi ale dezvoltării literaturii. Activitatea seminarială era redusă cantitativ și, în genere, neglijată. Cum, pe de altă parte, funcționa exclusiv tipul de curs denumit „magistral" (constînd dintr-o conferință fără un feedback controlat prin dialogul cu auditoriul), întregul proces de învățămînt căpăta un caracter aerian, neaplicativ, inactual, complet rupt de numeroasele întrebări ce frămîntau mințile tinerilor într-o epocă atît de învolburată ca aceea pe care o trăiau. Surprinzătoare era și lipsa oricărei preocupări propedeutice: nimeni nu se îngrijea de inițierea studenților în metodologia cercetării și a învățării, de transmiterea unor noțiuni elementare, dar indispensabile, privind întocmirea fișelor, utilizarea instrumentelor de lucru (dicționare, enciclopedii, antologii), modalitățile lecturii avizate și ale analizei de conținut etc. Este adevărat că în unele cazuri, îndeosebi la Lingvistică ori la Sociologie, datorită unor profesori, conferențiari și asistenți mai exigenți și mai puțin ocupați de ei înșiși, se încerca suplinirea insuficiențelor de reglementare printr-o politică de apropiere de studenți, de încurajare a celor merituoși, de stimulare a interesului pentru cercetare etc. Sistemul nu împiedica asemenea comportamente responsabile, dar nici nu impunea obligația instituirii lor. În ansamblu și rezumativ, acest „sistem", adoptat cîndva după model francez (modificat neesențial în anii '30), convenea (măcar în parte) studenților foarte motivați, conștienți de propria vocație și extrem de harnici, capabili să-și inițieze curriculumuri proprii și să desfășoare o muncă independentă. Era însă total inadecvat masei studenților și nu-și atingea unul dintre obiectivele sale principale, cel de a forma profesori pentru învățămîntul mediu. Din acest punct de vedere, trebuie spus că seria mea și încă două sau trei după ea n-au beneficiat nici de practica pedagogică, prevăzută a se organiza în cadrul Seminarului Pedagogic „Titu Maiorescu", dar desființată în fapt din cauza dificultăților provocate de război. În plus, noi am avut și nenorocul de a fi lipsiți pe parcursul celor patru ani, pentru o perioadă mai lungă ori mai scurtă, de cursurile cîtorva dintre celebritățile facultății: trei dintre marii profesori au fost trimiși ambasadori – Iorgu Iordan la Moscova, Tudor Vianu la Belgrad, Mihai Ralea la Washington, iar Dimitrie Gusti – însărcinat cu o misiune științifică de un an de zile în Statele Unite.

Am introdus atîtea restricții, încît s-ar putea crede că răstimpul petrecut în facultate n-a avut pentru mine o valoare formativă deosebită. Adevărul e tocmai dimpotrivă: anii de la Litere și Filozofie au avut o

însemnătate crucială în pregătirea pentru meseria pe care mi-am ales-o, însă nu atît prin volumul și pertinența cunoștințelor furnizate, cît prin deprinderea mecanismelor de auto-instruire și instalarea, încă de la primii pași în cercetare, într-o perspectivă inter-disciplinară, pe-atunci neglijată de specialiști, deși singura cu adevărat fecundă în cunoaștere. Ca să învăț cum trebuie să învăț și ca să veghez mereu la interfața diverselor domenii, la hotarul fluid care le separă, dar le și unește, într-o dinamică a interferențelor și schimburilor reciproce, aveam nevoie de impulsuri din exterior, de asumarea unor îndrumări și a unor experiențe. Facultatea și lecturile la care m-a obligat pe parcursul studiilor mi le-au oferit, uneori, mai rar, în mod nemijlocit, cel mai adesea, forțîndu-mă să caut singur și să-mi deduc drumul de urmat din exemplele la îndemînă (ele putînd fi, de altfel, nu deplin convingătoare, important era ce-mi sugerau, cîtă rezonanță și ce implicări trezeau în mintea mea).

Așadar, în pofida carențelor de structură, de care am vorbit, complicate de devastările războiului și de descompletarea cadrelor didactice (prin trimiterea unora cu misiuni în străinătate și prin epurarea altora) și în pofida atmosferei de mare încordare politică a anilor 1945-1948, generatoare de instabilitate și desconcentrare, studiile universitare au jucat un rol important în formarea mea. Nu le pot compara, desigur, ca seriozitate, cuprindere, adîncire, eficacitate, pe scurt, în nici o privință, cu cele ale colegilor ce-au avut ulterior șansa de a învăța peste hotare, la una dintre marile universități ale Apusului. Mi-aș fi dorit enorm o asemenea fericire. Am rîvnit mereu în anii mei tineri să plec undeva, într-unul din centrele culturale ale lumii, unde există profesori de reputație internațională, programe competitive, la cel mai înalt nivel, și biblioteci unde găsești ce cauți și nu ești obligat, ca la noi, să te mulțumești cu ce „se dă". Este adevărat că în anii de după absolvire, generațiile de după mine au avut să se lupte cu prejudicii încă și mai grave decît cele înfruntate de generația mea: noi ne-am făcut studiile profitînd de condițiile celor trei ani de prelungire – e drept, foarte deteriorată – a interbelicului (cu vechii profesori, acces la bibliografia occidentală), ei și-au pierdut însă libertatea de opțiune, trebuind să suporte ravagiile ideologizării partinice, cu primitivismul și brutalitatea represivă a anilor '50; apoi, după o scurtă relaxare, să treacă prin național-comunismul anilor '70-'90, care a corectat unele excese ale perioadei precedente, dar a conservat esența provincială, manipulatoare, cenzorială și restrictivă a sistemului. Seriile de studenți admiși în Universitate în 1949 și mai tîrziu, după căderea monarhiei și accederea comuniștilor la puterea deplină, au profitat însă și de unele laturi pozitive ale reformei învățămîntului, înfăptuită în 1948. Chiar dacă acestea nu pot fi descrise cu entuziasmul

fostului meu profesor, Iorgu Iordan, din volumul al III-lea al *Memoriilor* sale, și chiar dacă le relativizăm substanțial, trebuie totuși, dincolo de eroarea impardonabilă a eliminării unui mare număr de specialiști foarte competenți și dincolo de politizarea excesivă, să-i recunoaștem și unele merite, de natură organizatorică (în privința coordonării programelor de studiu, a îmbunătățirii funcționării catedrelor, a responsabilizării cadrelor didactice și a sublinierii rolului major al practicii seminariale etc.). Modelul care i-a călăuzit pe legiuitorii partidului a fost, bineînțeles, cel sovietic, el însuși înapoiat față de Occident, conceput spre a promova un învățămînt superior de masă, monovalent și centralizat. Totuși, față de incuria generalizată care domnea la noi, față de lipsa cronică de personal (număr redus de profesori și asistenți) și funcționarea tot mai degradată a sistemului vechi, reforma din 1948 a adus și unele lucruri bune. Aici aș vrea să deschid o paranteză, adresată cititorului incredul ori eventual nedumerit. Discursul anti-comunist, judicios în esența sa și de o vehemență impusă de ororile comise în numele comunismului și de dificultatea de a-i stîrpi vestigiile din conștiințele oamenilor, are în vedere, la noi, aproape numai condamnarea sa ca fărădelege monstruoasă. Din păcate, acest unghi de privire, deși – o repet – perfect justificat, e totuși prea exclusivist. Patru decenii din istoria poporului român nu pot fi expediate vorbind doar de criminalitatea ideologiei și sălbăticia represiunii. Are dreptate, după părerea mea, Vlad Georgescu, un om care nu poate fi bănuit de complezență față de comunism: „În ceea ce mă privește – scria el, în 1984 – mi se pare limpede că, la capătul a 40 de ani de comunism în România, trăsăturile negative le covîrșesc în chip evident pe cele care ar putea fi eventual considerate drept pozitive; cu toate acestea, nici o epocă nu a avut doar părți rele, chiar și vremea migrațiilor sau cea fanariotă au adus cu ele și lucruri pozitive. Funcțiile organismului social pot fi încetinite, pervertite, dar niciodată cu desăvîrșire blocate, indiferent de regimul politic". A găsi ceva bun chiar într-o reformă proastă e, ca atare, perfect posibil. Dar asupra controversei schițate aici voi mai reveni pe parcursul acestor pagini.

Reiau acum firul amintirilor. După trecerea a peste 60 de ani de la epoca studenției, trebuie să mărturisesc că păstrez despre o bună parte a cursurilor frecventate, mai ales cele vizitate episodic, ca să mă lămuresc dacă merită ori nu să le urmez, o imagine aburită. Nu este defel sigur că le-am dibuit pe cele mai bune, e însă limpede că nu pot vorbi decît de cele cu care s-a întîmplat să rezonez. Printre acestea, de pildă, n-a fost, în mod paradoxal, și cursul lui Tudor Vianu. De ce, am fost întrebat nu o dată, m-am întrebat ulterior și eu. O explicație am încercat s-o dau într-un interviu din 1983. O reiau în principalele ei aserțiuni. Spuneam

acolo, reproșîndu-mi eroarea din tinerețe, că îl subestimasem pe marele profesor din cauză că-mi păruse eclectic, lipsit de originalitate și vertebrație pasională – cusururi pe care, în febra romantică a primilor ani de studenție, le socoteam intolerabile. În comparație cu G. Călinescu (de care voi vorbi puțin mai departe), genial și baroc, stilul surdinizat și aulic al lui Vianu îl defavoriza în ochii unor tineri, la modul genuin existențialiști și amatori de spectacol. De-abia cîțiva ani mai tîrziu am avut ocazia să-l cunosc mai de aproape, să-l văd la cursuri, să-i apreciez întinderea culturii și rara distincție a personalității. S-a numărat, cu siguranță, printre marii profesori, unul dintre puținii din învățămîntul umanist care au făcut „școală", contribuind în mod eminent la formarea cîtorva generații de intelectuali.

Impresiile mele de peregrin pe la tot soiul de cursuri, de istorie, filozofie, literatură, n-au fost dintre cele mai bune. Mulți profesori mi s-au părut mediocri, alții eruditi, dar plicticoși, unii mi-au plăcut fără a mă convinge, alții m-au determinat să nu-i mai caut a doua oară. Constat cu surprindere că dintre toți profesorii de la Istorie, unde am avut cele mai mari decepții, singurul care se desprinde din ceața amintirii este un conferențiar, azi total uitat, Constantin Marinescu, emigrat, pare-mi-se, prin 1948 în Franța. Se ocupa de căderea Imperiului Roman și avea un stil singular de a-și pune în scenă prelegerea. Stătea în picioare, avînd catedra în spate, în fața primului rînd de bănci din amfiteatru, stabilind astfel un contact fizic, apropiat, cu auditoriul. Renunțînd la prerogativa de a ne privi de sus, ca un magistru pe discipoli, ne oferea șansa unei relații comunicative lipsite de etichetă, mai directă, mai familiară, obligîndu-ne cumva să-l ascultăm cu atenție (ori să simulăm că o facem). Vorbea liber, altfel nici nu s-ar fi putut în cazul său, cu acel incontestabil avantaj de care dispune totdeauna cel ce nu citește un text elaborat pe îndelete, ci pare că-l improvizează pe moment, în acord cu concentrarea de gînd și simțire manifestă în privirile încordate și în tăcerea elocventă a asistenței. Vorbea bine, prezentîndu-ne evenimentele într-o narațiune cursivă, cu știința de a grada și de a scoate în relief momentele dramatice. Remarcabil era și faptul, judecînd prestația profesorului în raport cu cea a colegilor săi, că în expunere uza de singular și de modul prezumtiv („eu cred că…", „mi se pare că…"), în locul „pluralului academic", folosit mai de toată lumea și implicînd, în mod fals, o autoritate impersonală care ne-ar legitima interpretările. Azi nu mai pot discerne sursa cunoștințelor mele difuze asupra decadenței și prăbușirii Imperiului Roman: vin ele din prelegerile lui C. Marinescu ori le-am asimilat din lectura cărții recomandate stăruitor de el atunci,

datorată unuia dintre specialiştii vremii: Albert Piganiol? Oricum, ceea ce rămîne sigur e că acest profesor talentat m-a împăcat cu istoria de catedră și m-a apropiat de o temă la care e puțin probabil că aş fi putut ajunge pe cale proprie. Îndeosebi a contat pentru mine atunci efortul său de descongestionare a discursului didactic de reziduurile retoricii academice.

Un alt profesor, puțin cunoscut azi, dar extrem de merituos, a fost Nicolae Petrescu, aflat în preajma lui Dimitrie Gusti (pe post de conferențiar), dar fără nici o legătură cu ce se făcea în Catedra de Sociologie. Era doctor în filozofie din Germania și avea la activ cîțiva ani de predare într-o universitate din Statele Unite. Am făcut cu el antropologie culturală și etnologie, pe parcursul dintre Fraser, Malinovski și Lévy-Bruhl. Cursurile sale foarte bine informate, la zi sub aspect bibliografic, aveau, desigur, caracter compilativ: omul nu făcuse anchete de teren și nu rîvnea să deschidă drumuri noi în știință. Explora însă temeinic ceea ce se publicase fundamental în materie, la francezi, americani și nemți, cu spirit critic și o perfectă onestitate intelectuală. Își îndeplinea astfel, mai mult decît onorabil, sarcina unui bun profesor, care nu constă neapărat în elaborarea de sisteme ori teorii originale, ci în prezentarea corectă, sintetică și clară a celor mai importante probleme ale disciplinei de care se ocupă, cu indicarea controverselor și a întrebărilor aflate la ordinea de zi. Îi rămîn foarte îndatorat, fiindcă mi-a oferit o platformă de mare interes în științele umane, cu acces și perspectivă asupra tuturor celorlalte discipline umaniste și socio-istorice, emulîndu-mă și în înțelegerea aspectelor generale ale metodologiei comparatiste. El mi-a sugerat, înaintea altora, posibilitatea extinderii acesteia la studiul literaturii. Tot acestui profesor, între puținii ce-și luau foarte în serios meseria în acei ani tensionați de tranziție către o țintă pe care cei mai mulți nu puteau ori nu voiau s-o creadă posibilă, m-a stimulat să redactez primul meu studiu științific (dedicat operei lui Lévy-Bruhl, foarte celebrat pînă la ecloziunea lui Claude Lévi-Strauss), care s-a obosit apoi să-l citească, să-mi aducă la cunoştință obiecțiile și să mă încurajeze să perseverez în cercetare.

Despre Mihai Ralea, cu care am început cursul de psihologie generală, n-am prea multe de spus – *et pour cause*, cum zice francezul. Era un vorbitor plin de farmec, pe care te delectai ascultîndu-l. Prelegerile lui se conturau ca niște cozerii, rotindu-se în jurul temei, cînd aproape de ea, cînd abandonînd-o cu totul în digresiuni agreabile, răsucite adesea spre șarjă a moravurilor, evocare de amintiri ori apropouri culturale amuzante. Cînd își dădea seama că s-a distanțat prea mult de subiect, revenea printr-o fandare elegantă, dar nu pentru multă vreme, fiindcă

inteligența lui spumoasă îl tenta cu o nouă idee. Și jocul se relua în aceeași atmosferă de degajare și trăncăneală sclipitoare. Studenții care-și deschiseseră caietele ca să-și ia notițe le închideau la loc. Fără regrete, desigur, fiindcă asistau la un spectacol savuros, de înaltă calitate intelectuală. Marele său defect era că nu prea avea de-a face cu psihologia pe care trebuia totuși s-o învățăm. Toată lumea știe că pe Odobescu din *Pseudo-cynegeticos* G. Călinescu l-a caracterizat printr-o formulare de pomină: „Bătea cîmpii cu grație". Cred că ea i s-ar potrivi cel puțin tot atît de bine lui Ralea. E adevărat că ignor cum s-ar fi petrecut lucrurile dacă profesorul n-ar fi fost trimis ambasador în SUA și am fi reușit să trecem de lecțiile preliminare. În orice caz, am regretat despărțirea forțată de acest eseist super-inteligent, rătăcit parcă în mediul academic.

Istoria filozofiei moderne, materie esențială pentru oricine își dorește fundamentarea culturii sale umaniste, am făcut-o în facultate, spre norocul meu, cu Mircea Florian. Nu avea nici vadul lui Tudor Vianu, nici afluența de miting a lui G. Călinescu, dar era, cu toate astea, un profesor bun, tobă de carte. Își făcuse doctoratul în Germania și ducea o viață retrasă, absorbită complet de studiu și cercetare. Își debita cursul cu o voce monotonă, într-un limbaj sobru, fără jonglerii stilistice și efecte căutate. Deși expunerea, cam stufoasă, cu trimiteri erudite, punea uneori auditoriul la grea încercare, cine voia să învețe o putea face. Grație lui Mircea Florian am ajuns să știu cîte ceva despre Kant și Hegel, dar și, urmîndu-i recomandarea, să citesc dialogurile lui Platon. În mod ciudat, acest profesor serios, care-și iubea în mod evident meseria, se ținea la distanță de studenți și-și cultiva un soi de inaccesibilitate aparentă. Odată ora ținută, se făcea repede nevăzut, plecînd grăbit, cu aer preocupat și solemn, încît nimeni nu îndrăznea să-i ațină calea spre a-i pune o întrebare sau a-i cere o lămurire. Am încercat cîndva să-l descos eu însumi, dar fără succes. S-a oprit pe coridor, cu un soi de mirare – expresie a contrarietății –, apoi mi-a răspuns cu o politețe glacială, care-ți tăia pofta de a-l mai căuta și altă dată. Poate că omul era un incorigibil timid, poate că voia să-și protejeze timpul de lucru, oricum, fapt este că părea coborît de pe altă planetă, fără nici o implicare în actualitatea fierbinte care clocotea pe stradă, sub ferestrele amfiteatrului. Ne îmbia să voiajăm printre doctrine și teorii, plasîndu-ne peste și dincolo de litigiile clasice (dintre materialism și idealism, raționaliști și empiriști etc.), urmînd paradigma logicii dialectice a lui „nici-nici, ci". Credea probabil că-și împlinește astfel îndatorirea sacră a unui universitar crescut în atmosfera pozitivismului german de dinaintea primului război mondial de a menține vie tradiția imparțialității. Cu toate acestea, Mircea Florian se numărase printre rarii profesori angajați de partea stîngii, după 23 august

1944, aderînd la social-democrații lui Titel Petrescu, pe care avea să-i urmeze în disidența lor anti-comunistă, cu mari riscuri, de altfel, scump plătite: în toamna anului 1948 a fost eliminat din învățămînt, greșeală cu atît mai regretabilă cu cît el nu era doar un dascăl de mare competență, ci și un simpatizant al noului regim. Ajuns într-un post obscur la Institutul de Filozofie, Mircea Florian și-a dăruit cei 12 ani ce-i mai rămîneau de trăit elaborării unei opere apărute postum (în 1983 și 1987), intitulată *Recesivitatea ca structură a lumii*. E vorba de o lucrare remarcabilă care, din păcate, își așteaptă încă exegeza corespunzătoare a specialiștilor. Nu e singurul caz, dar mi se pare unul dintre cele mai patente.

Vreau să-l evoc acum pe profesorul Dimitrie Gusti, o celebritate a momentului, prin tripla sa calitate de președinte al Academiei Române, șef de catedră, președinte al Institutului Social Român, unul dintre puținii cărturari români care, la nivelul anilor ’30-’40, se bucurau de o mare reputație internațională, mai ales ca inițiator al monografiilor sociologice dedicate comunităților sătești. Cînd l-am întîlnit în sala de curs avea exact 65 de ani, vîrsta obișnuită a retragerii, dar părea încă în formă, neîncovoiat de demnități și răspunderi, era sprinten, volubil, simpatic, cu figura sa rotundă, cu ochelari și o mustăcioară tunsă scurt, costumul gri-fer, elegant, cu batista la buzunarul de sus al hainei, cu alonja firească a omului de lume, deprins să facă față pe orice teren. Cursul său consta în introducerea la teoria propriului sistem sociologic, o tentativă ambițioasă de a unifica științele umane sub semnul sociologiei, rămasă însă mai degrabă în stadiul unei table de materii a unui volum care n-avea să fie scris niciodată. Nu fiindcă profesorul n-ar fi beneficiat de răgazul necesar ori n-ar fi avut răbdarea de a se înhăma la lucru, ci pur și simplu pentru că o asemenea sarcină era imposibil de dus la capăt în termenii proiectului propus. Ceea ce învățam noi și ceea ce preconiza Gusti era doar o identificare metodică a factorilor de care depinde producerea realității sociale: aceasta ar fi rezultat din interacțiunea a patru așa-numite cadre (cosmic, biologic, istoric, psihic) și patru manifestări (economice, spirituale, juridice, politice), conform legii paralelismului și avînd drept motivație voința socială. Acest tablou, atît de schematic în esența sa, nimic altceva decît o „listă”, avea pretenția să rezolve cvadratura cercului, să indice calea realizării unei sinteze coerente a tuturor științelor umane și socio-politice. Se poate spune pe drept cuvînt: e suspect de simplu ca să fie și plauzibil. Lăsînd deoparte caracterul abstract și extrem de controversabil al noțiunilor folosite (îndeosebi cele de „paralelism” și de „voință socială”), e evident că ceea ce contează într-adevăr nu e simpla înregistrare a factorilor care condiționează existența socială, ci

explicarea concretă a mecanismului, de o complexitate inextricabilă, a funcționării lor interferente. O altă vulnerabilitate a sistemului o constituia extinderea sociologiei asupra tuturor științelor socio-umane particulare, ca și cînd ele n-ar fi dispus de o completă autonomie: inter-disciplinaritatea devenea în această viziune o subordonare. Gusti știa bine lucrurile acestea și de aceea cred că nici nu s-a aventurat să meargă dincolo de enunțări programatice. În primii ani de după război, cînd l-am cunoscut, sub influența răsturnărilor politice care aveau loc, mai ales a celor în perspectivă, el devenise foarte interesat să sublinieze similitudinile existente între sistemul său și materialismul istoric. Într-o zi, după întoarcerea unei delegații de academicieni români din URSS, pe care o condusese, ne-a făcut la curs, cu vocea sa ușor graseiată și fața luminată de un surîs, greu de spus dacă malițios sau nu, o mărturie copleșitoare: „Am constatat la Moscova, în timpul convorbirilor pe care le-am avut (delegația fusese primită de Stalin), că există atîtea asemănări frapante între doctrina marxistă și sistemul meu, încît nu pot să nu mă întreb dacă eu, Gusti, sînt stalinist ori dacă nu cumva generalisimul Stalin e… gustist!". Dincolo de vanități și iluzii de sine, profesorul era simpatic, jovial, însă prelegerile lui păreau prea aerisite și prea bogate în divagații. Era evident că de mulți ani nu se mai ținea la curent cu noutățile științifice, plătind astfel tribut unei expuneri excesive pe scena publică, risipindu-se în nenumărate prestații efemere, acceptate din generozitate și neastîmpăr temperamental, dar, cu siguranță, și din dorința de a-și păstra vizibilitatea. E notabil însă faptul că măririle, mondenitățile și relațiile înalte nu-l împiedicau să-și trateze studenții cu răbdare și o politețe de stil vechi, ca și cum ar fi fost vorba de niște colegi mai tineri. Cum am mai arătat, Gusti a fost trimis cu misiuni în străinătate, trebuind să lipsească de la catedră aproape doi ani. L-am regăsit în anul IV, cu puțin înainte de a termina, și am fost uluit să constat că mă ținea minte din anul I, cînd avusesem o intervenție remarcată la un seminar. Fiindcă hotărîsem să-mi fac lucrarea de diplomă la sociologie, Henri Stahl m-a sfătuit să-i cer profesorului o consultație. Gusti a acceptat amabil cererea. A răspuns cu bunăvoință întrebărilor puse, a găsit că tema aleasă pentru licență e interesantă (o fixasem, ajutat de Stahl, și se ocupa de controversa iscată în jurul problemei dezvoltării burgheziei românești), s-a oferit chiar să-mi împrumute cărți din propria-i bibliotecă. Am ezitat să profit de invitație, socotind-o formală, dar același providențial Stahl a stăruit să-i dau curs. M-am dus deci în ziua stabilită acasă la Gusti. Locuia undeva pe Jianu, dacă mai țin bine minte, într-o vilă arătoasă, cu un hol foarte spațios la parter, dominat de rafturi pline cu cărți de-a lungul unui perete. O subretă m-a poftit să iau loc pînă ce „domnul profesor

va coborî”. Așteptîndu-l, nu mi-am putut stăpîni curiozitatea și m-am apropiat de bibliotecă, excitat de intimitatea tezaurului. Deodată am auzit vocea cunoscută a profesorului în spate și m-am răsucit pe picioare, complet fîstîcit: „Ai găsit ceva de care ai nevoie, domnule student?”. Am bîlbîit nu știu ce, după care ne-am așezat amîndoi pe două fotolii, de o parte și de alta a unei măsuțe rotunde. Din conversația care a urmat nu-mi mai amintesc mare lucru, în orice caz, n-a avut nimic semnificativ și a durat foarte puțin, fiindcă am considerat indecent să zăbovesc, deși aș fi putut, de voiam, să trag de timp, într-atît era de disponibil acest om încărcat de onoruri și responsabilități. După cîteva săptămîni mi-am dat examenele de licență, care prevedeau o probă orală și una scrisă la două materii principale și doar o probă orală la cea de-a treia materie din pachetul de „principale”. Le-am încheiat cu notă maximă (ceea ce nu constituia pe atunci o performanță, de vreme ce prea mulți o obțineau). A urmat, la trei zile distanță, susținerea tezei. Gusti a apreciat-o, dar ceea ce l-a încîntat cu deosebire a fost lucrarea scrisă la examen. O dovadă o constituie faptul că a păstrat această lucrare în arhiva personală, în pofida evacuării sale din locuința confortabilă din Jianu și a mutării forțate într-o singură cameră, pusă la dispoziție de unul dintre foștii elevi. (După vreo 10 ani de la moartea sa, mi-a restituit-o doamna Gusti printr-o cunoștință comună.) Climaxul poveștii, întrucît mă privește, l-a constituit convocarea, chiar după terminarea susținerilor, în biroul șefului de catedră. Aici, prezent fiind și Henri Stahl, Gusti mi-a pus următoarea întrebare, pe cît de neașteptată, pe atît de uluitoare: „Spune-mi, domnule student, ai vrea ca din toamnă să vii la catedră să lucrezi alături de noi, ca asistent?”. Dacă voiam? Era ca și cum l-ai întreba pe un flămînd dacă vrea să mănînce sau pe un automobilist pătimaș dacă-și dorește un Rolls Royce. Era țelul meu secret, visul adolescenței mele. Din cauza emoției am bolborosit un răspuns afirmativ, mai degrabă decît să-l rostesc. Am plecat din Facultate într-o stare de jubilație greu de descris. Pe bulevard mergeam în pași de dans și aveam chef să îmbrățișez toate femeile. A fost însă o bucurie prematură, o iluzie rapid destrămată. În vara aceea s-a legiferat reforma învățămîntului, care avea să schimbe din temelii Universitatea. Împreună cu numeroși alții, printre care Stahl și Mircea Florian, Gusti a fost scos de la catedră (în cazul său a funcționat pretextul împlinirii vîrstei de pensionare). Mai mult decît atît, însăși Catedra de Sociologie a fost desființată, pe considerentul idiot că socialismul științific face inutilă existența unei discipline „burgheze” echivalente. De fapt, argumentul principal era altul: sociologia nu se preda în școlile sovietice, iar atunci comuniștii români nu-și permiteau să se îndepărteze nici cu o iotă de modelul supra-venerat al „fratelui

mai mare”. Așa cum e lesne de înțeles, nu mi-a căzut defel bine tot ce s-a petrecut în toamna anului 1948. Însă atunci nu eram în stare să realizez întreaga dimensiune a celor întîmplate.

Ajung în fine la cei doi oameni care au jucat un rol semnificativ în formarea mea intelectuală: G. Călinescu și Henri Stahl. Ei întruchipează, prin antagonismul ce-i separă, cele două polarități între care am balansat în tinerețe, șovăind multă vreme să mă decid și pe care am sfîrșit prin a le reconcilia în modul în care mi-am conceput meseria aleasă. Termenul „reconciliere” poate sugera o împăcare sau, în orice caz, o atenuare a contradicțiilor; însă, de fapt, el trebuie înțeles ca o coexistență. Am învățat mult de la amîndoi, am profitat mai ales de modelul lor foarte diferit de conceptualizare și discurs. Am să încep cu G. Călinescu, a cărui întîlnire a constituit pentru mine un șoc benefic, ajutîndu-mă să ies, ca să parafrazez o sintagmă celebră, din „somnul dogmatic” al provincialismului în gîndirea speculativă și al limbajului de lemn în exprimare. În recenta și excelenta monografie pe care i-a dedicat-o, Andrei Terian mă consideră autorul „celui mai radical program anti-călinescian din întreaga critică postbelică”. Nu știu dacă lucrurile stau chiar așa, dar, în orice caz, țin să remarc că, deși încă din timpul Facultății am început să mă distanțez de programul estetic al marelui critic, iar ulterior m-am îndepărtat de el pînă la a ajunge să mă emancipez deplin, n-am omis niciodată să recunosc ce-i datorez și n-am încetat să-i admir creativitatea. Călinescu fusese transferat din Iași la București în iulie 1945. Nu-mi amintesc dacă a început să predea din toamna anului 1945 sau de la începutul lui 1946, în orice caz, i-am pierdut primele lecții. Înainte de a da ochii cu el, am fost pus în temă de colegi. Ei mi-au împărtășit impresii care se băteau cap în cap: unii erau extaziați, alții deconcertați, neștiind ce să creadă ori mărturisind cu inocență că n-au înțeles mare lucru. Toți erau însă de acord că e vorba de un profesor care nu se încadrează în standardele obișnuite. M-am dus deci să-l văd cu o mare curiozitate. Primul lucru izbitor îl constituia afluența considerabilă. Încă de pe culoarul spre amfiteatrul „Odobescu” simțeai freamătul și rumoarea mulțimii. În fața ușii se înghesuiau cei ce nu avuseseră precauția de a veni mai devreme, sala gemea de lume, toate locurile erau ocupate – și nu doar băncile, ci și spațiile libere dinspre marile ferestre ori dinspre pereți sau dintre cele două rînduri de bănci. În asistență, mulți studenți, desigur, dar și public de oraș, mai ales feminin, domnișoare și doamne dichisite, ca la un eveniment monden. Lumea zumzăia, în acea atmosferă de reculegere care precedă, la spectacole, ridicarea cortinei, cînd vocile se surdinizează, iar comunicarea se reduce la șoapte. Și murmurul s-a stins brusc, s-a lăsat o tăcere reverențioasă. Pe ușița din spatele sălii,

foarte rar folosită, a apărut G. Călinescu. Procedura de a rezerva profesorilor o intrare deosebită de cea a publicului, uzitată – ne povestește G. Panu – la prelecțiile populare ale Junimii, tindea exact la contrariul a ceea ce urmărim azi: să-l distanțeze pe conferențiar de auditori, să-l situeze din capul locului în postura de oficiant al unui ceremonial, să sugereze caracterul de eveniment a ceea ce avea să se întîmple. Călinescu a străbătut cu pași egali cei cîțiva metri pînă la catedră, iar acolo a rămas în picioare, îmbrățișînd cu o privire circulară asistența. Sub jarul sutelor de ochi încinși ce-l urmăreau, în liniștea neverosimilă a sălii, în care abia de răzbăteau, vătuit, zgomotele străzii, și-a scos dintr-un buzunar al hainei un teanc de hîrtii, a luat în mîna dreaptă o filă, a cercetat-o o clipă iscoditor și a început să vorbească. Prima impresie, înainte de a înțelege ce vrea să spună, o crea dicția sa ciudată, fără pereche. Vocea ușor cîntată, ca un recitativ de operă, descria, într-un ritm egal, suișuri și coborîșuri; fraza urca pînă la un maximum sonor, nu doar accentuînd, ci și lungind pronunția vocalelor, ca în prozodia antică, pentru ca apoi să se precipite fulgurant într-un abis, unde sunetul devenea grav și întunecat. A trebuit să treacă un timp pînă m-am deprins cu această încercare de a dramatiza și de a transcende vorbirea normală. Abia după ce te familiarizai cu stranietatea ei te puteai concentra asupra a ceea ce aserta profesorul. Iar asertarea, expunerea propriu-zisă, prelungea șocul audiției și-l amplifica în proporții amețitoare pentru unul ca mine, la ora aceea, fidel 100% ideilor comuniste. Din punct de vedere practic, constituia nici mai mult, nici mai puțin decît un act de război, desigur, nedeclarat și indirect, ascuns sub perdeaua de fum a colocvialității academice, dar țintind în discursul critic oficial din 1946-1947, strivit de dogme, compus din lozinci, violent maniheist, de un retorism bombastic atît în actele celebrative, cît și în condamnările inchizitoriale. Într-adevăr, ce mesaj transmitea profesorul? El proclama drepturile subiectivității, faptul că observația atîrnă de natura observatorului, că istoria literară nu are rostul „de a cerceta obiectiv probleme impuse din afară spiritului nostru, ci de a crea puncte de vedere din care să iasă structuri acceptabile". Istoria însăși nu ar fi altceva decît „interpretare", ceea ce noi selectăm ca „fapte", pe care le ordonăm apoi într-un scenariu epic. Subiectiv – mai spunea criticul – nu înseamnă „arbitrar" și, „în afară de autenticitate și onestitate, noțiunea «obiectivității» n-are nici un sens". Toate acestea și multe altele, pe care le știm, reprezentau erezii în mintea obtuză a culturnicilor vremii, însă, din fericire, n-au fost remarcate imediat. Oricum, încă din 1946, cum o documentează abundent publicistica sa (recent editată de un colectiv sub conducerea lui Nicolae Mecu), G. Călinescu a manifestat, pe plan politic (și asta era esențial pentru autorități), o

apropiere tot mai vizibilă de partid, care avea să-l ducă la calitatea recunoscută de „tovarăș de drum” și, pînă la urmă, chiar la cea de „tovarăș” de-a binelea. Ideologic, lucrurile n-au mers însă tot atît de bine (ceea ce explică de ce a fost scos totuși de la catedră, oferindu-i-se, ce-i drept, în compensație, un institut de cercetări pe care să-l conducă) și de ce a fost expus, din cînd în cînd, înțepăturilor unor vajnici, destinate mai mult să-l avertizeze decît să-l sperie. Întrucît mă privește, chiar și bruma de marxism pe care o dobîndisem îmi era suficientă ca să înțeleg baza idealistă a cursului lui Călinescu: prelegerile lui mă puneau pe jăratic; pe de o parte, ele îmi păreau principialmente de neacceptat, pe de altă parte însă, mă fascinau și-mi păreau rezemate pe argumente redutabile. Ani de zile am continuat să mă frămînt cu această dilemă: cum să-mi articulez fidelitatea față de Cauză cu simpatia pentru tezele heterodoxe ale esteticii călinesciene? De fapt, întreaga mea carieră de istoric literar decurge din tentativa de a găsi o rezolvare plauzibilă problemei menționate. La capitolul efectelor cursului lui Călinescu aș vrea să mai adaug ceva important. Pînă la a-l întîlni, înclinam spre istorie și sociologie; după ce l-am audiat am ajuns treptat-treptat să-mi schimb ordinea priorităților. Ca atare, am început să explorez continentul criticii și istoriei literare, să iau act de studiile critice ale lui Gherea, nu numai de *Neoiobăgia*, să-l caut pe Lovinescu și în studiile critice și memorialistice, nu numai în *Istoria civilizației române moderne*. Am adîncit mai ales cunoașterea lui G. Călinescu însuși. Monumentala *Istorie a literaturii* din 1941 exista în biblioteca tatălui meu, dar abia dacă o răsfoisem. Sub influența puternică a prelegerilor de la Facultate m-am cufundat cîteva săptămîni de-a rîndul în lectura ei, descoperindu-l cu delectare pe excepționalul portretist și verificînd, prin propriile impresii, observațiile critice asupra literaturii interbelice, pe care o cunoșteam bine în creațiile ei de vîrf încă din liceu. Tot așa, din aproape în aproape, am trecut la monografiile despre Eminescu și Creangă, apoi la alți critici și istorici literari, pînă cînd, răscolind prin biblioteca Facultății, am dat peste cartea lui Dimitrie Popovici *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, care a constituit un veritabil punct de plecare metodologic în conturarea viziunii mele de istoric literar. Probabil că G. Călinescu ar fi fost intrigat de acest trăsnit itinerar, care pleca de sub enorma lui umbrelă ca să poposească la modestul, dar trainicul fort de cetate al lui Dimitrie Popovici. Cu riscul de a-l face să zîmbească în imperiul umbrelor, acolo unde zeii au hotărît să-și petreacă eternitatea, trebuie să declar că acesta e totuși adevărul.

Dacă, în general, sînt rari oamenii dotați cu însușirea de a îmbina competența și modestia, mă îndoiesc că există mulți la care, ca la Henri

Stahl, această îmbinare să funcționeze la cote atît de înalte. L-am reperat pe profesor încă din primul an de Facultate și i-am vizitat cursul, fără a fi fost îndrumat de cineva, în cadrul peregrinării întreprinse în primele luni de studii, pe la diferite catedre, spre a mă dumiri asupra ofertelor de cunoaștere între care trebuia să aleg. Stahl se ocupa de sociologia satului devălmaș, o temă puțin atrăgătoare pentru majoritatea studenților, drept urmare avînd și un număr foarte redus de audienți. La primul contact n-am fost nici eu entuziasmat. Mi s-a părut că e vorba de o chestiune de periferie sociologică, de interes erudit, prea puțin legată de preocupările mele. Mi-a plăcut însă stilul predării: în locul discursului magistral, al conferinței rostite cu solemnitate și emfază, ca predica de amvon, care ar fi fost oricum ridicol în micuța sală în care eram instalați, în locul șuetei de academician a unui Ralea, a histrionismului teatral al lui G. Călinescu, a retoricii agrementate anecdotic ilustrată de Gusti, Stahl părea mai aproape de modul de lucru american, pe-atunci necunoscut în Europa, azi în vogă pretutindeni. Stătea pe scaun, vorbea liber, ca într-o conversație obișnuită, cu poticneli și repetiții, se oprea din cînd în cînd pentru a-i întreba pe studenți dacă au înțeles, relua adesea explicația dată spre a-i da o expresie cît mai clară, iar la încheierea orei, dedica cel puțin cinci minute comentariilor pe care aveau să le facă auditorii. Nu conținutul prelegerii în primul rînd, cît comportamentul acesta, mizînd pe autenticitate, și nu pe artificiu, căutînd cu stăruință feedbackul și deziderativul dialogic, complet inuzitat pe-atunci, m-a împins să vin și a doua oară și a treia oară. S-a întîmplat însă ca, după o scurtă familiarizare cu problematica lecțiilor, să am și revelația importanței lor. De fapt, în pofida modalității prozaice și a lipsei de metaforă, Stahl era, alături de Călinescu, dar în alt spirit, cu alte țeluri și în alt registru formal, singurul profesor întîlnit de mine în facultate cu un curs original, și nu compilativ, bazat, în cazul său, pe o amplă cercetare de teren. Deosebirea consta în faptul că G. Călinescu era un scriitor excepțional de înzestrat, iar Stahl, un adevărat om de știință, nici mai mult, dar nici mai puțin decît atît. Materia pe care o aborda îi era foarte bine cunoscută, întrucît fusese unul dintre principalii organizatori ai anchetelor sociologice inițiate de Gusti, avînd drept scop realizarea, pe bază interdisciplinară, a unor monografii de sate caracteristice diverselor zone ale țării (Nerej, Fundul Moldovei, Drăguș etc.). Studiul efectuat la Nerej (Vrancea), o comunitate rurală izolată, cu demografie slabă, autonomie locală și autarhie economică, deci plasată în condiții favorabile conservării nealterate a structurilor sociale arhaice, îl adusese pe Stahl să descopere, în mod surprinzător, că teoria bine înrădăcinată printre istorici, sub denumirea de „teoria genealogică", nu se confirmă. Potrivit acestei

teorii, satele de țărani liberi ar deriva dintr-o celulă familială originară („eroul eponim”), extinsă prin descendență și înrudire, care ar fi practicat o devălmășie pe spițe de neam (popular: „umblătoare pe bătrîni”). Or, realitatea de pe teren arăta cu totul altceva: existența unei forme primare de devălmășie care n-avea nimic familial, nici prin origine, nici prin aria extinsă la întreaga regiune a Vrancei, nici prin organizarea socială, mai degrabă asemănătoare statului decît unei familii. Iar stabilirea numărului de „bătrîni” pe care urma să „umble” satul fusese rezultatul unor lupte și negocieri aprige, derulate în decursul timpului, neavînd nimic a face cu vreo genealogie reală. Încît ceea ce-mi păruse la primele contacte o descriere aridă a unor marginalități se dovedea a fi o reconstituire a comunităților arhaice, bătînd foarte departe: ea permitea să aproximăm ce va fi fost civilizația rurală românească a Evului Mediu, coborînd chiar pînă în epoca tulbure de dinaintea legendarei descălecări. Era deja un lucru extraordinar, dar un caracter nu mai puțin excepțional îl avea modalitatea fundamentării acestor idei înnoitoare, altfel spus, metoda lui Stahl. Ea se bizuia pe mărturii stenografiate ale unor bătrîni ai satelor, pe interpretarea atentă a unor documente vechi, aparținînd dreptului cutumiar local, îndeosebi, pe investigarea minuțioasă a urmelor de hotare lăsate de repetatele divizări ale proprietății obștești în loturi individuale (așa-zisa „arheologie istorică”). Sociologia predată de Stahl nu constituia o filozofare pe marginea unor date culese de alții, ci, la pachet, prezentarea unei practici personale și a teoretizării formulate pe baza ei. Am văzut atunci, pentru prima dată, un asemenea mariaj între empirie și conceptualizare, în măsură să domolească subiectivismele, să frîneze speculația, să impună rigoarea necesară cercetării. Călinescu mă fermecase cu eseismul său sclipitor, Stahl îmi revela o altă modalitate a cunoașterii – întreprinsă cu o metodă severă, aplicată realității sociale, guvernată de căutarea adevărului. Convins de Călinescu, n-am fost mai puțin convins de Stahl: amîndoi, fiecare în felul său, mă ajutau să-mi conșientizez năzuințele propriului meu spirit, ezitant între fantezie și metodă, între literatură și știință. De Stahl m-am apropiat însă mai mult decît de oricare altul dintre profesorii Facultății. Era un om abordabil, decent, disponibil, conștient de propriile-i limite, tolerant cu cei ce nu-i împărtășeau părerile. Cu el puteam discuta fără reticență. Fiindcă în primii ani de facultate traversam o fază radicalizată a convingerilor mele, mă simțeam deranjat uneori de ceea ce judecam, cu teribilismul vîrstei, ca fiind un social-democratism, nu destul de revoluționar. Stahl nu-și ascundea simpatia pentru marxism, deși n-o afișa ostentativ. În primele luni din 1945 inițiase un cerc liber de studiere a *Capitalului* lui Marx, care însă n-a rezistat decît cîteva ședințe: cînd au dat de greu

(lecturile erau urmate de exegeze la pagină), iar efectul de curiozitate s-a risipit, majoritatea participanților au dat bir cu fugiții. Considera materialismul istoric o teorie necesară comprehensiunii vieții sociale, deși accentua mereu că trebuie folosită cu precauție. Marxismul său reproba brutalitatea ca factor de decizie politică și violența ca mijloc de rezolvare a conflictelor, era civilizat, constituia o unealtă de lucru, căreia nu se sfia să-i aducă rectificări, calificînd drept erori unele dintre interpretările și evaluările sale. Îi reproșam în sinea mea tocmai ce constituia marele său merit, faptul că nu se lăsa hipnotizat de lozinci, că-și exprima scepticismul față de „înțelepciunea colectivă a partidului". Deși, declarativ, făceam și eu mare caz de nevoia spiritului critic, în realitate, colportam dogme în proporție de masă, fără să-mi dau seama. Îmi asculta observațiile, nu rîdea de ele, deși meritau cel puțin ironia, îmi răspundea fără arțag și fără a ridica vocea. Uneori cădea pe gînduri, auzindu-mă, și-și clătina ușor capul. La ce o fi meditat? Din fericire, „rămășițele" mele mic-burgheze, faimoasele „rămășițe" incriminate de „tovarăși", funcționau mai puternic decît reflexele de principialitate comunistă, așa că m-am atașat de Stahl. În ce-l privește, m-a tratat totdeauna cu prietenie și generozitate. În ultimă instanță, el m-a convins să-mi dau licența cu Gusti, deși în cursul ultimului an de facultate începusem să cochetez cu ideea de a mă orienta spre literatură. Tot el m-a sfătuit în alegerea temei lucrării de diplomă și probabil recomandarea lui a fost la originea propunerii atît de neașteptate a lui Gusti de a-i deveni asistent. Dacă eliminările din învățămîntul superior din 1948 au fost în mare măsură nejustificate, îndepărtarea lui Stahl a constituit nu doar un abuz, ci și o imensă prostie, el numărîndu-se printre puținii care chiar credeau în ideile socialiste. Din fericire, în anii '60, cînd s-au luat o serie de măsuri reparatorii, a fost rechemat în activitatea de cercetare, nu însă în Universitate. A avut satisfacția de a asista la reintroducerea sociologiei ca obiect de studiu și la reconsiderarea extrem de pozitivă a activității Școlii sociologice a lui Dimitrie Gusti, pe care o servise cu un rar devotament. Grație lui Miron Constantinescu (de nu mă înșel, fost student al său), a fost utilizat ca expert în elaborarea unor proiecte, rămase însă fără rezultat după căderea de la putere a omului politic. Ultima mea convorbire cu Stahl s-a petrecut spre sfîrșitul anilor '70, acasă la profesor. L-am găsit senin, lucid, împăcat cu sine, fără resentimente, ca cineva care și-a reglat conturile cu viața. Mi-a spus ceea ce avea să repete și în cartea lui de memorii, de peste cîțiva ani, că toate marile proiecte colective în care fusese angajat, sub conducerea lui Dimitrie Gusti, dăduseră greș, chiar dacă nu pe de-a-ntregul, iar planurile lui personale eșuaseră în cea mai mare parte: nu-și putuse împlini dorința de a petrece un răstimp într-o

mare universitate străină, nu găsise colaboratori care să-l ajute în cercetarea satelor devălmașe, nu reușise să-și formeze studenți pasionați de această problemă, nu izbutise să elaboreze temeinic teoria „arheologiei sociale”, nici să redacteze o „sociologie”, așa cum intenționa – și cu toate astea nu se socotea un învins. Pentru că – afirma el – „nu e nimic mai de prețuit decît frumoasa nebunie culturală, chiar atunci cînd ai conștiința că urmărești scopuri utopice. Ce trage în cumpănă nu sînt rezultatele la care ajungi, ci noblețea străduințelor tale puse în slujba idealului”. Cuvinte simple, spuse și respuse, ca toate maximele citate cu care ne împodobim adesea vorbirea, în scop pedagogic, dar care exprimau, în cazul lui Henri Stahl, un crez sincer, crezul propriei sale vieți.

10

Debuturile mele literare. Confruntări cu Mihail Roller și Nicolae Moraru

D.C.-E.: *Ați făcut cu subtilitate treceri de la planul istoriei mici, private, personale, la cel al marii istorii sociale și politice, urmărind totodată suprapunerile de elan ori nepotrivirile de caracter dintre tinerii unei epoci noi și epoca însăși.*

Se observă deja o tensiune între cele două planuri. S-au acumulat, în episoadele dumneavoastră de formație, destule indicii și semne ale faptului că Revoluția lasă în urmă victime nevinovate, tineri străluciți și idealiști jurînd pe comunism, dar care vor fi zdrobiți prin administrarea dosarului și eliminarea lor din universități, institute și alte locuri în care nu voiau decît să muncească, să facă lucrurile cît mai bine. Ați spus în mai multe rînduri: nu doar un abuz, niște abuzuri, ci și „o prostie", „o imensă prostie". Sesizez accente diferite în rememorarea făcută, ba chiar un clivaj între ingenuitatea vîrstei revoluționare și experiența critic-amară a fostului ilegalist și revoluționar edificat, în timp, asupra naturii socialismului real.

Este, apoi, absolut formidabilă circularitatea celor două episoade: 24 februarie 1945, Piața Palatului, „Jos Rădescu, jos Rădescu, asasinul!" și 22 decembrie 1989, Piața Revoluției, „Ole, ole, Ceaușescu nu mai e!". Paul Cornea la douăzeci și ceva de ani, om de stînga, ilegalist comunist scăpat de spectrul „soluției finale" a lui Hitler; și același Paul Cornea la 65 de ani, eliberat de lunga și faraonica domnie a lui Ceaușescu. Aveți și înzestrări regizorale – deși, în aceste convorbiri, vă sînteți propriul personaj…

Vă propun să mergem mai departe păstrînd simultaneitatea celor două planuri: rememorare plus problematizare și critică implicită/explicită. După facultate și după întîlnirile importante cu niște profesori care, dacă nu v-au format, cel puțin v-au deschis orizontul intelectual și v-au făcut să întrezăriți un anumit drum, ar trebui să vedem cum vă situați, retrospectiv, debutul publicistic. Care considerați că e adevăratul debut?

De la sociologie la istoria și critica literară, de la teritoriul lui Gusti și al lui Stahl la cel al lui G. Călinescu și D. Popovici, ați trecut în mod

firesc sau cu anumite dificultăți, sincope și reorientări de traseu? În fine, între activitatea publicistică (prin natura ei susținută, frenetică, orientată spre actualitatea fierbinte, centrată pe ea) și lecturile sistematice, studiul serios în bibliotecă, nu a fost, probabil, ușor să găsiți o conciliere. Știm deja pentru ce veți opta: renunțînd la ritmurile gazetăriei, vă veți regăsi ulterior în sfera universitară. Dar care a fost – privind acum în urmă – momentul decisiv de opțiune și auto-configurare? Au fost cumva mai multe asemenea momente? V-ați găsit și v-ați „ales" greu?

P.C.: Deși pe parcursul copilăriei și al adolescenței mi-am exersat adesea condeiul mîzgălind tot felul de încercări literare, nu cred că posed apetitul creației ca meserie, altfel spus, nu m-am voit și nu m-am imaginat vreodată ca scriitor. Visul meu, nu zic vocația – ar fi prea mult –, care s-a concretizat de pe la 14-15 ani, și anume în absolut răspăr cu restricțiile tot mai evidente care-mi marginalizau existența, era să fac profesorat ori cercetare. Un vis nesăbuit în condițiile vremii, însă imposibilitatea de a-l împlini nu-l descuraja și nu-l făcea mai puțin atractiv. Oricum, ca veleitar, mi-am început cariera de zgîrie-hîrtie de timpuriu, de pe la 9-10 ani, cu o piesă de teatru scrisă sub influența *Cocoșului negru* de Victor Eftimiu, oprită însă după primele patru scene ale actului întîi. În adolescență am păcătuit chiar, sub imperiul unei crize erotice, alcătuind un ciclu de poeme denumit *Cîntece pentru Mirela*, am scris cîteva povestiri și am început un roman, nedus la capăt. Uneori, stăpînit de nevoia de a-mi limpezi nebuloasa sufletului, mi-am translatat interogațiile și perplexitățile în file de jurnal. Mi-a lipsit însă disciplina de a da acestor însemnări continuitate, ele rămînînd simple notații episodice (ceea ce azi, fie spus în paranteză, regret nespus; ele m-ar fi ajutat enorm la configurarea chipului meu interior de odinioară). În marginea creației, am reușit totuși într-o inițiativă, care, ea singură, spune mai multe despre direcția preocupărilor mele decît ar face-o pagini de explicații. Cam de pe la 17-18 ani, din nevoia de a nu lăsa să se irosească toate gîndurile și proiectele care-mi zbîrnîiau prin cap și, pe de altă parte, dornic să comentez ceea ce consideram a constitui lecturile mele de căpetenie, m-am hotărît să-mi deschid un soi de „jurnal de idei" sau, mai puțin pretențios, un „caiet de referințe". Particularitatea sa era că nu conținea deloc elemente autobiografice. Nu numai că autorul nu se integra în ficțiune, dar el evacua în mod deliberat orice trimitere la realitatea sinistră a momentului. Jurnalul aduna note despre cărți, comentarii, numeroase citate semnificative, mici expediții speculative și proiecte de lucrări, indicații bibliografice. În acest caiet, de fapt, e mai corect să utilizez pluralul, în aceste caiete – pentru că am continuat să le fabric

în cursul multor ani –, aveam sentimentul că sar din contingență în universalitate, că arunc punți spre marile valori intrate în degringolada războiului, care totuși luminau, ca niște clipiri îndepărtate de stele, pustietatea spiritului și teroarea unui cotidian sumbru. În lungul anilor, caietele acestea s-au înmulțit, iar uneori conținutul lor s-a extins, cuprinzînd și însemnări de caracter personal, mai ales note de drum din călătoriile mele peste graniță. Nu toate au supraviețuit mutărilor succesive din diverse locuințe ori criticii rozătoare a șoarecilor, dar cele pe care le posed îmi furnizează încă informații utile și-mi punctează traiectoria foarte diversificată a preocupărilor intelectuale.

Cînd am debutat? Nu greșesc răspunzînd: de mai multe ori. Primul debut a avut loc în revista *Gînduri*, inițiată de un grup de băieți și fete din clasele a VIII-a ale liceelor particulare evreiești, „Graur" și, respectiv, „Kreindler", în teribila toamnă a anului 1940. Revista nu e înregistrată de *Dicționarul* lui Hangiu – ceea ce nu e de mirare, dat fiind că n-a fost tipărită, ci numai dactilografiată în cîteva exemplare, cu desene și titluri realizate manual. Îmi aduc aminte că printre redactorii ei se numărau Margareta Dorian, poetă, stabilită după război in Statele Unite, și criticul Mihail Petroveanu. Invitat să colaborez, am dat un articol cu titlu de pomină: *În care se demonstrează cum de la un macagiu se poate ajunge la Spinoza, Kant etc*. Cred că se vede bine aici că, în pofida turbulenței vremurilor și a amenințărilor sumbre care pîndeau din toate părțile, tinerii de-atunci se agățau cu deznădejde de marea cultură, ca o compensație și o izbăvire; se mai vede că, în ce mă privește, rîvneam să cîștig aplauze și-mi plăcea – cum circula foarte mult vorba printre colegi – „să fac pe nebunul". Ce spuneam în articolul meu am uitat de mult, dar ce continuă să mă binedispună de cîte ori îmi rememorez acest episod îndepărtat este acel „etcetera" închizînd infinite deschideri…

Al doilea debut, inautentic ca semnificație, s-a produs la *Tinerețea*, revista despre care am vorbit ceva mai înainte. Cum am mai explicat deja, deși am funcționat acolo ca redactor-șef, din cauza suprapunerii cu Facultatea, care-mi absorbea tot timpul disponibil, dar și din cauza dezinteresului pentru publicistica de tip pedagogico-propagandistic, lipsită de o miză serioasă în ochii mei, m-am eschivat continuu de la scris, ajungînd la performanța de a fi produs cîteva articole în trei ani de zile! Două dintre texte, semnalate în *Dicționarul* lui Hangiu, sînt fără valoare, simplă camelotă (însă scutite de ticuri proletcultiste): *Drama unei generații* și *Democrația, școala și școlarii*. Despre cel de-al doilea îmi amintesc a-l fi improvizat pe un colț de masă, într-o seară, la paginarea numărului, pentru a înlocui un material promis, dar nelivrat la termen. Am mai produs alte trei-patru texte aliniate, scrise la poruncă,

în stilul impersonal și declamator al vremii. În orice caz, jurnalismul nu m-a atras, deși i-am recunoscut importanța de intermediar capital în circulația informației și în orientarea opiniei publice. Nu mă împăcam însă, prin datele proprii firii mele, cu munca pe fugă, cu obligația de a compune repede și cel mai adesea superficial, cedînd adică exigențelor actualității și primului impuls. Mai era apoi și efemeritatea gazetăriei și dependența ei totală de conjunctură, care făcea din ziariști, desigur, fără voia lor, niște limbuți, gata să se pronunțe superficial despre orice, dar neștiind pînă la capăt nimic. Fără a mai vorbi de riscul, inevitabil într-un regim totalitar, al transformării lor în simpli purtători de cuvînt ai celor ce-i stipendiază.

Adevăratul meu debut a avut loc în 1946, în paginile *Studentului român*, o revistă scoasă de Uniunea Națională a Studenților din România, organizație de masă a PCR. Secretarul general al Uniunii, medicinistul Gheorghe Brătescu, ulterior recunoscut drept unul dintre cei mai de seamă istorici ai medicinei românești și editor al memoriilor lui Belu Zilber, cu care am rămas în strînse relații de prietenie pînă azi, a avut ideea ca noua revistă să publice o serie de micro-eseuri dedicate unor personalități culturale controversate, dar aparținînd figurilor de prim-plan ale culturii noastre. A făcut apel la mine, iar eu i-am acceptat bucuros solicitarea. Am publicat, la rînd, trei articole despre Virgil Madgearu, Nicolae Iorga și Constantin Stere, cărturari cu destin tragic, primii doi fiind asasinați mișelește de legionari, iar celălalt ostracizat din viața politică de o coalizare resentimentară a foștilor prieteni cu foștii inamici. Ideea mea era că epoca nouă are îndatorirea să reordoneze memoria colectivă, stabilind, dincolo de merite și de vulnerabilități, locul unde se cuvin așezați oamenii de seamă ai trecutului, protagoniști ai modernizării României. Chiar și preocuparea pentru cărturarii numiți arată limpede modul foarte liber în care-mi interpretam opțiunile de tînăr intelectual comunist. Căci nu se putea spune că Madgearu, Iorga, cu atît mai puțin Stere se aflau pe lista partidului de priorități recuperative. După un scurt răgaz, am dat și un al patrulea articol, pe o temă cu totul diferită, intitulat cam prezumțios: *Observații asupra stilului de muncă al poporului român*. Aici voiam să demonstrez o teză falsă prin generalizare și simplificare argumentativă, dar nu lipsită de oarecare adevăr. Țăranul – fiindcă el reprezenta metonimic poporul – ar fi fost de-a lungul secolelor, pe de o parte, prea oropsit de invadatorii străini și de moșierii indigeni, pe de alta, prea favorizat de un sol generos și fertil ca să se deprindă a munci tenace și disciplinat. Fiindcă era furat și înlănțuit, n-avea motiv să se spetească muncind; și asta cu atît mai mult cu cît își putea cîștiga existența cu eforturi modice. De unde concluzia mea: ceea ce moșierimea

n-a reușit încercînd să-l forțeze pe țăran prin legarea de pămînt, ceea ce burghezia n-a reușit prin introducerea capitalismului în agricultură ar putea reuși socialismul (dar nu spuneam cum) – să-l reeduce pe țăran în spiritul muncii planificate și organizate. Articolele acestea, care-mi marchează debutul publicistic, n-au rămas fără ecou. Ele au stîrnit două reacții cu totul neașteptate.

Prima reacție: am fost chemat într-o zi la Mihail Roller, temutul șef al sectorului de știință al CC al PCR. Nu mi s-a spus de ce și m-am dus la el bucuros că am ocazia să-l întîlnesc pe unul dintre mentorii culturali ai partidului. În anticameră m-a întîmpinat un individ înalt, slab, deșirat, despre care auzisem că funcționează nu doar ca secretar, ci și ca documentarist, trimis de șeful său să-i procure cărți, să-i facă extrase și să-i caute informații. Omul era binevoitor și volubil. M-a rugat să aștept și am făcut conversație. Din una în alta, la un moment dat, după o pauză care pusese capăt formalismelor de introducere, s-a aplecat spre mine și mi-a spus, coborînd vocea, ca și cînd mi-ar fi făcut o confidență: „Tovarășul e foarte supărat pe dumneata!". Am rămas siderat. Supărat pe mine? Nu știam să fi călcat strîmb, nu făcusem nimic care să-mi poată atrage nemulțumirea lui Roller. De unde atunci supărarea acestui om redutabil? Aveam s-o aflu imediat. Am intrat după cîteva minute în camera rezervată „tovarășului" și am fost poftit să iau loc. Primul lucru care m-a izbit a fost neastîmpărul personajului din fața mea: se agita pe scaun, își freca mîinile, sorbea mereu cîte o înghițitură de apă (aveam să aflu ulterior că, suferind de o incontinență urinară, deșerta cel puțin o carafă de apă pe ședință). Apoi, după un moment de tăcere, încă înainte să mă dezmeticesc de-a binelea, în vreme ce moșmondea ceva pe biroul înțesat de maldăre de cărți, gazete, dosare, într-o dezordine cumplită, Roller m-a și luat la rost, cu o voce hîrîită. Nu-mi mai amintesc tot ce mi-a spus atunci, dar sensul mi-e foarte limpede, iar unele cuvinte mi-au rămas întipărite în minte. Era o filipică pe tema ultimului meu articol din *Studentul român*. Îmi reproșa nici mai mult, nici mai puțin decît că-mi permisesem să interpretez pe cont propriu linia partidului în problema țărănească. Oare uitasem învățătura marelui Lenin că nu trebuie să sărim etapele, că fiecare lucru trebuie efectuat la timpul potrivit? Auzise lucruri bune despre mine, încît se așteptase la cu totul altceva decît la ceea ce citise. Unde voiam să ajung? Oare țineam să dau muniție adversarilor noștri care ne acuzau că mințim poporul? Cum de mi-a venit să evoc perspectiva colectivizării, cînd noi ne aflam de-abia în faza împroprietăririi țăranilor? Mi-a cerut-o cineva, primisem vreo indicație în acest sens? Am ripostat, desigur, străduindu-mă să arăt că nici nu-mi trecuse prin minte să mă ating măcar o iotă de linia partidului, că nu folosisem în articolul meu cuvîntul „colectivizare", că în nici un

caz nu voisem să servesc argumente dușmanilor noștri; nu făcusem decît să speculez în limitele unei probleme de psihologie socială: de ce țăranul român nu are disciplina celui german ori celui nordic? Roller mi-a acoperit vocea, vorbind peste mine și certîndu-mă că nu mă gîndisem la semnificația „obiectivă” a cuvintelor mele, căci puțin importa intenția cu care pornisem la drum, ceea ce conta era înțelesul lor din punctul de vedere al luptei de clasă. „Înțelegi”, țipa la mine șeful secției de știință a CC al PCR, „problema e dacă sîntem de partea clasei muncitoare ori nu?”. Eram consternat de turnura pe care o luaseră lucrurile, de reaua-credință și simplismul cu care mi se interpretaseră vorbele. Puteam accepta că articolul meu se baza pe o generalizare grăbită ori că era scris cu o anumită aroganță de prost-gust, dar să recunosc în el existența unor idei „obiectiv” dușmănoase, asta mi-era peste putință. Am bătut totuși în retragere, am mormăit ceva și am dat să plec. „Ne-am lămurit?”, m-a întrebat Roller cu o voce voit amicală, spre a atenua parcă ceva din tensiunea dezlănțuirii lui mînioase. L-am asigurat că am tras concluziile necesare și mi-am luat ziua bună. Nu mințeam. Mă „lămurisem” atît de bine, încît am renunțat să mai colaborez la *Studentul român* și, în genere, să-mi mai exprim părerile sincer. Serveam partidul, lucram în interesul său și iată că ceea ce scrisesem cu gînd curat era socotit nociv! Amărăciunea acelui moment avea să mă urmărească multă vreme.

A existat și o a doua reacție la articolele din *Studentul român*, cu totul diferită. M-a chemat într-o zi la telefon Miron Radu Paraschivescu, pe care-l știam ca autor al memorabilelor *Cîntice țigănești*. Mi-a spus că mi-a citit articolul despre Iorga, apoi pe cel despre Stere, că i-au plăcut și că ar vrea să mă cunoască. „Aș dori să-l întîlnesc?” Bineînțeles că da, eram mai mult decît încîntat. Am fixat pe loc data unei întrevederi peste cîteva zile. M-am dus la *rendez-vous*-ul fixat, la locuința lui dintr-o garsonieră a blocului Scala. Cînd, după ce i-am ciocănit la ușă, mi-a deschis, am fost izbit de peisajul interiorului: peste tot cărți, în lungul pereților, pe masă, pe un raft deasupra patului, pe scaune, pe podele, atîtea cărți încît era de mirare că proprietarul lor mai are unde sta. Miron m-a tratat cu familiaritate și firesc, ca pe o veche cunoștință, deși atunci mă vedea pentru prima oară. Mi-a făcut loc să mă așez cumva, mi-a cerut rapid să-i dau cîteva informații despre cine sînt și cu ce mă ocup. A părut bucuros să afle că am vederi de stînga, că urmez Literele și Filozofia, că-mi cîștig pîinea muncind în redacția unei publicații de tineret, după care, fără ocolișuri și ezitări, mi-a repetat mai pe larg ce-mi spusese deja la telefon: că i-au plăcut articolele mele, nu numai pentru ce spun, ci și pentru felul în care o fac (o anumită dinamică a frazei, un avînt care-i amintește de un prieten, Ghiță Ionescu). Apoi mi-a destăinuit

că partidul plănuia editarea unui săptămînal de cultură, pe care urma să-l conducă în calitate de redactor-șef, și ar fi dorit să preiau cronica literară. Propunerea m-a uluit, deși, pe moment, luat prin surprindere, nu i-am perceput întreaga semnificație. I-am mulțumit, desigur, fără să mă gîndesc însă la cutezanța nebună a acestui om, care, fără o dovadă palpabilă a aptitudinilor mele – fiindcă articolele cunoscute de el nu erau teribile, nemaivorbind de faptul că nu aveau nimic a face cu critica literară propriu-zisă –, îmi oferise o cronică pentru care existau, fără îndoială, mulți competitori, cu state de serviciu grele. Aveam să aflu mai tîrziu că M.R.P. – cum îi spunea toată lumea – era vestit pentru încrederea acordată tinerilor, estimați de el a avea talent, cărora le încuraja intrarea în viața literară, cu o rară dezinteresare și o investiție de simpatie de o neobișnuită căldură (făcuse acest lucru, de pildă, cu Geo Dumitrescu și Marin Preda). În acel moment n-am făcut decît să-i explic motivele care mă obligau să-i refuz generoasa ofertă. I-am spus că deși nu mă fixasem încă asupra profilului meu profesional, înclinam în orice caz spre o specializare în istorie și sociologie, că nu mă gîndisem niciodată să fac cronică literară și nu dispuneam de pregătirea necesară în domeniu. M.R.P. n-a dezarmat, a început să mă iscodească: „Dar pe Maiorescu și Gherea i-ai citit? Dar pe Lovinescu? Dar pe Ibrăileanu? De Călinescu nu te mai întreb; fiindu-i student, probabil că măcar l-ai răsfoit…”. Sigur, îi citisem pe cei numiți, nu în mulțimea publicațiilor lor, ci în principalele opere, cunoșteam bine literatura interbelică, dar toate astea nu însemnau nimic. Îmi știam insuficiențele, aveam încă ezitări asupra drumului de urmat și, în orice caz, ținerea unei cronici literare nu mă ispitea. Am plecat de la M.R.P. tulburat, cu promisiunea că vom mai discuta. Și, într-adevăr, cam peste vreo două-trei săptămîni mi-a telefonat din nou: „Te-ai răzgîndit?”. De astă dată i-am răspuns în doi peri. De fapt, reflectînd la ce-mi propusese, în contextul grijilor pe care mi le făceam deja în legătură cu un posibil angajament după terminarea studiilor, atitudinea mea începuse să se schimbe. Deveneam tot mai sensibil la eventualitatea unei poziții sociale și a unui job, fie și parțial. Iar susținerea unei cronici nu-mi mai părea o obligație excluzivă, de natură a-mi elimina alte ocupații. La urma urmei – îmi ziceam, cu încrederea în sine a tinereții –, aș fi putut să împac o asemenea activitate cu orice altă slujbă. După încă trei-patru săptămîni, M.R.P. m-a invitat la o cafenea din centru, să mai stăm de vorbă. Voia, desigur, să știe dacă poate conta ori nu pe mine. Un răspuns clar nu mai putea întîrzia. Din fericire, acum eram capabil să-l dau: mă hotărîsem în cele din urmă să-i accept propunerea. I-am spus-o și și-a exprimat camaraderește părerea de bine. M-a informat că *Revista literară* (așa urma să se numească

noua publicaţie) trebuia să apară în primăvara anului 1947, aşa că mai aveam la dispoziţie un mic răgaz de pregătire. Privitor la reticenţele care încă nu mă părăsiseră, m-a asigurat că, dacă nu mă voi acomoda, voi putea să-mi iau oricînd tălpăşiţa. Altminteri, mă voi bucura de o deplină libertate de mişcare, îmi voi alege singur cărţile de care să mă ocup, iar cronicile mele vor fi citite, înainte de a merge la tipar, doar de el, redactorul-şef, singurul îndrituit să emită observaţii – şi acestea cu caracter consultativ. Părea prea frumos ca să fie adevărat. Din păcate, aşa s-a şi întîmplat: n-a fost adevărat. Însă nu din vina lui M.R.P.

Am plănuit ca articolul inaugural al rubricii mele să aibă caracter teoretic: să scoată la vedere steagul sub care înţeleg să defilez. L-am intitulat *Puncte de reper ale unui cronicar literar* şi nu mi-am cruţat timpul, scriindu-l şi rescriindu-l de cel puţin trei ori. În esenţă, îmi declaram în el intenţia de a mă situa în orizontul problematic al celor doi veritabili, deşi extrem de diferiţi între ei, întemeietori ai criticii româneşti: Titu Maiorescu şi Dobrogeanu-Gherea. Spre deosebire de o îndelungată tradiţie interpretativă, înclinată să procedeze selectiv, reclamîndu-se fie de la unul, fie de la celălalt, îmi asumam îndrăzneala de a-i considera părinţi fondatori pe amîndoi. În contextul anului 1947 şi din unghiul ortodoxiei comuniste, poziţia mea putea fi evaluată drept eretică: deşi Maiorescu nu devenise încă o *persona non-grata*, era totuşi evident că marxiştii dogmatici (şi aceasta era singura specie existentă la noi) nu-l vedeau cu ochi buni. A pretinde că există o moştenire a lui care nu trebuie recuzată şi că ea poate fi asociată cu cea a lui Gherea constituia o mică provocare. În mod concret, susţineam că Gherea devenea un „reper" prin exerciţiul analitic aplicat operei literare şi studiul condiţionărilor ei, iar Maiorescu – prin intransigenţa axiologică (primatul valorii estetice) şi excelenţa formală a discursului critic. Argumentarea avea fisuri şi suferea de unele aproximări, şi totuşi, în versiunea originală, textul *Punctelor de reper* încerca să legitimeze simbolic un mod onest de a privi literatura noastră, în total divorţ cu mareea realist-socialistă, axată pe obiective propagandistice, care avea să inunde, începînd din 1948, piaţa culturală. Aş vrea să fiu bine înţeles: scrisesem articolul de deschidere a rubricii mele de pe poziţia unui tînăr comunist, convins că serveşte marii cauze mai bine decît dogmaticii care începeau să mă înconjoare şi să mă sufoce prin mărginirea intelectuală şi oportunismul lor tactic. A te reclama simultan de la Maiorescu şi de la Gherea îmi părea atunci nu doar corect din punct de vedere principial, ci şi just din punct de vedere politic pentru un partid angajat în uriaşul efort de construire a noii societăţi, a cărui strategie nu trebuia, în nici un caz, să ignore

valorile trainice și omologate ale trecutului. Altminteri, eram conștient că atitudinea mea putea stîrni reacții adverse chiar în propria-mi tabără. Nu se intrase încă în faza tăierii de capete și a impunerii autoritare a discursului unic. Ne aflam înaintea momentului crucial al abdicării regelui, într-o aprigă luptă pentru putere, cîștigată deja în mare parte de comuniști și aliații lor, dar nu pe de-a-ntregul. Încă nu se instituise controlul absolut asupra vocilor noastre, ceea ce îngăduia unora (și nu numai celor cu „rămășițe mic-burgheze") să apere teza că revoluția socială nu se face împotriva gramaticii, nici a bunului-simț, nici sacrificînd moștenirea, nici sanctificînd minciuna. Oricum, cînd, într-o frumoasă după-amiază de aprilie ori mai, am alergat să-i dau articolul, ultima dată transcris, lui M.R.P., eram plin de speranță și încredere. Poetul sensibil și înnoitor, șeful vremelnic al *Revistei literare*, vechiul „comunist fără de partid", cum îi plăcea uneori să se auto-prezinte, mi-a strîns mîinile cu efuziune și m-a îmbrățișat. Acordul lui Miron îmi era esențial. Satisfacția lui m-a încurajat și m-a binedispus, încît am rămas la o plăcută și relaxată șuetă, preț de vreun sfert de oră. Apoi am plecat, legănat în dulci iluzii. Care însă, oricît de dulci, tot iluzii rămîneau, fiind sortite ca atare să se risipească precum aburul… Pe la ora 19 ori 19.30 primesc un telefon de la M.R.P. L-am simțit de la primele vorbe puțin stînjenit. „Tovarășul Moraru s-a deranjat pînă aici", îmi spunea, nu știu dacă ironic, „ca să discutăm ceva despre articolul tău. Te-aș ruga să vii și tu. Nu va dura mult". M-am dus, firește, cu o presimțire rea. Dacă pînă și tovarășul Moraru, șef de secție la CC (presă ori cultură și artă?), se „deranjase" nu era un semn bun. Mă gîndeam – mi-era imposibil să-mi alung acest gînd – că făcusem o greșeală acceptînd răspunderea unei cronici săptămînale. Aveam destule obligații la Facultate, ca student întîrziat, și la gazetă, ca să nu-mi mai complic existența cu o nouă sarcină și incomodă, și gingașă, și mîncătoare de timp. De fapt, nu era prea tîrziu să renunț; din fericire, aveam retribuția de la *Tînărul muncitor*, din care puteam trăi. Astfel încît m-am prezentat la judecata ce avea să vie destul de liniștit. „Dacă vor să mă hărțuiască, n-au decît. Vor da de o nucă tare."

Reintrînd în camera de unde plecasem cîteva ore mai devreme, l-am găsit pe Moraru în jilțul lui M.R.P., care se postase acum pe un scaun în fața biroului, lăsîndu-l liber pe cel de-al doilea, în așteptarea mea. Miron mi-a făcut un semn amical, Moraru a salutat ceremonios. Avea, evident, un alt stil decît Roller. Era politicos, dar grav, purtîndu-se cu un formalism care mirosea de la o poștă a artificial. A intrat imediat în subiect. Îmi citise articolul, care i se păruse interesant, avea, desigur, o

serie de trăsături pozitive, însă, „nu-i așa, tovarăși, nu ne-am adunat aici ca să ne facem complimente” (spunere ritualică, acompaniată, tot ritualic, de un surîs acru și o clipire comprehensivă din ochi). El, Moraru, nu se pretinde un critic de meserie (simulare de modestie – topos curent), totuși vrea „să-l ajute” pe tovarășul Cornea (topos curent – oricine te dădea cu capul de pereți se chema, în vocabular partinic, că „te ajută”). Observațiile sale critice erau însoțite de soluții concrete de îmbunătățire, ca să dea articolului meu „o și mai mare forță combativă” (în munca de „ajutorare”, activiștii cu funcții de răspundere aveau totdeauna datoria să fie „constructivi”, adică să le sugereze tovarășilor scriitori cum s-o aducă mai bine din condei). Dacă i-am permite (continua Moraru același joc curtenitor, care deschidea însă tirul de baraj, efectuat cu mortiere și tunuri de mare calibru), ar începe prin a mă întreba de ce nu m-am servit ca „puncte de reper” și de bogata literatură marxistă, care, „așa cum e bine știut”, ne oferă numeroase îndrumări valoroase asupra modului de operare a criticii literare, „ca să nu mai vorbim de lucrările foarte importante în domeniu ale tovarășilor sovietici” (argument zdrobitor, fiindcă obliga ori la proteste de bună intenție, care sunau fals, ori la acceptarea sa). Dar (surpriză agreabilă) Moraru „înțelege” că autorul a dorit să se definească în contextul tradiției critice românești, iar el nu are ceva împotriva acestui punct de vedere, care însă, ține să pecizeze, nu-l exclude pe celălalt; pînă la urmă, el crede că e bine să lase rezolvarea problemei la latitudinea autorului (cîtă larghețe de vederi!). În schimb, altceva i se pare ciudat, că tovarășul C. are nevoie să-l invoce pe Maiorescu, o figură totuși importantă (concesiv!) a culturii moșierești, dar, după cîte știe el, Moraru, călăuzită de idei retrograde; oare Gherea nu era de ajuns ca să-mi susțină programul critic? Am intervenit explicînd că recursul la sursele bibliografice grele era inutil într-un articol de revistă; decît să le cităm formal, ceea ce ar fi însemnat să ne batem joc de ele, mai bine le lăsăm deoparte. Apoi am dezvoltat ideea că Maiorescu nu poate fi omis de cine se referă la începuturile criticii românești, dacă dorește să fie luat în serios; a avut și idei retrograde, cu siguranță, dar, cu toate astea, a făcut enorm pentru instalarea românilor în modernitatea europeană; la urma urmei, și Tolstoi a avut idei retrograde și totuși Lenin l-a recuperat (a fost cea mai inspirată găselniță a mea pe întreg parcursul discuției; dovada avea să vină imediat). Moraru ne-a informat mai întîi că observația privind citarea de surse clasice ori sovietice era de principiu (ca să vezi!), el nu cerea să-mi modific în acest sens materialul. Voia, în schimb, să discute mai pe larg chestiunea Maiorescu. M-am uitat la M.R.P., care pînă atunci nu scosese o vorbă, el, care era

atît de volubil de obicei! Mi-a evitat privirea și a continuat să păstreze aceeași tăcere, care mă irita, căci o interpretam ca o trădare. Am jucat atunci la risc și l-am informat pe marele șef că dacă se pune problema unui text din care Maiorescu să lipsească, atunci nu are rost să mai discutăm, deoarece îmi voi retrage articolul. Moraru a părut nemulțumit de ieșirea mea și a ridicat tonul. „Nu ești prea sensibil, tovarășe Cornea? De vreme ce te-am chemat să stăm de vorbă înseamnă că nu avem intenția să-ți scoatem materialul din pagină. Dumneata vrei să-mi limitezi dreptul la cuvînt?" Chiar de-aș fi dorit-o, nu-mi stătea în puteri. M-am scuzat. Moraru a evitat să comenteze, dar și-a frecat mîinile, cu vădită satisfacție, zicînd: „Bine, trecem acum la analiza materialului". Aceasta constituia, de fapt, partea a doua a discuției, partea principală, tot ce se petrecuse pînă atunci nefiind decît un capitol preliminar. În sinea mea, aveam senzația că mă apărasem eficient, că de fapt încheiasem confruntarea în avantaj. Cît de adevărată e însă maxima că a cîștiga o bătălie nu înseamnă a cîștiga războiul aveam s-o verific îndată. Întîlnirea cu Moraru s-a sfîrșit catastrofal. Dacă barajul de artilerie (în speță, trimiterea la clasicii marxismului și la tovarășii sovietici) s-a încheiat indecis, în schimb, intervenția infanteriei, adică disputa pentru așa-zisa „îmbunătățire" a textului s-a terminat, în mod clar, în defavoarea mea. N-o voi povesti, nici n-ar fi posibil, întrucît a fost laborioasă și confuză, întinsă pe numeroase ceasuri. Moraru a avut cîte ceva de spus cu privire la aproape fiecare rînd: într-un loc nu-i plăcea un cuvînt, în altă parte, o propoziție ori o frază, altundeva sugera un mic adaos ori o eliminare (repetîndu-mi mereu zicala, chipurile, ca să-mi insufle curaj, că „unde se taie nu se fluieră"). Făcea caz de două argumente infailibile. Cel dintîi: „Poporul n-o să înțeleagă această vorbă (idee, propoziție)". Iar el, Moraru, se considera calificat, în mod suveran, să reprezinte punctul de vedere al „poporului", identificîndu-l fără greș cu formularea cea mai simplistă, cea mai banală, cea mai repetitivă. Cînd, exasperat, l-am întrebat la un moment dat: „De unde știți că «poporul» își dorește cutare lucru de preferință altuia? Ați făcut vreo anchetă în acest sens?", mi-a răspuns calm, făcîndu-se că nu-mi remarcă ironia: „De unde știu? Simțul meu partinic mi-o spune". Puteam să-l contrazic? Al doilea argument era tot atît de peremptoriu: „Ca să lămurești dacă o expresie (cuvînt, sintagmă, propoziție) e utilizată corect, trebuie să-ți pui întrebarea: oare ea servește partidului, servește intereselor clasei muncitoare?". Înarmat cu aceste două metode sigure, Moraru îmi executa bietul articol cu o precizie chirurgicală: tot ce-l individualiza era șters, tot ce-l făcea seducător – îndepărtat. Eroarea mea fatală fusese de a accepta principiul tîrguielii,

altfel spus, primirea de „ajutor” tovărășesc în chestiunea stilisticii unui articol. În loc să refuz *de plano* orice imixtiune, am intrat în jocul preopinentului meu, admițînd să discut pe marginea exprimării. În aceste condiții, nici o mirare că pe măsură ce timpul se scurgea, iar Moraru era tot mai satisfăcut de noua înfățișare pe care o căpăta, treptat-treptat, articolul de deschidere a cronicii literare, pe care însă eu, și nu dînsul, urma s-o semneze săptămînal, deveneam tot mai enervat și mai indispus. Nu mai spun că infailibilelor sale metode hermeneutice Moraru le adăuga un nărav comportamental iritant, deprins probabil din vechea lui experiență de pușcăriaș (fusese condamnat pentru activitate comunistă în perioada interbelică), cel al plimbării ritmice prin cameră, dinspre un perete spre peretele opus. În acest fel, interlocutorii încremeniți în fotolii trebuiau să ducă discuția dintr-o poziție incomodă și dependentă, obligați tot timpul să-și mute privirea de la stînga la dreapta și de la dreapta la stînga. Ca și cum n-ar fi fost de ajuns, colac peste pupăză, cîndva, pe parcursul hărțuielii, M.R.P. se eclipsase: plecase, fără a rosti vreo vorbă, lăsîndu-mă singur, nu numai fără avocat, dar și fără martor. Epilogul poveștii nu este cel așteptat probabil de optimistul zilelor noastre: demisia. Dar nici cel vizat de pesimist: continuarea cronicii. De fapt, s-au întîmplat ambele lucruri: a doua zi dimineață l-am căutat pe M.R.P., anunțîndu-l că renunț la rubrica din *Revista literară*. Cu conștiința apăsată de conduita lui pasivă din ajun, M.R.P. m-a copleșit cu explicații: tăcuse, nu fiindcă n-ar fi fost de acord cu mine, ci fiindcă date fiind dificultățile existente ale colaborării cu Moraru, o nouă confruntare ar fi putut zădărnici apariția însăși a revistei. De altă parte, a stăruit cu rugăminți și promisiuni: ideea era că Moraru se „băgase” de data asta, din cauza caracterului teoretic al articolului inaugural, ceea ce, ulterior, cînd mă voi ocupa de comentarii critice propriu-zise, n-o va mai face. Deși argumentul că „n-o va mai face” era destul de îndoielnic, cum s-a și dovedit, m-am lăsat destul de ușor convins de logoreea lui M.R.P. (recunosc însă că m-am lăsat convins pentru că „voiam”, de fapt, să fiu convins!). După toată tevatura, ajunsesem să-mi doresc experiența cronicii literare; aș fi rămas foarte dezamăgit ca ea să se reducă la *Punctele de reper...* în versiunea amendată și polisată de Moraru, pe care o citisem ziua următoare în revistă, unde puteam recunoaște teza generală și oarecum schema desfășurării articolului meu, nu însă și forma expunerii. Ce a mai urmat? Am scris cîteva cronici (despre poezia lui Emil Isac, teatrul lui Mihail Sebastian, nuvelele lui Oscar Lemnaru, *Moartea cotidiană* de Dinu Pillat), dar, din păcate, peste capul lui M.R.P., s-a intervenit și în ele (nu știu cine), în proporții – e drept – ceva mai

reduse. Finalmente, mi-am întrerupt colaborarea cînd mi s-a cerut, în numele unor indicații venite de „sus", să-mi aleg drept temă, în locul titlului pe care mi-l stabilisem în săptămîna respectivă, un roman pe care apucasem să-l răsfoiesc și mi se păruse lamentabil, intitulat *Zbucium*, de un anume Constantin Streja. I-am spus lui Miron că nu sînt dispus să mă ocup de o asemenea inepție. M-a privit pieziș: „Tovarășul Moraru zicea că ar fi bine să încurajăm...". Atunci mi-a sărit țandăra. Era destul, se adunaseră prea multe, în fond, eram nemulțumit de ceea ce făceam la *Revista literară*, l-am trimis pe Moraru la toți dracii și mi-am luat adio de la Miron. A încercat să mă rețină, dar am avut impresia că fără mare convingere. Despărțirea a fost oricum cordială, dar rece: în pofida marii lui generozități față de mine, mi-a fost greu să trec peste neutralitatea diplomatică probată în secvența faimoasei discuții cu Moraru.

11

Anul 1947 și începuturile războiului rece. Trei săptămîni la *Scînteia*

D.C.-E.: *Teribile scenele acestor confruntări; și memorabile portretele în mișcare (la figurat, dar și la propriu!) făcute lui M. Roller și Nicolae Moraru… Înainte însă de a discuta ce voiau ei de la studentul „întîrziat" pasionat de sociologie, istorie și racordare a românității la modernitatea europeană, v-aș ruga să oferiți o mostră – la proprie alegere – din acel* caiet de referințe *ținut în adolescență. Ar fi de un interes documentar și psihologic, atît pentru cel care vă adresează aceste runde de întrebări, cît și pentru cititorul nostru generic. O pagină de caiet, dragă domnule Profesor, o pagină din caietul celui aflat la vîrsta lecturilor și referințelor de elev: e ceea ce vă rog să scoateți din sertarul privat și să faceți acum public. Eventual, cu comentarii însoțitoare.*

Revenind la „dialogul", de fapt, confruntarea dumneavoastră cu Roller și Moraru, observ nu numai conturarea unui raport de forță, ambalat în discursuri ceremonioase și perifraze amenințător-amicale, ci și un clivaj de gîndire asupra acelorași probleme. Viitorul fost cronicar e interesat de suportul teoretic al textelor sale de critică literară; și caută contribuții anterioare pe care să se poată sprijini. El vrea să împace știința cu ideologia, să fie „just din punct de vedere politic", dar și „corect principial". Cînd nu înțelege de unde vine siguranța de interpretare și verdict a ideologului/activistului, întreabă: „De unde știți cutare lucru? Ați făcut vreo anchetă în acest sens?". Aici se subînțelege anchetă științifică, sociologică, sociografică. Din întreaga conduită a interlocutorilor atît de bine plasați în sistemul epocii ce stă să înceapă, se vede însă că tînărul este în eroare, iar nu cel care se simte dator să-l îndrume și să-l (re)educe.

Ce servește Partidului reprezintă criteriul de adevăr și linia în funcție de care se măsoară devierile și rătăcirile culpabile. Cultura „moșierească" nu poate servi Partidului. Maiorescu trebuie deci pus la index. A-l citi și a-l cita înseamnă a avea idei „retrograde". „Simțul partinic" prevalează asupra curiozității strict științifice, care, am impresia, v-a animat o viață întreagă. Mai mult, chiar semnificația „obiectivă" a cuvintelor dumneavoastră, scrise ori spuse, este în funcție de punctul de vedere al luptei de

clasă!… Coerența în absurdul unei ideologii unice pare aici deplină, saturată de ea însăși, de o perfectă circularitate. Tînărul Paul Cornea, în pofida vederilor lui de stînga și cu tot comunismul său aspirațional, vorbește o altă limbă decît cea a „tovarășilor" săi; are un alt cod. Se mișcă în interiorul unui alt sistem de valori și reprezentări.

Ați avut oare sentimentul unei cumplite neînțelegeri, în cursul acelor discuții tovărășești *și în cele similare lor, care probabil s-au tot înmulțit în anii următori? În acest fel v-ați ratat și cariera de cronicar la* Scînteia?

P.C.: Tentativele mele din tinerețe de a face publicistică s-au izbit, cum am arătat, de dogmatismul îndrumării, mai întîi de vigilența revoluționară a lui Mihail Roller, apoi de îngustimea și militantismul obtuz al lui Nicolae Moraru. Și, ca și cum n-ar fi fost de ajuns, la eșecurile înregistrate s-a mai adăugat unul, mai usturător decît celelalte, o încercare nereușită de a face parte din redacția *Scînteii*. Dar înainte de a istorisi scurta mea odisee la organul central al partidului (care a durat nu mai mult de trei săptămîni!), aș vrea să răspund, dragă Daniel, solicitării tale extrem de ademenitoare de a scoate la lumină un extras din ceea ce am numit, poate imperfect (fiindcă n-am găsit un titlu mai adecvat) *Caietele (mele) de referințe*. Cu regretul de a te dezamăgi, nu-ți pot satisface dorința. Principalul motiv îl constituie caracterul fragmentar, dispersat, fără coerență al conținutului lor, cu abrevieri și aproximări de scriitură (fraze neterminate, însemnări lacunare, trimiteri de *aide-mémoire* etc.), într-un cuvînt, forma ilizibilă a textului pentru oricine altcineva decît posesorul său (și uneori chiar și pentru el). *Caietele* n-au nimic a face cu ceea ce numim „jurnal", unde elaborarea, deși pretinde să se supună exigențelor sincerității, e efectuată de obicei cu gîndul la reacția cititorilor potențiali, căutînd să protejeze, dacă nu cumva chiar să constituie imaginea pe care diaristul vrea s-o proiecteze lumii despre sine.

Simt aici nevoia să deschid o paranteză, dînd cîteva detalii asupra contextului politic din 1947, an de răspîntie în tranziția de la capitalism la socialism, de la vechea societate burgheză, cu inegalitățile ei cronice, la societatea egalitaristă, preconizată de comuniști. În 1947, și la noi, ca în toate celelalte țări contigue Uniunii Sovietice, de la Baltică la Marea Neagră, procesul trecerii la noua orînduire, calchiată la milimetru după modelul sovietic, s-a accelerat în mod dramatic. Atunci a fost definitiv spulberat echilibrul fragil al provizoratului postbelic, într-o Europă devastată de război și angajată într-o vastă operă de reconstrucție. Ne dăm astăzi seama că, odată dispărut inamicul comun, Germania nazistă cu aliații ei, era puțin plauzibil ca membrii coaliției victorioase să-și poată continua colaborarea: între puterile anglo-americane, pe de o parte, și

Uniunea Sovietică, pe de alta, erau contradicții prea mari de interese, valori, ideologie, sisteme politico-sociale. Totuși, cei mai mulți dintre noi credeam pe-atunci acest lucru posibil sau, în orice caz, voiam să-l credem cu putință. Întrebarea dacă n-ar fi fost totuși evitabilă ruptura și găsirea unei soluții de aplanare a litigiilor, cu alte cuvinte, dacă necesitatea aparentă n-ar fi putut fi modelată de o contingență favorabilă n-o voi discuta aici, unde mă rezum la ce a fost, nu la ce ar fi putut să fie. Fapt este că certurile și reproșurile reciproce începute încă de la încetarea războiului au atins o cotă explozivă în 1947. În februarie, situația părea a îngădui încă speranțe, de vreme ce reprezentanții marilor puteri semnaseră tratate de pace separate cu România, Bulgaria, Ungaria și celelalte națiuni participante la război alături de Germania. În realitate, aceste tratate consfințeau ceea ce se stabilise cu un an mai de vreme, prin negocierile de la Paris, și anume abandonarea de către Occident, în numele „realismului politic", a țărilor din estul Europei în brațele Uniunii Sovietice. Deși la Washington și la Londra se știa, de pildă, că alegerile din toamna 1946 din România fuseseră măsluite și că în toate democrațiile populare se comit grave abuzuri, atît Statele Unite, cît și Anglia se rezumau la proteste diplomatice, nevoind, de fapt, neputînd, după un război epuizant, să se gîndească la un altul pentru a apăra drepturile omului încălcate în zona dintre Baltică și Marea Neagră. De altfel, în spiritul Ialtei, ele acceptau, desigur, fără s-o declare în mod explicit, diviziunea Europei în sfere de influență, recunoscînd primatul Moscovei asupra națiunilor mijlocii ori mici din imediata ei vecinătate. Adevărata problemă spinoasă, peste care nu puteau însă trece, rămînea problema denazificării, demilitarizării și a democratizării Germaniei. Dar iată că și acest contencios de o importanță decisivă pentru reconstrucția Europei și restabilirea unei ordini internaționale echitabile se dovedea de nerezolvat. O conferință a miniștrilor de Externe ai celor patru mari puteri, ținută timp de 40 de zile (martie-aprilie), durată neobișnuită în raporturile diplomatice, în măsură să ateste singură cît de răbdătoare și de îndîrjite fuseseră eforturile de a ajunge la o înțelegere, se soldează cu un eșec usturător. Urmează, în iunie, inițiativa americană cunoscută sub numele de Planul Marshall, extrem de benefic pentru economiile ruinate ale occidentalilor, dar la care, din ordinul Moscovei, democrațiile populare din Răsărit (denumire emfatică, de vreme ce, dacă e să dăm cuvintelor accepția lor autentică, ele nu erau nici „democrații", nici „populare") refuză să se asocieze, spre marea lor pagubă. În septembrie, sovieticii înființează Kominformul, un substitut al Internaționalei Comuniste desființate în 1943, ca o garanție de bună-credință

oferită anglo-americanilor. Dialogul dintre foștii aliați se înveninează, acuzele reciproce își pierd orice reticență, pentru observatorii realiști, speță rară, mult mai rară decît am putea-o bănui, devine tot mai evidentă constituirea a două blocuri de națiuni, separate printr-un antagonism de nedepășit. Către sfîrșitul anului se intră irevocabil în logica războiului rece. Și, cu toate astea, în vara acestui de pomină an 1947, am trăit personal nu doar experiența coexistenței, ci pe cea, exaltantă și amețitoare, a fraternizării tinerilor din Vest și Est: am luat parte cu o delegație de cîteva zeci de compatrioți, muncitori și studenți, membri ai unor formații artistice și sportive, la marele Festival al Tineretului de la Praga. Acolo, în decorul superb al unuia dintre cele mai frumoase orașe ale Europei, ne-am descoperit și unii, și alții, participanți veniți din toate continentele, la fel de dornici de pace și bună înțelegere, de comuniune în celebrarea acelorași idealuri de bunăstare și realizare de sine. Efectiv, n-am găsit nimic, absolut nimic care să ne dezbine, deși existau între noi diferențe de naționalitate, confesiune, culoare a pielii, opțiuni politice. Vreme de două săptămîni ne-am baladat pe străzile bătrînei capitale a Cehiei (pe-atunci Cehoslovacia), unde barocul, goticul și *renaissance*-ul par să se echilibreze, iar vestigiile vechimii se integrează într-o modernitate lipsită de stridențe. Am asistat la spectacole, ne-am bucurat de diversitatea pitorească a culturilor, ne-am descărcat energiile dansînd pînă la epuizare nopțile într-o imensă sală de uzină dezafectată și, mai ales, am stat de vorbă, împărtășindu-ne proiectele, disputîndu-ne uneori, dar fără încrîncenare, constatînd că de fapt ne putem înțelege foarte bine, în pofida politicienilor suspicioși și puși pe harță. La finele Festivalului am avut privilegiul de a nu mă întoarce acasă imediat, cu restul delegației române, formînd o echipă cu prietenul meu Ghiță Brătescu și un coleg din Iași, spre a lua parte la o reuniune a conducerii Uniunii Internaționate a Studenților. Aici, decepție, climatul și-a pierdut seninătatea, modelul urmat n-a mai fost cel din stradă, al înfrățirii și transparenței, ci cel al diplomației de culise: dezbateri nesfîrșite, plicticoase și puțin rentabile în jurul unor cuvinte care disimulau de fapt veleități de a obține cîștiguri de influență și de putere. Revenit în țară, am perceput instantaneu atmosfera tensionată și sulfuroasă. Discursul politic se radicalizase, mașina propagandei, ambalată cu oarecare lentoare în lupta comunistă pentru putere, intrată după legitimarea regimului de la București (în urma semnării tratatului de pace) într-o fază cu mult mai agresivă, acum se dezlănțuise cu veritabilă fervoare bolșevică. Era clar că „timpul nu mai avea răbdare". Sub pretextul încercării nereușite a unor fruntași țărăniști de a fugi din țară, avea să se decidă scoaterea în afara legii a partidelor istorice (Național-Țărănist și Liberal), arestarea lui Iuliu Maniu

și, desigur, suprimarea ziarelor de opoziție. A urmat, cîteva săptămîni mai tîrziu, eliminarea disidenților liberali din guvern: Gh. Tătărescu a fost înlocuit cu Ana Pauker la Externe, iar P. Bejan a fost înlăturat de la Ministerul Economiei. Ficțiunea falsului pluralism al guvernului de coaliție era abandonată, ne îndreptam rapid spre monolitismul comunist. Logic, mai rămînea o sigură etapă de parcurs: abolirea monarhiei. Chiar spre sfîrșitul anului, regele va fi silit să abdice, e proclamată republica și se formează un guvern comunist monocolor. Extrem de semnificative sînt și evoluțiile înregistrate în cîmpul publicisticii. În scurta perioadă a activității mele de cronicar (lunile martie și aprilie), *Revista literară* dăduse anume dovezi de deschidere. „În primele luni", scrie M. Nițescu, „[ea] recenzează, la fel ca și *RFR*, fără discriminare și în spirit obiectiv, atît reviste sovietice, cît și franceze, engleze, americane. Începînd cu luna august însă, ea începe să-și piardă caracterul detașat literar și să semene tot mai mult cu ceea ce fusese la început *Orizont*". O observație de sens similar face și Ana Selejan: „Cultura românească mai era, în primăvara anului 1947, în faza adeziunilor benevole, aparent nu forțate. Chingile se vor strînge puțin mai tîrziu, în toamnă". Cel mai recent cercetător al epocii, Cristian Vasile, notează și el: „Începînd din toamna anului 1947, la nivelul conducerii Secției Centrale de Educație Politică se invocă tot mai mult ofensiva ideologică a Occidentului" spre a justifica, desigur, combativitatea în exces a mediilor autohtone. Deosebit de revelator e faptul că „realismul socialist", prezentat de ideologul-șef Leonte Răutu, într-o conferință ținută la Dalles, la 27 martie 1947, ca o metodă de creație a literaturii și artei sovietice, e promovat de Nicolae Moraru la Congresul Uniunilor Sindicatelor de Artiști și Ziariști (USAZ), ținut în octombrie 1947, drept metodă de creație pe care trebuie să se sprijine literatura și artele din țara noastră. În același discurs, Moraru cere imperativ înlocuirea criticii de filiație maioresciană prin critica științifică a lui Gherea. De la relativa îngăduință cu care-mi permisese în *Punctele de reper ale unui cronicar literar* să-l așez pe Maiorescu alături de Gherea printre ctitorii criticii noastre la severitatea poziției adoptate la Congres față de pontiful Junimii e o cale lungă. Articolul meu, cu toate ajustările aduse în memorabila ședință de îmbunătățire ideologică din martie, n-ar mai fi văzut lumina tiparului în octombrie. Avusesem totuși noroc.

Și acum vin la fondul chestiunii: ce căutam eu la *Scînteia*? Iată o întrebare bună. De fapt, ca și în celelate încercări de a ieși pe piață, inițiativa nu mi-a aparținut. Traian Șelmaru, pe care-l cunoșteam nu mai știu bine de cînd, m-a sunat într-o zi, rugîndu-mă să trec pe la redacția *Scînteii*, unde are ceva important să discute cu mine. Am răspuns, firește,

invitației ducîndu-mă în fosta clădire a *Curentului*, din strada Domnița Anastasia, ridicată de Pamfil Șeicaru, unde se instalase gazeta înainte de construirea Palatului din Piața Presei Libere. La convorbirea informală cu Traian Șelmaru au luat parte episodic și ceilalți doi redactori-șefi adjuncți ai ziarului, Silviu Brucan și Nestor Ignat, pe care i-am cunoscut cu acest prilej, cel dintîi vioi, tăios, sigur pe sine, cu un rîs agresiv, fără complezențe pentru interlocutori, cel de-al doilea, înalt, posomorît, grav, încremenit într-o poză statuară, ca un soi de călugăr absorbit în meditații. Obiectul discuției era clar: mi se propunea să intru ca redactor în secția culturală, pe care conducerea avea intenția s-o lărgească și căreia voia să-i acorde o importanță sporită. La obiecția că eram angajat în calitate de redacor-șef al *Tînărului muncitor* mi s-a răspuns că voi fi eliberat fără întîrziere, la aceea că îmi efectuez încă studiile am fost asigurat că voi primi toate facilitățile, inclusiv concedii, dacă va fi nevoie („Noi investim în cadrele noastre", mi-a zîmbit încurajator Șelmaru). Am convenit să dau un răspuns după cîteva zile. M-am gîndit și m-am răzgîndit în interval, intuind, dincolo de conjunctură, miza unei alegeri de care depindeau multe, vizibile și încă invizibile. Primul meu impuls a fost să resping oferta. Dar nu fiindcă aș fi avut probleme de conștiință: la ora aceea mă simțeam deplin fidel partidului, deși se înmulțiseră aspectele neplăcute cu care mă confruntam. Le atribuiam însă inevitabilității unor erori în condițiile dificilului proces de cucerire a puterii, al lipsei de experiență și de cadre pregătite, pe fundalul vechilor rutine ale formelor fără fond. Principala mea ezitare o cauza însă teama de a intra într-o gravă criză de timp: știam ce înseamnă o muncă redacțională și-mi dădeam seama că, acceptînd-o, riscam să rămîn cu studiile neîncheiate sau să obțin, ca marea majoritate a colegilor mei, o diplomă fără acoperirea învățăturii, ceea ce mi se părea de neconceput. Însă nici capitolul avantajelor nu era de disprețuit: materialmente, retribuția oferită m-ar fi putut ajuta la rezolvarea multor dificultăți de care mă ciocneam, ca proaspăt căsătorit, fără locuință și fără bunuri personale, exceptînd, firește, cîteva lăzi cu cărți. Pe de altă parte, *Scînteia* reprezenta o tribună fără egal: ceea ce apărea acolo era în atenția tuturor, fără a mai vorbi de autoritatea celor spuse. Urmînd sfatul prietenului meu Barbu Câmpina, m-am hotărît în cele din urmă să le solicit tovarășilor de la *Scînteia* să-mi acorde două ori trei săptămîni de probă: să mă acomodez cu redacția, cu toate prerogativele și sarcinile aferente, însă pentru o perioadă limitată, urmînd ca angajarea să aibă (ori nu) loc la sfîrșitul acestui răstimp. Am avut impresia că nici Șelmaru, nici colegii săi n-au fost foarte încîntați de propunerea mea, însă, pînă la urmă, au acceptat-o. Mîrîind.

Cele trei săptămîni petrecute la *Scînteia* au constituit o experiență edificatoare în cel mai înalt grad. Am trăit acolo pentru scurtă vreme într-un loc privilegiat, unde toată lumea se silea să ia foarte în serios regulile noii orînduiri, pe care partidul se străduia din greu să le implementeze în toate sferele vieții publice. O parte a populației, îndeosebi aparținînd categoriilor socialmente favorizate, privea cu teamă și neîncredere schimbările ce aveau loc. Printre muncitori cîștiga teren ideea că ceea ce se întreprinde e în folosul lor. Dată fiind însă lipsa resurselor și desfășurarea lentă a reformelor, în condițiile unui guvern de coaliție, măsurile luate se mărgineau să corecteze vechile structuri, nepropunîndu-și pentru moment să le răstoarne. De aceea, în ochii omului de rînd aveau mai degrabă o importanță formală. Ceea ce se modificase vădit nu erau salariile, nici asigurările sociale, nici avantajele substanțiale oferite celor exploatați, ci limbajul, noul limbaj public. În această privință, cu tradiționala sa deprindere adaptivă, bucureșteanul se descurca de minune. El prelua vocabularul de import sovietic (mișmaș de influență rusă, marxism decolorat și viclenie balcanică), însă numai declarativ, pentru a face față raporturilor cu autoritățile, fără a se sinchisi de conținutul efectiv al vorbelor și lozincilor. De aceea, cunoașterea unui mediu în care condamnarea cosmopoliților fără patrie, denunțarea minciunilor partidelor istorice, tiradele împotriva dușmanilor aflați în slujba imperialiștilor ș.a.m.d. nu constituiau doar „cuvinte", ci reprezentau sarcini asumate cu zel și patos militant, mi se părea foarte instructivă.

Scînteia din 1947 era un cotidian sărăcăcios: apărea în două ori patru pagini, pe o hîrtie ieftină, de calitate proastă, conținînd în mare parte material informativ, dar foarte politizat, cu editoriale de atitudine și o rubrică zilnică, vie și agresivă, de „Note și comentarii". Această rubrică, nesemnată, alcătuită cu concursul colectiv a numeroși redactori, reprezenta de fapt sarea și piperul gazetei, fiind rezervată îndeosebi polemicilor cu presa partidelor istorice și unor glose pe marginea actualității culturale. Deși semăna, aparent, ca paginație și manieră de prezentare, cu ziarele burgheze, *Scînteia* se distingea de ele prin caracterul ei militant, sub dublul aspect al vehemenței combative și al educării cititorilor în spiritul politicii comuniste. Conducerea pleca de la ideea leninistă că sarcina ziarului nu se limitează la oglindirea a ceea ce se petrece mai de seamă în țară sau peste hotare, ci ea constă, mai ales, în interpretarea știrilor, în utilizarea lor în scop propagandistic. Gazetarii aveau îndatorirea de a explica publicului linia partidului, de a-l ajuta s-o înțeleagă și de a-l convinge să și-o însușească întru totul. Acest obiectiv strategic fundamental era realizat cu ajutorul unei largi panoplii de mijloace. Între acestea era frapantă inversarea raportului dintre informație și opinie.

În loc ca ziarul să reproducă știrile în exactitatea lor empirică, urmînd ca apoi, pe această bază, să-și articuleze punctul de vedere, la *Scînteia* ideologia domnea atotputernic și deplin arbitrar. Esențial nu era niciodată „faptul" ca atare, ci semnificația lui pentru cauză, măsura în care el „servea" ori nu scopurilor imediate ale partidului. „Faptul" era luat în seamă doar dacă primea acceptul ideologic. În caz contrar, era pur și simplu eliminat, ca și cînd nu s-ar fi produs. În alte cuvinte, reporterul trimis pe teren ca să raporteze ce se petrece scria un text care nu avea scopul de a exprima realitatea, ci de a confirma părerile gata formate ale liderilor partidului ori ale editorialiștilor. Misiunea lui nu era să arate ce se întîmplă, ci ce anume le-ar plăcea liderilor ori editorialiștilor să afle că se întîmplă. N-avea dreptul să-și enunțe propriile observații: responsabil față de interesele clasei muncitoare, așa cum le definea partidul, el trebuia să furnizeze exemple în stare să motiveze diagnozele ori convingerile liderilor partidului. În felul acesta, prejudecăți sau deducții extrase din strategia generală a luptei politice guvernau reprezentarea faptelor, iar realitatea nu era „dezvăluită", ci „construită", conform cu ceea ce conducerea considera valabil. Dar dacă apărea o contradicție flagrantă între comentariul partinic și desfășurarea evenimentelor? Cel puțin pe primele trepte, pînă la formarea a ceea ce specialiștii numesc o „masă critică", triumfătoare rămînea, desigur, gîndirea partinică, de vreme ce ea se bizuia pe „știința cea mai avansată", metoda materialismului dialectic și istoric. Așa cum, reflectînd odată asupra conflictului dintre guvern și popor, Bertolt Brecht declarase că ar trebui găsit un alt popor, mai rezonabil și mai corespunzător pretențiilor guvernului, tot astfel, în litigiul dintre situația de fapt și filozofia politică a partidului, se cuvenea ca situația de fapt să intre în remaniere generală spre a permite filozofiei politice să-și sărbătorească intangibilitatea. Un alt mijloc *sui-generis* de a pune în act strategia propagandistică a *Scînteii* o constituia folosirea exemplului sovietic. În orice domeniu, în ideologie, știință și tehnică, în economie și cultură, în politica externă și în gestionarea afacerilor locale, cerința era de a afla cum gîndesc și ce-au realizat pe tărîmul respectiv vecinii noștri de peste Prut. În fapt, nu era vorba doar de popularizare și de o aliniere, ci pur și simplu de copierea unui model sacrosanct. De bună seamă, toate micile națiuni ale Răsăritului intrate în sfera de influență a Moscovei procedau la fel. Peste tot se intonau litanii în cinstea gloriosului partid al bolșevicilor, a înfăptuirilor sale și a ajutorului „frățesc" acordat celor de curînd intrați în marea armată a socialismului biruitor. Mai ales, pretutindeni se practica un cult deșănțat al lui I.V. Stalin, pentru slăvirea căruia se epuizau toate superlativele limbajului. Îmi vine greu să cred totuși că în Polonia ori Cehoslovacia

se mergea atît de departe ca la noi. Complexul de inferioritate al conducătorilor comuniști români, conștienți că făcuseră prea puțin în rezistența anti-nazistă și proveneau dintr-un partid cu o audiență neînsemnată, dezbinat de fracționism, îi mobiliza, compensatoriu, să-și manifeste cu asupra de măsură lealitatea și devotamentul, printr-un exces de ploconire și obediență. Și cu toate astea e frapant că, cel puțin în prima jumătate a anului 1947, nici proslăvirea Uniunii Sovietice, nici măcar cultul personalității lui Stalin nu atinseseră proporțiile delirante la care avea să se ajungă ceva mai tîrziu. Cîtă vreme problema împărțirii sferelor de influență și a libertății de manevră a partenerilor înlăuntrul lor constituia încă obiect de discuție, motoarele propagandei n-au turat cu potențialul lor maxim. Această frînă a funcționat în întregul cîmp ideologic. Sfîrșitul fazei de reținere s-a produs la noi, simbolic, la 30 decembrie 1947, cînd regele Mihai a fost forțat să abdice și s-a proclamat Republica. Sub raport cultural, intrarea în noua eră, a puterii comuniste totale, a fost inaugurată prin faimoasele articole ale lui Sorin Toma împotriva lui Tudor Arghezi: *Poezia putrefacției sau putrefacția poeziei*, apărute în ianuarie 1948.

Nu vreau să las în nici un caz impresia că observațiile pe care le fac îmi exprimă cumva spiritul critic de-atunci. Departe de a-mi atribui o perspectivă lucidă asupra lucrurilor, mărturisesc că multe dintre practicile jurnalistice inacceptabile pe care le descriu îmi aparțineau și mie în 1946 și 1947. Scurtul popas prin redacția *Scînteii* a avut marele avantaj de a-mi permite să examinez din afară ceea ce făceam eu însumi cu colegii mei în redacția *Tînărului muncitor*. În lumina acestei experiențe am înțeles mai bine că zelul și elanul nostru ne aruncau uneori prin bălării și maidane. Eram însă departe, foarte departe de a mă îndoi de marile principii directoare. În viziunea acelor ani, imputările le adresam aplicării, niciodată ideilor: eram încredințat – cum am mai afirmat ceva mai sus – că răul, în măsura în care îl puteam distinge, consta îndeosebi în lipsa cadrelor bine pregătite și a profesionalismului; la urma urmei, chiar și Moraru și Roller ce erau altceva decît niște birocrați incompetenți, care discreditau partidul prin îndrumările și modul arogant de a se comporta? În orice caz, stagiul la *Scînteia* a constituit o treaptă pe calea spinoasă și îndelungată a conștientizării drumului fals pe care pornisem. Pînă la clarificarea deplină aveau să treacă încă mulți ani. În orice caz însă, cele trei săptămîni de probă m-au dus cel puțin la concluzia că locul meu nu e acolo, printre jurnaliștii partidului. Existau incompatibilități drastice între ceea ce puteam și voiam să fac și ceea ce mi se cerea: mă simțeam incapabil să lucrez la comandă, nu mă încadram în disciplina muncii colective a moșirii articolelor, iar încercarea tovarășilor de a-mi

impune modelul limbajului de lemn se izbea de individualismul firii mele, care refuza instinctiv impersonalizarea și locul comun. Nu ieșeau oare din nou la lumină „rămășițele mele mic-burgheze”? Probabil!

Recunosc că și membrii conducerii ziarului, de fapt singurii cu care am avut a face în răstimpul celor trei săptămîni, au fost probabil dezamăgiți de prestația mea. Altminteri, nu le pot reproșa lipsa colegialității. Îndeosebi Traian Șelmaru, despre care există amintiri rele în lumea literară, s-a purtat corect, mi-a arătat simpatie și mi-a oferit în cîteva rînduri sprijinul. A fost chiar insistent în a se apropia de mine, fiind probabil jignit de retractilitatea mea permanentă. Mă irita tot mai mult gîndul că pierd prea multă vreme – și fără folos – în redacția *Scînteii*, unde se lucra fără orar, de pe la 9-10 dimineața pînă la ore tîrzii din noapte, cea mai mare parte a timpului fiind irosită în trăncăneală ori activități derizorii. De aceea, sub motivul real, dar utilizat uneori și ca pretext, al obligațiilor de Facultate, mă eclipsam ori cîte ori se întrezărea vreo posibilitate. Șelmaru era un om plicticos, mediocru, drama lui era lipsa de talent, frustrația sa venea din ambiția de a juca un rol în viața literară, nu ca administrator, ci în calitate de critic ori animator influent. N-a fost să fie și de aceea era mereu dispus să stea de vorbă, avea și năravul de a împinge relațiile spre sfera intimă, lucru de care mă feream ca de foc. Nu voiam să-l jignesc și mă eschivam, deși treaba mea în redacție se reducea la foarte puțin și mi-era peste mînă s-o invoc drept scuză. Mi-au dat să fac cronica unui spectacol de teatru, apoi să scriu despre *Libertatea de a trage cu pușca*, sarcină de care m-am achitat cu mare plăcere (poezia lui Geo Dumitrescu îmi plăcuse prin aerul ei proaspăt, frondeur, adolescentin), să redactez cîteva note culturale și să dau un eseu despre Caragiale, care pînă la urmă a rămas neîncheiat. Toate sarcinile acestea puteau fi lesne duse la capăt, într-o zi sau două. La *Scînteia*, totul dura însă infernal de mult. Textele de oarecare însemnătate, unde era presupusă o investiție personală mai consistentă, erau citite în ordine succesivă: șeful de sector prelua materialul redactorului și-i aducea îmbunătățiri, șeful de secție aducea îmbunătățiri produsului rezultat, iar redactorul-șef adjunct își aducea și el contribuția la îmbunătățirea îmbunătățirilor, astfel încît, adevărat triumf al muncii colective, textul original nu mai era recognoscibil, iar semnătura autorului devenea caducă. Exact ca în bancul cu vechi state de serviciu în lumea comunistă: „Ce este un băț de chibrit?”. Răspuns: „Un brad prelucrat”. Nefiind alocat unui departament anume al gazetei, atașat nemijlocit conducerii, am beneficiat și eu de avantajele sistemului de elaborare colectivă, însă adaptat pe orizontală: în loc să fiu citit și „îmbunătățit” în mod ierarhic, de jos în sus, materialele mele au suportat procesul de ameliorare desfășurat

simultan. Un tovarăș citea frază cu frază, se oprea la cîte un cuvînt, vreo sintagmă sau vreo metaforă (oare „sună" bine? E inteligibil? Nu e cam „intelectualist"?), iar ceilalți tovarăși opinau, întrecîndu-se în propuneri, așa că aveam de unde alege (dar și pentru ce înjura – se înțelege – în gînd). Unui asemenea masacru i-a fost supus și textul despre volumul lui Geo Dumitrescu, apărut într-o formă pe care nu mi-am mai recunoscut-o. Acest mod de lectură, ultra-vigilent, m-a condus pînă la urmă, cum i-a condus și pe alții, la concluzia că cel mai profitabil e să nu scrii defel. De altminteri, nu întîmplător, unii dintre redactorii-șefi adjuncți ai *Scînteii* se numărau printre cei ce simțeau foarte rar nevoia de a lua cuvîntul public, de a-și face, cu alte cuvinte, meseria de comunicatori. Erau terorizați de afrele gîndirii corecte din punct de vedere ideologic („political correctness"), cu nenumăratele ei capcane, riscuri și tentații scump plătite. Spaima de a nu greși îi adusese în postura de a inventa în vasta tipologie a jurnalisticii o variantă necunoscută pînă la stalinism: cea a gazetarilor-controlori, cei ce nu făceau decît să-și citească confrații și să-i ajute „tovărășește" să nu calce strîmb. Scriind rar, ei riscau mai puțin, menținîndu-și astfel prestigiul intact și șansa, de nedisprețuit într-un regim polițienesc, de a se număra totdeauna printre procurori. E drept însă că le erau în schimb necesare alte aptitudini, de pildă, arta saltimbancului de a face tumbe ori, și mai bine, iscusința acrobatului de a executa salturi mortale, cel mai adesea fără plasă, fiindcă dintre toate activitățile planificabile, mișcările tactice ale partidului se dovedeau cele mai refractare unei anticipări rezonabile.

Din cele trei săptămîni petrecute la *Scînteia*, majoritatea detaliilor s-au topit în uitare, rămînînd la suprafață doar o impresie globală, de închisoare poleită, de redută dogmatică, de unde am răsuflat cu ușurare cînd am scăpat. Două episoade mi-au rămas vii în memorie. Cel dintîi se referă la sarcina atribuită, la un moment dat, de a-i da o replică lui Vladimir Streinu, care, militînd în *Dreptatea* pentru autonomia esteticului și trimițînd la un critic francez, Auguste Cornu, un vulgarizator marxist de duzină, făcea observația bizară că „unii francezi de azi se așază în materie de artă pe pozițiile agresorului de peste Rin". Mica mea notiță răspundea fondului aserțiunii lui Streinu (pe care, în paranteză fie zis, îl apreciam în calitate de colaborator al *Revistei Fundațiilor Regale*), fără să ia în considerare ciudata sa aluzie la „agresorul de peste Rin" (Marx? Engels?). Încercam să lămuresc atitudinea marxismului față de arta angajată, utilizînd o cunoscută scrisoare a lui Engels către Minna Kautski, din 1885, care susținea că marxismul nu confundă opera de artă cu manifestul, că, apărînd arta cu tendință, el reclama în același timp tendința cu artă. La lectura rituală a textului, mi s-a adus obiecția

că e confecționat – vorba prietenului Ciocârlie – „cu dinți de lînă". „Materialului îi lipsește combativitatea revoluționară", mi-a spus Brucan, cu tonul lui tăios și irevocabil. Slăbiciunea mea ar fi constat în faptul că uzam de termeni „academici", ca și cînd era la mijloc „o simplă dezbatere de idei". „Păi", am ripostat eu, cu o naivitate care n-avea nici un dram de prefăcătorie, „chiar asta și este, o dezbatere literară". „Nu", mi s-a explicat, „e o dezbatere politică, între teze progresiste și reacționare. Între noi și partidele istorice nu domnește un diferend ușor de depășit, ci o profundă contradicție, o luptă care pe care". „Bine", am mai încercat eu o eschivă, „dar ne aflăm aici în literatură, unde nu există culori primare, ci mai degrabă combinații, nuanțe". „Tovarășe Cornea", mi-a întors-o Brucan, „îmi face impresia că dumneata judeci ca acel medic care, voind să fie delicat, le spunea gravidelor căsătorite că sînt însărcinate, iar gravidelor nemăritate că sînt «puțin» însărcinate. Dă-i o replică dură lui Vladimir Streinu și sinchisește-te mai puțin de nuanțe". Concluzia a fost clară: trebuia intervenit în text, ceea ce s-a și făcut; articolul a fost pigmentat cu formulări brutale și inadecvate, care nu-mi aparțineau; semnătura mea a fost însă menținută fără corectură.

Al doilea episod memorabil al stagiului meu la *Scînteia* l-a constituit întrevederea cu șeful gazetei, care nu era de fapt cel anunțat pe frontispiciu ca director, și anume Miron Constantinescu, ci un personaj nenumit, în speță tovarășul Sorin Toma. Era un om despre care toți vorbeau în șoaptă, ca despre cineva foarte puternic, înconjurat de respect și privit cu teamă. Această autoritate nu se întemeia pe o capacitate probată ori pe o experiență gazetărească știută. Ea izvora din însăși importanța rangului său de responsabil efectiv al organului central al partidului, deci de mesager al Olimpului proletar în lumea profană, ceea ce făcea, epoca fiind a disciplinei de model stalinist, ca nimeni să nu cuteze a-i discuta dispozițiile. Ca mulți conducători puși să administreze pe-atunci cultura, omul era practic necunoscut. Apărea rar printre subordonați, fiind mai degrabă timid, unul dintre șefii care se închid în birou, cu cîțiva intimi, preferînd să-și trimită directivele prin intermediari ori să umble prin hîrtii și dosare mai degrabă decît să se confrunte cu masa salariaților. Într-o zi, cam la două săptămîni de cînd circulam prin redacție, m-am trezit pe neașteptate că mă convoacă. M-am dus, firește, cu curiozitate, suind scările către cabinetul său, situat la un etaj superior al clădirii. Exact la ora fixată, secretara m-a condus înăuntru. Primirea a fost binevoitoare. Sorin Toma m-a invitat politicos să iau loc și a început convențional prin a-mi spune că îl bucură prezența mea printre jurnaliștii *Scînteii*. Era dornic să afle cum mă simțeam și, fiindcă veneam din afară, mai mult, fiindcă făceam eu însumi parte din breaslă (eu nu

mă consideram ziarist, deși materialmente și aparent asta mi-era momentan profesia), ar fi fost interesat să-mi cunoască impresiile, eventual lipsurile constatate. Am răspuns și eu, tot convențional, fără multe vorbe și, desigur, fără a da curs invitației – capcană de a-i împărtăși ce consideram negativ în activitatea *Scînteii*. De altfel, prea multe îmi zburau prin cap și, înainte de a schița vreun răspuns, aveam nevoie să-mi clarific eu însumi gîndurile și să-mi decantez impresiile. Mă pregăteam să-i mulțumesc pentru primire și să plec. Deodată, tocmai cînd mă ridicasem în picioare spre a-mi lua ziua bună, m-a oprit: „O clipă, tovarășe Cornea, încă o clipă". Am rămas locului, în vreme ce Sorin Toma a scormonit ceva printr-unul dintre sertarele biroului și a scos la iveală o carte. Mi-a întins-o: *Flăcări pe culmi* de A. Toma. N-am apucat să spun ceva. Nici nu era nevoie. „Dumneata ești de meserie. Bănuiesc că autorul nu ți-e străin", mi s-a adresat șeful *Scînteii*. Pauză. Aștepta probabil să spun ceva, dar eu tăceam. A continuat atunci tot el, cu o mică ezitare – cel puțin asta a fost atunci impresia mea: „Noi – pluralul trimitea, desigur, la partid sau, mai precis, la conclavul înțelepților din Olimp – noi credem că acest poet a fost nedreptățit de critica burgheză, din cauza convingerilor lui comuniste. Socotim că a venit momentul de a restabili adevărul, dîndu-i locul ce i se cuvine". Scurtă pauză, urmată de o adresare directă, privindu-mă în ochi. „M-aș bucura dacă ai face o cronică. Am publica-o cu plăcere." Și, crezînd că-mi ghicește gîndul, deși era, de fapt, complet pe alături: „Nu-ți pune probleme de spațiu. Vom găsi loc chiar dacă materialul va fi mai lung. Așteptăm de la dumneata un punct de vedere sincer și motivat". Am tăcut și de data asta, dintr-un motiv simplu, dar pe care mă jenam să-l mărturisesc: pur și simplu nu cunoșteam cartea. Apăruse în 1946, se bucurase deja pe ici, pe colo de laude, dar n-o citisem. Faptul că șeful ziarului îmi propusese să scriu un text despre un volum de versuri necunoscut mie nu mă importuna. În schimb, mă jena teribil că el îmi sugera și judecata de valoare pe care trebuia s-o pronunț. Cînd însă am aflat, coborînd în redacție, că numele Toma nu era coincident, din întîmplare, la conducătorul gazetei și la poetul *Flăcărilor (de) pe culmi*, ci că cel dintîi era fiul celui de-al doilea, atunci de-abia m-a cuprins indignarea. Pentru a fi bine înțeles, trebuie să amintesc că în copilăria comunistă de la sfîrșitul anilor '40, înainte de cucerirea deplină a puterii, cînd la partid adeziunile se făceau din convingere, și nu din oportunism, funcționa ca un concept viu și operațional ceea ce avea să se numească mai tîrziu, în deriziune, „morala proletară". Nu numai că militanții se voiau cinstiți și se dovedeau, cei mai mulți, de o integritate absolută, dar exista și un curent de opinie ostil, cu vehemență și dezgust, învîrtelilor, abuzurilor, micilor escrocherii, diverselor forme

de înșelătorie și malversațiune, care în zilele noastre au ajuns atît de răspîndite, încît nu mai revoltă pe nimeni și sînt considerate de unii trăsături ale caracterului național – lucru cu totul absurd. Faptul atît de banal azi că fiul își folosește influența și poziția ca să-și sprijine tatăl ori invers, că tatăl încalcă principiul echității și regulile decenței ca să-și promoveze odrasla, aveau o conotație negativă, care actualmente a dispărut sau, oricum, este interpretată extrem de permisiv. Nu vreau să susțin că utecistii ori membrii de partid care îmbrățișaseră mișcarea comunistă din idealism erau niște îngeri. Totuși, la origine, cei mai mulți aveau o anumită puritate sufletească, o credință curată și tare ca stînca, asemenea celei a primilor creștini, care de altfel urmau destul de repede să se istovească și să dispară. Nu e așadar defel surprinzător că am fost revoltat atunci de procedura lui Sorin Toma, poate mai mult decît era cazul. Oricum, întîmplarea s-a adăugat decepțiilor pe care deja le avusesem și m-a determinat să pun capăt experienței de la *Scînteia*. I-am înapoiat lui Sorin Toma cartea pe care mi-o dăduse, nu înainte de a mă fi edificat asupra totalei mediocrități a poetului A. Toma, de un lirism împiedicat și de un retorism pompieristic, opintindu-se din greu să metaforizeze și trăind prozodic în secolul al XIX-lea. Am părăsit *Scînteia* cu sentimentul unei eliberări. Aveam o nevoie imperioasă de a-mi recîștiga timpul pierdut în flecăreală și discuții sterile, ca să mă ocup cum trebuie de Facultate, aveam mai ales nevoie să-mi regăsesc elanul și să reflectez asupra a ceea ce urma să fac în continuare.

Eșecul tentativelor mele de a face eseistică și critică literară n-a rămas fără urmări. Lipsa de succes m-a afectat, desigur, dar nu mi-a zdruncinat, în orice caz, încrederea că mă aflu pe drumul cel bun. Eram convins, în continuare, că lupta comuniștilor e singura cale de modernizare plauzibilă deschisă țării, după un război pustiitor și falimentul dictaturilor, singura modalitate demnă de angajare a individului în istorie. Totuși, în cuirasa mea de fidel apăruseră fisuri pe care nu prea știam cum să le abordez. Voisem să contribui onest la procesul de renovare a culturii, crezusem că fiecare dintre inițiativele mele publicistice – și articolele despre Madgearu, Iorga și Stere și cel despre găsirea unei tradiții interpretative care să legitimeze noua critică și eseul neîncheiat despre Caragiale – nu se abătea de la comandamentele momentului și interesele revoluției sociale. Cu toate astea, întîmpinasem de fiecare dată incomprehensiune și ostilitate. Iar cei ce-mi contestau nu doar opțiunile, ci și felul personal de a le exprima erau chiar îndrumătorii trimși de partid, cei puși să vegheze asupra intransigenței ideilor noastre și a modului în care comunicam cu cititorii. Singurele piese ce nu stîrniseră suspiciunea politrucilor erau cele cîteva articole de circumstanță și limbaj de

lemn din *Tinerețea* și *Tînărul muncitor*, scrise din obligație și lipsite în ochii mei de importanță. Gîndul că mai întîi Roller, apoi Moraru și, la alt nivel, dar cam în același registru de reproșuri și false dialoguri, colectivul adjuncților *Scînteii* îmi blocau și „ce” spuneam, și modul de a o face nu era defel încurajator. Dacă „asta” era lumea, nu-mi rămîneau decît două posibilități – de vreme ce o treia nici nu-mi trecea prin minte că ar fi fost posibilă. Prima: să renunț la aspirațiile de a gîndi cu propriul meu cap, devenind ceea ce mult mai tîrziu aveam să aflu de la Czesław Miłosz că se numește „ketman”, să mă las adică strivit de tancul „corectitudinii politice” și să mă transform într-un scrib impersonal, care repetă la nesfîrșit aceeași placă de gramofon. A doua alternativă era radicală: să tac, să renunț cel puțin pentru moment la ambițiile mele de a fi prezent pe scena publicisticii, să mă orientez spre „altceva”. Deși m-a costat, deși orgoliul meu de autor a avut de suferit, aceasta a fost soluția aleasă. Ultimul text publicat în această etapă radicală, de „Sturm und Drang” a vieții mele, a apărut în februarie 1948, în *Studentul român*: conținea răspunsul la o anchetă („Cum vedeți modalitatea de creație a tinerei generații?”), după care am exersat să tac, și am tot tăcut vreme de aproape 10 ani, pînă în 1957 (exceptînd două texte, unul despre Caragiale, într-un volum colectiv, și altul despre Anton Pann). Am revenit, schimbînd total registrul, trecînd de la cronică și eseu la studiul de istorie literară și de la contemporaneitate la pașoptiști, cu o contribuție despre *Pastelurile* lui Vasile Alecsandri, de o cu totul altă factură decît lucrările mele anterioare. Judecînd retrospectiv, mi se pare azi mai presus de orice îndoială că auto-retragerea din actualitatea vie și tumultuoasă a vieții literare mi-a fost de mare folos: ea mi-a permis să-mi finalizez studiile și să mă fixez într-o specializare, mi-a adus beneficiul multor lecturi fundamentale, pe care, în ipoteza intrării active în publicistică, n-aș fi avut răgazul să le efectuez, îndeosebi însă mi-a permis să evit compromisurile dureroase pe care au fost obligați să le accepte mai toți criticii vremii, chiar și – sau mai exact – în frunte cu bunii mei prieteni Paul Georgescu și Ov.S. Crohmălniceanu.

O altă consecință, cu ecouri adînci, deși încă minate de confuzii, a constituit-o în ordine sufletească ceea ce aș putea numi prima mea ucenicie în arta duplicității. Faptul că de fiecare dată cînd credeam că mă aflu pe drumul cel bun mă alegeam cu o strașnică săpuneală m-a făcut să înțeleg că sinceritățile, departe de a fi răsplătite, ar trebui mai degrabă să mi le cenzurez. Dacă pînă la confruntarea cu Roller și Moraru vorbeam cu libertate de improvizație, ca între prieteni, fără să-mi controlez cuvintele, sigur că buna mea credință este și a interlocutorului, iată că acum mă trezeam în fața unor activiști de rang înalt, suspicioși

și dispuși să psihanalizeze (în mod spontan, fiindcă mai mult ca sigur nici unul n-avea habar de Freud) orice afirmație, măsurînd dacă se află dincolo ori dincoace de invizibila, fluctuanta, dar atotputernica linie a partidului. Aveau amîndoi deprinderile sectare ale unor militanți formați în atmosfera de neîncredere generalizată și rivalități neîmpăcate ale unui partid de buzunar, terorizat nu doar de prigoana dușmanului de clasă, ci poate mai cu seamă de spaima teribilelor epurări ordonate de Stalin, imitat și în privința aceasta de micii satrapi locali. Însă fiindcă în 1946 și 1947, cînd bătălia pentru putere nu fusese încă deplin cîștigată, iar la ordinea zilei era atragerea vechii intelectualități de stînga ori centru-stînga (evitînd deci represaliile brutale care ar fi putut-o înspăimînta), mustrarea celor ce păcătuiau ideologic nu luase încă proporții de coșmar. Avea să se întîmple și asta, dar ceva mai tîrziu, peste cîțiva ani, cînd genialul strateg al luptei proletare își va formula teoria scelerată că lupta de clasă se ascute pe măsura înaintării spre socialism. Așa s-a făcut că, deși gafasem de mai multe ori, am scăpat totuși basma curată, fără penalizări. Confruntarea cu Roller și cu Moraru mi-a demonstrat însă că trebuie să fiu mult mai precaut în ceea ce scriu și în felul cum îmi argumentam opiniile. Cu alte cuvinte, am fost constrîns să-mi pun întrebări, ba chiar să recurg la proceduri disimulative. Și la cea mai redutabilă dintre ele: abținerea de a mă mai pronunța în chestiuni gingașe și controversabile; redutabilă pentru că tăcerea joacă pe o ambiguitate: ea lasă nedecisă întrebarea dacă exprimă un consimțămînt sau un refuz. Oricum, ca politică a supraviețuirii, ea mi-a oferit un răgaz meditativ mai mult decît necesar: simțeam o imperioasă nevoie de a-mi reîmprospăta convingerile comuniste, erodate lent, dar continuu de aventurile mele existențiale.

12

Secretar al CC al UTM. Congresul Comsomolului. Perplexități și interogații. Mazilirea

D.C.-E.: *Erați destul de înțelept, dragă domnule Profesor, pentru acea vîrstă a celor douăzeci și ceva de ani. Înțelept și prudent…*

Pe de o parte, aveați nevoia firească a tinereții oricui, oricînd, oriunde, de a „ieși pe piață", cum spuneți: de a vă afirma în spațiul public ca o voce personală, deși nu pe deplin conturată. Pe de alta, retractilitatea despre care vorbiți funcționa ca o frînă și chiar ca un scut de apărare. După ce ați resimțit, pe propria piele, riscurile sincerității, ați cuplat retractilitatea cu auto-cenzura, contracarînd „mișcările tactice ale partidului" printr-o politică personală de apărare prin disimulare.

Limbajul dublu și comportamentul diferit în sfera publică și în cea privată au funcționat ca strategii de apărare a eului profund pentru mulți dintre intelectualii noștri – și asta pînă în decembrie 1989. Se poate spune că activiștilor și politrucilor li se ofereau, de către restul rezistent al oamenilor de cultură, exact lozincile ideologice și sintagmele partinice, tot mai golite de sens și în care aproape nimeni nu mai credea. La limită, nici cenzorii cei mai aprigi nu vor mai adera la conținutul acestor formule; ci se vor găsi și regăsi, mecanic, în însuși uzul lor.

De remarcat, totodată, conformismul de start al multor tovarăși, *precum și glisarea spre și dinspre adaptabilitatea bucureșteană ori românească. Acestea au favorizat – imediat după intrarea Estului în zona de influență sovietică – o comunizare accelerată a conștiințelor noastre „de suprafață". Cu alte cuvinte, la elementele maligne ale ideologiei unice, impuse cu forța, se adaugă încă de la început* mimarea *convingerilor. Dumneavoastră făceați pe atunci separația între doctrina comunistă și aplicarea ei. Aplicațiile erau greșite sau rele, iar nu miezul marxist-leninist. Dar ne putem întreba astăzi: oare nu tocmai adaptabilitatea, versatilitatea, șmecheria, duplicitatea dîmbovițeană, discursul dublu ș.a.m.d. au redus efectele distrugătoare ale aplicării stalinismului pur și dur? E plauzibil că de pe acele stînci izolate de credință comunistă, atît de rare în anii tinereții dumneavoastră, comunismul n-a putut să treacă de fapt, la noi, într-o fază de agregare socială?*

Și atunci asistăm la o inversiune extrem de interesantă. Spre deosebire de majoritatea compatrioților noștri, care credeau în comunism la modul formal și adaptabil, apărîndu-și eul profund prin ascundere și disimulare, și „deschizîndu-l" numai în interiorul familiei sau al prieteniilor adevărate, Paul Cornea (ca și Geo Dumitrescu, Ion D. Sîrbu, Paul Georgescu, Radu Cosașu și alți intelectuali autentici de stînga) credea în comunism la modul sincer și angajat, apărîndu-și această credință tocmai prin delimitarea de comportamentele mimetice din jur. Altfel spus, la dumneavoastră, credința în comunism s-a instalat la un nivel de adîncime (în timp ce la alții a rămas la un nivel de suprafață). Iar îndepărtarea, „vindecarea" de comunism nu se puteau produce decît tot la acest nivel de adîncime la care se făcuse adeziunea inițială. Or, un asemenea traseu interior cere timp.

De foarte tînăr, ați fost supus unor experiențe (de)formatoare semnificative. Ați trăit sfîrșitul unei epoci și al unei lumi (epoca interbelică, lumea capitalistă). Ați trăit anii războiului și apoi deceniile războiului rece. Ați fost ilegalist comunist și apoi comunist tot mai dezamăgit de comunism. În același timp însă, experiențele dumneavoastră s-au înscris și pe „orizontala" unei epoci, nu numai pe firul de succesiune al unor momente istorice date. Iar aici, pe orizontală, ați putut să vă alegeți locul, dacă nu și rolul propriu.

Mulți intelectuali se justifică azi, ca și ieri, pentru ceea ce au făcut sau n-au făcut, dînd vina pe context, pe dictatură, pe totalitarism, pe „vremile" sub care au fost. Dar în interiorul acelor „vremi" se putea totuși discerne între rău, mai rău și mai puțin rău? Ați plecat de la Scînteia *dintr-o nepotrivire de temperament, dintr-una de caracter sau dintr-una de fond? Reformulînd: fondul convingerii comuniste era la dumneavoastră sau la Nicolae Moraru, Roller și A. Toma? S-ar putea să mă înșel, dar am sentimentul că poate chiar aceste întrebări și le-a pus, în forul său interior, tînărul tovarăș Cornea, căruia nu-i plăcea deloc să i se umble în texte și care ar fi vrut să polemizeze decent cu Vladimir Streinu, criticul de la* Dreptatea*…*

Dar comunismul, în principiu, umblă în texte și rescrie istoria? Și atunci, dragă domnule Profesor, nu cumva Moraru, Roller și Brucan aveau dreptate, iar dumneavoastră – nu?

P.C.: De data asta, dragă Daniel, întrebarea ta e mai degrabă un mic discurs asupra limbajului dublu și a comportamentului intelectual în perioada comunismului, așa-zis pur și dur. Textul e atît de solicitant, încît aș putea să-l descompun idee cu idee, răspunzînd – vorba francezului – *du tac au tac*. Ținînd seama de limitările nedorite, dar de neocolit

ale dialogului nostru, mă voi restrînge la numai două dintre constatările tale diagnostice, dar cu un mare potențial interpretativ. Prima se referă la elogiul cu care-ți începi considerațiile: îmi lauzi înțelepciunea și prudența arătate, chipurile, pe-atunci, la 23 de ani. E o laudă nemeritată. Te înșeli, dragă Daniel, nu eram, în 1947, nici înțelept și nici prudent. Dacă aș fi fost înțelept, aș fi perceput prăpastia deschisă între visul meu utopic despre comunism și realitatea înconjurătoare. Dacă aș fi fost prudent, mi-aș fi stopat angajamentul asumat cu naivitate și bună-credință, dar ducînd inexorabil la un impas dramatic. Nefiind nici înțelept și nici prudent, m-am înfundat în activitățile mele, așa-zis revoluționare, complicîndu-mi viața și ipotecîndu-mi grav viitorul. Refuzînd să mă înregimentez la *Scînteia*, n-aveam nici cea mai slabă tendință de a protesta împotriva sistemului. Dimpotrivă, voiam să-l servesc dintr-un alt loc de muncă, unde individualitatea mea să-și poată da mai bine măsura, iar interesul general să fie apărat fără dogmatism și ipocrizie.

Un al doilea punct la care vreau să mă opresc: atribui, dragă Daniel, tînărului care eram la 23 de ani, convingeri comuniste situate „la un nivel de adîncime". Aici ai perfectă dreptate. Într-adevăr, comunismul nu era atunci pentru mine doar o viziune despre lume, îmbrățișată cu frenezia vîrstei, dar superficial, de care mă puteam descotorosi ca de o haină ce nu-ți mai servește. Optasem pentru el fără nici o fărîmă de oportunism, din toată ființa. Era nu doar o filozofie, o concepție despre lume și viață, era, de asemenea, un vis și o speranță. A devenit între ruinele fumegînde, atrocitățile și angoasele războiului, o idee încarnată, adică un „crez". Iar credința îi dă fidelului o armură invulnerabilă, îl blindează față de contestări și față de evidențele care o infirmă, cu alte cuvinte, îl sustrage în bună măsură controlului rațional. „Credința", spune Leszek Kołakowski, „nu este un act de consimțămînt intelectual față de anumite aserțiuni, ci o angajare morală ce implică într-un singur tot invizibil atît consimțămîntul intelectual, cît și o încredere infinită, imună la falsificare de către fapte". E drept că filozoful polonez, fost marxist în tinerețe, a cărui moarte recentă i-a îndoliat pe toți apărătorii sinceri ai umanismului liberal, egal îndepărtat și de ademenirile stîngii, și de seducțiile dreptei, se referă explicit în fraza menționată la credința religioasă. Însă ceea ce spune e perfect valabil și pentru credința într-o ideologie de tipul comunismului, adevărată religie laică, așa cum a fost nu o dată caracterizat. Adeptul ei nu e vizitat de îndoieli, el crede fiindcă are certitudini inebranlabile. Argumentele ostile nu-l clatină, dovezile faptice nu-l neliniștesc. Halucinația viitorului fericit îl face să vadă ceea ce nu poate exista, iar orbirea îi ocultează aspectele negative a ceea se petrece sub ochii săi. Exagerînd puțin, aș putea spune că și eu, ca acei

nefericiți clienți ai ospiciilor, care se manifestă normal în toate privințele, exceptînd faptul că-și atribuie identitatea cutărui ori cutărui personaj celebru al istoriei, îmi conservasem intacte mecanismele logice, însă doar întrucît nu-mi puneau în discuție legitimitatea angajamentului. Cine-și închipuie că acest tip de încremenire în proiect, de filtrare partizană a tuturor gîndurilor care vor să forțeze porțile conștiinței, e motivat de oportunism și demagogie, că are totdeauna un caracter delictual, săvîrșește o simplificare inacceptabilă. În unele cazuri – și doar pe acestea le am în vedere –, el izvorăște pur și simplu din exacerbare, din supradoza acelui puseu de iraționalitate care subzistă în străfundurile oricărei ființe umane, dar în general e ținut în hăț ori, în împrejurări fericite, canalizat pozitiv, de pildă, în crearea de opere de artă. Faptul că implantarea este, pentru aderentul cu adevărat fidel, atît de profundă încît devine de-a dreptul o trăsătură identitară face ca abandonarea definitivă a comunismului, în înțelesul deplin al cuvîntului, adică fără complezențe și nostalgii, fără rest, să fie, de obicei, o dramă care se consumă în tensiune, sfîșiere interioară, amărăciune și cere timp, uneori mult timp. Mie mi-a luat cam 16 ani, din 1952 pînă în 1968.

De ce din 1952? Ce a survenit atît de decisiv încît să declanșeze procesul? Un eveniment politic frecvent în istoria zbuciumată și terifiantă a Partidului Comunist, asemenea multor altora, care nu mă implica personal întru nimic, dar care totuși a reprezentat pentru mine o enigmă și o traumă, de natură a-mi zdruncina edificiul certitudinilor. Ca să explic, trebuie să mă întorc îndărăt cu peste 60 de ani. Era în martie 1949. Venise primăvara, îi respiram cu voie bună aerul proaspăt, mă simțeam în plină putere, concentrat ca nicicînd pînă atunci asupra muncii pe care o desfășuram. Intrasem din toamna precedentă în Catedra de Literatură Română și îmi dădeam toată osteneala să pregătesc un curs despre I.L. Caragiale cu seminarele aferente. De aceea, m-am dus la Congresul Uniunii Tineretului Muncitoresc, organizat tocmai atunci, cu ochii cîrpiți de somn și un interes mai degrabă modic. S-a întîmplat însă acolo un lucru uluitor: în ultima zi a Congresului am fost nominalizat și ales în Comitetul Central al organizației, apoi în Biroul Executiv și, în cele din urmă, printre cei cinci secretari ai CC. Această escaladare rapidă a ierarhiei era cu atît mai surprinzătoare cu cît nu fusesem niciodată pînă atunci membru al unui organ ales, fie și cel mai de jos. Reflectînd asupra motivației acestei promovări neașteptate, îi găsesc două posibile temeiuri. Cel dintîi ar fi că era nevoie ca în conducerea UTM să existe și un intelectual; or, printre puținii alăturați organizației, eram unul dintre cei mai vizibili; dispuneam și de „avantajul” unui dosar acceptabil, căci chiar dacă nu mă puteam lăuda cu o origine „sănătoasă”, aparțineam,

în orice caz, defavorizaților, nu aveam rude directe plecate în străinătate ori opozante regimului și mă număram printre cei cîțiva ilegaliști cu activitate continuă după 23 august 1944. Cel de-al doilea motiv al promovării trebuie să fi fost stăruința șefului de-atunci al UTM, Gheorghe Florescu, de a mă avea alături. Era un bărbat înalt, voinic, oacheş la față, cu o burtă respectabilă, de 40-45 de ani, tipograf de meserie, incult și de un nivel politic rudimentar, însă hazos, plin de bun-simţ, capabil să-și suduie subordonații în limbajul colorat al Ferentarilor natali, dar și să-i trateze, cînd era cazul, cu gingășii și sufletisme incredibile. Depășit de îndrumările ce plouau asupră-i și de sarcinile ce-l făceau să tremure ori de cîte ori era chemat să dea raportul la partid, omul chiar avea nevoie de ajutor. Mă întîlnise în cîteva rînduri, mă simpatizase, știa că nu-i rîvnesc jilțul, e foarte probabil că – am și indicii clare în acest sens – a solicitat marilor șefi numirea mea. E însă curios că aceștia o aprobaseră într-un moment în care începuse să funcționeze campania de „îmbunătățire a compoziției sociale și naționale" a cadrelor. Corigent la ambele criterii, la „național" mai mult decît la „social", fusesem totuși avansat. Explicația e una singură: promovarea ținea probabil mai puțin de meritele mele și mai mult de lipsa concurenței. Cum, necum, m-am trezit, fără vreo înștiințare prealabilă și fără a mi se cere încuviințarea, încărcat cu o responsabilitate nouă, mai complexă și mai redutabilă decît cele de care avusesem parte pînă atunci. Aș fi ipocrit dacă n-aș recunoaște că accederea într-o poziție de vîrf mi-a făcut plăcere. Însă în același timp m-a și îngrijorat. Nu-mi erau foarte clare exigențele ei, dar presimțeam că voi fi pus la o grea încercare și că prestația mea universitară, pe care o consideram mai presus de orice altceva, va fi serios afectată. Ceea ce s-a și întîmplat.

Rezumînd cei doi ani și jumătate petrecuți în conducerea UTM, pot spune, cu mîna pe inimă, că am făcut atunci tot binele de care eram în stare, fără să-mi dau seama însă că mă roteam pe o spirală a răului. Cauza căreia îi dedicam toate eforturile era perversă și corupătoare. Gîndeam că servesc o revoluție izbăvitoare și, de fapt, serveam stalinismul, varianta cea mai ticăloasă și mai retrogradă a comunismului. Mi se părea că țelul nobil și generos spre care țintеam încă din adolescență – o ordine nouă a dreptății sociale – era inaugurată de marile reforme structurale declanșate în 1948 și 1949, după cucerirea puterii: naționalizarea băncilor, industriilor, societăților de asigurare, limitarea proprietății private, reforma monetară, reforma învățămîntului, electrificarea, colectivizarea agriculturii. Eram convins că mult așteptata „modernizare", începută de pașoptiști, la împlinirea căreia năzuiseră zadarnic atîtea spirite alese ale inteligheнției românești din perioada interbelică, intrase în fine printre

urgențele prezentului. Credeam că înlocuirea haosului pieței libere printr-o economie dirijată pe baza unei planificări raționale va permite o exploatare optimă a resurselor naturale, realmente în folosul întregii societăți. Că aceste măsuri lezau totuși burghezia, că o determinau să se împotrivească, uneori prin acțiuni insidioase de blocare ori stînjenire a cursului în care se îndreptau lucrurile, ceea ce avea drept efect aruncarea a mii de oameni în temniță, era, desigur, regretabil, dar pînă la urmă, pînă la urmă – îmi ziceam –, de neocolit. În definitiv, repetam și eu, ca atîția alții, adevărul cinic, că „nu se poate face omletă fără a sparge ouă". Iar exemplul Revoluției Franceze îmi stătea pe buze: cîte injustiții, cîte vărsări de sînge, cîte sacrificii fuseseră impuse pentru a ajunge la ceea ce Kant celebra drept „adoptarea noului Contract social", iar Fichte saluta ca pe o „reafirmare a demnității umane". Vorbeam cu mare ușurință despre „pagubele colaterale", cu atît mai mult cu cît ignoram sălbăticia represiunii îndreptate, la noi, împotriva așa-numitului „dușman de clasă". Așa cum – am mai spus-o – în timpul războiului nu aflasem de lagărele de exterminare naziste, la fel n-au ajuns la mine, la începutul anilor '50, decît informații anemice ori irelevante despre ororile săvîrșite în închisorile noastre ori la Canal. Nu trebuie uitat că pe-atunci nu exista nici TV, nici telefonie mobilă, nici internet, că țara noastră era complet izolată de mișcarea lumii, iar cenzura veghea cu strictețe la eliminarea știrilor nefavorabile regimului; de altă parte, era evident că teroarea penitenciară aparținea secretelor celor mai bine păzite. Aflau, desigur, cîte ceva rudele celor închiși, dar ele se fereau să vorbească și nu e greu de înțeles de ce. Aș vrea să mai amintesc, de asemenea, că, în condițiile vremii, nu doar la noi, ci nicăieri în țările-satelit ale Uniunii Sovietice nu se născuse încă fenomenul disidenței; apariția lui e posterioară morții lui Stalin (1953), fiind legată îndeosebi de Congresul al XX-lea al PCUS (1956); motivul e simplu: protestul vocal împotriva tiraniei are nevoie de o derogare, fie și extrem de redusă, de la absolutismul represiv; iar paradoxul este că atunci cînd dictatorul realizează o mică deschidere, contînd pe satisfacția supușilor, aceștia se servesc de ea ca să-l conteste și mai viguros. Numai diabolicul Stalin, „tătucul popoarelor", numai el a înțeles exact „regula jocului" și a aplicat-o cu o intransigență uluitoare. La toate acestea țin să adaug că am avut șansa să nu fiu pus în fața unor alegeri personale care să comporte, în numele idealului, inumanități și abjecții. Dacă s-ar fi întîmplat asta, sînt convins că aș fi făcut pasul înapoi, dar, oricum, am fost cruțat de asemenea încercări.

Sub autoritatea mea de secretar al CC al UTM se aflau, în principiu, activitățile cultural-ideologice desfășurate la centru, care implicau presa (în frunte cu *Scînteia tineretului*), editura (Editura Tineretului), o școală

de cadre, ansamblul artistic (care avea să fie leagănul cunoscutului cor Madrigal) și, la nivel local, secțiile corespunzătoare, aflate în toate județele. În realitate, munca mea și a colegilor mei de la centru nu făcea decît s-o dubleze pe cea a organelor de partid. Îndeosebi în privința presei și a producției de carte, secțiile respective ale CC al PCR ne scoteau pur și simplu din joc (avînd, desigur, în vedere importanța politică a problemelor pendinte și lipsa de încredere – nemărturisită – a bătrînilor lideri bolșevci în utemiștii cu minte necoaptă): ele îndrumau, controlau, făceau politica de cadre, inițiau măsuri și luau decizii – adesea aflam de hotărîrile luate de la presupușii noștri subalterni. La nivel județean, secțiile subordonate nouă erau subordonate, în același timp, Comitetelor Județene, care, avînd pîinea și cuțitul, își impuneau de obicei punctul de vedere. După cum se vede, munca pe care o prestam îmi permitea o marjă redusă de manevră, prerogativele ei fiind mai degrabă formale. Dar lucrul acesta nu mă deranja, cum se întîmpla cu alți colegi, dornici să-și păstreze neștirbit prestigiul de șefi. Întrucît mă privește, nu eram deloc sensibil la considerații de rang, fiind pe deplin conștient de caracterul aleatoriu al numirii mele, ca și de efemeritatea poziției ocupate. Voiam să-mi fac bine treaba și speram ca „tovarășii" să-mi dea rapid pașaportul: interesul meu era să revin cît mai curînd în bibliotecă, să mă ocup cum se cuvine de profesoratul la care rîvneam mai mult decît la orice altceva. Cu cei mai mulți dintre cei ce mă înconjurau lucrurile stăteau pe dos: ei veneau adesea direct din fabrică, unde își cîștigaseră pîinea în meserii grele sub raport fizic, plicticoase și prost remunerate și unde n-aveau nici un chef să se întoarcă. A fi în activul CC-ului însemna în cazul lor o schimbare benefică de regim: distanța era enormă între muncitorul cu mîini bătătorite, pătate de ulei, insignifiant în anonimitatea lui, deși i se vorbea mereu de mîndria de a aparține celei mai înaintate clase, și activistul ocupat să bată terenul în campanii de prozelitism ori să participe la ședințe nesfîrșite, cu sentimentul că are un rost în schimbarea lumii. De aceea, colegii mei se sileau să fie bine notați și așteptau cuminți momentul în care să fie trimiși să lucreze, fie la partid, fie într-un post însemnat din administrație (unde să aibă și secretară, și automobil de serviciu), căci una dintre funcțiile esențiale ale UTM-ului era aceea de rezervor de cadre. De-aici nu trebuie trasă concluzia că oamenii ar fi fost niște arivisti, obsedați de ideea obținerii unei poziții superioare. Spre deosebire de mica nomenclatură a anilor '80 (la nivel de OB dintr-un institut sau o întreprindere) al cărei portret detestabil l-a făcut undeva Gabriel Liiceanu, cei la care mă refer (firește, cu excepții, fiindcă orice colectivitate cunoaște indivizi de toate spețele – și buni, și răi) nu erau niște lepădături, ci niște tineri inocenți, nemulțumiți de

condiția lor, care se alăturaseră mișcării fiindcă le oferea promisiunea eliberării din robie și fraternizarea cu cei ce sufereau ca și ei. De aceea, ambiția lor de a avansa era legitimă, cîtă vreme nu se asocia cu lipsa de scrupule și mijloacele necinstite. Îi îmboldea din adîncul ființei setea nepotolită de a-și răzbuna frustrările. Fiindcă – să nu uităm – proveneau, în majoritatea lor, din rîndurile sărăcimii satelor și ale proletariatului mizer al suburbiilor. Clocotea în ei un spirit instinctiv de revoltă împotriva injustiției sociale, o revoltă fără conștientizare intelectuală, hrănită din umilințele unui trai împovărat, lipsit pînă și de unda luminoasă a speranței. Deși, conform Constituției din 1923, aveau drepturi egale cu ale celorlalți cetățeni, în realitate, pauperitatea îi condamnase la un soi de extra-teritorialitate, la un trai amărît, în care intrarea în cîmpul muncii se făcea de pe la 15 ani, ca ucenici ori zileri, accesul la școli înalte le era practic interzis, își duceau zilele în locuințe insalubre de cartier mărginaș, unde se înghesuiau în promiscuitate cu părinții și copiii. Pentru acești tineri (ca și pentru mine, cu toate că din motive diferite), chemarea comunistă la edificarea unei lumi fără discriminări, unde oropsiții să dețină frîiele puterii, avea o rezonanță formidabilă. Orice tentativă a politicienilor țărăniști sau liberali de a-i abate din calea apucată, de a semăna zîzanie în rîndurile lor ori de a le clătina convingerile, fie și prin critici justificate, li se părea izvorîtă din rea-credință sau o socoteau demagogie curată. Adeziunea la partid nu constituia pentru ei un consimțămînt de oportunitate, ci reprezenta efectiv o opțiune existențială. Mîndri de a face parte din activul CC, colegii mei erau devotați și obedienți, gata să ducă la îndeplinire sarcinile primite, fără a crîcni ori a încerca să se sustragă. Erau în genere dezinteresați, nu aveau revendicări salariale (deși remunerația chenzinală de-abia le ajungea s-o scoată la capăt), nici cu „morala proletară" nu stăteau rău (deși unora li se mai întîmpla să cadă în păcatul beției ori al preacurviei). Mult de furcă le dădeau problemele de natură birocratică. Nu era mare lucru: trebuiau să alcătuiască un plan de măsuri, să scrie un raport de activitate ori să redacteze o notă informativă, nimica toată, dar treaba se dovedea extrem de anevoioasă pentru inși veniți direct de la strung ori dintr-o muncă necalificată; cu atît mai mult cu cît sarcina nu se limita la relatarea propriu-zisă, ea implica și cerința de a o face în respectul gramaticii limbii române și a încîlcitei gramatici a formulării partinice. Singura soluție întrevăzută era să recurgă la modele, copiind nu doar schema și clișeele, ci uneori și conținutul materialelor întocmite de cei ce dispuneau de experiență în materie. Dar nici aceștia din urmă nu erau niște vedete; se serveau și ei de un vocabular simplificat, de o sintaxă elementară, de stereotipii uzuale. În acest fel propășea limbajul de lemn, contribuind la paralizarea

spiritului de inițiativă și la cultivarea spiritului de turmă. De altfel, întreaga construcție identitară a organizației favoriza mimetismul: șefii de secție și de departamente îi imitau pe superiorii lor de la partid, activiștii de rînd îi imitau pe șefii de secții, pe scurt, totul decurgea ca într-o cazarmă, unde unul singur gîndește, iar toți ceilalți nu fac decît să execute. Așa-zisa muncă colectivă era un moft: Florescu venea cu sarcinile de la CC al PCR, iar nouă, celor din Biroul Executiv, ne rămînea să dezbatem modalitățile în care pot fi aduse la îndeplinire. De fapt, latura îngrijorătoare – căreia însă atunci nu-i dădeam atenția cuvenită, fiind eu însumi prea îmbibat de ideologie – consta în slaba rezistență a oamenilor la manipulare. Mai întîi fiindcă n-aveau carte; majoritatea posedau o instrucție elementară, nu făcuseră studii mai înalte, uneori n-aveau nici școala profesională absolvită, ceea ce-i intimida și-i lăsa fără grai în fața instrucțiunilor venite de sus, presupuse atotclarificatoare, și a liderilor presupuși a ști infailibil ce trebuie și ce nu trebuie. Mai era în joc și o autoritate mitică atribuită partidului – forță conducătoare monolitică în lupta pentru dreptate și fericire. Cu care, de altfel, consuna felul brutal și maniheist de a judeca lumea: de o parte „ei", de alta „noi", fără nuanțe și complezențe conciliatorii, sub lozinca: „Cine nu e cu noi e împotriva noastră" (trebuiau să se scurgă încă mulți ani pînă cînd viața să înceapă să dezrădăcineze așteptările iluzorii și să facă licită lozinca: „Cine nu e împotriva noastră este cu noi"). În acest context, nu va surprinde pe nimeni că intelectualii, al căror comerț cu miturile e totdeauna suspectabil, nu erau agreați. Treceau, în cazul cel mai rău, drept niște trîntori, în cazul fericit, drept niște tovarăși incomozi, aroganți, vorbind în dodii, șovăitori cînd trebuia decis un lucru important. Cu toate că mă îndrăgea, Florescu mă apostrofa uneori și pe mine, ca să-mi sporească energia combativă: „Bă, Paule, viața nu e ca în cărți, lasă-te de goange și ia aminte la ce spune (sic!) tovarășii: năpîrca trebuie strivită, nu cocoloșită, că altfel sare la tine și te mănîncă, așa că decît să plîngă mama, mai bine să plîngă mă-sa" (sursa acestei filozofii de un antonpannism cinic nu trebuie căutată într-o bibliografie; ca să dea mai multă greutate spuselor lui, Florescu chema în ajutor singura autoritate care conta pentru el și care ar fi trebuit să conteze și pentru mine, cea a „tovarășilor"). Alteori mă trăgea de mînecă (genul: „Fii cuminte, Tache!"), spre a-mi tempera elanul, ca unul cu destulă experiență ca să știe că niciodată nu trebuie să ai dreptate înainte ca partidul să decidă de partea cui e dreptatea și nu trebuie să întreprinzi ceva pe cont propriu înainte de a primi aprobarea s-o faci. La început, aceste restricții impuse chiar la nivelul Comitetului Central al UTM mi s-au părut extrem de stînjenitoare, însă, aflîndu-mă încă în faza credinței nefisurate, m-am

adaptat repede situației. Mai mult, am și încercat să descopăr raționalitatea acestei limitări draconice a dreptului la inițiativă și nu e de mirare că am și găsit-o (prevenirea actelor de indisciplină, lupta contra spontaneismului și a tendințelor avangardiste, proprii tinerilor). Am pășit astfel în exercitarea atribuțiilor mele ca un tînăr leninist, ferm hotărît să nu cad în capcana criticismului mic-burghez.

Destul de repede însă, confruntat cu realitățile terenului, certitudinile mele au intrat într-un proces de lentă erodare. Poate părea curios, dar tocmai răstimpul petrecut în conducerea UTM a contribuit mai mult decît toți anii de pînă atunci, dăruiți atîtor altor activități responsabile, la debarasarea de sloganurile, tabuurile și rutinele îndoctrinării mele comuniste. Procesul s-a derulat treptat, prin acumulări succesive, cu intensificări și momente de șoc variabile, în pas cu experiențele vieții de organizație și cu rezolvarea problemelor cu care mă confruntam. Nu l-am conștientizat decît cu timpul. Îmi este acum cu neputință să-l evoc în desfășurarea lui cotidiană, măsurînd, pas cu pas, felul în care s-a produs evoluția modului meu de a înțelege ce se petrece de jur împrejur și de a mă înțelege pe mine însumi. Îmi e însă foarte clar punctul de plecare și mi-e tot atît de limpede deznodămîntul, cu alte cuvinte, momentul originar, cînd s-a produs fractura, și momentul de clară conștientizare a angajamentului meu ideologic, cînd a survenit despărțirea de activitatea militantă, prin ieșirea forțată, dar bine-venită din UTM. Reperul intelectual a ceea ce numesc „punctul de plecare" nu-l constituie, așa cum s-ar putea bănui, Congresul UTM, pe care-l urmărisem cu un interes relativ și cu atenție dispersată, ignorînd pe parcursul desfășurării lui surpriza năucitoare ce-mi era rezervată în final. Momentul revelației l-a reprezentat un veritabil eveniment, nu o pățanie (după distincția introdusă de Camil Petrescu), un eveniment neașteptat și exploziv, care m-a aruncat dintr-odată în miezul fierbinte al unei grave dispute cu mine însumi. S-a întîmplat să particip la un Congres al Comsomolului, ținut la Moscova, prin coincidență, la puțină vreme după cel de la București, în martie 1949. Am avut atunci privilegiul de a-l însoți pe Florescu în capitala sovietică. Mai e oare nevoie să spun că am fost fericit de prilej? Eram pur și simplu fascinat de perspectiva de a cunoaște citadela mondială a comunismului, orașul-erou pe care nu-l putuseră cuceri armatele naziste în apogeul puterii lor, locul în care munciseră și creaseră atîția scriitori și muzicieni de geniu, unde trăia și lucra însuși tovarășul Stalin. Călătoria aceasta m-a mobilizat ca de puține alte ori în viață, m-a ținut de la început pînă la sfîrșit sub o mare tensiune. A și avut în spiritul meu ecouri durabile, de bătaie lungă. Am plecat cu o enormă disponibilitate, pregătit să admir și să învăț. M-am întors, nu vindecat de iluzii, dar cu

întrebări, cu multe întrebări cruciale și parcă presimțirea unui impas. S-a întîmplat altfel decît, cu deplină sinceritate, scontasem. N-am căzut în extaz, ci, dimpotrivă, într-o stare de neliniște anxioasă, ascunsă, desigur, privirilor altora, uneori chiar mie însumi. Am văzut la Moscova, în acea primăvară friguroasă a anului 1949, multe lucruri care m-au impresionat. Notez, fără a insista, în ordinea capricioasă a amintirii, aspectul posomorît, dar monumental al orașului, care-și pansa rănile războiului, străbătut încoace și încolo de trecători prost îmbrăcați, cu sacoșe în mîini, ca la noi pe vremea lui Ceaușescu, cu bulevarde largi, moderne, fără personalitate, dar cu admirabile vestigii ale unui trecut de pompă și ostentație: Kremlinul, cu zidurile de fortăreață, prezervînd parcă un mister non-avuabil, Piața Roșie, cu frumoasa biserică Vasile Blajinul, pitorescul cartier Arbat, Teatrul Balșoi, Galeria Tretiakov, periferia cu case de lemn, ca în America secolului al XIX-lea, metroul moscovit de o luxurianță impunătoare. Mi-a plăcut amestecul de elan, mîndrie și curiozitate reținută al congresiștilor, băieți zdraveni și fete frumoase, veniți la Moscova din toate colțurile imensei lor țări, unii arborînd decorații pentru fapte de bravură din marele război împotriva trupelor naziste. Am rămas încîntat de ospitalitatea gazdelor, regretînd însă că toți cei care ne înconjurau nu-și permiteau să iasă dintr-un soi de solemnitate înghețată, extrem de formalistă. Cînd, rareori, ritualul protocolar era scos din uz, găseai oameni calzi, prietenoși, dispuși la convivialitate, fără ifose, parcă dotați cu un surplus necheltuit de tandrețe. În acest sens, din păcate, am reușit desprinderea de conveniențe cu Tatiana Alexandrovna, traducătoarea noastră, o rusoaică din Basarabia care vorbea destul de bine românește, abia în ajunul plecării. Florescu se dusese să se culce, eu n-aveam somn. Mă învîrteam prin holul Hotelului Național, cu lambriurile, lustrele, draperiile grele de tafta și aerul său distins, dar vetust, de bătrînă doamnă din anturajul Rostovilor și al Bezuhovilor, nimerită într-o contemporaneitate gălăgioasă și indiscretă. Căutîndu-mi un partener de conversație, am dat peste Tatiana. În primul moment mi-a refuzat invitația. După ceva insistențe a acceptat să facem împreună cîțiva pași. Un timp, mi s-a părut că eforturile mele de a dezgheța atmosfera sînt condamnate să eșueze. Dar, treptat-treptat, inhibițiile ei au început să cedeze, vorbele i-au scăpat de sub control. Am rămas împreună două ore, poate mai mult, rătăcind prin străzi pustii, într-o tăcere rareori întreruptă de vreun automobil, căci traficul în Moscova era destul de anemic, iar frigul înțepător îi gonea pe plimbăreți. Fără să-mi facă mari destăinuiri, Tatiana m-a făcut să înțeleg că viața de fiecare zi a omului sovietic arăta cu totul altfel decît în pliantele

de propagandă. Dincolo de lipsurile provocate de război și încă neeliminate, existau o serie întreagă de restricții incredibile: admiterea în Universitate nu era permisă oricui (de ce oare, într-o societate care lichidase clasele exploatatoare?); relațiile de corespondență cu colegii din Vest, deși neinterzise formal, erau practic imposibile din cauza cenzurii; deși lector la Universitate, Tatiana n-avea acces la nici o revistă străină de specialitate. Mai rău era că promovările nu depindeau de competență, ci de dosar, că principalul personaj din facultate nu era decanul, ci secretarul OB. Cel mai greu de conceput pentru mine a fost un alt fapt, pe care Tatiana mi l-a împărtășit cu mari ezitări, iar cînd a făcut-o, s-a întors pe călcîie și a privit îndărăt să vadă dacă nu cumva cineva ne urmărește și o poate auzi: ea însăși avusese dificultăți la angajare, întrucît îi descoperiseră un unchi arestat. Potrivit ei, omul n-avea nici o vină, afară de aceea că era evreu la origine și poet de meserie. M-am interesat ce se întîmplase la judecată. „N-a fost judecat niciodată", mi-a șoptit Tatiana, „la noi poți dispărea într-o bună zi, fără ca nimeni să știe unde ori pentru ce". În noaptea aceea am rămas treaz pînă spre dimineață, m-am tot gîndit și răzgîndit la cele auzite. Era oare posibil? Nu puteam accepta ceea ce-mi spusese traducătoarea, însă, pe de altă parte, n-aveam nici un motiv să-i pun la îndoială mărturia. Desigur, limitarea accesului în universități, existența cenzurii și arestările politice nu erau lucruri necunoscute mie; ele funcționau, bine mersi, și în țara noastră, însă, cel puțin în ochii mei, aveau o bază legală și o justificare: „noi" eram obligați să uzăm de măsuri dure fiindcă abia cuceriserăm puterea, mijloacele punitive erau, fără îndoială, un lucru rău, dar credeam eu, cu o naivitate stupidă, ele erau inevitabile o vreme, urmînd să fie apoi înlăturate. Oare programatic nu ne luptam pentru eliberarea și drepturile întregii societăți? Negreșit că da. Și tocmai din acest motiv nu era normal să-ți pui întrebarea „Cum e cu putință ca tocmai în patria socialismului victorios, cu peste 30 de ani după Revoluția din Octombrie, să subziste practici care ne întinează idealul?".

Alte chestiuni șocante aveau să mă pună pe gînduri stînd de vorbă cu unii dintre membrii delegațiilor străine prezente la Congres. Erau reprezentate toate democrațiile populare, multe țări occidentale, europene și americane. Printre delegați se găseau tineri care urmau să joace roluri proeminente în viitor: șefi de state, ca Erich Honecker (RDG) și Ramiz Alia (Albania) ori proeminenți politicieni ca Enrico Berlinguer (Italia), Léo Figuères (Franța) ș.a. Eram cazați cu toții la Hotelul Național, cu fațada spre Piața Roșie. Programul a fost comun în primele trei zile, cît a durat Congresul. La ședința inaugurală ne-am dus mînați

de curiozitate și emoție: circula zvonul că va asista și Stalin. Am traversat piața pe jos, lăsînd în stînga noastră mausoleul lui Lenin, și am intrat apoi în Kremlin, unde, după ce am parcurs un întreg labirint de holuri și coridoare, am ajuns la un terminal. Aici ne așteptau doi ofițeri care ne-au invitat politicos să ne dispunem în șir indian. Apoi, în ordine, am fost supuși unui control corporal, spre a se constata dacă nu aveam cumva arme pitite prin buzunare ori sub haine. Am rămas cu toții absolut uluiți de acest tratament. Eram reprezentanții de prim rang ai uniunilor de tineret frățești, veneam de la un hotel situat în Piața Roșie, fiecare era cunoscut de ceilalți și însoțit de traducătorii sovietici – cum le putea trece prin minte că unul dintre noi ar fi venit cu un pistol? Foarte iritați, ca toți ceilalți, italienii și-au exprimat zgomotos protestul și i-au apostrofat bășcălios pe ofițerii însărcinați cu percheziția, spre disperarea traducătoarei lor, care-și frîngea mîinile. Însă ofițerii nu s-au sinchisit. Și-au dus treaba la capăt, nepăsători, permițînd apoi fiecăruia, pe rînd, accesul în sală. Am intrat, ne-am luat locurile într-un fel de balcon lateral, de unde ne-am adăugat așteptarea febrilă așteptării miilor de tineri care produceau laolaltă o rumoare surdă, ca a mării spulberată de vînturi. Spre dezamăgirea tuturor, nu Stalin a venit să aducă salutul PC al US, ci mareșalul Budionîi, un erou al războiului civil, dar o victimă a celui cu naziștii, un fel de Moș Teacă împodobit cu o mustață falnică, răsucită în capete, purtînd o uniformă acoperită de atîtea decorații încît te întrebai ce s-ar întîmpla dacă ar mai căpăta vreuna; el a citit mesajul, fără intonație și poticnindu-se, dar ridicînd mereu sala în picioare pentru a-l ovaționa pe genialul conducător și gloriosul PC al US. Au urmat, în continuare, după un ritual inamovibil, executat fără greș, saluturile organizațiilor de masă, începute cu pionierii, continuînd cu femeile, sidicatele, oficialitățile Moscovei, în fine, cu delegații străini, în numele cărora a vorbit Berlinguer, singurul care n-a uzat de limbajul de lemn, dar a încheiat și el cu urarea fierbinte pentru marele Stalin. După pauză a prezentat raportul de activitate secretarul general al Comsomolului, N.A. Mihailov, un bărbat în putere, de 45-50 de ani, cu fața impasibilă și ochii stinși. A durat aproape două ore, urmînd ca din după-amiaza acelei zile să înceapă dezbaterile propriu-zise. Tatiana Alexandrovna, care-și luase conștiincioasă notițe pe întreg parcursul expunerii, ne-a rezumat textul în liniile sale esențiale. În seara acelei zile ne-am întîlnit toți oaspeții la cină, după care, risipiți în mici grupuri chiar în sala de mese ori prin saloane, am intrat în contact unii cu alții. Legătura s-a stabilit, în primul rînd, în funcție de limbi, căci fiecare i-a căutat pe cei cu care se putea înțelege fără intermediar, apoi au jucat, desigur, un rol și afinitățile. Am ajuns astfel în societatea italo-francezilor, cu care am

trăncănit atunci și am continuat s-o fac în zilele următoare, pe apucate, nu schimbînd idei, ci – cum s-ar spune în teorie – exersînd funcția fatică a limbajului, respectiv comunicînd banalități, ca în orice relație pe cale de constituire. După două seri, ieșind de la Balșoi, unde aplaudasem cu entuziasm baletul *Lacul lebedelor* de Ceaikovski, cu Ulanova, o dansatoare de excepție, italienii m-au tras cu ei la barul hotelului (pe-atunci, după știința mea, nu existau în centrul Moscovei nici cafenele, nici bistrouri). Au vrut întîi să afle cum stau lucrurile la noi, după care discuția a deviat către congresul la care asistasem și care se încheiase chiar în ziua aceea, cu cîteva ore mai de vreme. Unul dintre însoțitorii lui Berlinguer – i se spunea Giulio, numele de familie nu mi-l amintesc – părea contrariat de caracterul de spectacol al întîlnirii comsomoliștilor. Totul funcționase pe baza unui plan pregătit pînă în cele mai mici amănunte, fără nimic spontan, fără cea mai neînsemnată discuție pro și contra. Fiecare vorbitor își citea textul, în completă independență de ce se spusese înainte, astfel că, în locul unei dezbateri, congresul se transformase într-o înșiruire de monologuri. Mai mult: conducerea care fusese aleasă constituia de fapt expresia voinței partidului, deoarece partidul, prin trimișii lui, consultîndu-i probabil și pe membrii conducerii comsomoliste în funcție, întocmise lista de candidați, care corespundea cu numărul locurilor disponibile, fiecare votant avînd dreptul, în caz că nu e de acord cu o anumită persoană, s-o taie de pe listă și s-o substituie cu oricare alta. Însă în acest mod era absolut cert, datorită dispersării voturilor negative, că toți candidații propuși urmau a fi aleși. Însă felul acesta de a desemna Comitetul Central constituia o mascaradă – era de părere Giulio –, n-avea nimic a face cu democrația. Berlinguer, care-l ascultase atent, interveni pe un ton liniștit, ca și cum ar fi dorit să calmeze discuția. Îi reproșă lui Giulio exagerarea. Argumentarea lui nu ținuse seama de condițiile locale, ea aplica un concept de „democrație” forjat în Vest și șlefuit acolo unor realități cu totul diferite. Poporul de mujici al Rusiei trăise totdeauna într-un regim autocratic, sub stăpînirea unui țar atotputernic. Aici lipsea o tradiție de gîndire liberă, nu exista o cultură a democrației care să fi făcut posibilă, pînă la revoluția din 1917, diseminarea în rîndul maselor a ideilor de drepturi ale omului și cetățeanului. Însă Giulio se grăbi să riposteze. Reaminti că nu pusese în discuție votul dat de popor într-o împrejurare sau alta, ci se referise la desfășurarea alegerilor într-un conclav comunist, unde participanții se numărau printre cadrele de nădejde ale partidului. Aici nu se mai punea problema nivelului politic, a nivelului slab de conștiință revoluționară. Era vorba de militanți. Și atunci se punea întrebarea: Nu le revenea oare răspunderea de a discuta absolut liber în congresul propriei

organizații candidaturile pentru viitorul comitet, de a nominaliza persoanele preferate și de a opta între ele? Or, la Congresul Comsomolului am fi asistat la o tentativă de a frauda principiile democratice: șiretlicul consta în folosirea tuturor aparențelor unei alegeri, însă fără a fi vorba despre o alegere reală (deoarece numărul de locuri era egal cu numărul de candidați), ceea ce conducea la rezultatul dinainte stabilit. Nu regăsim oare aici – se întreba retoric Giulio – suspiciunea, politica neîncrederii față de militanți, existența controlului absolut al centrului asupra cadrelor? Pe măsură ce dialogul se derula, îmi apărea tot mai limpede semnul de întrebare pus asupra activității mele politice, deși Giulio nu făcuse nici o aluzie la ea. De fapt, habar n-avea cum se petrecuseră lucrurile la București. Eu însă mă simțeam implicat. Nu mă gîndisem niciodată că procedura alegerii, așa cum o practicasem acasă și o regăsisem, fără nici o modificare, la Congresul Comsomolului, ar fi pseudo-democratică. Pur și simplu nu-mi pusesem problema. Dar, în calitate de exponent al sistemului, ascultasem acum criticile camaradului italian, deopotrivă cu stupoare și jenă. Rechizitoriul său îmi reamintea ceea ce știam, de fapt, foarte bine, dar nu mă neliniștise pînă atunci, anume că mandatul care-mi fusese încredințat venea de la conducere, nu de la alegători. Eram tulburat, dar și surprins de vehemența incriminării. Pînă la urmă, perspectiva criticii italienilor nu era oare burgheză ori social-democrată? Am simțit nevoia să reacționez, de fapt, să mă auto-justific. Într-o franceză șovăitoare, sub imperiul emoției, am încercat să contra-argumentez, să dezvolt temeiurile pentru care în țara mea, în România, folosirea metodei alegerilor controlate era totuși plauzibilă. În esență, am evocat contextul nostru politic: ne aflam după cucerirea puterii, în momentul istoric al trecerii la realizarea marilor reforme structurale. Ne ciocneam însă de lipsa specialiștilor, a cadrelor calificate în toate domeniile, și întîmpinam ostilitatea unei mari părți a populației. „Dar", mă întrerupse Berlinguer, cu o mirare probabil simulată, „n-ați cîștigat alegerile din 1946?". „Nu. În realitate, le-am pierdut, le-am cîștigat numai pe hîrtie, fiindcă rezultatele au fost falsificate." Am continuat apoi susținînd că era imperios necesar ca forțele de avangardă să acționeze viguros și unitar. În asemenea condiții – spuneam eu – controversele trebuie să tacă. Și de altfel, votul pe bază de opțiuni multiple nu trebuie considerat un fetiș, nici un test definitoriu pentru existența unei democrații adevărate. În orice caz, nu în țara mea, lipsită de tradiții democratice autentice, unde, în perioada interbelică, regele numea mai întîi prim-miniștrii, urmînd ca aceștia să organizeze apoi alegerile, pe care, cu ajutorul administrației, le cîștigau întotdeauna. În situația concretă de la noi, restricționarea procesului electiv era regretabilă, dar, într-un moment revoluționar, necesară. „Prin

urmare", mă apostrofă Giulio, „revoluția cere suspendarea democrației?". „Doar temporar", am răspuns, „în faza luptei pentru putere, eventual a fazei de consolidare de imediat după izbîndă". „Fie", concedă el. „Explică-mi însă de ce sovieticii continuă să mențină controlul birocratic al cadrelor și restricțiile impuse libertăților? Au învins în război, au lichidat clasele exploatatoare, n-au a se teme de nimc. Și totuși, ei țin poporul în hățuri, uzează de o cenzură foarte drastică și, în același timp, își celebrează sistemul drept cel mai înaintat din lume..." Convorbirea alunecase pe un teren primejdios. Berlinguer interveni autoritar, dar cotind-o spre glumă: „Destul", spuse el, „am tăiat destul firul în patru. După atîta analiză, vă propun să trecem și la sinteză". Acestea fiind zise, comandă un rînd de votcă.

Am revenit de la Moscova încîntat de exterioritățile călătoriei, dar într-o stare de spirit tensionată, pe care nu mi-e ușor s-o evoc după atîția ani. Făcînd efortul de a-mi regăsi comprehensiunea de atunci, fără a-mi selecta și a-mi deforma ideile din perspectiva zilei de azi, trebuie să mărturisesc că ceea ce văzusem și auzisem acolo n-a încetat să mă preocupe luni și luni de zile. Și nu e greu de înțeles de ce: a fost cu siguranță unul dintre primele prilejuri, dacă nu chiar cel dintîi, în care am avut conștiința unui început de fisurare a betonului meu ideologic. Desigur, în mare măsură și la un nivel aparent, metropola comunismului îmi adusese multe satisfacții și confirmări. Ideea însăși că pășisem pe pămîntul udat de sînge și lacrimi, unde armatele lui Napoleon intraseră și găsiseră doar case incendiate și străzi pustii, iar trupele naziste, cu toate ordinele imperative ale lui Hitler, nici nu reușiseră să pătrundă, unde se găsea Kremlinul – creierul revoluției mondiale –, îmi făcea inma să-mi bată mai repede. Urmărisem apoi cu viu interes extraordinarele eforturi de îndepărtare a urmelor războiului, vastele lucrări de reconstrucție și înfrumusețare a orașului. Admirasem mîndria, hotărîrea, încrederea în sine și-n destinul marii lor patrii pe care le manifestau tinerii comsomoliști. Ascultasem cu mare emoție destăinuirile despre atrocitățile și suferințele războiului, dar și despre eroismul tăcut, cotidian, a milioane și milioane de bărbați și femei dinapoia frontului, confruntați cu lipsuri și greutăți fără precedent. Mă impresionase extraordinara preocupare a regimului pentru pătrunderea culturii înalte în masele populare. La Balșoi, unde – am mai spus-o – fuseserăm fascinați de grația și virtuozitatea Ulanovei, am luat act cu bucurie că enorma sală era populată pînă la refuz de un public modest, de muncitori și funcționari, deși spectacolul avea loc într-o zi de lucru. Prețul biletelor, comparativ cu ceea ce știam din țările occidentale, era foarte mic, lucru adevărat și pentru costul cărților ori al ziarelor. Dincolo însă de toate aceste aspecte

fugare și de altele în aceeași notă, care le-ar putea completa, smulse parcă agendei unui turist obișnuit, se deschide un orizont cu hotare cețoase, în care mișună interogații și surprize teribile. Exact în acest cîmp problematic voi intra acum, el conține, de fapt, rezumativ, dar sincer, sumarul îndoielilor și frămîntărilor mele. Am să plec de la o observație, la prima vedere cel puțin banală. Fără îndoială, gazdele se întrecuseră pe sine în a ne oferi tot ce socoteau oportun pentru a ne face șederea la Moscova cît mai agreabilă. Dar de ce oare ne trataseră ca pe niște milionari americani? Ospitalității lor desăvîrșite i se putea aduce o singură obiecție, una singură, dar esențială: ne alcătuiseră un program inadecvat calității și dezideratelor noastre, pe deasupra bătut în cuie, care nu permitea nici o evadare, dînd impresia neplăcută că ar fi urmărit să ne limiteze inițiativa și să ne ferească de întîlnirea cu localnicii. Ne organizaseră, de pildă, vizitarea unei uzine și a unui colhoz, desigur, unități fruntașe ale economiei sovietice, unde totul părea nu doar bine, ci superlativ. Experiența a fost însă frustrantă: căci după ce am ascultat lungi rapoarte plicticoase despre realizări, exact cînd am început să punem întrebări și discuția se urnea, devenind interesantă, șeful expediției a intervenit să suspende dialogul abia înfiripat, rugîndu-ne să ne reluăm locurile în autobuz; am fi intrat, chipurile, în criză de timp, iar interpreții noștri, pur și simplu obsedați de respectarea scrupuloasă a orarului, nu mai știau cum să ne convingă să ne grăbim. Era la mijloc o stîngăcie a șefului ghizilor sau pur și simplu aplicarea unui ordin venit de sus, acela de a fi împiedicați să discutăm cu cine ne place? Azi n-am nici o ezitare să răspund că restricționarea contactelor trebuie să fi fost intenționată. Pe-atunci eram doar contrariat, deși presimțeam cumva adevărul crud. Această bizară obstinație în închidere și non-transparență se asocia în mintea mea neliniștită și altor fenomene înrudite ca semnificație, de pildă, cu faimoasa secvență a percheziției de la Kremlin; acolo, am relatat deja faptul, liderii tineretului comunist de pretutindeni, fideli între fidelii statului sovietic și idealurilor ce-l călăuzeau, fuseseră supuși unui umilitor control corporal, ca să se afle dacă nu veniseră cu arme asupra lor. Îndeosebi însă nu puteam uita vocea tremurătoare, expresia înspăimîntată, gestul instinctiv de a privi înapoi spre a vedea dacă nu sîntem urmăriți, al Tatianei Alexandrovna, cînd consimțise să-mi releve drama ei de familie. De ce oare tînăra femeie avusese comportarea unui individ hăituit? De unde această frică? De ce părea că suspiciunea caracterizează raporturile cetățenilor cu autoritățile și, invers, ale autorităților cu cetățenii? Cum se putea explica această neîncredere într-o societate care suprimase exploatarea omului de către om, unde ar fi trebuit să domnească fraternitatea și înțelegerea

reciprocă? La ora aceea nu-mi trecea prin minte că puseurile paranoide veneau de sus de tot, tocmai din vîrful piramidei, de la genialul, incomparabilul Stalin, cel care, cu mult mai puternic decît cel mai atotputernic țar, avea drept de viață și de moarte nu numai asupra trupurilor supușilor săi, ci și, ca un egal al lui Dumnezeu, asupra spiritelor lor. În săptămînile următoare, reflectînd mereu și mereu la cele petrcute la Moscova, îmi reveneau în minte întîlnirile cu italienii. Îmi plăcuse la ei degajarea, lipsa de poză, naturalețea cu care se exprimau. Nu-și controlau fiecare cuvînt, cum simțeam că o fac sovieticii care ne înconjurau, interpreţii, ghizii de la muzeu, barmanul, chelnerii restaurantului, muncitorii de la fabrică, de fapt, toți oamenii pe care-i întîlnisem. Italienii, ca și ceilalți delegați occidentali, se comportau ca niște oameni liberi, în vreme ce trimișii democrațiilor populare, inclusiv Florescu și cu mine, dădeam senzația că sîntem în serviciu comandat, deci că ne supraveghem mereu să fim „pe linie”: ori de cîte ori discutam „politic”, un fel de automatism irezistibil ne împingea să fim prudenți, să ne măsurăm vorbele, să utilizăm clișee, să adoptăm fără voie un aer crispat și tîmp. Ca totdeauna, ieșirea din cercul propriu de viață și intrarea în altul, diferit, îți ascute privirea comparativă și te ajută să-ți vezi propria lume cu ochi proaspeți, să evaluezi detalii care în mod obișnuit îți scapă, să ierarhizezi altfel ce e socotit bine și ce nu. În lumina acestei schimbări de perspectivă începeam efectiv să „văd” o serie întreagă de lucruri pe care, altminteri, le avusesem și pînă atunci sub privire, dar pur și simplu nu le remarcasem. Printre acestea, unul cu deosebire frapant era al variantelor vorbirii, al diferenței instituite între public și privat. Ea apărea foarte clar nu doar la mine, ci la toți colegii mei mai răsăriți, deși, desigur, cu intensități diferite. Dar ce anume motiva această reținere a oamenilor de a fi direcţi și sinceri în public, adică în ședințe ori consfătuiri, de unde venea impulsul lor de a se refugia în limbajul de lemn ori în echivocurile limbajului diplomatic? Cum se putea explica faptul că tocmai pe terenul opțiunilor noastre fundamentale discursul devenea artificial, tinzînd spre o cît mai insignifiantă investiție personală? Pe atunci nu eram în stare să găsesc un răspuns satisfăcător acestor întrebări, deși le simțeam ponderea și arsura. Ezitam pe pragul înstrăinării de vechile convingeri. De fapt, credeam încă în marile principii umaniste și revoluționare și încercam să găsesc justificări raționale măsurilor și declarațiilor cu care eram în dezacord, deși pentru asta mi-ar fi trebuit nu doar o dexteritate dialectică superioară, ci și o indiferență față de minciună, pe care n-o aveam. Mi-era și teamă să împing analiza prea departe. Statutul meu de secretar mă împovăra din ce în ce mai mult. Aș fi fost fericit să-l pierd, dar fără a fi dat afară, cu un picior în fund – și poate nu doar cu atît, probabil

și exclus din marea comunitate a militanților, ceea ce mi-ar fi fost insuportabil. Bun, rău, partidul era totuși instrumentul prin care visul meu putea prinde viață. Eram încă dispus să atribui caracterul repetitiv, birocratic, de vigilență obtuză și agresivitate isterică a muncii noastre urgențelor politice ale momentului. Consideram că în marea confruntare cu forțele imperialismului și acoliților săi, o strictă disciplină era necesară; că la nivelul rudimentar al oamenilor care ne înconjurau nu se punea problema unor alegeri multi-opționale; că facultatea interpretativă a militanților trebuia deocamdată cultivată în limite moderate; că aplicarea indicațiilor orientative și a regulilor de joc, cu consecvență și fermitate, constituia condiția necesară a mersului înainte. Desigur, greșeli se produceau, sus și jos, cu duiumul, dar ele erau, unele, corectate, altele urmau a fi eliminate printr-un soi de selecție naturală. Conta în primul rînd – îmi ziceam – cursul general, traiectoria imprimată de planurile în derulare și de hotărîrile CC-ului. Voiam să cred că într-un viitor nu foarte îndepărtat, restricțiile de toate soiurile vor putea fi înlăturate, iar partidul își va estompa rugozitățile leniniste. Cînd Giulio mă întrebase la Moscova dacă revoluția impune interzicerea democrației îi răspunsesem cu deplină convingere că reclamă doar suspendarea ei, deci o oprire temporară, pînă cînd victoria regimului va fi fost deplin consolidată. Dar Giulio îmi reamintise deja că la Moscova sovieticii mențineau o formă deosebit de coercitivă a dictaturii proletariatului chiar și după lichidarea claselor exploatatoare și deplina construcție a socialismului. Exemplul sovietic mă tulburase atunci, fiindcă dezmințea în modul cel mai categoric speculațiile mele, iar legea ascuțirii luptei de clasă pe măsura apropierii de societatea socialistă – ultima teză cu care geniul lui Stalin îmbogățise tezaurul marxismului – nu era de natură să mă încurajeze. Aveam oare vreun argument, unul singur care să ne dea certitudinea că partidul comuniștilor români avea să împlinească ce nu reușise ori nu voise să realizeze partidul lui Lenin și Stalin? Începusem să mă îndoiesc, iar îndoiala e ca un venin, îl absorbi în cantități mici, fără să-ți dai seama, dar pînă la urmă te ucide. Și totuși (coerența nu era pe-atunci în posibilitățile mele) mă agățam, cu disperarea înecatului, de false axiome salvatoare. Pe cît îmi pot descîlci ghemul încurcat al contradicțiilor, una mai ales se afla la temelia optimismului meu pragmatic: principiile folosite de PC al US ca să transforme Rusia, țară din cele mai înapoiate ale Europei în cea de-a doua putere militară și economică a lumii, cu un rol decisiv în victoria asupra forțelor hitleriste, fuseseră confirmate de istorie. De-aici urma că aceleași principii puteau fi aplicate cu succes și în alte țări, firește, adaptate la condițiile locale. La noi, burghezia nu dusese pînă la capăt procesul de modernizare. Partidul Comunist se

angajase să realizeze acest mare deziderat istoric. În pofida complicațiilor, a erorilor de abordare și execuție, a numeroaselor laturi negative, credeam sau voiam mai degrabă să cred că drumul pe care pornisem era cîștigător. Cîștigător? Desigur, aberam, nu voiam să-mi pierd iluziile, simțeam enorm, dar gîndeam monstruos. Încă.

Sfîrșitul anului 1949 și următorii trei, pînă la moartea lui Stalin (martie 1953), au fost deplorabili. Ei mi-au adus nenumărate dezamăgiri. În pofida anticipărilor mele – e drept, bazate pe fundamentul șubred al unui optimism impenitent –, atît climatul politic internațional, cît și cel intern au cunoscut o radicalizare progresivă. În 1950 a izbucnit războiul Coreei, iar Occidentul a început să se reînarmeze. În țară, mai ales, sub înrîurirea Moscovei, partidul și-a înăsprit cenzura ideologică și a trecut la măsuri brutale de impunere, în întreg sistemul propagandei și educației, a gîndirii unice. În acest sens, broșura lui Leonte Răutu: *Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale*, apărută în octombrie 1949 (mai întîi ca articol în *Lupta de clasă*), a constituit un strașnic avertisment a ceea ce avea să ne aștepte. Ceea ce frapa îndeosebi în textul înaltului responsabil român nu erau propozițiile teoretice generale, preluate cu ineptiile lor cu tot din publicațiile sovietice, probabil cu adaos de incriminări, servilism grețos și combativitate revoluționară (spre a dovedi că discipolul nu e mai puțin războinic decît mentorii săi), ci partea așa-zis originală, de aplicare a normativelor staliniste la cultura noastră. Din acest punct de vedere, lectura textului e aiuritoare. Răutu lansa lovituri de măciucă în toate direcțiile. Fostul meu profesor, Mircea Florian, era blamat pentru că afirmase nesăbuit că „specificul românesc, spre deosebire de cel rusesc, e buna dispoziție sau receptivitatea față de cultura occidentală", iar Mihai Ralea, alt fost profesor, pentru că în cursul său de psihologie „are numeroase greșeli în prezentarea punctului de vedere marxist-leninist". Lucrețiu Pătrășcanu, fost lider al partidului, pe care în anii 1945 și 1946 îl admiraserăm cu toții pentru deschiderea intelectuală, era tratat drept „dușman al clasei muncitoare", lucrarea lui despre *Curente și tendințe în filozofia românească* fiind acuzată că „oglindește pozițiile dușmanului de clasă". Lui G. Călinescu i se reproșa că în marea lui *Istorie* nu găsise loc pentru „poetul revoluționar" A. Toma, nici pentru altă somitate, „poetul proletar Neculuță". Tot G. Călinescu era dojenit pentru enormitatea afirmației că „poezia este o activitate fără finalitate", care „nu ne învață, deci nu trebuie să fie didactică și nu ne arată ce e bine și ce e rău". Șerban Cioculescu o făcuse și mai lată, afirmînd că Eminescu e „un produs tardiv al romantismului german". Comentînd această infamie, Răutu urcă pe caii cei mari: „Ce alt sentiment în afară de dezgust și indignare poate trezi această încercare cosmopolită

de a înstrăina și de a prezenta drept un produs tardiv al romantismului german pe Eminescu, care, cu toate greșelile sale mari și contradicțiile sale adînci, a fost fiu al timpului său, fiu al țării sale, fiu și unul din cei mai mari poeți ai poporului său”. Articolul îi înfiera pe mulți alții, între care Maiorescu, Blaga, Gh. Brătianu, Eugen Ionescu, considera vechea Academie „un focar al cosmopolitismului” (pentru că își tipărea publicațiile în limbi străine!), îi denunța și pe „tovarășii” Ionescu-Gulian și Ov.S. Crohmălniceanu, cel dintîi pentru „spirit obiectivist”, cel de-al doilea fiindcă „sub pretextul luptei pentru calitate” a dezlănțuit „un atac frontal tocmai împotriva acelor opere literare care oglindeau fenomenele noi ale vieții, fenomenele legate de transformările revoluționare din țara noastră”. Acest text, de un dogmatism agresiv și de o slugărnicie greu de egalat (între alte perle, figura și aceea că „leninismul este punctul culminant al întregii culturi universale”!), m-a indignat și m-a pus pe jar. El anunța cu excesul de zel propriu liderilor comuniști români, mereu complexați de lipsa lor de legitimitate, atmosfera de încrîncenare ideologică teleghidată de Moscova. Intram într-o nouă etapă a culturii, care se profila obtuză, brutală, vindicativă, sectară, dominată de spiritul suspiciunii ca principal comandament. Era evident că ne așteaptă vremuri grele. Prietenii mei, care activau și ei în ceea ce se numea – iar denominația militară nu era întîmplătoare – „frontul ideologic”, îmi împărtășeau îngrijorarea. Îndeosebi cei care lucrau în presa literară, sector extrem de sensibil la convulsiile ideologice, Paul Georgescu și Crohmălniceanu, erau foarte afectați: îi aștepta o echilibristică zilnică din ce în ce mai dificilă între sicofanții și oportuniștii mediocri, gata să scrie orice li se comandă, și colaboratorii de talent, mai ales tineri, deja retractili, puțin dornici oricum să tematizeze pe marginea actualității. Barbu Câmpina și Eugen Stănescu, în permanentă răfuială cu Roller și acoliții săi, aveau și ei de ce să se teamă. În ce mă privește, mă aflam aparent într-un loc mai ferit: Florescu era un om eminamente cumsecade, iar printre colegi nu era nici un turnător; nu mi se cereau editoriale, nici acțiuni de persuadare a intelectualilor, utemiștii mei erau angajați în bătălia pentru mărirea producției, în lupta împotriva analfabetismului, încă prosper la sate, ori în campania de strîngere de semnături pe apelul Congresului Mondial Pentru Apărarea Păcii, desfășurat cu mare pompă la Wrocław, în 1948. Mă întrebam chiar dacă nu cumva „strîngerea șurubului”, evidentă în articolul lui Răutu, acompaniată de „vînătoarea de vrăjitoare” subsecventă nu se aflau în contratimp cu mișcarea pentru pace, extrem de mediatizată în URSS și în toate democrațiile populare, care punea pe primul plan deschiderea, excludea procesele de intenție și își propunea atragerea celor mai largi pături ale populației, inclusiv

a majorităților apolitice. Ba chiar unii dintre noi mergeau pînă la a se întreba dacă nu cumva metoda chițibușară a lui Răutu de a căuta mărunte formulări dubioase spre a-i pune la colț pe marii cărturari – culmea! –, adesea simpatizanți ai stîngii, ca Ralea, Călinescu, Cioculescu (urmau să vină la șmotru, ceva mai tîrziu, Iorgu Iordan, Al. Rosetti, Alexandru Graur), nu se contrapunea strategiei partidului de a-i atrage pe intelectuali. Ideea, apărată mai ales de Eugen Stănescu, era că Răutu profita, în genere, de mîna liberă absolută pe care i-o dăduse conducerea partidului, spre a-și impune propriile gusturi (Toma și Neculuță!) și idiosincrazii. Ca totdeauna, Eugen nu greșea cu totul (mai tîrziu, cînd politica partidului avea să cotească spre național-comunism, Răutu uma să fie sever mustrat pentru derivele sale dogmatice, avînd nevoie de întregul său talent de „perfect acrobat” [Tismăneanu] ca să scape teafăr; în schimb, credincioșii săi locotenenți, Roller și Moraru, vor fi sacrificați fără milă). Deocamdată însă dublul discurs, atrăgător și concesiv pe de o parte, amenințător și inchizitorial, pe de alta, era utilizat chiar de sovietici, cu particularitatea bizară că cel dintîi era rezervat maselor populare neorganizate, pe cînd cel de-al doilea se adresa îndeosebi membrilor de partid și simpatizanților. Acest tratament care-i menaja pe oamenii neîncadrați, muncitori, colhoznici, mici amploaiați, dar îi ținea foarte din scurt tocmai pe cei chemați să aplice nemijlocit linia partidului a caracterizat, după cum azi știm foarte bine, ultimii ani ai lui Stalin. Cuprins de o adevărată isterie paranoidă, bătrînul dictator devenise tot mai bănuitor și mai imprevizibil. Cultul personalității sale atinsese dimensiuni apoteotice, încă nemaiîntîlnite pînă atunci. Se pare totuși că glorificarea aceasta nu-i era suficientă, el căuta pretutindeni dușmani și spioni. Teoria ascuțirii luptei de clasă, de care am mai amintit, îi oferea un pretext ideal de a elimina pe oricine îl deranja. Mărturiile lui Hrușciov arată că pînă și membrii anturajului său se temeau nu doar pentru cariera, ci chiar pentru viața lor. Divorțul de Tito, care nu se arătase destul de docil, manifestînd veleități de independență, a fost împins pînă aproape de un conflict armat; la ordinul Moscovei, toate țările frățești, în detrimentul intereselor lor naționale, au fost obligate la luări de poziție extrem de violente; Gheorghiu-Dej a excelat în această privință. Convins de inevitabilitatea unui război cu Occidentul capitalist și probabil temîndu-se că exemplul lui Tito ar putea fi imitat și de alții, Stalin le-a cerut liderilor democrațiilor populare să-și curețe conducerea de elementele șovăielnice ori de cele care-și exprimaseră critici cu privire la una sau alta dintre măsurile adoptate. Această indicație scelerată a fost la originea marilor procese-spectacol din anii 1949-1952, care au cutremurat mișcarea internațională comunistă și au pus mari probleme

de conștiință tuturor celor care aderaseră la partid din convingere și, în pofida tuturor vînturilor rebele, își păstraseră neștirbită încrederea în Cauză. Începutul l-au făcut bulgarii: la finele anului 1949, Traicio Kostov, fostul număr unu al partidului, a fost acuzat de acțiuni dușmănoase, naționalism, complicitate cu titoismul și condamnat la moarte. Au urmat ungurii. Aici parodia tragică a justiției a depășit și cele mai sumbre anticipații: cel de-al doilea om al partidului, László Rajk, fost luptător în Spania, și-a recunoscut într-o depoziție transmisă de Radio Budapesta cele mai negre și mai neverosimile învinuiri de trădare; a fost spînzurat, alături de alți complici, în veme ce mii de oameni au fost arestați și uciși. Procesul-spectacol de la Praga (noiembrie 1952) a adus o notă de inedit: dintre 14 acuzați, în frunte cu numărul doi în partid, prietenul intim al lui Klement Gottwald, Rudolf Slánský, 11 erau evrei (ceea ce a fost popularizat în mod explicit); printre capetele de acuzare figurau: titoismul, spionajul în favoarea puterilor occidentale, dar și, noutate semnificativă, sionismul. Polonia a ieșit mai bine din acest turnir al vigilenței bolșevice: Gomułka, secretarul general al partidului, a fost exclus în 1949, arestat în 1951, dar eliberat în 1954. Dar țara noastră? Despre Lucrețiu Pătrășcanu, rival potențial al lui Gheorghiu-Dej, prin trecutul de militanță, nivelul culturii generale și al celei politice, probabil și prin indiscutabilul capital de simpatie deținut în mediile intelectuale, arestat în 1949, nu se mai știa nimic; aveam să aflăm, cu stupoare, de-abia pe la începutul anilor ’60, că fusese condamnat la moarte într-un proces secret, organizat în 1954, și executat tot atunci, fără ca acuzatorii să fi reușit, deși îl supuseseră unui tratament sălbatic, să-i smulgă vreo declarație de auto-culpabilizare. Pentru a nu rămîne mai prejos decît alții, am avut și noi parte de o restructurare și o tăiere de capete la vedere. Nu însă printr-un proces, ci prin demascarea și eliminarea din conducere, într-o primă fază, a doi dintre cei patru lideri cu poza în toate ziarele și pe toate panourile de propagandă: Vasile Luca și Teohari Georgescu. Curînd avea să urmeze și demiterea Anei Pauker, cea cunoscută – după cum scrie V. Tismăneanu – drept „Pasionaria comunismului românesc”. Opinia publică a fost informată de erorile celor trei deviatori, caracterizate ca fiind „de dreapta”, deși Anei Pauker i se reproșase, în același timp, și o deviere de stînga (s-ar fi opus principiului liberului consimțămînt la formarea gospodăriilor colective); oricum, popularul slogan, declamat la mitinguri, „Luca, Ana și cu Dej/ Bagă spaima în burgheji” devenise caduc, de vreme ce trei dintre componenți fuseseră deplasați în numai două zile din Olimp în pulbere; ei își plăteau astfel erorile grave de a fi sabotat economia națională și de a fi făcut jocul dușmanului de clasă. Nu era ceva lesne de priceput, mai ales de cei care

nu cunoşteau subtilităţile dialecticii. Tocmai pentru ca lucrurile să fie bine clarificate, partidul a luat decizia ca trimişi cu greutate ai Comitetului Central să prelucreze documentul privind greşelile deviatorilor în organizaţiile de bază din întreprinderile şi instituţiile importante. La întrunirea activului UTM a venit Alexandru Moghioroş, membru al Biroului Politic, un om simplu şi frust, de la care nu puteam aştepta nimic altceva decît o parafrază a documentului de partid, fără nici o umbră a vreunui aport personal, dacă-i exceptez accentul maghiar. Moghioroş s-a achitat pe cît putea de bine de sarcina primită, ceea ce nu însemna mare lucru, fiindcă între talentele sale sigur nu se număra oratoria. Vorbea crăcănat, cu pauze, bîlbe şi repetiţii, căutîndu-şi anevoie blestematele de cuvinte, care păreau să se amuze, jucîndu-se cu el de-a baba-oarba. Se oprea din cînd în cînd să-şi şteargă năduşeala, sorbea cîteva picături din paharul cu apă din faţă, apoi pornea din nou la treabă, opintindu-se de parcă trebuia să dea cu lopata. Avea însă a face cu un auditoriu indulgent şi pasiv, care-l asculta atent sau aşa lăsa impresia, căci partidul nu găsise încă mijlocul de a controla şi gîndurile. În fine, după o ultimă reluare a unor fraze de înfierare a deviatorilor, încheie în aplauzele noastre, ale tuturor. Florescu, aflat lîngă vorbitor, voi să afle dacă cineva are de pus întrebări. Se aşternu tăcerea, cum era de aşteptat. Şi deodată, fără să reflectez prea mult, am ridicat mîna. Îmi trecuse prin minte, fulgerător, o idee: dacă pun o întrebare, poate scap de îndatorirea unei luări de cuvînt; n-aveam o simpatie specială pentru deviatori, însă mă simţeam incapabil să arunc cu pietre în cei adulaţi pînă cu două zile înainte. În primul rînd, nu aveam defel siguranţa că erau vinovaţi, nu ni se aduseseră probe, se rostiseră doar acuzaţii destul de generale, îmi lipsea competenţa de a judeca; de fapt, se aştepta din partea noastră un jurămînt de credinţă faţă de Gheorghiu-Dej; în condiţiile în care asta echivala cu a arunca blamul asupra celorlalţi, preferam să tac. Dar nici nu voiam să-mi pun singur capul sub securea gîdelui. De aceea am tot reflectat la o întrebare care să mă scoată din bucluc, să constituie o contribuţie la dezbatere, fără să mă implice în fond. Moşită prea mult, asortată cu locuri comune de circumstanţă, întrebarea mea a sunat confuz; în esenţă, ceream o lămurire, aşa-zis de ordin teoretic: Care e deosebirea dintre o deviere de stînga şi o deviere de dreapta? Moghioroş nu mi-a gustat probabil intervenţia. S-a ridicat greoi şi s-a angajat într-o explicaţie lungă şi îmbrobodită, din care, pînă la urmă, am înţeles cu toţii că devierea de dreapta e de dreapta, cea de stînga de stînga, iar partidul stabileşte totdeauna ce şi cum. S-a dat pauză şi am ieşit din sală bucuros, crezînd că mi-am rezolvat problema. Mă înşelam: Florescu m-a căutat ca să mă sfătuiască să iau cuvîntul, fiindcă „tovarăşul" nu

pare mulțumit de comportamentul meu. N-am făcut-o. Urmarea a venit ineluctabil după vreo două săptămîni. Spre sfîrșitul lunii iulie am fost anunțat că voi părăsi munca politică în cadrul UTM, fiind transferat undeva în aparatul de stat. În termeni partinici, era o mazilire: mă trimiteau într-o activitate considerată de rang mai mic. Din punctul meu de vedere, aveam toate motivele să sar în sus de bucurie: scăpam cu fața relativ curată dintr-o muncă pe care o simțeam tot mai nepotrivită cu gîndurile mele. În anii petrecuți la CC al UTM evoluasem mult. Credința mea în Cauză se fisurase, ceața îmi căzuse în mare parte de pe ochi, mă îndepărtasem treptat, fără să-mi dau bine seama, de marea idee care mă baricadase ani lungi în aura ei de idealitate. Fără îndoială – cum spune undeva Kołakowski –, aveam încă nevoie să cred „că cineva în lume întruchipează visurile milenare de fraternitate umană universală", doream să mă aflu de aceeași parte a baricadei cu umiliții și obidiții de pretutindeni, aveam o nevoie disperată de a găsi un fundament al speranței într-o societate deopotrivă egalitară și transparentă. În alte cuvinte, năzuiam să-mi mențin trează încrederea în utopie, dar realitățile care mă împresuraseră de multă vreme, fără să le văd, mă sileau acum, din ce în ce mai mult, să ies din mit și să-mi reconstruiesc viața spirituală, oricît ar fi fost sufletește de costisitor, pe temelia adevărului.

13

Festivalul Mondial al Tineretului. Intrarea în Ministerul Culturii: conducerea Direcției Generale a Teatrelor și Muzicii. I. Zavadski. Politica sectară și dogmatică a lui Răutu. Constanța Crăciun. Succese și limite. Cu Teatrul Național la Paris. Scoaterea din Direcția Generală

D.C.-E.: *Ceea ce ați întreprins aici a fost un proces al comunismului făcut din interiorul sistemului – dar, mai important, făcut din interiorul unei credințe personale într-o „ordine nouă a dreptății sociale". Cum ați și spus, n-ați vrut să vă selectați și să vă deformați judecățile din perspectiva zilei de azi, cu acea comoditate a reflecției ulterioare asupra unui element de idealitate, apoi de construcție și finalmente de controversă istorică și de faliment, și anume comunismul. Ați vorbit din interiorul lui, dar și dinlăuntrul propriilor convingeri din tinerețe, pe care însăși realitatea pe care o traversați atunci (fie ea românească sau sovietică) le dezmințea.*

Analogia cu experiența lui Panait Istrati, despre care am vorbit, mi se pare tulburătoare. Și Istrati s-a edificat asupra comunismului sovietic prin acea călătorie în care, tot așa, gazdele erau foarte vigilente ca nu cumva oaspeții să stea de vorbă cu oamenii locului; nu, nu, să rămînă în program, să meargă neabătut pe ruta prestabilită a pliantelor de propagandă...

Nu mai puțin grăitoare mi se pare paralela dintre bătrînul paranoic Stalin, în anii lui ultimi, în care dă directiva marilor procese-spectacol, și viitorul dictator paranoic Ceaușescu, deocamdată tînăr și un cadru nu atît de important în garnitură, mai tîrziu megaloman geniu al Carpaților și cel mai iubit fiu al poporului. Simt deja că secvențele noastre dialogice, inevitabile, cu Ceaușescu vor rotunji într-un fel anume experiența dictaturilor succesive prin care ați trecut: de la cea regală, apoi cea antonesciană, la cea dejistă (sau Dej n-a fost un dictator tipic? Din ce ați spus rezultă că a fost), pînă la „încununarea" ceaușistă.

Există însă un risc, în lectura acestei analize și radiografii făcute, din interior, comunismului în care ați crezut și apoi ați trăit. Riscul este ca lectorul nostru să poată crede că aceasta reprezintă miza cărții noastre de convorbiri: radiografierea comunismului, eventual cu dezvăluiri șocante ori picante din interior. Nu, miza mea nu este nici pe departe aceasta. Cărturarul, intelectualul, profesorul, istoricul literar și teoreticianul Paul Cornea e cu totul altceva decît un exponent-exponat al regimului comunist, gen Răutu, Moraru, Roller, Novicov ș.a. Așa cum altceva, cu totul altceva, au fost Paul Georgescu ori Ov.S. Crohmălniceanu, nu întîmplător afectați, la propriu și la figurat, de broșura lui Leonte Răutu, Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale.

Prin urmare, în cursul pe care-l va lua dialogul nostru, v-aș ruga, dragă domnule Profesor, să nu ignorăm procesul formării și consolidării dumneavoastră profesionale; ba chiar felul în care profilul unui cărturar s-a putut alcătui în asemenea dure condiții de pauperitate/constrîngere intelectuală. Prin ce ați scăpat politicului devenit ideologic și unei ideologii devenită unică și obligatorie? Care v-au fost reperele, în afara celor reprezentate de foștii dumneavoastră profesori formați în perioada interbelică? Cum ați reușit totuși să vă smulgeți din ceea ce presupunea și implica o funcție de răspundere, pentru a va regăsi făgașul propriu? Cînd anume sentimentul de întîrziere în afara profesiunii și de trădare a adevăratei vocații v-a devenit insuportabil? Care a fost prima ruptură serioasă, dar nu cu comunismul ca idee trădată în practică, ci cu mecanismele instituționale prin care un virtual, strălucit, intelectual era ținut departe de vocația lui?

Rezumativ, dragă domnule Profesor: cînd ați rupt cu ce era în jur („principiile” Răutu, „stilul” Roller) și ați început să deveniți Paul Cornea?

P.C.: Întrebările pe care mi le pui, dragă Daniel, au și de data asta o anvergură incomodă, poate tocmai fiindcă sînt pertinente și la obiect. Spre a spune cum m-am smuls din ideologia unică și obligatorie consider că singura variantă acceptabilă este să reiau firul autobiografic de unde l-am abandonat data trecută. Și asta deoarece „smulgerea” la care te referi constituie o temă recurentă a dialogului nostru, evocînd un proces îndelung și anevoios; unele etape ale sale le-am parcurs deja, altele, cele probabil decisive, vin la rînd acum. Și o observație preliminară: de „stilul” lui Roller n-a trebuit să mă descotorosesc fiindcă el n-a fost niciodată stilul meu. În schimb, de „principiile” lui Răutu – luînd propoziția la modul simbolic –, da, „principiile” reprezintă, într-adevăr, „the point at issue”, nodul problemei. Ca să mă salvez de mrejele ideologiei

mi-au trebuit ani de zile de frământări, lecturi, îndeosebi de experiențe directe și amare, trăite în mijlocul sistemului.

Notificarea plecării mele de la UTM – o sancțiune și un avertisment în ochii partidului, o excelentă schimbare de macaz în ochii mei – n-a fost urmată de un transfer imediat. A intervenit un eveniment neașteptat, care i-a determinat pe șefi să mă rețină pentru încă aproximativ un an. Conducerea partidului aprobase tocmai atunci, la cererea expresă a sovieticilor, ținerea la București a unui gigantic festival internațional pus sub egida Federației Mondiale a Tineretului Democrat, organizație manipulată de comuniști, în scopul regrupării și influențării tinerilor aparținînd unor formații și asociații culturale, artistice, sportive etc. apolitice ori afiliate, din Occident și din țările lumii a treia. Edițiile anterioare ale acestui festival, la care participau circa 15.000-18.000 de persoane, avuseseră loc la Praga (1947), Budapesta (1949), Berlin (1951). Pentru a-l organiza, s-a constituit o comisie alcătuită din doi reprezentanți ai FMTD (care urmau să vină ulterior la București) și cîțiva repezentanți români, dintre care eram singurul cu sarcini efective, și nu cu funcție protocolară. Ni s-a repartizat și o clădire specială pe bulevardul Carol I (fost Elisabeta), lîngă Piața Rosetti, unde mi-am început munca de zi și noapte, cu entuziasm, dar și cu teamă: eram conștient că mă aflu în fața unui test decisiv, fiind confruntat pentru prima dată în viață cu o răspundere directă, nediluată prin ascunderea în spatele celor mai mari și neîmpărțită cu cea a colegilor; trebuia să ating un obiectiv determinat, cu o scadență precisă, fără a dispune de îndrumări și ajutoare, în condițiile unor mecanisme instituționale, la nivelul puterii, încă incipiente și de slab randament. Erau așteptați la București mii de tineri: trebuiau găsite locuri de cazare, restaurante și cantine, mijloace de transport la îndemînă, estrade, scene și săli, terenuri de sport și stadioane, orașul întreg trebuia să-și schimbe fața; spre a nu ne face de rîs, se impunea ridicarea unor interdicții privind ieșirea și intrarea din țară, circulația pe străzi (unde pietonii, din motive de securitate [!] aveau obligația să schimbe trotuarul în fața unor instituții publice) ș.a.m.d. În această situație nu e de mirare că micul colectiv grupat în jurul meu și-a început treaba pe dibuite. Dincolo de propria noastră inexperiență, greutăți se iveau la tot pasul, din cauza nepregătirii cadrelor și a rigidității sistemului: aveam o nevoie imperioasă de sprijinul ministerelor și, în genere, al organelor de stat, însă nimeni nu se mișca în lipsa aprobării forurilor superioare. Iar aceasta nu venea, în cazul cel mai bun, decît cu țîrîita și doar cu prețul unor lungi și sîcîitoare pertractări. De fapt, singurul aspect în care stăteam bine încă din capul locului îl constituia succesul peste așteptări al chemării de benevoli, din rîndul cărora urma să ne

alegem colaboratorii. Era un lucru extrem de important, însă secundar, cîtă vreme ușile autorităților rămîneau închise, în ciuda apelurilor noastre, iar munca efectivă nu demara. După cîteva săptămîni în care am bătut pasul pe loc m-a cuprins efectiv disperarea: mi-am dat seama că mă înec, că, fără o intervenție hotărîtă a conducerii de partid și de stat, nu vom putea realiza nimic. Norocul a fost că am găsit în Miron Constantinescu, pe atunci șef al Planificării și membru al Biroului Politic, un interlocutor inteligent, care a înțeles imediat cît de importantă e miza. La urma urmei, prin reușita Festivalului, partidul însuși își dădea examenul în fața sovieticilor și a celorlalți sateliți (care arătaseră deja ce pot prin buna organizare a edițiilor precedente). Or, la noi domnea sărăcia, magazinele erau goale, instalațiile și utilitățile necesare lipseau, nu exista (din cauza dărîmării Teatrului Național, în ultimele zile ale războiului) nici măcar o sală adecvată unor performări artistice de amploare. Pentru a da o lovitură de imagine trebuiau alocate resurse și mobilizate mijloacele necesare. Ceea ce s-a și făcut. Cu un succes pe care n-are nici un sens să-l ascundem sub preș. S-au construit atunci, în numai un an de zile, Teatrul de Operă și Balet, stadionul „23 August" și parcul de 50 de hectare din Balta Albă. Tot atît de important, dacă nu mai important, este că a avut loc o anumită relaxare a restricțiilor securisto-ideologice. Ea a fost cu siguranță favorizată și de moartea lui Stalin, survenită în martie 1953. Chiar și în micul univers al comitetului de organizare am ajuns, treptat, sub imperiul necesităților, să ne schimbăm substanțial stilul de muncă. Mulțimea problemelor de rezolvat, caracterul lor de urgență, obligația de a lua decizii imediate i-au constrîns pe cei în drept să aprobe tacit trecerea de la un sistem în care nu faci decît ce e prevăzut în regulamente la un sistem în care devine posibil să faci tot ce nu e interzis de regulamente. Schimbarea s-a dovedit decisivă: ea a înlocuit obediența servilă cu gîndirea proprie, recitarea dogmelor cu elanul imaginației creatoare. Fără această eliberare, impusă de circumstanțe, n-aș fi reușit niciodată să duc la bun sfîrșit sarcinile care-mi reveneau. Am învățat astfel să acționez pe cont propriu, să-mi asum răspunderea (fără a o mai împărți cu șeful și șeful șefului, în caruselul ultra-disciplinat al ierarhiei), îndeosebi să improvizez atunci cînd nici cunoașterea, nici experiența nu-mi puteau indica pe ce drum s-o apuc. Festivalul a constituit un succes. Dar urmările sale semnificative n-au fost cele anticipate de partid și nici contabilizate cum se cuvine pînă acum. Fără a le trece în revistă, rețin doar faptul că după o perioadă de dietă impusă (așa-zisul „post al Festivalului"), la venirea străinilor în București magazinele s-au umplut de mărfuri, inclusiv din import; localnicii, deprinși cu minimul, au cunoscut dintr-odată abundența. E adevărat, minunea n-a durat decît

trei zile, dar nimeni n-avea să uite experienţa „mai binelui". Au apărut atunci pe piaţă filme, băuturi, chiar şi cărţi occidentale (în cîteva librării centrale). Aceste potemkiniade au sugerat oamenilor distanţa la care ne găseam faţă de ţările capitaliste, un adevăr în răspăr cu ceea ce se scria în ziare ori li se spunea participanţilor la învăţămîntul politic. Însă, fără îndoială, cel mai mare cîştig a rezultat din convieţuirea, vreme de două săptămîni, a miilor de tineri străini cu tinerii noştri. Nimic n-a putut fi mai benefic decît contactul reciproc, decît dialogurile pe care, din cauza amplorii şi a dispersiunii, turnătorii n-au mai fost capabili să le supravegheze, iar propagandiştii partidului nu le-au putut controla. Întrucît mă priveşte, am învăţat enorm de multe lucruri. Am început să-mi dau seama, în concret, de ineficienţa muncii silite, orientată de norme rigide, în raport cu munca liberă, care apelează la iniţiativă şi răspundere personală. Am văzut – ceea ce avea să se dovedească de o importanţă vitală în activităţile mele ulterioare – cum e posibilă reinterpretarea ingenioasă a directivelor dogmatice spre a atinge totuşi ţinta dorită. Mi-am dat seama că, în pofida codului ideologic, care trebuia să rămînă, desigur, imperativ şi inviolabil, rugozităţile şi severităţile sale puteau fi uneori considerabil atenuate printr-o aplicare inteligentă.

În toamna anului 1953, după o vacanţă de vis la Mamaia, mi s-a adus la cunoştinţă că viitorul meu loc de muncă este Ministerul Culturii, în funcţia de director general, avînd sarcina de a coordona Direcţia Teatrelor şi Direcţia Muzicii şi a Instituţiilor Muzicale. Numirea nu m-a luat prin surprindere, circulaseră zvonuri, iar Aurel Baranga, personaj influent pe-atunci în lumea artelor, mi-o dăduse ca sigură. Trecerea la Ministerul Culturii n-a reprezentat pentru mine un simplu transfer, schimbarea unei slujbe cu alta, ci un adevărat eveniment, cu repercusiuni considerabile. Ea a pus definitiv capăt aşa-zisei mele munci „revoluţionare", de fapt, de ordin pur birocratic, de la UTM, unde mă numărasem, cel puţin din punct de vedere formal, printre ostaşii disciplinaţi ai partidului, cărora le revenea misiunea de a conduce masele populare (presupuse a fi inerte) spre construirea viitorului luminos. Mă simţisem acolo din ce în ce mai jenat de poziţia pe care o aveam şi de rolul pe care, implicit, eram dator să-l joc. Îmi era tot mai insuportabil să fiu „încolonat", mă deranja devotamentul orb al colegilor, incapacitatea lor de a gîndi dincolo de litera textelor, lipsa oricărei solicitări intelectuale, nu mai puţin, irosirea fără folos a timpului în şedinţe, prelucrări, mitinguri, vizite pe teren şi rapoarte. Florescu era afectuos şi de treabă, la unii dintre cei ce mă înconjurau ţineam efectiv, aveam raporturi cordiale cu toată lumea, dar nu puteam discuta cu nimeni ceea ce mă frămînta. Problema capitală era – am mai spus-o – că mă încolţiseră întrebările,

că începusem să am îndoieli. Îmi lipsea însă curajul intelectual de a-mi împinge raționamentele pînă la capăt. Constatam că se comit nedreptăți strigătoare la cer, că se iau măsuri draconice împotriva adversarilor politici, că presa e plină de minciuni, că se săvîrșesc erori majore în cultură și economie, dar persistam să cred, în cea mai largă măsură, că toate acestea își aveau originea în inexperiența și incompetența cadrelor ori că reprezentau pagube colaterale, pînă la un punct, inevitabile. Mă agățam, fără să vreau, de vechile mele iluzii: speram că în cele din urmă reformele efectuate ori puse în lucru, adesea cu mari dificultăți, aveau să rodească. Îmi spuneam și-mi repetam în gînd, ca pentru a conjura piaza rea, că socialismul e superior capitalismului, deoarece suprimă haosul și arbitrarul pieței, acumulînd prin naționalizare și exproprierea marilor averi toate resursele în mîinile reprezentanților poporului, care le pot astfel utiliza rațional, în folosul întregii societăți.

A fost o mare șansă să-mi încep munca în Ministerul Culturii în condițiile unui dezgheț relativ, survenit după moartea lui Stalin. Sfîrșitul tiranului a fost întîmpinat cu un suspin ubicuu de ușurare, înăbușit, desigur, în primele clipe și la funeralii, sub laude ditirambice și torente de lacrimi. La Kremlin s-a declanșat imediat o luptă aprigă pentru succesiune, în vreme ce în țările-satelit a renăscut un anumit spirit de inițiativă, dorința de a-i elibera pe oameni de frică, de a diminua constrîngerile exercitate asupra lor. Nu știu dacă reorganizarea activităților cultural-artistice decisă de partid în vara anului 1953 a fost sau nu influențată de ceea ce se petrecea la Moscova, dar în mod sigur ea a constituit un prim pas în înlocuirea unei garnituri de activiști de pură extracție stalinistă, ce semănaseră groaza și neliniștea în rîndurile oamenilor de artă prin măsuri brutale, arbitrare, cinic restrictive, lipsite de înțelegere pentru specificul muncii de creație. În scurtă vreme, cîțiva dintre conducătorii influenți ai instituțiilor care se ocupau de cultură, propagandiști acerbi ai realismului socialist și ai îngustimii dogmatice, dar persoane complet discreditate în ochii scriitorilor și ai oamenilor de cultură, precum M. Roller, N. Moraru, Ofelia Manole, Traian Șelmaru, M. Novicov, își vor pierde rînd pe rînd pozițiile. Era, desigur, în cea mai largă măsură, o simplă operație cosmetică, hotărîtă la vîrf de Chișinevschi și Răutu; luînd act de schimbarea climatului politic, ei se dispensau de cîțiva fideli, desemnați drept țapi ispășitori, spre a-și ascunde propria responsabilitate: își sacrificau astfel, cu sînge rece, fără mustrări de cuget, colaboratori apropiați, care nu făcuseră decît să le urmeze cu exces de zel recomandările. În acest context trebuie văzută și constituirea, la 30 octombrie 1953, a unui Minister al Culturii provenit din transformarea vechiului Minister al Artelor, în fruntea căruia e numită Constanța

Crăciun, unul dintre puținii intelectuali ilegaliști ai partidului, colegă de generație cu Miron Constantinescu și Grigore Preoteasa, persoană distinsă și educată (provenea dintr-o familie înstărită, avea o licență în limbi străine, fusese închisă pentru activitate ilegală în cursul războiului). Ca adjunct îi e repartizat Pavel Țugui, un tînăr învățător bucovinean, ajuns în 1951, printr-o promovare fulgerătoare, șef al secției de Cultură și Artă a Comitetului Central. E evident că cei doi tartori cărora Gheorghiu-Dej le încredințase răspunderea pentru cultură, știință și învățămînt, Chișinevschi și Răutu, nu abandonaseră nici o iotă din principialitatea lor leninistă: ei înțelegeau să continue pe aceeași linie, înlocuind însă cadrele compromise în ochii oamenilor de cultură prin cadre noi, capabile să folosească metode de îndrumare și control mai potrivite unui mediu intelectual.

D.C.-E.: *Așa-numita „rotație a cadrelor"... Un asemenea* cadru nou, *ce se dovedise destul de energic organizatoric și cu un profil intelectual, erați și dumneavoastră. În bună măsură, „corespundeați".*

P.C.: Așa îmi explic și numirea mea în minister, cu sarcina dificilă și delicată a coordonării sectoarelor de teatru și muzică. Doar că, spre deosebire de ceea ce așteptau marii șefi, eu îmi aveam propria agendă. Fără a-mi fi conștientizat pe deplin ideile, eram, prin întreaga mea formație și meserie, un adversar al directivelor dogmatice în cultură (de pe urma cărora avusesem și personal de suferit); consideram că, în înțelesul său adevărat, socialismul, ca doctrină a emancipării, nu implică defel restricționarea libertății de creație (exceptînd încălcarea flagrantă a normelor de conviețuire socială, propagarea rasismului etc.); dacă totuși admiteam că în condițiile politice din țara noastră sînt necesare anumite forme de cenzură, mi se părea că aplicarea lor în literatură și în artă trebuie totuși sever limitată.

Dacă la intrarea în Ministerul Culturii cineva mi-ar fi spus că voi rămîne acolo aproape 13 ani, i-aș fi rîs în nas și l-aș fi considerat un nătărău. Eram încredințat că experiența mea funcționărească nu se va întinde mai mult de 2-3 ani, după care mă voi întoarce la catedră, cu normă întreagă, dedicîndu-mă meseriei pe care mi-o dorisem din adolescență și pe care aveam conștiința că o practicasem pînă atunci doar pe apucate. Din păcate, n-a fost să fie așa. Conducătorii culturii, Chișinevschi și Răutu, s-au servit de mine ca de o manta de vreme rea, un pion mutat de colo colo, de la teatre la edituri și de la edituri la cinematografie, fără a mi se cere părerea, fără a se ține seama de repetatele mele cereri de a fi eliberat. S-ar putea ca cei care n-au cunoscut

pe propria piele ingerințele sistemului în viața privată și atotputernicia liderilor să rămînă surprinși: oare puteai fi „obligat" să îndeplinești anumite sarcini, la urma urmei, nu tocmai derizorii? În anumite condiții, da: cazul meu constituie un exemplu și voi clarifica mai departe cum s-au petrecut lucrurile. Dar pînă una-alta, să încep prin a spune că intrarea în Ministerul Culturii, în toamna anului 1953, am întîmpinat-o cu bucurie și că ea s-a desfășurat sub auspicii spectaculare. Încă înainte de a reuși să-mi întîlnesc colaboratorii, am fost pus să însoțesc la Timișoara și la Cluj turneul Teatrului Mossoviet, primul teatru rus venit în țara noastră după război (am impresia că primul în ordine absolută, fiindcă mă îndoiesc că va fi fost vreo altă vizită de acest fel în perioada interbelică). Nicăieri în altă parte protocolul n-ar fi impus probabil ca un director general să-și abandoneze treburile pentru 10 zile ca să acompanieze în deplasare trupa unui teatru, fie ea oricît de celebră. Însă la noi, pe-atunci, nimic nu părea excesiv cînd era vorba de a exprima atașamentul față de „marele frate de la Răsărit". Din punct de vedere personal, n-am socotit însă sarcina primită drept o corvoadă, ci dimpotrivă, ca o șansă, de care puteam și am și izbutit să profit. Fără a se compara probabil cu MHAT-ul, Mossovietul era un teatru de prim rang, cu o trupă omogenă și cu cîteva personalități artistice notorii, între care regizorul I.A. Zavadski și actorii N. Mordvinov și Vera Marețkaia. Dintre cele două spectacole, cu *Othello* și *Uraganul* (de un dramaturg sovietic contemporan de care nu auzisem, Beloțerkovski), cel dintîi, unde ne puteam dispensa de cunoașterea limbii, a făcut furori în lumea oamenilor noștri de teatru. A plăcut montarea, deși fără ingeniozitate (pentru care, de altfel, nu exista în acea vreme la noi un „orizont de așteptare"), concepută într-un stil de realism psihologic acuzat, care exploata „trăirea" personajelor și punea în valoare fiecare cuvînt. Se simțea în mișcarea scenică, în rostirea replicilor, în întregul comportament al actorilor o cultură teatrală solid asimilată. Mordvinov, un tip corpolent, cu o voce răsunătoare, cam în genul lui G. Calboreanu, cu modulări de o incredibilă gingășie în exprimarea iubirii ori evocări cutremurătoare ale încrederii înșelate, făcea în piesa lui Shakespeare o adevărată creație. Am avut ocazia să vorbesc pe îndelete cu Zavadski îndeosebi în lungile ore ale parcursului feroviar pe ruta București-Timișoara-Cluj-București. Avea pe atunci între 60 și 65 de ani, era un bărbat zvelt, cu urme de păr alb încununîndu-i chelia, purta o haină brună de tweed, cu o cravată largă la gît – o ținută de artist, pe care n-o dezmințeau nici conversația, nici purtarea sa. Avea aerul distins, privirea aburită, gesticulația studiată a supraviețuitorului unei epoci dificile, de care te desparți cu furie și amărăciune, în nici un caz rîzînd. Știa franțuzește, ceea ce ne-a ajutat

să comunicăm direct, fără interpret. La început, dialogul nu s-a legat, fiind întrerupt de tăceri și pivotînd printre convenționalisme. Dar pe măsură ce atmosfera se dezgheța, omul devenea volubil. Voia să afle tot felul de detalii despre români, despre cultura și mișcarea noastră teatrală. L-am lămurit în limita competențelor mele, care, în materie de teatru, erau pentru moment ale unui „outsider". L-am chestionat și eu – se înțelege –, mai ales că băgasem de seamă că-i plăcea să povestească. Din spusele lui Zavadski, divagante, cum se întîmplă în orice conversație de tren, fără țel predeterminat, se degaja profilul unui personaj afabil, atent la nuanțe, apolitic, atașat indefectibil de teatru, cu siguranță marea lui pasiune, dar obosit parcă de viață. Nimic în preocupările și limbajul său nu-i atesta o școlarizare în ideologie. Părea coborît dintr-o Rusie pre-revoluționară, occidentalizată, tînjind după artă, cultură, umanități. Își afirma mîndru, cumva ostentativ, calitatea de discipol al lui Stanislavski și considera cărțile lui, traduse ulterior și în limba română, cel mai bun îndreptar pentru educația profesională a unui actor. S-a referit îndelung la maestrul său, apoi la Nemirovici-Dancenko și la alte personalități marcante ale literaturii și artei rusești. Îmi amintesc că l-a omagiat cu căldură pe Cehov, că a remarcat în treacăt calitatea excepțională a prozei lui Bunin și mi-a împărtășit marea sa admirație pentru steaua baletului de la Balșoi – după el, genială – Galina Ulanova (de care aveam să aflu ulterior că era îndrăgostit). Trupa Teatrului Mossoviet a fost bine primită de un public frustrat, din cauza anilor de război și a primilor ani de austeritate postbelică, de întîlnirea cu performanțe artistice de prim rang. În ce mă privește, imaginea fermecătoare a lui Zavadski își păstrează încă în memoria mea un contur proaspăt și atașant.

Nu am defel intenția de a descrie în cele ce urmează detaliile muncii pe care am desfășurat-o în cei 12 ani petrecuți la Ministerul Culturii. Nu voi face o dare de seamă, nu voi contabiliza, cum se obișnuiește, succesele și eșecurile, mă voi referi punctual la anumite evenimente și anumiți oameni, în măsura în care mi-au marcat destinul. Va fi mai puțin un istoric și mai mult o analiză. Voi începe prin a spune că m-am apucat de lucru cu plăcere, bucuros că prestez o muncă utilă într-un domeniu apropiat meseriei și afinităților mele. Ieșit din cazarma utemistă, ministerul mi-a apărut ca un spațiu de libertate. Ochiul partidului veghea și aici, ca pretutindeni, dar politizarea nu era sufocantă, iar metodele utilizate țineau cont de specificitățile terenului. În colegiul de conducere al ministerului am întîmpinat o atmosferă cordială, datorată în primul rînd Constanței Crăciun, care guverna, fără să domnească, în orice caz, fără a face vreodată uz de prerogativele rangului. Adjunct era Pavel Țugui, un activist inteligent, cu sete de cultură și dorința puternică

de a-și continua studiile întrerupte prematur, neintoxicat de ideologie și deci fără înclinări dogmatice. Dintre colegi, îi reamintesc pe George Macovescu, directorul general al cinematografiei, un intelectual cu vechi state de serviciu ca simpatizant al partidului, cu care am fost în relații apropiate, pînă cînd drumurile carierei ne-au separat; pe Marin Mihalache, un militar reciclat, simpatic și binevoitor, care învăța din mers să conducă artele plastice și nu se rușina să admită că nu știe, de era cazul; pe Maxim Crișan, vechea mea cunoștință din vremea UTC-ului, care abia dacă percepea umbre, cu ochii săi bolnavi, și cu toate astea reușea să țină în mîini, cu autoritate și pricepere, Direcția Învățămîntului Artistic; în fine, îl menționez și pe M. Alexandru, un finanțist harnic și competent, care nu spunea niciodată „nu" cînd i se adresa o cerere legitimă, ci cerea timp de gîndire și se căznea să găsească o soluție. În timp, Ion Pas, fost lider social-democrat și redactor-șef, în perioada interbelică, al revistei de stînga anti-comuniste *Șantier*, îl va înlocui pe Pavel Țugui, rechemat la Comitetul Central, iar Constantin Prisnea, fost ilegalist, profesor de liceu, va deveni un al doilea adjunct; era un om de treabă, jovial și șugubăț, un șuetist cu tolba plină de anecdote, de un haz indescriptibil. Echipa, cum se vede, nu număra nici un adept al liniei dure, era sensibilă la schimbarea de direcție în cultură și dornică s-o accelereze. Întrucît privește departamentele pe care le coordonam, ele erau restrînse numeric și compuse din profesioniști de valoare mediocră. Nimic de mirare, de vreme ce ocuparea chiar a celei mai modeste poziții în aparatul de îndrumare și control al ministerului presupunea calitatea de membru de partid, iar, pe de altă parte, dintre puținii care îndeplineau pe-atunci această condiție, nici un actor sau instrumentist de talent nu era dispus să-și abandoneze meseria și să accepte o funcție dificilă, prost retribuită, pe deasupra și extrem de instabilă. Direcția Teatrelor era condusă de un fost instructor dintr-o Județeană din sudul țării, un flăcău zdravăn și frust, pe care ți-l închipuiai mai degrabă într-un ring de box. Omul avea bun-simț, a venit la mine să mă roage să-i asigur un transfer potrivit (ceea ce am și făcut). Mi-a spus: „Să știți că în slujba asta nu m-am cerut eu, m-a trimis partidul. Nu m-a întrebat nimeni, ei au ales în locul meu". Dintre ceilalți componenți ai Direcției, puteam conta efectiv pe o singură persoană: teatrologul și criticul dramatic, de competență recunoscută, Margareta Bărbuță. În locul fostului director am reușit să-l aduc pe Ion Florea, veche cunoștință a mea din vremea UTC-ului, un băiat inteligent, loial, modest, extrem de muncitor. Nici Direcția Muzicii nu excela în cadre corespunzătoare, dar cel puțin îl avea în frunte pe Laurențiu Profeta, un compozitor care părea să-și cunoască bine domeniul de activitate. În total, precum se vede, dispuneam

de o trupă prea mică pentru un război prea mare. Într-adevăr, era exclus ca cei cîțiva oameni, cu limite clare de competență și autoritate, oricîtă bunăvoință ar fi avut, să poată face față sarcinilor ce le reveneau, în condițiile sistemului încîlcit al mișcării artistice și culturale a țării. Ministerul era un organism extrem de centralizat. Răspundea de îndrumarea și controlul activității instituțiilor teatrale, muzicale, editoriale, poligrafice din toată țara și de mișcarea artistică de amatori; dădea avize pentru numirea tuturor directorilor și aprobarea bugetelor; conlucra cu Secțiile de Artă și Cultură ale Comitetelor Județene de partid în toate chestiunile de interes comun – iar acestea nu erau puține. De fapt, hățurile erau în altă parte, la partid. Acesta își exercita conducerea, prin secțiile Comitetului Central, asupra ministerului, prin Comitetele Județene de partid asupra secțiilor de Artă și Cultură ale Sfaturilor Populare, prin organizațiile de bază asupra colectivităților de actori, instrumentiști etc., din teatre, filarmonici etc. Așadar, sistemul presupunea pentru instituțiile de spectacol o dependență cvadruplă: pe linie orizontală, de propria organizație de bază, de Sfatul Popular și de secțiile județene ale partidului, pe linie verticală, de Ministerul Culturii. Funcționarea acestui sistem complicat era cu atît mai defectuoasă cu cît regulile de coordonare și subordonare între diferitele entități nu erau bine definite, iar delimitările de responsabilitate neclare: aveau loc în permanență fricțiuni, cauzate de suprapuneri, intervenții abuzive, indicații sau decizii contradictorii, conflicte de interese etc. Limitărilor ideologice, care afectau esențial potențialul creator al oamenilor, li se adăugau astfel nenumărate și inevitabile carențe instituționale. Rezulta un sistem care reușea cu prisosință un singur lucru: să asigure prioritatea absolută, nediscutabilă, a politicului și ingerința sa sistematică în treburile activităților cultural-artistice. Prețul plătit, din punctul de vedere al creației, era foarte costisitor: talentele autentice trebuiau să înfrunte greutăți enorme spre a se afirma, directorii instituțiilor de profil, prinși între sfaturile și cererile atîtor instanțe dornice să-i „ajute”, erau reduși la neputință, tinerii se străduiau zadarnic să iasă la suprafață. Critica de jos, stimulată demagogic în discursurile liderilor, ca o dovadă a „profundului democratism al societății noastre”, funcționa cu „voie de la poliție”. Un rezultat inevitabil al acestei stări de lucruri îl constituia valul de nemulțumiți care asediau direcțiile de specialitate din minister spre a-și face auzite plîngerile. Și fiindcă cel mai adesea subordonații mei n-aveau nici competența, nici nu voiau să-și asume riscuri, îndeosebi cînd era vorba de conflicte cu autoritățile locale, ei drenau, fără mustrări de cuget, șuvoiul de reclamanți către mine. E adevărat că printre cei ce-mi băteau la ușă mulți o făceau pur și simplu ca să mă vadă sau să fie văzuți. Cei mai

numeroși veneau însă, cum se spunea odinioară, cu „jalba-n proțap". Veneau directori să reclame restricțiile bugetare ori samavolniciile vreunui satrap local; mari actori rămași de multă vreme nedistribuiți; dirijori ori interpreți care nu se înțelegeau cu administrațiile; autori nemulțumiți de conlucrarea cu secretarii literari ai teatrelor ori chiar cu colaboratoarea mea, Margareta Bărbuță; regizori scandalizați de imixtiunea unor instructori județeni în montarea unor spectacole; artiști de toate vîrstele, șicanați de brutalitatățile ori de nepriceperea celor ce-i tutelau ș.a.m.d. Adesea solicitările aveau în vedere necazuri a căror rezolvare mă depășea: refuzul unui pașaport, ajutor la procurarea unei locuințe, insuficiența remunerației. Audiențele acestea, în pofida timpului pe care mi l-au răpit, mi-au fost de un folos inestimabil. Grație lor și dublîndu-le cu dese descinderi în teatre, filarmonici, opere, din București și din provincie, am ajuns, cam în doi ani, să-mi cunosc bine domeniul și să-i identific problemele și laturile vulnerabile. Și mai prețioasă a fost apropierea de oameni, de actori, regizori, instrumentiști și cîntăreți, de autori dramatici și compozitori. Am dat între ei peste diverși cabotini, peste exemplare tipice de suficiență, vanitate, incapacitate de auto-control, aplecare spre bîrfă și pălăvrăgeală. În același timp însă am avut enorm de învățat din experiența bogată a altora, a celor aparținînd elitei profesiunii, dedicați cu totul artei lor, pentru care politica nu însemna nimic: pe partea interpretării teatrale, ei mi-au deschis ochii asupra modului în care literatura se traduce în rostire și gest; iar pe partea muzicală, mi-au facilitat completarea educației mele lacunare; îndeosebi lui Constantin Silvestri, dar și lui Zeno Vancea le datorez inițierea în repertoriul modernității tîrzii (Mahler, Debussy și Ravel, Béla Bartók etc.), poate și mai mult decît atît, familiarizarea cu „arta de a-i asculta" pe marii maeștri. Concluzia cunoașterii de profunzime a sectorului și a celor ce-l serveau m-a făcut să înțeleg și mai bine grava eroare politică săvîrșită de Răutu și de acoliții săi. Ei aplicau în orientarea activităților artistice o rețetă brutală, calchiată maniheist după regulile jocului din momentele de cumpănă, cînd se impune alegerea clară între da și nu: ești pentru sau ești contra.

D.C.-E.: *Rețeta cunoscută a impunerii Partidului unic și a echivalării lui cu Statul. Ca în 1946-1948…*

P.C.: Însă în 1954 și 1955, statul democrației populare se stabilizase, partidul nu mai întîmpina rezistență manifestă. De aceea, a nesocoti zona intermediară dintre cei favorabili regimului și cei potrivnici, zona cea mai populată, cuprinzîndu-i pe apolitici, șovăielnici, nehotărîți, era

cu totul și cu totul contra-productiv. Puțini dintre cei pe care i-am numit îi iubeau pe comuniști, dar nimănui nu-i trecea prin minte să facă opoziție deschisă. Oamenii se resemnaseră cu sistemul și mergeau pînă la a întîmpina cu prietenie pe unul ca mine, sensibil la problemele lor, nedogmatic, vorbind fără lozinci, care preda literatura română la Facultate. În fond, e limpede, e de înțeles, e inevitabil: un popor întreg nu poate intra în grevă. Chiar dacă gîndeau altfel, oamenii trebuiau să muncească în condițiile date, actorii să joace, muzicienii să cînte, dramaturgii și compozitorii să creeze. În loc să încerce să-i apropie, să-i stimuleze să-și facă meseria, acordîndu-le încredere și lărgindu-le libertatea de inițiativă și expresie, șefii propagandei promovau suspiciunea și restricțiile, călcau în picioare tradițiile naționale în cultură, pretindeau adeziuni imposibile la cauză (forțîndu-i pe cei ce nu voiau să fie marginalizați să mintă și să practice o umilitoare duplicitate). De fapt, ei se serveau de intimidare și constrîngere, în numele unui jdanovism cultural căruia părea să-i fi sunat ceasul pînă și în URSS. La începutul anului 1954, Arghezi era încă ostracizat, Blaga, Barbu, Mateiu Caragiale, V. Voiculescu și mulți alții, interziși, despre Enescu, Brâncuși, Jora nu vorbea nimeni. De aceea, și eu, cred că și Macovescu și alții din colegiul ministerului ne-am bucurat cînd anumite semne ne-au dat de înțeles că „sus", la nivelul Biroului Politic, se intenționează o corectură a liniei politice în cultură. Pentru noi, asta însemna că Răutu și fidelii lui trebuie să facă pasul înapoi. Că aceasta nu era o simplă speculație o dovedea, în ochii noștri, curioasa rocadă între Gheorghiu-Dej și Gheorghe Apostol, survenită în aprilie 1954, cînd cel dintîi și-a asumat funcția de prim-ministru, iar cel de-al doilea a devenit prim-secretar al CC al PCR. Or, la oarecare vreme de la producerea acestei schimbări surprinzătoare, a fost organizată o ședință cu activul din propagandă și cultură, unde participanții, încurajați în mod absolut evident de Gh. Apostol, i-au supus pe Chișinevschi și Răutu unui tir critic cu totul neobișnuit, deși vorbitorii – de teamă – se exprimau încă destul de precaut. Totuși, semnalul era clar: după cum observă îndreptățit Tismăneanu, Apostol nu făcea nimic fără aprobarea lui Dej, ceea ce denotă că foarte probabil la vîrful partidului se acumulaseră nemulțumiri serioase față de modul în care Chișinevschi și Malvolio (după porecla născocită de Petru Dumitriu) guvernau cultura. Un al doilea eveniment pe care l-am interpretat atunci ca o mișcare în direcția bună a fost eliberarea lui Țugui din Ministerul Culturii, numirea lui ca șef al Secției de Știință și Cultură a Comitetului Central și – aici apare faptul șocant – scoaterea secției din subordinea lui Răutu. Bucuria noastră s-a dovedit prematură. În octombrie 1955, prin una dintre restructurările tipice în PCR, Gheorghiu-Dej

redevenea prim-secretar, în vreme ce secţia lui Ţugui urma să-şi piardă curînd statutul autonom (dependent doar de prim-secretar), fiind din nou aşezată sub autoritatea lui Răutu (martie 1956). Astfel, noi ne „normalizam" tocmai cînd în URSS avea loc explozia celui de-al XX-lea Congres al PC, care avea să zguduie pînă în temelii întregul sistem al comunismului.

Regulile jocului nu puteau fi schimbate, era însă posibil să le îmblînzeşti aplicarea ori să le eludezi în anumite cazuri. Asta am şi încercat să fac, cu succese parţiale, care mă justificau în faţa conştiinţei mele, dar şi cu eşecuri usturătoare, care-mi redeşteptau întrebările şi-mi alimentau neliniştile. Pe acest drum aveam neîndoielnic nevoie de sprijin şi de aliaţi. Spre norocul meu, deşi inconstant şi capricios, m-am bucurat de sprijinul Constanţei Crăciun şi de atitudinea în genere reformistă şi liberală, predominantă în colegiul ministerului. Despre Constanţa Crăciun simt nevoia să spun cîteva cuvinte, mai ales că reputaţia ei echivocă de „aparatcik" nu corespunde nici pe departe cu aportul pe care efectiv l-a avut în salvarea moştenirii culturale şi îndreptarea gravelor erori săvîrşite de echipa Chişinevschi-Răutu. Aşa cum am amintit mai sus, biografia Constanţei Crăciun diferea radical de cele ale activiştilor tipici epocii (provenienţa burgheză, aderarea la partid din romantism revoluţionar, licenţă în limbi străine). Avea calităţi de prezenţă şi suflet ce nu puteau decît să displacă ortodoxiei partinice. În primul rînd, trebuie să fi fost foarte frumoasă în tinereţe, cu capul ei de nemţoaică, păr şaten şi ochi albaştri, graseierea uşoară, zîmbetul fugar ce-i lumina figura de madonă. Apoi, era înzestrată cu bun-simţ şi bun-gust, era modestă, generoasă, sobră şi distinsă în purtări. Şi mai puţin trebuia să le placă tovarăşilor de sus, sub cuvînt că popularitatea constituie apanajul exclusiv al conducerii partidului, faptul că se bucura de respect şi simpatie în rîndul oamenilor de artă. Ca unul care a avut ocazia s-o urmărească de aproape mai bine de 12 ani, sînt încredinţat că suferea de pe urma ticăloşirii şi a maculării idealului căruia îi închinase viaţa. Nu se plîngea însă niciodată, mai mult, se străduia să urmeze cu stricteţe toate indicaţiile, chiar şi cînd, destul de frecvent, ele o contrariau. Stăpînită de complexul de inferioritate al burghezului intrat în rîndurile proletare, complex absurd în cazul ei (îşi demonstrase fidelitatea cu ani grei de puşcărie), se silea să-şi ignore vocile interioare şi să acţioneze cum îi cerea partidul. De fapt, marea ei dramă a constat tocmai în conflictul dintre disciplina asumată ca un soi de cămaşă de forţă şi rigidităţile doctrinare la care trebuia să subscrie. Răutu, în umbra căruia a lucrat tot timpul, i-a exploatat cu perfidie slăbiciunea, asociind-o la tot felul de treburi dubioase, dacă nu de-a dreptul murdare. Faţă de mine s-a purtat pe cît se putea

de decent în acele vremuri haine. Mi-a tolerat micile insolențe ori accente de răzvrătire, m-a apărat de calomniile care mă luau drept țintă, m-a lăsat să-mi conduc direcțiile după capul meu. Uneori, în convorbirile cu mine, renunța la masca de gravitate și preocupare a înaltului responsabil, la inhibițiile femeii care-și cenzura feminitatea, cu o consecvență demnă de o cauză mai bună, și nu voia să-și dezvăluie vulnerabilitățile. O dată, o singură dată, am cutezat să profit că-și lăsase garda jos spre a o atrage pe panta confesiunii. A părut întîi că-mi acceptă provocarea și se abandonează emoției de moment. Apoi s-a redresat brusc, și-a reluat poza de șef și a pus capăt intempestiv dialogului. Am înțeles ce era de înțeles și n-am mai revenit. Viața interioară a Constanței Crăciun a rămas pentru mine, ca pentru toată lumea, o carte închisă cu șapte peceți, un mister (am motive să cred că a fost nefericită). Voi relata mai departe cum, în 1958, în pofida simpatiei personale pe care neîndoielnic mi-o purta, s-a numărat printre cei trei procurori-judecători care m-au condamnat într-un simulacru de proces-spectacol, cu sentința hotărîtă dinainte, derulat în fața tuturor funcționarilor Ministerului Culturii. Nu i-am purtat pică, fiindcă știam bine și atunci, o știu cu atît mai sigur azi, că fusese obligată să ia parte la toată mascarada, deși nu era, nu putea fi de acord. Ca ministru, Constanța Crăciun a făcut multe lucruri bune, despre care nu se știe sau nu se vorbește. Enumăr aici cîteva, cu titlu de exemplu și fără să insist: a contribuit la repararea unei serii întregi de injustiții și erori comise în perioada zisă „proletcultistă"; a stăruit și a obținut cumpărarea unei viori Stradivarius pentru Ion Voicu; a inițiat și a dus la capăt negocierile cu Editura Salabert pentru recuperarea copyrightului lucrărilor lui George Enescu; a intervenit eficient pentru numeroși oameni de artă ca să le obțină, după caz, pașaportul, o locuință, autorizația de publicare etc.; a reușit să îmbunătățească traiul celor mai de seamă oameni de artă ai țării, convingînd forurile să le fixeze o indemnizație lunară; a jucat un rol important (alături de Țugui) în readucerea lui Arghezi în viața culturală a țării, ca și la revirimentul produs, spre începutul anilor '60, în atitudinea față de marii interbelici osîndiți la exil interior (Blaga, Barbu, Hortensia Papadat-Bengescu ș.a.); a stăruit pentru numirea lui Constantin Silvestri la Direcția Operei de Stat și a lui Ion Marin Sadoveanu la Direcția Teatrului Național etc. Antipatizată de Ceaușești, îndeosebi de savanta analfabetă, Constanța Crăciun și-a încheiat cariera în umilință și resemnare: a fost înlăturată din postul de ministru al Culturii, trasă pe o linie de garaj și, în cele din urmă, sub un pretext oarecare, pensionată anticipat.

Rezultatele obținute de Direcția Teatrelor și de Direcția Muzicii, cele două departamente pe care le-am coordonat între finele anului 1953 și

martie 1957, trebuie evaluate în raport cu contextul epocii. Activități de rutină azi, cum ar fi, de exemplu, organizarea unui turneu peste hotare al unui ansamblu teatral de prim rang, căpătau atunci, în lumina restricțiilor și a rigorilor impuse de dictatură, proporții de eveniment. De aceea mă întorc spre acest trecut scufundat fără nici un triumfalism. Rolul meu pozitiv s-a mărginit adesea la un exercițiu de contorsionism: eschiva, ocolul cu cele mai mici pierderi de substanță, reinterpretarea îndrumărilor într-un spirit liberal, tentative în direcția bună, deși îmi dădeam seama că vor fi stopate înainte de a ajunge la țel, filozofia „pașilor mici". Ceea ce țin să subliniez și mi se pare esențial e că de la un moment înainte derivele s-au accelerat, devenind o politică, o politică precaută, acoperită, spre a nu lăsa loc riscurilor inutile, orientată pragmatic spre ce era realizabil în condițiile date, însă încercînd în mod conștient să extindă limitele posibilului. Fără concesii nu era cu putință, trebuia să trăiești pe altă planetă ca să nu le faci. Ceea ce mi-am făgăduit a fost să le limitez la minimumul necesar. În concret, spre ce obiective mi-am îndreptat atenția? Lăsînd deoparte mărunțișurile, de altfel dispărute din memoria actualizabilă, și sistematizînd ceea ce a rămas viu într-o ordine a zilei de azi, mă voi opri la trei demersuri. Cel dintîi, care mi-a călăuzit realmente activitatea, a constat în mutarea echilibrului strîmb așezat atunci între ideologic și profesional. M-am străduit constant ca, în numirile de directori ai instituțiilor de spectacol, în structura repertoriilor, în promovarea artiștilor de toate genurile, în alegerea propriilor colaboratori să acord preeminență competenței și valorii, în dauna criteriilor de dosar și de familie politică. Era o mică revoluție în raport cu practica uzuală pe-atunci, de aceea am întîmpinat uneori o mare și încăpățînată rezistență. Am realizat totuși, cu sprijinul Constanței Crăciun, al lui Pavel Țugui, al lui Ion Pas și al altora o serie de străpungeri semnificative. Dau cîteva exemple: Ion Marin Sadoveanu a fost numit director al Teatrului Național; Constantin Silvestri la Operă; Ion Dacian la Operetă; Constantin Sincu, un abil regizor și actor din provincie, puțin cunoscut, la Teatrul Tineretului; pentru Ion Manolescu am inventat funcția de consilier artistic, spre a o sprijini pe Elena Deleanu, directoarea destoinică a Teatrului Giulești. Am făcut posibilă o colaborare fructuoasă cu Uniunea Compozitorilor, mai înainte ocolită de funcționarii ministerului, și cu președintele ei, energicul Ion Dumitrescu, un intelectual întrunind în același timp calitatea de excelent manager. În teritoriu, cum era de așteptat, m-am ciocnit nu o dată de opoziții peste care era greu de trecut. Totuși, semnalul dat la București a avut efect, contribuind la profesionalizarea conducerilor în instituțiile de spectacole. Dat fiind însă că numirea unor personalități în fruntea lor

nu dădea în mod automat rezultate, pentru simplul motiv că marii artiști au numai rareori aptitudini manageriale și, chiar dacă s-ar întîmpla să le aibă, nu dispun nici de timpul, nici de priceperea necesare rezolvării problemelor de ordin instituțional, am încercat să le creăm și condiții favorabile exercitării mandatului. Soluția consta în a-i ajuta cu adjuncți capabili și de încredere, nu numai de bună calificare administrativă, ci și dotați cu cunoștințe de specialitate și tact. Un exemplu reușit în acest sens l-a constituit Filarmonica din București, unde, pe lîngă George Georgescu, am instalat un excelent director organizator (Dan Negreanu). În schimb, în alte părți am întîmpinat dificultăți. În orice caz, mi-am bătut mult capul să întăresc conducerile teatrelor și ale instituțiilor muzicale, fiind încredințat că nivelul performanței artistice depinde de responsabilizarea directorilor, de capacitatea și spiritul lor de inițiativă. Știam bine că România dispune de actori excelenți. Cu toate astea, pentru cine nu se lăsa încîntat de ce scriau ziarele și colindase țara, cum o făcusem eu, era evident că în producția de serie ne scăldam în mediocritate. Dincolo de zelul și de competența directorilor, vina pentru această situație revenea în mare măsură regizorilor. Lăsînd deoparte excepțiile onorabile, era clar că mulți aveau o formație incompletă sau autodidactă, că le lipsea spiritul inovator, o informație corectă asupra mișcării teatrale contemporane, o reală exigență critică. M-am străduit să remediez situația printr-un ansamblu de măsuri: organizarea de dezbateri la nivel local, consfătuiri la nivel național, înființarea unui seminar al tinerilor regizori, stăruință în vederea apariției unei publicații de specialitate (revista *Teatru* avea să vadă lumina tiparului în martie 1956), intensificarea schimburilor cu străinătatea (unde aveam acces: cu URSS și celelalte democrații populare). În muzică, unde politizarea atingea prea puțin domeniul instrumentist și simfonic, schimburile aveau un caracter mai viu, iar sala Ateneului, cu fresca acoperită, pentru a nu jigni sensibilitatea republicană a publicului (?!), a fost martora unor concerte de neuitat: marii pianiști ruși Iacov Zac și Sviatoslav Richter, dar și David Oistrah și Yehudi Menuhim în *Dublul concert pentru vioară și orchestră* de Bach sau celebrul dirijor britanic, Sir John Barbirolli ș.a.m.d. O măsură de promovare a calității regizorilor și actorilor dramatici ori lirici, permițînd și o diferențiere corespunzătoare a salarizării (în principiu, prea egalitaristă) a constituit-o introducerea titlurilor onorifice de „artist al poporului", „maestru emerit al artei" și „artist emerit". Măsura, luată cu bune intenții (inspirată de exemplul sovietic), a declanșat însă o gîlceavă imensă, prelungită ani de-a rîndul. După apariția primei liste de laureați am fost literalmente asaltați de nemulțumiți. Considerînd unele proteste întemeiate, am venit cu o a doua listă, reparatorie. În

felul acesta n-am făcut decît să amplificăm scandalul: în afară de revendicările celor ce se considerau nedreptățiți (care argumentau prin comparație: „Dacă X merită, atunci merit și eu"), suportam intervenții în favoarea cîte unuia ori altuia din partea unor fețe simandicoase – miniștri, lideri județeni de partid ori alte notabilități. Rezultatul a fost deteriorarea treptată a criteriilor de departajare și extinderea continuă a numărului de titularizați, încît, pînă la urmă, distincțiile s-au banalizat și au încetat să mai aibă vreo semnificație reală. Urmează latura cea mai vulnerabilă și mai criticată (de partid) a activității mele: nemulțumirea față de repertoriul teatrelor, care răspundea insuficient sarcinii de principal vector ideologic. În primul rînd, mi se reproșa că admit jucarea a prea mulți clasici universali sau a prea multor piese străine în detrimentul dramaturgiei contemporane, îndeosebi a aceleia cu teme de actualitate. Obiecția era neîntemeiată: în realitate, procentul marilor opere clasice era insignifiant, dacă exceptăm marele succes al Municipalului cu *Cîinele grădinarului* de Lope de Vega, piesă extrem de abil construită, fără adîncimi filozofice, de aceea gustată probabil de publicul dornic de amuzament și evadare. Spre a da un singur exemplu: toate eforturile mele de a convinge vreunul dintre regizorii bucureșteni să monteze un Shakespeare s-au soldat cu oferta obscurului regizor N. Massim de a pune în scenă *Cymbeline*, una dintre operele foarte puțin jucate ale marelui Will, și tot fără rezultat au rămas și demersurile în favoarea lui Ibsen și a altora. Noroc de repertoriul rusesc și sovietic, care-i ajuta pe directorii de teatru să-și bifeze cu poziții sigure, necriticabile, programul stagiunilor. Am militat, cu oarecare succes, pentru recuperarea portofoliului clasic al teatrului nostru (*Răzvan și Vidra*, *Apus de soare*, *Vlaicu Vodă*), precum și, sfidînd acuzele de apolitism, piesele de mare succes ale dramaturgiei interbelice (*Titanic vals*, *Omul cu mîrțoaga*). Dramaturgia originală politizată, deci nu *Ultima oră* sau *Steaua fără nume* de M. Sebastian ori *Take, Ianke și Cadîr* a lui Victor Ion Popa, ci piesele celor trei muschetari, M. Davidoglu, A. Baranga și Horia Lovinescu, în realitate patru, precum la Dumas, fiindcă trebuie să le-o alăturăm și pe Lucia Demetrius, erau jucate pretutindeni în țară, profitînd de o favoare pe care altfel n-ar fi meritat-o. Ca să fiu drept, trebuie să recunosc că *Mielul turbat* și *Opinia publică* ale lui Baranga n-au avut nevoie de proptele. Ele s-au impus prin meritul lor propriu de comedii accesibile, de persiflaj și satirizare a urmelor vechi din viața nouă, ceea ce cu siguranță era mai lesne de făcut decît să construiești personaje ilustrînd „eroismul clasei muncitoare", cum încercase Davidoglu, fără să convingă. Trebuie să spun că nu aveam pe atunci nimc împotriva unor opere cu eroi pozitivi. Ceea ce le ceream era doar să fie esteticește reușite. Din păcate, nu era cazul:

producțiile lui Davidoglu, Lucia Demetrius, chiar și *Citadela sfărîmată* a lui Lovinescu miroseau de la o poștă a inautenticitate și simplism; conform vechii distincții a lui Dobrogeanu-Gherea, erau teziste și nu doar tendențioase. Activiștii partidului, cu arma la picior, impuneau totuși teatrelor să le joace, iar teatrele, ca să evite ca respectivii activiști chiar să folosească armele din dotare, le jucau. O limită exista însă: deși subvenționate, teatrele trebuiau să respecte totuși anumite constrîngeri financiare: ele nu puteau organiza spectacole cu sala goală sau numai cu elevi neplătitori ai școlilor profesionale, aduși cu forța. Încît, vrînd-nevrînd, marfa nevandabilă era, pînă la urmă, scoasă din rafturi spre a face loc celei realmente cerute. În cartea sa *Literatura și artele în România comunistă. 1948-1953*, Cristian Vasile citează din memoriile Luciei Sturdza Bulandra două cifre edificatoare: piesa *Cumpăna* a Luciei Demetrius a avut 72 de reprezentații cu 8.461 de spectatori, ceea ce bătrîna artistă și directoare a Municipalului considera un „succes", în vreme ce *Cîinele grădinarului* a rezistat timp de 289 de reprezentații, cu 114.942 de spectatori! Bineînțeles, ca în fotbalul nostru de azi, unde președinții de cluburi aruncă vina înfrîngerii echipelor pe care le patronează pe seama arbitrilor, niciodată a jucătorilor, la fel și autorii dramatici cu spectacole puține ori, și mai rău, cu piese respinse de Margareta Bărbuță ori de diverși secretari literari, veneau indignați la mine să se plîngă. Iar dacă nu le rezolvam rapid (și favorabil) întîmpinările, alergau să mă reclame la Comitetul Central. Unul dintre cei mai redutabili reclamangii s-a dovedit a fi M. Davidoglu. Încărcat de gloria a trei piese compuse și reprezentate încă înainte de venirea mea în minister – *Omul din ceatal*, *Minerii* și *Cetatea de foc* –, Davidoglu protesta mereu că un teatru sau altul din provincie nu-i programează operele ori le joacă prea rar. Ne trezeam ca atare, din cînd în cînd, cu cîte o notificare a Secției de Propagandă privind prezența insuficientă a pieselor lui Davidoglu în repertoriul viu al teatrelor (nu cel de titluri, ci cel de reprezentații și număr de spectatori). Cum însă de unde nu este nici nu poți să iei, activiștii secției erau destul de rezonabili ca să nu insiste. Însă, în același timp, dramaturgul ne tot promitea o piesă nouă, cu tematică angajată – cum altfel? – și, ce e drept, trăgeam de el. Cînd, în fine, ne-a adus ultima sa creație, *Orașul în flăcări*, s-a izbit de refuzul meu și al Margaretei Bărbuță. Amîndurora ni se păruse că faptele evocate – agonia Iașiului în cel de-al doilea război mondial, înainte de asaltul final al trupelor sovietice – sînt prezentate simplist, iar caracterele suferă de un schematism irecuperabil. Pugnace și plin de sine, Davidoglu ne-a apostrofat pentru opacitatea noastră și s-a adresat Comitetului Central. A avut loc acolo o ședință, cu participarea unor critici din afară, care ne-au dat în mare măsură

dreptate. După cîte îmi amintesc, piesa n-a ajuns pe scenă (în orice caz, nu în timpul mandatului meu), deși a fost publicată. Multe buclucuri, dar de cu totul altă natură, am avut cu Camil Petrescu. Îl cunoscusem în 1952, la o ședință a unui așa-zis Comitet pentru comemorarea unui secol de la moartea lui Nicolae Bălcescu. L-am condus spre casă, dar el a preferat să nu se oprească, am continuat deci să ne plimbăm și să vorbim, mai exact el să vorbească și eu să-l ascult, cu o indescriptibilă bucurie, fiindcă era unul dintre scriitorii pe care-i admiram încă de cînd, grație lui Sebastian, îi citisem romanele și eseistica vioaie din *Teze și antiteze*. Am rămas cu Camil în relații apropiate, iar cînd am preluat Direcția Generală a Teatrelor și Instituțiilor Muzicale mi-am propus, între urgențe, să-i valorific opera dramatică. Proiectul s-a dovedit greu de realizat. Camil era foarte mefient, iar amintirea proaspătă a masacrării piesei *Caragiale în vremea lui* într-o ședință prezidată de N. Moraru (1952) nu era menită să aranjeze lucrurile. I-am propus întîi să-i reluăm piesa *Bălcescu*, a cărei reprezentare la Teatrul Național fusese stopată din cauza morții neașteptate a interpretului principal, Mihai Popescu. După multe rugăminți, Camil a acceptat cu două condiții: să organizăm un concurs, deschis atît profesioniștilor, cît și amatorilor, pentru găsirea altui actor potrivit rolului și să ne învoim ca el, Camil, să-și pună în scenă piesa. Ambele condiții creau mari probleme. Concursul părea inutil, de vreme ce interpretul dorit putea fi ales dintre actorii Teatrului Național sau să fie împrumutat de la oricare alt teatru, iar varianta unui amator părea din start imposibilă. De altă parte, admiterea lui Camil ca regizor îi jignea pe ceilalți directori de scenă ai Naționalului (îndeosebi Sică Alexandrescu era furibund) și crea un precedent periculos. Cu greu am reușit să-l conving pe Camil să renunțe la pretenția de a-și fi propriul regizor. Cum însă ținea morțiș la concursul pentru rolul principal, m-am hotărît, contrar recomandărilor tuturor, să-i fac pe plac. Aveam să-mi mușc degetele: faimosul concurs a fost o mascaradă și s-a încheiat în coadă de pește. Printre înscriși nu se număra decît un singur actor profesionist (dacă nu mă înșel, era vorba de Ludovic Antal); în schimb, și-au încercat șansa cîțiva amatori, care de care mai lamentabil. Așezat în banca a doua ori a treia a sălii, Camil intervenea tot timpul, punînd întrebări care-i intimidau pe concurenți, oricum fîstîciți, ori comenta pentru mine, cu două-trei rînduri mai în spate, și pentru alți asistenți din teatru (între care și Sică Alexandrescu), dicția, gesticulația ori stilul amărîților ce se perindau pe scenă. Un supliciu. Cînd spectacolul luă sfîrșit, de altfel destul de repede, m-am precipitat spre Camil, bănuind că e iritat și nemulțumit. Dimpotrivă, l-am găsit vesel, frecîndu-și mîinile: „Ți-am spus eu că *Bălcescu* nu poate fi reluat. Nu m-ai crezut, ai

vrut o dovadă… Ei bine, o ai!”. Am tăcut, desigur. Puteam oare spune ceva? M-am străduit în continuare să obțin punerea în scenă a uneia dintre piesele lui mai vechi, însă m-am ciocnit de rezistența regizorilor: nimeni nu voia să colaboreze cu el, știindu-l capricios, cîrcotaș, atît de vanitos, încît nu admitea nici o opinie diferită de a sa. Apoi am întîmpinat greutăți cu alegerea textelor: *Jocului ielelor*, la care m-am oprit inițial, i s-au adus obiecții de la Secție referitoare la perspectiva asupra socialismului, sugerată în episoadele de final. M-am hotărît atunci pentru *Suflete tari*, pentru realizarea căreia am apelat la un regizor din provincie, la Constantin Sincu, ulterior ajuns director la Teatrul Tineretului. Odată spartă gheața, mă gîndeam la un spectacol cu *Act venețian*. Proiectul a căzut din cauza mutării mele fulgerătoare de la Direcția Generală a Teatrelor la Direcția Generală a Editurilor, survenită în martie 1957, și a morții lui Camil Petrescu în mai, același an.

Cînd i-am avansat Constanței Crăciun propunerea pe care mi-o făcuseră Sică Alexandrescu și W. Siegfried, de a se accepta participarea Teatrului Național la Festivalul Internațional al Teatrelor de la Paris, din mai 1956, abia dacă-mi puteam reține scepticismul.

D.C.-E.: *Dacă nu mă înșel, aceasta a fost pentru dumneavoastră a doua acțiune culturală de interacțiune instituțională cu „putredele” societăți occidentale. Prima a fost ogranizarea Festivalul Internațional al Tineretului, ținut totuși pe teren propriu (cu realizări impresionante în context, dar și cu potemkiniada de rigoare). Acum urma să jucați în deplasare, odată aprobarea obținută.*

P.C.: Mi se părea foarte improbabilă aprobarea unui asemenea proiect, de vreme ce regimul se izolase de Occident și refuza propriilor cetățeni vizele de ieșire din țară, în scop turistic, din teama de a nu îngroșa cu noi recruți rîndurile diasporei românești. Cum însă pariasem totdeauna pe inițiativă și străpungere, nu pe defensivă și apatie, am înaintat propunerea. Dar iată că, spre surprinderea mea, spre surprinderea tuturor, conducerea partidului a căzut de acord. Acționase „în spiritul Genevei”, voind, desigur, o lovitură de imagine. Indiferent de motivație, apăruse însă marea șansă de a ieși peste hotare cu o formație teatrală reprezentativă, de a relua contactul cu lumea căreia îi aparțineam prin afinități intelectuale și de a ne revedea compatrioții de care ne îndepărtase vitregia istoriei. Pregătirile au început imediat, într-o atmosferă de emulație și entuziasm. Prima problemă rezolvată a fost cea a pieselor ce urmau să fie prezentate la Paris. Alegerea părea ușoară: *Scrisoarea pierdută* – fiindcă era un spectacol clasic, jucat de o pleiadă de actori excepționali,

în montarea realistă și literală a lui Sică Alexandrescu, care, dacă nu satisfăcea apetitul de noutate al celor rafinați, oferea în schimb publicului mare trei ceasuri de petrecere, de rîs sănătos; și *Ultima oră*, în regia lui Moni Ghelerter, piesă care reușea, cu o vioiciune stilistică pariziană, să combine o agreabilă comedie de moravuri cu o intrigă ingenioasă, bogată în răsturnări de situație. Dezavantajul acestor piese era că nu cuprindeau în distribuție pe toți actorii de prim rang ai Naționalului; rămîneau astfel în afară Ion Manolescu, Gh. Storin, Aura Buzescu, G. Calboreanu, Maria Filotti, Marieta Sadova. Însă oricare altă formulă la care ne-am fi oprit ar fi avut același neajuns. Am propus atunci să-i includem totuși în delegație și pe marii actori fără rol, ceea ce s-a aprobat. O obiecție de altă natură avea să facă Manolescu. M-a vizitat într-o dimineață ca să protesteze, în felul său politicos, dar tranșant, împotriva trimiterii la Paris a *Scrisorii pierdute*, întrucît piesa ar furniza străinilor o imagine falsă, denigratoare, asupra societății românești. Era vechea teză a lui N. Davidescu despre Caragiale ca „ultim ocupant fanariot". Aveam o deosebită stimă pentru Manolescu, de aceea m-am și străduit, cu răbdare, să-l conving că greșește. M-a ascultat fără nici o tresărire, după care m-a întrebat dacă m-ar deranja ca el să expună problema și conducerii superioare. L-am asigurat că n-am nimic împotrivă. Bătrînul actor a încercat să ajungă „sus" prin Petru Groza, însă demersul a rămas fără rezultat. Înaintea plecării s-a mai produs un incident: Comisia de Vize și Pașapoarte a refuzat plecarea Elvirei Godeanu, care o interpreta pe Zoe Trahanache și o făcea magistral. M-am zbătut în fel și chip să obțin revocarea acestei dispoziții, bătînd la toate ușile la care aveam acces și explicînd pe cît mă pricepeam de bine că lipsa unei actrițe principale riscă să ne compromită turneul. Am întîmpinat peste tot o rezistență surdă, dar tenace; ceea ce mă irita mai ales era lipsa motivației, nici un factor de răspundere nu ne sugera despre ce e vorba. Misterul, cel puțin pentru mine, persistă pînă azi (dacă nu dau crezare zvonului care a circulat în epocă, anume că Elvira Godeanu ar fi fost împiedicată să facă deplasarea din cauză că ar fi avut, la un moment dat, o relație intimă cu Gheorghiu-Dej). În orice caz, am avut norocul să ne descurcăm, fără a pune în primejdie prezența noastră la Paris, grație ideii lui Sică de a o înlocui în ultimul ceas (cu numai două zile înainte de a ne sui în tren) pe Elvira Godeanu cu Cella Dima, o actriță inteligentă și talentată, care s-a încadrat excelent rolului. Trec peste detalii. Le-am dat cu alt prilej (o conferință la Teatrul Național, în martie 2008) și nu cred că e cazul să revin aici. Țin doar să fac trei observații. Prima încearcă să descifreze cauza succesului de critică repurtat de turneul nostru. Desigur, spectacolele s-au desfășurat într-un ambient emoțional stimulativ și la

un nivel neobișnuit de mobilizare a tuturor resurselor actoricești, ceea ce nu putea decît să impulsioneze performanța. La premieră, momentul ridicării cortinei a fost de neuitat. După o tăcere a uimirii și a așteptării de cîteva secunde, ce vor fi părut interpreților de nesfîrșit, au izbucnit parcă furios, parcă pasional, ropote de aplauze. Publicul, alcătuit în mare parte din români exilați, s-a ridicat în picioare și a ovaționat minute în șir. Cînd, în fine, spectacolul s-a putut urni din loc, actorii s-au dezlănțuit cu o vervă joculatorie cuceritoare. Vreme de două ore și jumătate sala a fost ținută sub vrajă. Și pentru mine, care văzusem de multe ori *Scrisoarea* și îi cunoșteam fiecare replică, piesa lui Caragiale în versiunea ei scenică din Paris (în care Manolescu și Calboreanu au participat în figurație!) mi-a părut mai inteligentă, mai bogată tipologic, mai plină de haz decît oricînd. Însă, judecînd la rece și a posteriori, ne putem întreba totuși de ce presa franceză, cea generală și cea de specialitate, au receptat reprezentația nu numai fără morozitate (așa cum, ca să fiu sincer, mă așteptam), ci chiar cu o reală simpatie, nu contrafăcută și nu condescendentă. Sigur, sub raport actoricesc, străinii, deși nu ne înțelegeau limba, și-au dat seama că au efectiv în față niște monștri sacri. Totuși, partitura dramatică, fie și genială, se ancora în altă epocă, iar montarea n-avea nimic extraordinar. Paradoxal, dar tocmai această atmosferă retro, realizată cu o mare măiestrie, a fost la originea succesului parizian. Aflați în pragul unor schimbări revoluționare de repertoriu și mizanscenă (tocmai începea să fie jucat Eugen Ionescu), francezii au aplaudat cu entuziasm o trupă care le restituia, într-un stil sclipitor și de bun-gust, propriul realism bulevardier interbelic, clasicizat cu trecerea timpului. În delectarea cu spectacolul nostru ei și-au regăsit propria copilărie depășită, devenită istorie. A doua mea observație se referă la ecoul turneului Naționalului în mediul diasporei românești. Vreau să dezvălui, ceea ce nu se știa pînă acum, că, odată ajunși la Paris, am fost informați (cum se spune azi, „din surse") de intenția unui grup de exilați de a organiza o manifestare împotriva regimului din România, chiar la prima reprezentație de la Sarah Bernhardt. Foarte îngrijorați de zvonul care le ajunsese la urechi, Sică Alexandrescu și Ion Manolescu au hotărît s-o informeze pe Elvira Popescu, pe-atunci regină neîncoronată a scenei pariziene, cerîndu-i sprijinul în dejucarea tentativei de perturbare a spectacolelor Naționalului. M-au rugat să-i însoțesc, ceea ce am și făcut. Ne-am dus s-o vedem într-o piesă de André Roussin, unde juca rolul principal. Era la ora aceea o femeie trecută de prima tinerețe, dar nostimă foc, de un temperament vulcanic, vorbind o franceză cu un puternic accent valah. Publicul o îndrăgea enorm și am avut ocazia să ne convingem: la simpla ei apariție pe scenă, toată lumea s-a ridicat în picioare,

iar aplauzele n-au mai contenit. Ne-a primit după spectacol în cabină, cu simplitate și căldură. S-a pupat cu Manolescu și cu Sică, i-a amețit cu întrebările despre ce mai e pe-acasă, de fapt, fără a aștepta răspuns, ne-a livrat la iuțeală cîteva bîrfe, ne-a spus că pentru francezi ea este „notre Elvire", iar pentru români „Popeasca" și, firește, a acceptat imediat să ia contact cu șefii emigrației. Nu părea prea impresionată de proiectul care li se atribuia: „N-au ei inimă să facă asta!". Se pare că, într-adevăr, în zilele următoare, compatrioata noastră a conferit cu principalele personalități ale diasporei. Nu știu dacă ei îi revine meritul de a fi dezamorsat tentativa de scandal ori dacă șefii emigrației au renunțat la manifestarea prezumtivă fiindcă și-au dat seama că trupa Naționalului reprezenta cultura românească, și nu regimul comunist. Oricum, spectacolele s-au desfășurat fără probleme, iar spectatorii au rîs cu poftă, dar au și lăcrimat, răscoliți de amintiri și nostalgii. A treia observație are un caracter personal. Expediția pariziană mi-a întărit încrederea în efectele pozitive ale unei purtări civilizate cu oamenii, fără a-i brusca și fără a-i suspecta. În pofida presiunilor exercitate asupră-mi, spre exemplu, de reprezentanta Secției de Propagandă a CC al PCR, care ne însoțea delegația și-mi șoptea tot timpul că trebuie să luăm „măsuri" pentru a stîrpi dezordinea (între repetiții, actorii umblau hai-hui prin Paris), preconizînd ședințe de îndrumare și rapel a catehismului partinic, n-am schițat nici un gest în acest sens. Ar fi fost de altfel absolut ridicol să încerc a impune restricții sau a îmbuiba capul oamenilor cu lozinci, atîta vreme cît oricine putea să-și ia foarte lesne tălpășița dacă o dorea. Spre șansa mea, n-a făcut-o nimeni. Dar ar fi fost suficient ca o singură persoană să fi „ales libertatea" pentru ca întregul succes al turneului să fie umbrit în ochii conducerii (așa cum avea să se întîmple un an mai tîrziu, cînd colectivul Naționalului, tot sub conducerea mea, a participat cu *Bădăranii* la un fesival Goldoni, la Veneția, iar una dintre actrițe ne-a abandonat, din fericire, după reprezentație). În altă ordine de idei, călătoria la Paris, cea dintîi efectuată în Vest, a însemnat pentru mine foarte mult. Dincolo de întîlnirea cu monumentele, de flanarea pe marile bulevarde ale „orașului luminilor", de explorarea, fie și sumară, a Luvrului, am avut mult rîvnitul prilej de a intra prin librării și de a lua măcar pulsul aparițiilor editoriale de care de ani de zile nu mai aveam habar. Am fost fascinat de mulțimea cărților, varietatea temelor, prezentarea grafică și am măsurat cu amărăciune distanța la care ne găseam. La Olympia am ascultat-o pe Edith Piaf, o femeie mărunțică, strivită parcă de spațiul uriaș al scenei, dar care, cînd începea să cînte, făcea ca totul să dispară de jur împrejur, să rămînă parcă în marea sală tixită de public doar o voce, vocea ei puțin graseiată, cu modulări melancolice, de o fremătătoare

intensitate. O altă experiență memorabilă a constituit-o un spectacol cu *Scaunele* lui Eugen Ionescu, în micuțul teatru La Huchette. Piesa m-a frapat prin structura ei avangardistă și parabolică, însă trebuie să mărturisesc că nu găseam la ora aceea suficiente repere în cultura mea teatrală pentru a o savura. Regizorii Naționalului, toți trei prezenți, nu păreau nici ei compatibili. Ba chiar Alexandru Finți a părăsit demonstrativ sala încă înainte de pauză. Tulburat de spectacol, am intuit că e vorba de o miză estetică nouă, a cărei semificație deplină aveam s-o percep puțin mai tîrziu. În orice caz, revenind în țară și făcînd bilanțul a ceea ce văzusem, am conștientizat încă mai mult decît înainte faptul că izolarea în care trăiam prin ruperea de Occident și orientarea exclusivă către Răsărit e de foarte rău augur pentru dezvoltarea culturii noastre. Și încă ceva: libertatea întrezărită, fără îndrumări și planuri de măsuri, fără activiști care să ne controleze, fără ședințe de muștruluială, fără cenzură, fără ideologie de porunceală, mi-a activat considerabil întrebările și îndoielile.

Sub aspect pur profesional, ca funcționar superior în Ministerul Culturii, dacă las deoparte perplexitățile și frămîntările în care m-a aruncat faimoasa scrisoare secretă a lui Hrușciov despre crimele lui Stalin, prezentată delegaților la Congresul al XX-lea al PCUS (de care va fi vorba mai departe), perioada imediat următoare turneului de la Paris a însemnat pentru mine un apogeu de carieră. Îmi stăpîneam bine moșia, cunoșteam dosarele, avusesem niște succese palpabile, mă bucuram – cum se spune – de o presă bună. Oamenii de artă pe care-i păstoream țineau la mine, înțelegînd că, în condițiile date, făceam ce era posibil pentru dezvoltarea teatrului și muzicii românești. Șefii mei direcți, Constanța Crăciun și Ion Pas, îmi dădeau semne de apreciere, iar secția de Propagandă a CC-ului, cu care mă încăierasem deseori, părea, probabil sub influența mișcărilor seismice din lumea comunistă, să-și fi atenuat cîte ceva din obișnuita-i cîrteală.

D.C.-E.: *Un moment bun pentru dumneavoastră, cel de atunci, dragă domnule Profesor, într-un peisaj socio-profesional mai puțin rigid.*

P.C.: Ei bine, tocmai în atmosfera aceasta lipsită de încrîncenare, senină, de pseudo-normalitate, a survenit debarcarea mea din conducerea Direcției Generale. Lucrurile s-au desfășurat fulgerător și fără preliminarii, încît pare că n-a fost vorba de o mișcare planificată, ci mai curînd de una conjuncturală, decisă pe moment. Dar din ce pricină? Ce anume intervenise spre a determina brusca mea trecere de la Direcția Generală a Teatrelor și Instituțiilor Muzicale la Direcția Generală a

Editurilor? Și de ce atîta grabă? N-am o explicație convingătoare nici azi, sînt redus la ipoteze, iar una dintre ele – cum se va vedea – are un caracter vodevilistic. Dacă n-ar fi fost deja consemnată în scris și publicată de cineva care declară a fi fost martor involuntar la luarea hotărîrii ce mă privea, nici n-aș aminti-o. Dar iată cum s-au petrecut lucrurile. Pe la începutul lunii martie 1957, cînd zăpezile se topeau, apa picura din streșini, iar soarele devenise mîngîietor și șăgalnic, căci primăvara sosise punctual la *rendez-vous*, tocmai mă pregăteam să plec spre Sinaia cu automobilul pus la dispoziția mea, ca să asist la un seminar al tinerilor regizori. Îl inițiasem, cu sprijinul lui George Dem. Loghin și Mihai Raicu, în scopul emulării și încurajării celor de la care puteam spera într-o înnoire a direcției de scenă, cheie de boltă a scoaterii teatrului nostru din înțepenire și rugină. Șoferul mă aștepta deja la poartă, cînd a sunat telefonul. Era secretara Constanței Crăciun, care mă invita ca, înainte să pornesc, să trec s-o văd la minister. Ceea ce am și făcut. Constanța, binedispusă, voia să afle cam ce urma să dezbatem la seminarul din Sinaia, întrucît n-avusese timp să se informeze pînă atunci. Am pus-o în temă. M-a ascultat atentă, a găsit că inițiativa e bine-venită, m-a sfătuit să asist nu numai la deschidere, ci să rămîn pînă la sfîrșitul seminarului, mi-a urat succes și drum bun. Am hotărît atunci să trec și pe la cabinetul lui Pas, deși el știa despre ce e vorba. M-a primit amical, ca de obicei, și ca unul care mă cunoștea din copilărie (era un vechi prieten al tatălui meu), mi-a atras părintește atenția, cum o făcea adesea, să n-o iau razna: ca fost social-democrat, care prin 1936-1937 scrisese un articol incendiar împotriva lui Stalin, se temea și de umbra lui; căuta, de aceea, să se asigure că nu voi sări calul. L-am liniștit – ca totdeauna – și i-am amintit de ședința programată cîteva zile mai tîrziu cu conducerea Teatrului Național pentru pregătirea unei deplasări hotărîte de forurile superioare la Festivalul Goldoni de la Veneția. În jurul orei 9 dimineața am plecat, drumul a decurs fără incidente, șoseaua era vidă, în jurul orelor 11 am ajuns și am început ședința. Ce s-a discutat îmi aduc aminte vag. De altfel, nici nu contează în contextul de față. Am luat cu toții masa, apoi ne-am reîntors în ședință. Cam pe la ora 16, ușa se deschide și – surpriză! – apare Macovescu, oaspete absolut neașteptat. Își cere scuze pentru deranj și mă roagă să suspend ședința: avea ceva să-mi spună. „Urgent?” „Foarte urgent!” Îmi cer eu însumi iertare și îl însoțesc pe coridor. „Ce naiba se întîmplă cu tine?” Macovescu, grav, măsurîndu-și cuvintele: „Cu mine, nimic. Cu tine însă se întîmplă ceva. De fapt, s-a și întîmplat. Dragă Paul, îmi pare rău că tocmai eu trebuie să te anunț, însă Constanța m-a trimis să-ți spun că acum aproximativ trei ore ai fost schimbat de la Arte la Edituri. Același rang, același

salariu… A vrut să vin imediat la tine, ca nu cumva să afli vestea de la cine știe cine, înainte să ți-o spunem noi”. Am rămas buimăcit. Îmi părea rău că plecam dintr-o muncă în care mă rodasem, avusem succese, îmi plăcea. În plus, mă temeam de Edituri: acolo erau mereu probleme, controlul Secției era apăsător, te împiedicai de cenzură la fiecare pas. Ceea ce însă mă indigna era purtarea șefilor. Luaseră măsura fără să mă întrebe cineva dacă sînt ori nu de acord, mă trataseră ca pe un sclav de care stăpînii dispun discreționar. Uluitor era că în dimineața acelei zile, nici Constanța, nici Pas nu păruseră să aibă habar de schimbarea ce urma să se producă doar cîteva ore mai tîrziu. Se trecuse probabil peste ei, nu încăpea nici o îndoială, hotărîrea fusese luată la Comitetul Central, dar de cine și din ce motiv? Pe drumul de întoarcere spre București am discutat și rediscutat chestiunea cu Macovescu. Părerea lui era că s-ar fi ivit o problemă urgentă în sectorul editorial, poate în legătură cu discuțiile purtate cu Uniunea Scriitorilor în vederea legiferării drepturilor de autor, care era atunci pe ordinea de zi. Dar, desigur, nici el nu-și putea explica de ce nu se întîrziase o zi sau două spre a fi consultat, de ce decizia fusese luată, după toate probabilitățile, fără a-i înștiința măcar pe miniștrii de resort. Ce putea motiva o asemenea precipitare? Ce ardea, dacă ceva ardea? Ajunși la București, ne-am oprit la Casa Scînteii, era în drum. M-am repezit la cabinetul Constanței. N-avea chef de vorbă, buna dispoziție de dimineață dispăruse, avea o figură posomorîtă, ochi cețoși. „Paul, nu-ți face griji. Schimbarea nu e o degradare, dimpotrivă, este o recunoaștere a meritelor tale. Crede-mă, n-am avut ce face [era un fel de a-mi transmite că hotărîrea mutării nu-i aparținea, că fusese pusă în fața unui fapt împlinit, pe care îl asumase, conform disciplinei de partid]. De altfel, am încredere că în noul loc de muncă vei obține rezultate bune. Tu știi cîte necazuri avem cu editurile.” Știam, cunoșteam aceste necazuri, dar ce voiam eu să aflu era cu totul altceva: cine-i dăduse dispoziția? De ce atîta grabă? De ce transferul se petrecuse în timpul celor cîtorva ore de absență din București? De ce nu se vorbise cu mine înainte, de ce se comportaseră ca niște stăpîni de sclavi? Mi-am dat seama că nici Constanța nu știe totul, iar ce și cît știe nu voia sau nu avea voie să-mi comunice. În zilele următoare l-am descusut pe Pas, pe alți colegi, am discutat cu Lăzărescu, adjunctul directorului general de la Edituri, nimeni nu cunoștea dedesubturile afacerii. Neavînd încotro, m-am resemnat cu jumătățile sau sferturile de adevăr și, într-o dispoziție sumbră, fără chef, mi-am preluat funcția de director general. Despre asta va mai veni vorba. Acum vreau să mă opresc asupra unei versiuni a mutării mele pe care o dă într-un volum memorialistic din anii ’70 Aurel Baranga. El povestește că, aflîndu-se

cîndva, prin martie 1957, în casa unui demnitar identificat prin inițialele A.B. (desigur, Alexandru Bârlădeanu), a auzit-o pe soția acestuia, Marcela Rusu (care avea peste un timp să devină soția lui Baranga) vorbind în termeni elogioși de directorul general al teatrelor, denumit P.C. În acel moment, A.B. s-a sculat furios (gelozie?), a apucat telefonul și, fără a se sinchisi de anturaj, l-ar fi sunat pe un anume M.C. (Miron Constantinescu), imputîndu-i că, în pofida cererii sale anterioare, nu l-ar fi scos „încă" pe P.C. de la Direcția Generală a Teatrelor. Drept care – povestește Baranga – n-a fost surprins să întîlnească pe culoarele Casei Scînteii, peste cîteva zile, un P.C. nedumerit și deprimat: M.C. își ținuse de astă dată promisiunea. Versiunea lui Baranga e plauzibilă. Este și adevărată? N-am cum verifica. Morala fabulei e, în orice caz, că soarta unui înalt funcționar, competent și apreciat, atîrna pe-atunci de hatîrul vreunui mare șef. El putea decide, în pofida interesului public, peste capul celor îndrituiți, fără a-și motiva decizia și fără a cunoaște părerea împricinatului. Existau, fără îndoială, în vremea pe care o evoc abuzuri mult mai rele și mai dureroase. Dar ca totdeauna, avem tendința de a ne indigna de ceea ce ne lovește nemijlocit mai mult decît se cuvine. Această tendință o aveam și eu.

14

Ecoul devastator al Congresului al XX-lea al PCUS. Intermezzo boem. Frămîntări de cuget. Cu Miron Constantinescu la Cluj. Destalinizarea trucată. Procesele-spectacol: Alexandru Jar și Mihai Andricu

D.C.-E.: *Situația e curioasă, dacă o vedem din afară și de la o anumită distanță. Fiindcă majoritatea oamenilor din sistem ar fi fost probabil fericiți să dețină asemenea poziții, să fie funcționari superiori, directori, „șefi" peste ceva: mai ales că, regimul fiind etatist și centralizat, ponderea acestor funcții nu era de neglijat.*

Pe de altă parte, după cum s-a văzut din mai multe exemple și scene pe care le-ați evocat, Partidul știa să dea fiecărui membru (pe orice treaptă ar fi fost el) sentimentul că autonomia lui profesional-decizională e una relativă. Că poate fi, cum spuneați, „un pion mutat de colo colo, de la teatre la edituri și de la edituri la cinematografie". Chiar și în condițiile de ușor dezgheț de după moartea lui Stalin.

P.C.: Judecînd retrospectiv, pot afirma că lucrul cel mai de seamă care mi s-a întîmplat în 1956 nu a fost turneul Teatrului Național la Paris, nici întîlnirea cu un oraș superb – expresie sintetică și revelatoare a civilizației occidentale. Evenimentul crucial pentru mine l-a constituit faimoasa scrisoare despre crimele lui Stalin, prezentată de Hrușciov într-o ședință secretă a Congresului al XX-lea al PCUS. Liderul sovietic și-a citit scrisoarea în fața unei asistențe pur și simplu năucite de cele aflate, compusă din congresiști și delegații ale partidelor comuniste din toată lumea, în seara de 24 februarie. Lumea a luat însă cunoștință de text – împrumut informația de la François Furet – abia la 4 iunie, cînd Departamentul de Stat al SUA a dat publicității o copie neoficială. Comuniștii polonezi au fost primii în Europa de Est (și aveau să rămînă multă vreme singurii) care au avut curajul să-l facă la rîndu-le cunoscut. La noi, unde confidențialitatea materialului a fost păstrată cu grijă, au circulat însă, în mod clandestin, copii, iar una dintre ele mi-a parvenit

prin august-septembrie, la cîteva luni după voiajul în Franța. Pentru mine, ca și pentru mulți, mulți alții, efectul a fost devastator. Și nu e de mirare. Trecuseră doar trei ani de la funeraliile lui Stalin, slăvit atunci cu ditirambe nemaiîntîlnite în lumea modernă și iată-l devenind o ființă diabolică, un personaj nu doar sinistru, ci și incompetent și fanfaron, căruia pînă și gloria militară îi era refuzată. În sprijinul demitizării tiranului acum execrat, Hrușciov nu făcea teorie, ci furniza o lungă serie de exemple. Faptele citate, avînd ca numitor comun o suspiciune paranoidă, cinismul celui ce se știe atotputernic, utilizarea ca instrumente de guvernămînt a minciunii și a terorii, se înșirau într-o expunere condusă de patosul indignării, care dădea senzația sincerității. Vorbitorul avusese grijă să exonereze de responsabilitatea crimelor comise în cei 40 de ani de regim sovietic pe colegii săi din Biroul Politic. Evitase, de asemenea, orice punere în chestiune a ideologiei comuniste, a Revoluției din Octombrie, a învățăturilor și rolului marelui Lenin. Toată vina monstruoaselor fărădelegi îi revenea, în întregime, lui Stalin, iar săvîrșirea lor se explica prin „cultul personalității" și supremația poliției politice. Nu încape îndoială că Hrușciov n-a anticipat nici pe departe extraordinarele repercusiuni ale dezvăluirilor sale, nu și-a dat seama că deschide o veritabilă „cutie a Pandorei". Liderii țărilor-satelit socialiste, care-l ascultaseră stupefiați, vor fi simțit probabil că pămîntul le fuge de sub picioare; îl luaseră pe Stalin drept model, îi supralicitaseră rolul, făcuseră tot ce li se ceruse: canale, procese, îl sictiriseră pe Tito, se pretaseră industrializării forțate, aruncaseră în temniță elitele intelectuale – cum aveau să se explice acum în fața propriilor popoare? Pe toate meridianele existau milioane de oameni pentru care scrisoarea secretă decredibilizase comunismul ca ideologie a emancipării, punînd astfel capăt visului revoluționar. Criticile severe pronunțate de atîția fideli ori simpatizanți dezamăgiți, de la Boris Souvarine la Panait Istrati, de la André Gide la Ignazio Silone se vedeau confirmate cu vîrf și îndesat. Și nici eu – vorba lui Woody Allen – nu mă simțeam prea bine! Am citit textul cu consternare, unele lucruri le știam, altele le bănuiam, ansamblul lor m-a copleșit. Deci asta era Ideea încarnată: un conducător abuziv și crud, de un pragmatism fără scrupule, în stare să-și omoare cei mai devotați tovarăși de luptă, dispus să manipuleze și să ordone tortura, dar părînd să suporte cu modestie extazul admirativ al maselor (culmea, în mare parte autentic, nu comandat!). Acesta fusese liderul nediscutat, infailibil, geniu între genii, nemuritor pînă la proba contrarie (care survenise totuși, surprinzător, cînd n-o aștepta nimeni). Întrebarea fundamentală la care textul lui Hrușciov nici nu încerca să schițeze un răspuns era: cum a fost cu putință? Cum a fost posibilă înlocuirea conducerii colegiale a partidului

bolșevicilor, care se mîndrea cu „democrația sa internă", prin tirania unui singur om? Cum s-a ajuns ca dictatura proletariatului să devină o dictatură „asupra" proletariatului, ca, în exercițiul guvernării, partidul să se substituie poporului, Comitetul Central să se substituie partidului și un unic conducător, adulat ca o figură sacră, să se substituie Comitetului Central? De ce nu funcționaseră faimoasele pîrghii ale promovării și ale limitării puterilor: munca colectivă, critica și autocritica? Acestor întrebări li se adăugau altele, de caracter personal. Cum rămînea cu mine? În ce fel mă afecta cutremurul produs în lumea comunistă? Puteam continua ca membru de partid?

Starea mea de spirit din ultimii doi ani, de echilibru precar, ezitînd între interogații neduse la capăt și justificări conjuncturale, ar fi dăinuit probabil cine știe cît, în condițiile agitației cotidiene din minister, care nu mă lăsa nici să respir. Pe deasupra, împins de un soi de euforie a trăirii, ajunsesem să-mi consum timpul liber, aproape seară de seară, în concerte și spectacole, continuate apoi prin descinderi la singurul restaurant titrat din București, la Athénée Palace, în compania unor actori, muzicieni ori scriitori. În aceste condiții, nici nu prea aveam cînd să meditez. Nu mă plîngeam, dimpotrivă, ca să fiu onest, trebuie să spun că savuram această viață de mondenitate relativă – o revanșă pentru marginalizarea, austeritatea și sărăcia în care-mi trăisem adolescența și primii ani postbelici. De-abia dacă-mi mai rămînea răgazul să răsfoiesc revistele culturale și să-mi arunc ochii pe notele mele de curs în ajunul lecțiilor de la Facultate. În aceeași vreme resimțeam însă confuz o anumită stinghereală, remușcarea parcă de a mă lăsa posedat de o existență superficială, măcinată de mărunțișuri și derizoriu. Citeam mai puțin decît oricînd altădată și-mi dădeam seama că în felul acesta handicapul față de colegii care-și consacrau toată energia studiului creștea substanțial. De fapt, mă zbuciumam între tendințe contradictorii, adînc ancorate în firea mea, definită prin bigamia de care vorbește Poetul: „Zwei Seelen wohnen, ach!, in meiner Brust". Nu reușeam să aleg între pofta senzuală a descătușării energiilor de prea mult timp aflate sub obroc și disconfortul de a nu-mi exercita spiritul cu obiecte vrednice de el. Alunecam astfel la vale, ca de pe un tobogan, dus de inerția cotidianului. Îmi trebuia un șoc ca să mă trezească și să-mi permită să reiau controlul. Acest șoc l-a constituit scrisoarea secretă a lui Hrușciov. Desigur, ea îmi interpela, în primul rînd, angajamentul intelectual și moral, dar trezirea din „somnul dogmatic" s-a răsfrînt asupra întregului fel în care-mi construisem viața. De aceea am resimțit atunci nevoia imperioasă a unui examen de conștiință. Și s-a întîmplat că în vara aceea mi-am petrecut vacanța într-o vilă a mătușii soției mele (pe care, după

cîțiva ani, aveam s-o moștenim) situată în comuna Izvoare, mai jos de Cheia, pe Valea Teleajenului. Acolo, în tihna singurătății, sub cerul încins al zilelor de vară, între plopii cu neastîmpărul lor foșnitor și bătrînul cireș negru secular din dosul casei, de unde privirea panorama în depărtare Munții Ciucașului, am încercat să mă explic cu mine însumi. Nu mi-a fost ușor. În orice caz, s-a declanșat atunci un proces de limpezire, care avea să dureze încă o bună bucată de vreme. Nu pot pretinde că eram inocent, despre unele dintre faptele relatate de Hrușciov știam cîte ceva, pe altele le consideram născociri ale dușmanilor lui octombrie 1917. În orice caz, nu reflectasem pînă atunci la ele, mai ales, nu le sesizasem încrengătura și implicațiile. Mi-era proaspătă discuția avută la Congresul Comsomolului cu delegația italiană: de fapt, atunci încercasem pentru prima dată jena de a lua act de dedesubtul dubios al unor realități, cu care eram atît de familiarizat, încît pur și simplu nu le mai conștientizam, treceam pe lîngă ele fără să le văd. Documentul asupra crimelor lui Stalin a avut darul să-mi coaguleze într-un sens mulțimea întrebărilor, mai mult ori mai puțin eretice, ce mă tulburaseră în ultimii ani. Va fi avut loc atunci un „salt calitativ", cum spun marxiștii, ori, în termenii logicii popperiene, se ajunsese la „masa critică" indispensabilă unei cotituri radicale a gîndirii? Confruntîndu-mi experiența de militant și pe cea de înalt funcționar al aparatului de stat cu raportul lui Hrușciov, mi-a devenit dintr-odată clară condiția de posibilitate a dictaturii bolșevice: dincolo de evenimentele care i-au favorizat instaurarea (dezastrul unui război pierdut, decredibilizarea autocrației țariste în rîndul maselor populare, interesul militariștilor germani de a-l expedia în Rusia pe Lenin în faimosul vagon sigilat etc.), instalarea la putere a comuniștilor, îndeosebi menținerea lor, în pofida unor greutăți aparent insurmontabile (războiul civil, foametea, intervențiile unor forțe străine susținute de puterile occidentale etc.) se explică, în primul rînd, prin structura așa-zisului „partid de tip nou" inventat de Lenin și a tipului de stat croit de Revoluția din Octombrie. Partidul bolșevicilor nu avea multe în comun cu partidele social-democrate dezvoltate în Europa înaintea primului război mondial (desigur, în afara apartenenței comune la marxism). Lenin i-a făcut teoria în lucrarea-manifest *Ce-i de făcut?* (1902), completată ulterior, pe parcursul aprigelor dezbateri ideologice din perioada pregătirii și a izbucnirii Revoluției din Octombrie. În viziunea sa, partidul trebuia să fie o forță de avangardă, care să inoculeze conștiința revoluționară maselor muncitoare; să pună pe primul plan cucerirea puterii și radicalizarea luptei de clasă, admițînd dictatura proletariatului drept o etapă îndelungată a evoluției sociale (îndeosebi în condițiile construirii socialismului într-o singură țară), și nu ca un simplu episod

tranzitoriu; să se organizeze ca structură ierarhică, pe baza centralismului democratic, care presupune obediența absolută a organelor inferioare față de cele superioare, în scopul eliminării fracțiunilor, a realizării unității monolitice, indispensabilă bătăliilor grele ce urmau să fie date pentru răsturnarea ordinii burgheze. Trebuie să mărturisesc că citisem lucrarea lui Lenin în epoca de romantism revoluționar, de la 19-20 de ani, și fusesem foarte impresionat. Mă entuziasmaseră argumentația sa clară și tăioasă, lipsa de menajamente față de strategia social-democrată de așteptare răbdătoare a coacerii condițiilor obiective necesare izbucnirii unei revoluții, ceea ce echivala cu amînarea ei *sine die*. Mă exaltase ideea unui partid de cadre, format din revoluționari de profesie, dăruiți cu abnegație scopului, asemenea eroilor lui Malraux. Broșura lui Lenin, în limbajul ei lipsit de nuanță, dar de o intransigență rară în mediile intelectuale, îmi exorciza nevoia imperioasă de a o rupe cu pasivitatea și umilința suportării unui destin mizerabil, croit de alții. Și-mi alimenta o speranță. Lumea putea fi schimbată – așa citisem mesajul subliminal al textului – cu condiția de a recurge la mijloacele potrivite. Ceea ce – îmi spuneam – bolșevicii au și realizat, transformînd una dintre cele mai înapoiate țări ale Europei în patria socialismului victorios. Dar iată că, 12 ani mai tîrziu, perspectiva asupra lucrării lui Lenin, în lumina raportului lui Hrușciov, devenea cu totul alta. E adevărat că revoluția rusă triumfase, iar statul pe care-l făurise reușise nu doar să supraviețuiască, ci să se și impună drept una dintre marile puteri ale lumii. Cu ce preț însă, cu ce îngrozitoare costuri umane, cu ce mînjire a idealurilor, cu ce sufocare a libertăților, cu ce spulberare a viselor! Dacă la doar trei ani după moartea lui Stalin apărea acest bilanț catastrofal (desigur, rectificat în minus) al omului din vîrful piramidei, care, în timpul vieții, confiscase toate superlativele limbii pentru a fi evocat, atunci se punea inevitabil întrebarea: cîte adevăruri sumbre asupra realităților sovietice mai zăceau încă tăinuite? Cît de încărcat trebuia să fie cazierul statului socialist, atît de venerat de comuniștii din toate țările? Oricum, în pofida responsabilităților sale, Stalin nu putea fi singurul vinovat pentru atrocitățile și represiunile care i-au caracterizat domnia. Culpabilizarea exclusivă a tiranului, întreprinsă de Hrușciov, îi servea propriile interese de moment, nu servea însă și adevărului istoric. Orice analiză onestă a faptelor arăta că în geneza și structurarea „sistemului” bolșevic, contribuția lui Lenin a fost primordială, și nu numai pe plan teoretic și organizatoric, ci și în cel al conducerii efective a statului după revoluție. Lenin este autorul strategiei care i-a adus pe bolșevici la putere, dar tot el e cel care a aprobat utilizarea armelor spre a pune capăt unei revolte

a marinarilor din Kronstadt, el este responsabil pentru înființarea sinistrei poliții secrete (GPU) și tot el pentru folosirea terorii împotriva adversarilor politici. Lui Stalin îi plăcea să se laude că a fost și a rămas discipolul cel mai fidel al marelui Lenin. Cred că avea dreptate. Crimele lui Stalin fuseseră posibile din pricina unui sistem sclerozat, cu garanții constituționale de pură formă, fără mecanisme de control și limitare de mandat, în care marele șef, divinizat ca un zeu, gîndea și lua decizii pentru toți. Îl înconjurau cîțiva complici absolut devotați, fără a întîmpina vreodată o obiecție, cu atît mai puțin o critică. Negreșit, particularitățile psihologice ale geniului de la Kremlin – cruzimea, isteria paranoidă, ipocrizia, imensa vanitate, cinismul își puseseră amprenta asupra regimului, însă posibilitatea abuzurilor era înscrisă în natura tipului de partid și de societate preconizate de Lenin. Deosebirea dintre el și înaintașul său în privința recurgerii la violență pare a fi mai degrabă de scară decît de principii. Stalin a împins represiunea mult mai departe decît a făcut-o Lenin și a atins, în privința numărului de victime, culmi necunoscute în istorie pînă la el. A adus și o îmbogățire a tezaurului experienței polițienești a comunismului, introducînd teroarea împotriva colegilor și tovarășilor de luptă. Din aceste motive, apelul lui Hrușciov de „revenire la normele leniniste” sună grotesc. El însă rezulta necesar dintr-o regulă nescrisă, dar atotputernică a oricărui sistem totalitar: destrămarea unui mit de o rezonanță excepțională în conștiința oamenilor trebuie înlocuită prin consolidarea altuia, capabil să joace același rol taumaturgic. Pentru a-și suporta existența înlănțuită și mizerabilă, popoarele oprimate au nevoie de o mare iluzie.

Dar eu? „Sistemul” care tolerase crimele lui Stalin și promovase cultul deșănțat al genialului conducător funcționa și la noi. El se manifestase deja prin excese inacceptabile – în pușcării, la Canal, în campania colectivizării –, dar nu-și dăduse, desigur, întreaga măsură. Oricum, Gheorghiu-Dej își jucase excelent rolul de stalinist fidel, putea fi considerat, sub raportul obedienței, chiar premiantul clasei printre ceilalți lideri ai democrațiilor populare. Ce-mi rămînea de făcut? Îndoieli mai avusesem, întrebări mă mai chinuiseră. Dar pînă atunci nu vizasem niciodată principiile, ci numai aplicarea. Pentru prima dată de cînd intrasem în partid realizam că mă aflu pe un bastiment care navighează în altă parte decît voiam să ajung – iar asta nu fiindcă vînturile potrivnice i-ar fi schimbat destinația, ci fiindcă așa hotărîse discreționar comandantul, în aplauzele cîtorva ofițeri de bord și în indiferența echipajului. Trebuia oare să părăsesc corabia în plină mare, cu riscul mai mult decît sigur de a mă îneca? Îmi spuneam că un asemenea gest onorabil ar fi fost extrem de costisitor și, oricum, nu se justifica prin rezultatele sale: fără

cea mai slabă îndoială, ele ar fi fost nule. Eu aş fi pierdut tot, iar mişcarea n-ar fi cîştigat nimic. Probabil şi alţii gîndeau ca mine, dar era oare cu putinţă să contezi pe solidaritatea lor? N-ar fi fost mai înţelept ca, în locul unei soluţii radicale, fără nici un fel de şanse, să profit de uşa întredeschisă de scrisoarea secretă? Căci ea avea nu numai un caracter retrospectiv, ci şi unul prospectiv. Răsucind chestiunea pe toate feţele, am ajuns să percep mai întîi ca o luminiţă, apoi ca o flacără şi, în cele din urmă, ca o evidenţă luminoasă, speranţa renăscută a unei îndreptări. Raportul lui Hruşciov, în ciuda insuficienţelor sale, constituia o ruptură extrem de curajoasă de un conformism al umilinţei şi al laşităţii. Liderului de la Kremlin îi trebuise o temeritate neobişnuită spre a dezlănţui războiul împotriva mitului lui Stalin – căci miturile nu sînt învinse prin argumente, oricît de raţionale, nici prin miliţieni, oricît de devotaţi celui care-i plăteşte. Şi încă ceva: dezvăluirile lui Hruşciov îi puneau în pericol propriul jilţ de şef de stat, întrucît ridica problema complicităţii sale şi a colegilor din Biroul Politic la erorile şi ororile comise. Din toate aceste motive, m-am numărat printre cei ce i-au aplaudat intervenţia salutară şi surprinzătoare, considerînd-o, în ciuda limitărilor ei, un mare pas înainte.

D.C.-E.: *În perspectivă istorică, a şi fost, chiar dacă Hruşciov şi obedienţii săi din „lagărul socialist" (mi-a plăcut mult formula dumneavoastră: Gheorghiu-Dej era premiantul clasei la disciplină...) au lichidat fără nici o ezitare revoluţia maghiară.*

P.C.: Chiar şi simplul fapt de a denunţa crimele lui Stalin şi nenorocirile aduse de cultul personalităţii implicau voinţa de a nu le mai repeta. Se preconiza o deschidere, ieşirea din tunel, reînnoirea. Mă aşteptam ca toate partidele comuniste din ţările frăţeşti, inclusiv Partidul Comunist Român, să tragă concluziile necesare, operînd schimbări în eşalonul de vîrf şi adoptînd măsuri de relaxare şi reducere a arbitrarului în toate sferele de activitate. Nu era ceva foarte simplu, dar bănuiam că şi la noi Gheorghiu-Dej avea să-şi piardă postul şi, odată cu el, cei doi apostoli ai jdanovismului: Chişinevschi şi Răutu. În bună logică aşa ar fi trebuit să se întîmple, numai că logica politicii e de obicei strîmbă şi accidentală, dictată de interese şi relaţii de putere. În realitate, lucrurile s-au desfăşurat cu totul altfel: destalinizarea nu s-a produs, Hruşciov şi-a dat în petic în octombrie 1956, zdrobind cu tancurile revoluţia maghiară, iar Gheorghiu-Dej nu numai că n-a pierdut puterea, ci a reuşit chiar, operînd cu viclenie şi simţ pragmatic, să şi-o întărească, oferind o lecţie practică de machiavelism „à la roumaine".

În noaptea dinspre 25-26 octombrie 1956, cinam cu Irina și Petru Dumitriu la mine acasă, cînd, pe la ora 21.30, a sunat nedorit, intempestiv, telefonul: era șeful de cabinet al lui Miron Constantinescu, devenit încă din 1955 vicepreședinte al guvernului însărcinat cu învățămîntul și cultura, care mă anunța că trebuie să mă prezint în dimineața următoare, la ora 7, cu schimburi pentru cîteva zile, pe aeroportul Băneasa, întrucît fac parte dintr-un mic colectiv care-l va însoți pe „tovarășul" la Cluj. Nici un cuvînt în plus. Dar chiar și incompletă, informația nu era greu de decriptat. Deși ziarele noastre nu spuneau nimic despre evenimentele care aveau loc în Ungaria, atît eu, cît și invitații mei aflaserăm din zvonuri ori din emisiunile occidentale de radio de gravele tulburări de la Budapesta. Le urmăream cu sentimente împărțite – Petru convins că nu era nimic bun de așteptat de la ele („revolta va fi strivită, vor muta praful de pe tobă"), eu cu simpatie și fără cinism. În orice caz, graba și modul neobișnuit al convocării mele sugerau că deplasarea trebuie pusă în legătură cu ce se întîmpla în țara vecină. Despărțindu-ne mai devreme decît anticipasem, Petru mi-a spus din pragul ușii, ironic: „Fiind cu 600 de kilometri mai aproape de epicentru, vei vedea probabil lucrurile mai clar decît noi, ăștia, situați mai departe". În dimineața următoare, la aeroport, mi-am întîlnit colegii de drum: doi activiști maghiari, V. Bihari și Zamfir Brumaru, Cornelia Mateescu, secretară a CC al UTM, și încă cineva, un necunoscut taciturn și mohorît, probabil din partea MAI. Era o zi plumburie, de toamnă avansată, cu ceață subțire, cerul acoperit de nori inamicali, un vînt rece, pătrunzător. Curînd a apărut și Miron, însoțit, după toate aparențele, de directorul aeroportului, cu care conversa agitat. Ne-am dat seama că se discuta posibilitatea decolării. Directorul susținea să mai așteptăm, întrucît, deși aveam destulă vizibilitate ca să putem pleca, aeroportul din Cluj era deocamdată închis. Miron nu părea însă dispus să zăbovească. A stăruit, a ridicat tonul, l-a chemat pe pilot – un bărbat masiv, cu fața brăzdată și părul cărunt. După un conciliabul de cîteva minute, din care n-am prins mare lucru, dar care părea să se fi desfășurat într-o atmosferă tensionată, în cele din urmă, Miron și-a impus punctul de vedere, ne-am suit în avion și am pornit. (Nu e lipsit poate de interes detaliul, pe care aveam să-l aflu ulterior, că avionul special cu care călătoream, cu același pilot, avea să aibă un accident peste un an de zile, la aterizarea pe aeroportul Vnukovo din Moscova, în care și-a pierdut viața Grigore Preoteasa, iar Ceușescu și Răutu au scăpat cu răni ușoare.) Zborul pînă la Cluj s-a desfășurat fără incidente, însă, ajunși în preajma orașului, ni s-a sugerat să aterizăm în altă parte din cauza ceții. Miron a refuzat din nou, autoritar și inconturnabil: avea programul făcut, nu voia să piardă timp, era la mijloc o

urgență, i-a cerut pilotului să nu mai zăbovească. Drept care ni s-a recomandat să ne ținem bine de scaune (pe atunci nu existau centuri de siguranță) și să ne pregătim de aterizare. Am simțit că aeronava face un viraj, apoi încă unul. Coboram în hurducături, cum se întîmplă în cazul unei căruțe care gonește printre hîrtoape. Aparatul se smucea, se înălța puțin, recădea parcă absorbit de abis, apoi se redresa, se smucea din nou. Prin hublouri se întrezărea o masă opacă. Ne țineam respirația în așteptarea contactului cu pămîntul, părîndu-ni-se că trăim într-un timp dilatat, în care secundele devin minute, iar minutele se scurg cu viteza melcului. Și deodată, cei care aveam scaunul pe dreapta am văzut ceva străpungînd valul de ceață, un perete venind parcă amenințător spre noi. Am închis instinctiv ochii. În aceeași clipă am fost aproape zvîrlit de pe scaun de saltul spasmodic al avionului, un salt de ultimă instanță, care ne-a salvat viața: scăpaserăm ca prin miracol de a ne zdrobi de dealurile Feleacului. Cît de aproape fuseserăm de a ne încheia socotelile mi-am dat seama, văzîndu-l pe pilot cîteva minute bune după aterizare: era încă nădușit, deși domnea un frig înțepător, iar chipul său de bătrîn lup de mare (căci vocabularul nu cunoaște „lupi de aer") nu-și revenise încă din crisparea smulgerii din cleștele morții. Nimeni n-a comentat cele întîmplate. Am fost conduși la un cămin al Județenei de partid (mai puțin Cornelia Mateescu, spitalizată fiindcă se lovise puternic la cap în timpul aterizării). Miron i-a însărcinat pe cei doi maghiari din delegație să asculte cu schimbul, dar neîntrerupt Radio Budapesta și posturile occidentale, spre a-l ține la curent cu ce se petrece. Mie nu mi-a repartizat o sarcină precisă: „Du-te prin instituțiile de artă și vezi care-i starea de spirit". Apoi a dispărut împreună cu Vasile Vaida, prim-secretarul Județenei de partid, urmînd să ne reîntîlnim cu toții seara, la cină. În ziua aceea am vizitat teatrele și opera, stînd de vorbă cu oamenii. Erau vizibil afectați de ceea ce se întîmpla, dar îndată ce discuția se abătea spre evenimentele politice în desfășurare, deveneau rezervați: nu mă cunoșteau, evitau deci să-și dezvăluie gîndurile intime. Pe vremea aceea aveam în Cluj o singură persoană cu care întrețineam relații mai apropiate: regizorul Ilie Balea, de la Operă. L-am întîlnit, am vorbit îndelung într-o cafenea. În esență, credea că ungurii nu se vor lăsa, vor continua răscoala, pe care conducerea de la Budapesta o calificase drept „contrarevoluție". Pînă unde, nu-și dădea seama, în schimb considera că nu e nici o șansă ca românii să fie contaminați. De fapt, intuitiv, aveam aceeași părere. În restul timpului am hoinărit prin oraș. Mă întrebam care-mi era rostul în colectivul care-l înconjura pe Miron, de vreme ce nu mi se încredința nimic de făcut. Seara aveam s-o aflu. După ce am mîncat – o cină frugală –, șeful ne-a invitat să mai rămînem.

Și deodată, spre marea mea surpriză, a început o discuție despre poezia lui Blaga: ce influențe se exercitaseră asupră-i? Cum îi evoluase lirica de la *Poemele luminii* încoace? Obiecțiile pe care el, Miron, le avea față de sistemul filozofic afectau oare poezia marelui scriitor? Și oricum, scoaterea lui Blaga din manuale putea fi justificată? Aluziile la politica dogmatică a autorităților culturale, implicit la restricțiile introduse de Secția de Propagandă a CC, erau evidente, deși nici un nume propriu nu fusese pronunțat. Eram singurul partener de dialog, ceilalți roteau ochii mari și tăceau. Discuția, risipită în paranteze, s-a întins pe cel puțin două ceasuri. A doua zi, Miron a plecat de dimineață la Județeană, unde a avut întîlniri, ședințe, a vizitat două mari întreprinderi și s-a ocupat în detaliu de pregătirea unei reuniuni cu reprezentanții de frunte ai intelectualității maghiare. Seara, după masă, ne-am reunit, avîndu-l alături și pe Țugui, proaspăt sosit din București și alăturat grupului nostru. S-a vorbit iarăși despre literatură, starea criticii literare, a fost atinsă și problema Arghezi, fiind evocată eroarea – Miron o caracteriza „imensa prostie" – a interzicerii poetului. Aluziile la cei ce greșiseră grav, fără a-și fi asumat deocamdată răspunderea, erau foarte străvezii. Situația mi se părea de o extremă bizarerie. În Ungaria vecină evenimentele se precipitau, populația maghiară a Clujului, cu urechile ciulite spre ce se întîmpla acolo, era foarte tensionată. Circulau zvonuri care de care mai abracadabrante. Orașul întreg părea cuprins de neliniște și teamă. Or, în această atmosferă de surescitare și așteptare înfrigurată a ceva nedeslușit, dar simțit ca o răspîntie de istorie, omul chemat să vegheze la menținerea ordinii și la calmarea spiritelor prea înfierbîntate de revendicările anti-sistem enunțate la Budapesta își permitea răsfățul destinderii, seară de seară, în discuții literare. Avea nevoie Miron, după ostenelile și hărțuielile zilei, de respirația liberă a unui schimb de păreri în chestiuni complet străine preocupărilor momentului? Suferea de singurătate și prefera să-și umple orele libere ale începutului de noapte cu prezențe umane, chiar dacă ele nu aparțineau intimilor săi? Dar oare omul acesta, lovit de un destin tragic și implicat în politica de vîrf comunistă, cu rivalități acerbe, reglări de conturi și tăieri de capete, unde fiecare îl suspecta pe celălalt, mai avea oare intimi, avea măcar un prieten, doar unul, în fața căruia să-și poată deschide sufletul? Voia cumva să se smulgă cleștelui auto-interogațiilor incomode, fiindcă rolul pe care-l juca, în genere, ca membru al conducerii partidului și, în particular, ca însărcinat al acestei conduceri cu misiunea de a suprima orice tentativă de manifestare a simpatiei ori solidarității populației față de revoluția maghiară, acest rol de pacificator, dar care ar fi putut deveni de călău, îl somase să ia act de teribila contradicție care-i măcina viața?

Nu știam, nu știu nici azi dacă aveam dreptate formulînd aceste întrebări. Mi se părea însă fără dubiu atunci că Miron Constantinescu, în pofida vulnerabilităților sale (un om mai mult temut decît iubit, un caracter autoritar, vanitos, irascibil), se număra printre cei capabili să contribuie decisiv la scoaterea partidului din impasul său dogmatic.

D.C.-E.: *Spuneați mai devreme că regulile jocului din interiorul codului ideologic nu puteau fi schimbate (fiind posibil doar să le îmblînzești aplicarea, în unele circumstanțe, ori să le eludezi, în anumite cazuri). Dar aici pare să fie ceva mai mult, o ambiție mai mare a lui Miron Constantinescu. Putea oare el să contribuie la schimbarea codului însuși? Blaga, Arghezi… Recuperarea lor însemna practic reconectarea cu tradiția, cu marea tradiție poetică interbelică.*

P.C.: În fond, el voia ceva asemănător cu Imre Nagy, un lucru tot atît de utopic, un comunism național, eliberat de excese ideologice. Spre deosebire de basarabenii rusofoni grupați în jurul lui Chișinevschi și Răutu, inculți și diletanți, era un autentic intelectual de stînga, ancorat în tradițiile culturii românești, cu orizont larg și ambiții legitime. În mod evident, el nu-și condiționa activitatea în funcție de ordinele Kremlinului, nu putea decît să reprobe statutul de absolută servitute la care ne condamnau sovieticii. Și pentru el, ca și pentru mine, scrisoarea secretă a lui Hrușciov trebuie să fi constituit prilejul unui examen de conștiință, un semnal al reînnoirii și al reformelor. Avea însă vreo șansă să-și pună în aplicare ideile? Cît de încurcate erau lucrurile în această privință aveam să constat dintr-un incident la care am fost din întîmplare martor. Mă aflam în primele ore ale dimineții de 29 ori 30 octombrie în sediul Județenei de partid, în anticamera prim-secretarului Vasile Vaida, pe care-l rugasem să mă primească spre a-i cere sprijinul în rezolvarea unor revendicări ale Filarmonicii locale. Deodată ușa a fost trîntită de perete și Miron a intrat val-vîrtej. Mi-a răspuns la salut cu un gest amical și s-a năpustit literalmente în biroul lui Vaida. Ușa a rămas întredeschisă, încît, fără să vreau, am ascultat prima parte a conversației. Miron a chemat Comitetul Central (legătura se stabilea imediat printr-un cod numeric special, cu trei cifre) și l-a cerut pe Dej. I s-a răspuns probabil că Dej nu e disponibil și că i se recomandă să-i transmită ce are de spus prin Răutu. Miron a înjurat – desigur, cu mîna pe pîlnie, pentru ca Bucureștiul să nu audă (de Vaida nu se sinchisea, iar de mine n-avea habar). Am înțeles imediat care era obiectul convorbirii: Miron avusese cu o zi înainte ședința cu intelectualii maghiari, care se prelungise tîrziu în noapte (motiv pentru care „cenaclul” obișnuit nu

se ținuse). Voia acum să informeze conducerea cu privire la declarația adoptată în final de participanți, de care era foarte satisfăcut. Dar iată că de la primele fraze, Bucureștiul, prin persoana puțin agreată a lui Răutu, formulează rezerve. Ghicisem neînțelegerea fiindcă îl auzisem pe Miron dînd explicații cu o nervozitate abia reținută. S-a avansat la un nou paragraf și aici discuția s-a încins de-a binelea. Se schimbau replici, Miron părea din ce în ce mai furios. La un moment dat, sufocat, și-a pierdut cumpătul și a strigat în receptor: „Nu, nu, asta chiar e prea mult!". Ce era prea mult? N-o voi ști niciodată: probabil sesizînd de-abia atunci că ușa e crăpată, Vaida a închis-o. Restul ciorovăielii nu l-am mai putut urmări, dar și ce auzisem era edificator: tratamentul aplicat lui Miron nu era în nici un caz unul colegial. Dincolo de fondul litigiului, necunoscut mie, era clar că, din unghiul relațiilor de putere, el se găsea în dezavantaj; avea o sarcină delicată de rezolvat, departe de centru, în vreme ce antagonistul său, Răutu, aflat la dreapta șefului suprem și în confiența lui, îi putea lesne găsi noduri în papură. Trec peste alte detalii fiindcă nu sînt relevante, dovadă că în mare măsură le-am și uitat. Popasul meu clujean a inclus și o vizită la Blaga, pe care mi-a impus-o Miron. Nu că n-aș fi vrut să-l cunosc, dimpotrivă, aș fi fost încîntat să-l întîlnesc pe marele poet, însă nu în calitate oficială, ca mesager al partidului, fără a-i putea oferi răspunsuri la întrebările sale legitime (și previzible): De ce e interzis? Cînd îi va reintra opera în circuitul public? etc. Cum mă temeam, vizita a fost un eșec. Poetul m-a primit cu mefiență, a răspuns monosilabic întrebărilor mele și a rezistat tuturor încercărilor de a-l atrage într-un dialog. Ajung la episodul final. Profitînd de faptul că la București sosiseră doi oameni de teatru din URSS, pe baza acordului bilateral de schimburi culturale, și că la Cluj nu prea aveam ce face, i-am cerut lui Miron permisiunea de a mă întoarce în Capitală. Am avut impresia că solicitarea îl deranjează, totuși mi-a acordat-o. Era 2 noiembrie, ajunul aniversării mele, ziua în care Imre Nagy cerea secretarului general al ONU să obțină recunoașterea internațională a neutralității Ungariei și să medieze între Ungaria și URSS. Puterile occidentale nu se mișcau, Hrușciov hotărîse, după o scurtă ezitare, să-și trimită tancurile spre Budapesta. Soarta revoluției maghiare era pecetluită.

Repet, nu știu dacă ipotezele mele asupra lui Miron Constantinescu sînt corecte, în orice caz, ele nu sînt verificabile. Totuși, ele concordă cu ceea ce aveam să remarc ulterior la acest om, atît de tragic marcat de destin (soția asasinată de propria fiică, doi băieți morți prematur, unul sub cuțitul chirurgului, altul surprins de îngheț în Bucegi). Spun

asta fiindcă am avut ocazia să-l cunosc mai de aproape în faza intrării în dizgrație și mai apoi în cea a reabilitării și a noului său suiș spre vîrful piramidei, din era Ceaușescu. L-am revăzut atunci în cîteva rînduri. O dată, cu prilejul sărbătoririi unui număr rotund de ani de la apariția *Contemporanului*, moment festiv pus în scenă de George Ivașcu, cu priceperea lui greu egalabilă de a da relevanță cotidianului, într-un restaurant cu grădină, din apropierea Pieței Victoriei, azi dispărut. Am apărut cu întîrziere la mica petrecere, găsindu-i pe oaspeți deja instalați cîte patru la măsuțe, pe care chelnerii le umpleau grăbit cu bunătățile îngăduite pe-atunci. În căutarea unui loc liber, m-am uitat de jur împrejur. Cu greu am descoperit într-un colț o masă la care stătea o singură persoană, trei scaune rămînînd libere. Era Miron Constantinescu, în mod evident ocolit de toți ceilalți, ca un pestiferat. M-am așezat alături, ceea ce i-a făcut, cu siguranță, o mare bucurie. Nu trebuia să mi-o spună: i-am citit-o în ochi și i-am distins-o în tremurul vocii. Din conversația pe care am avut-o, de circumstanță, ca la orice recepție, îmi amintesc un singur lucru. Apropo de noul său loc de muncă – era adjunct al ministrului Învățămîntului, fusese cercetător la Institutul de Istorie –, mi-a spus zîmbind: „Am acum marele avantaj de a putea citi toate noutățile… Nici nu știi cu cît am rămas în urmă!”. Rămas în urmă? Da, înțelegeam foarte bine despre ce e vorba; oare nu mă confruntam eu însumi cu această problemă? Caracterizarea memorabilă pe care V. Tismăneanu i-o face în *Stalinism pentru eternitate*: „avid de putere, solemn, monumental și arogant”, perfect adecvată felului în care fusese perceput în epoca sa de glorie, nu se mai potrivea omului din fața mea, la festivitatea *Contemporanului*: dezbrăcat de haina personajului public, o persoană nici solemnă, nici monumentală, nici arogantă, pur și simplu, în căutarea unui strop de căldură umană. Ceva mai încolo, pe cînd avea să-și reînceapă ascensiunea, devenind membru al Biroului Politic și vicepreședinte al guvernului, însărcinat cu răspunderea învățămîntului și a culturii, m-am trezit într-o după-masă cu un telefon de la cabinetul său: eram întrebat dacă l-aș putea vizita într-o sîmbătă, pe seară, la ora 18. Am bănuit că nu era vorba de o problemă de lucru; nici nu ar fi avut cum; la ora aceea nu mai îndeplineam nici o funcție publică: eram un simplu conferențiar la o catedră de Literatură. M-a primit la Comitetul Central, căci avea și funcția de secretar, într-unul din acele birouri lungi și pompoase, în care ai de parcurs cîțiva metri buni pînă să ajungi în rînd cu gazda. Era locul cel mai puțin prielnic pentru discuția amicală pe care o voia Miron. Dar oare, în poziția lui, și-ar fi putut permite să mă invite să bem o bere într-o cîrciumă oarecare? Am discutat

atunci în tihnă, preț de vreo două ceasuri. Crispat la început de ideea unor microfoane ascunse, mi-am regăsit apoi plăcerea conversației. Era evident că experiența căderii din 1957 (voi reveni asupra circumstanțelor) îi corectase unele asperități de caracter și-i servise o lecție de modestie: își pierduse aplombul de magistru care pune concluzii irefutabile și învățase să asculte. Am vorbit fără a ne concentra asupra vreunui subiect anume. Mi-a cerut detalii asupra cursului pe care-l predam la Universitate și am vorbit despre manuscrisele din tinerețe ale lui Marx, redescoperite de curînd, cu vîlvă, în Occident, care permiteau, prin accentul pus pe conceptul de „alienare", o nouă lectură a filozofului. Ne-am întîlnit în simpatia pentru Henri Stahl, care ne fusese profesor amîndurora. L-am felicitat pentru efortul de a recupera moștenirea prețioasă a Școlii Sociologice de la București și inițiativa de a scoate revista *Viitorul social*, concepută ca un forum de dezbatere a problemelor de ordin metodologic, epistemologic, interdisciplinar ale științelor sociale și de comunicare a rezultatelor obținute în cercetare. Ca și la Cluj, actualitatea politică a fost exclusă din discuție, fiind pentru mine evident că amfitrionul meu voia să evite aventurarea pe un teren alunecos (foarte probabil se temea și el de microfoane). În săptămînile și lunile următoare am mai fost convocat în trei-patru rînduri, în exact aceleași condiții, în același loc și la aceeași oră. Nu-mi mai amintesc de tot ce am discutat, iar despre ce îmi aduc aminte nu e cazul să pomenesc aici. Țin doar să subliniez că omul avea anvergură. Era deschis, urmărea atent ce se întîmplă nou în peisajul științelor umane, manifesta interes pentru marxiștii eretici de felul lui G. Lukács ori A. Gramsci, îl citise pe Roland Barthes (*Le Degré zéro de l'écriture*), proiecta un studiu amplu despre comunitatea „tributală", stadiu intermediar între sclavagism și societatea feudală. Ultima dată l-am văzut cîteva zile după numirea sa ca președinte al Marii Adunări Naționale, măsură pe care o interpretam drept o coborîre, fiind vorba de un titlu sonor, dar de putere nulă. Însă, spre mirarea mea, Miron părea s-o considere o promovare și se bucura de ea ca un copil. Credea realmente sau voia să lase doar impresia că e încă în cărți? Și această întrebare rămîne fără răspuns. După relativ puțină vreme a suferit congestia cerebrală care i-a fost fatală.

D.C.-E.: *Revenim la momentul '56… Gheorghiu-Dej a dovedit atunci o abilitate extraordinară; cum nota Florin Constantiniu, și-a pus pe linie moartă toți posibilii concurenți, unii devenind „deviaționiști de dreapta", alții, „deviaționiști de stînga"! Sau, cum s-a mai spus, restalinizare sub eticheta destalinizării.*

P.C.: Revenind la ceea ce pe bună dreptate Tismăneanu numește „undele de șoc ale Congresului al XX-lea al PCUS", ajung la o perioadă de doi ani, cea mai complicată și tulbure pe care o trăisem pînă atunci, cu mari frămîntări și anxietăți de ordin intim, dar și cu necazuri și schimbări bruște în activitățile mele comunitare. La ordinea zilei era destalinizarea, un proces de la care – am mai spus-o – așteptam introducerea unor reforme, o liberalizare, fie și limitată, a climatului politic și ideologic, însoțită, ceea ce mi se părea inevitabil, de o mișcare a cadrelor. Nu s-a întîmplat deloc așa. Șeful partidului a reușit, cu o dibăcie ce-i trebuie recunoscută, nu numai să-și conserve puterea, ci chiar să și-o întărească. În ce privește libertățile, pedepsirea vinovaților de crime odioase ori de erori plătite scump de populație n-a avut loc. N-au intervenit nici o corectură de curs, nici o îmbunătățire de sistem. Dimpotrivă, regimul cenzurii a fost înăsprit, arestările s-au înmulțit, teroarea restabilită, munca ideologică intensificată, avînd ca obiectiv principal combaterea revizionismului și a auto-liniștirii provocate de așa-zisul „spirit al Genevei". Nivelul de trai a rămas tot atît de coborît ca înainte, țara la fel de izolată de Occident, la fel de subordonată sovieticilor. Nu exclud totuși ipoteza că, înspăimîntat de căderea lui Stalin și mai apoi de revoluția maghiară, unde un regim aparent tot atît de solid ca cel din România putuse fi măturat de o revoltă populară, Gheorghiu-Dej a înțeles că spre a-și consolida tronul nu se poate bizui numai pe constrîngere și propagandă, că trebuie să ofere maselor o viață efectiv mai bună, să relaxeze starea de încordare a vieții de zi cu zi, să găsească un suport al coeziunii dintre partid și popor. În primă instanță însă, el și-a pus problema puterii, în speță a asigurării controlului discreționar al partidului asupra poporului și al său personal asupra partidului. Ca atare, pentru a pune botniță cîrcotașilor care clămpăneau ici și colo, mai ales în mediile intelectuale și în cercurile vechilor membri de partid, și pentru a înăbuși din fașă orice critică a gestiunii sale, a hotărît să uzeze de bine-cunoscuta și mult experimentata „pedagogie a fricii". Începutul l-a făcut faimoasa afacere Jar, care a constituit un fel de „avant-goût" a ceea ce avea să urmeze. Se pare că Alexandru Jar, scriitor de o mediocritate notorie, dar vechi membru de partid, ilegalist, fost luptător în Rezistența franceză, l-ar fi vizitat pe Dej, pe care-l cunoștea personal (cei doi se tutuiau), ca să-i împărtășească o serie de critici cu privire la metodele staliniste de care se făcuse vinovat în ultimii ani Partidul Comunist Român. Dej l-ar fi îndemnat să-și facă publică poziția. Crezînd că a sosit momentul spălării rufelor murdare, nenorocitul de Jar a căzut în capcana întinsă de Dej și și-a descărcat sufletul într-o ședință de dezbatere a tezelor Congresului al XX-lea, ținută în mai 1956. Au venit aici, la ordin, mari

șefi ai partidului, Răutu, desigur, dar și Miron Constantinescu, să-l demaște pe iresponsabilul ce îndrăznise să critice, fie și cu reticențe, pe inamovibilul, infailibilul mic Stalin de la București. Jar a fost literalmente strivit, făcut țăndări, umilit și sancționat. Execuția sa nemiloasă a pus capăt murmurelor, a servit ca exemplu, ca avertisment drastic adresat tuturor celor care ar fi cutezat să se abată de la scrupuloasa respectare a liniei dogmatice a partidului. În privința aceasta, Dej nu glumea, dovadă că n-a ezitat să lovească și la nivelul Biroului Politic: i-a îndepărtat fără menajamente din cercul apropiaților săi, ceva mai tîrziu, pe Chișinevschi și pe Miron Constantinescu, fiindcă ceruseră o auto-critică din partea conducerii partidului, trimițîndu-i la munca de jos (iunie 1957). Toate greșelile și ororile trecutului (Canalul, distrugerea elitelor, colectivizarea etc.) au fost aruncate în spatele deviatorilor de dreapta (Pauker, Luca, Teohari), demascați în 1952. Mii de oameni au fost arestați fără vină, pe simpla supoziție că ar fi instigat împotriva regimului ori fiindcă rostiseră vorbe imprudente în conversații particulare, dar raportate de turnători. Între ei s-au numărat scriitori și artiști importanți (Constantin Noica, Dinu Pillat, V. Voiculescu, Marieta Sadova, Păstorel Teodoreanu, Nicolae Steinhardt, Ion Caraion – condamnat la moarte! –, Ion Negoițescu, Paul Goma și mulți alții). Sute de intelectuali membri de partid, cu funcții de răspundere în diferite instituții, au căzut victime unei campanii de intimidare, bine orchestrate, constînd în judecarea lor în fața tuturor salariaților, sub învinuirea de grave abateri, cu verdictul stabilit dinainte (destituirea din funcție și sancționarea pe linie de partid). În cadrul Ministerului Culturii, eu însumi, împreună cu George Macovescu, am avut onoarea să devenim obiectul unui asemenea proces (voi reveni asupra faptului). Vreau să mă opresc asupra unui exemplu concret, unul singur, dar edificator: e vorba de o demascare publică de amploare, decisă la cel mai înalt nivel, a unui grup de oameni de artă în frunte cu compozitorul Mihai Andricu și sculptorița Milița Pătrașcu. Am asistat la această exemplară „vînătoare de vrăjitoare” cu un amestec indescriptibil de groază și dezgust. Ședința respectivă s-a desfășurat, spre sfîrșitul lunii aprilie 1959, în sala rectoratului Universității din București. La parter au fost înghesuiți artiști și membri ai uniunilor de creație, la balcoane, muncitori din uzinele bucureștene, pe scenă, ținuți în picioare, învinuiții, iar în fața lor, așezați confortabil, cei trei componenți ai completului de judecată, dintre care unul singur vocal, prim-secretarul Florin Dănălache. Noutate procedurală: actul de acuzare a fost citit de un ofițer în civil din partea Ministerului de Interne. Conținea numai delicte de opinie și interpretări abuzive: faptul că Andricu a denigrat regimul în conversații avute la Legația Franței, că a primit

din străinătate discuri cu înregistrări muzicale, că a îndrăznit să critice „calitatea muzicii ușoare sovietice" (citez exact!), că a dovedit lipsă de patriotism și cosmopolitism etc. Culpe tot atît de grave și de solid argumentate li se reproșau și celorlalți acuzați. După lectura actului de acuzare, care a înghețat parterul, dar a fost întîmpinat cu huiduieli și strigăte de mînie la balcoane, a urmat un interogatoriu agresiv. Se urmărea, evident, ca împricinații să-și recunoască vina și să-și toarne cenușă în cap, cît de mult și cît de neverosimil se poate. Andricu s-a ținut destul de bine, încît, profitînd și de nerozia lui Dănălache, de la un moment încolo ni s-a părut că partida nu e jucată. S-a dat însă o pauză. Și – surpriză, enormă surpriză –, la revenirea în sală, alături de Dănălache a apărut Răutu însuși, care a preluat cu autoritate conducerea dezbaterii. Nu-l văzusem niciodată pe post de Vîșinski; pentru noi toți el reprezenta omul din umbră, eminența cenușie; dar, dotat cu aptitudini multiple, „perfectul acrobat", după vorba lui Jebeleanu, s-a dovedit mai mult decît performant și în noua calitate de procuror la vedere. În scurt timp, Andricu, poate doborît și de oboseală, a fost „groggy" – cum se spune la box –, ceilalți acuzați erau deja zdrobiți. Sinistrul spectacol s-a încheiat prin plecarea în tăcere, cu moartea în suflet, a publicului de la parter și cu bucuria trepidantă a asistenței de la balcoane că partidul a înscris o nouă victorie în lupta cu dușmanul de clasă. Năucitoare este o notă scrisă, adresată de Răutu lui Gheorghiu-Dej, cîteva zile după ședința cu pricina, pe care a descoperit-o Stelian Tănase în arhiva Comitetului Central. Răutu îi comunica șefului suprem că a fost vizitat de ambasadorul URSS, Epișev, care fusese informat de ceea ce se petrecuse cu Andricu și ceilalți acuzați în aula Facultății de Drept. Acum citez: „El și-a exprimat părerea că partidul nostru are în această privință o inițiativă extrem de valoroasă, care nu a fost folosită nici în Uniunea Sovietică și nici în alte țări și care va da fără îndoială rezultate minunate. El a manifestat mare interes față de faptul că (la adunările respective) au apărut în mod direct reprezentanți ai organelor de stat [Securitatea – n.a.] care au fost salutați călduros de participanți". În final, aflînd că inițiativa procesului-spectacol de la Drept și a modalității desfășurării sale îi aparține lui Dej, ambasadorul l-a felicitat „cu multă căldură". De bună seamă, Epișev era un idiot, dar cum să caracterizezi satisfacția obscenă a lui Răutu, servilismul grețos cu care-l informează pe Dej de laudele primite pentru „minunata" sa inițiativă? Aceasta a fost destalinizarea la noi: un stalinism mai perfid, mai abject, dar tot atît de sălbatic ca cel vechi, cu singura deosebire că era fără Stalin.

Tismăneanu are sută la sută dreptate cînd constată: „Anul 1956 – momentul în care a putut fi pusă pentru prima dată sub semnul întrebării

și în mod direct ordinea leninistă și cînd se putea merge în direcția tendinței internaționaliste de reînnoire a idealurilor radical-democratice – a fost un eșec pentru cultura română postbelică". Dar nu mai are dreptate cînd spune: „În loc să înțeleagă că a se conforma directivelor partidului și a evita orice înclinație eretică echivala cu ieșirea din curentul principal al istoriei, intelectualii români s-au felicitat pentru perspicacitatea lor politică fără egal". Nu știu ce intelectuali critici „s-au felicitat pentru perspicacitatea lor politică". În orice caz, eu unul n-am făcut-o – și nici prietenii mei. Ar fi fost nedemn și ridicol să ne „felicităm" pentru că ne-am impus o politică de rezistență pasivă, de eschive și concesii minimale. Nu poți să pavoazezi cînd te strecori, cu o mască pe față, spre a nu da de bucluc. Însă, din păcate, „atunci" acesta era singurul mijloc de supraviețuire. Căci există și pentru disidență anumite condiții de posibilitate: acolo unde sinceritatea e imposibilă, iar represiunea brutală, sistematică, fără fisură, pot apărea, desigur, acte de revoltă individuale sinucigașe, lipsite altfel de orice ecou, nu însă disidențe ori erezii. Cînd ușa e închisă ermetic și bine păzită, iar gardienii au permisiunea să își folosească armele din dotare, prizonierii n-au altă șansă decît să rabde, să încerce să-și salveze viața și să aștepte ivirea unui moment favorabil. De aceea, în timpul lui Stalin au existat răzvrătiți, nu însă disidenți. Ei au apărut în era lui Hrușciov, cînd s-au acordat o serie de libertăți care au sporit presiunea și speranța unor libertăți mai mari, iar acestea, la rîndul lor, au amplificat protestul, făcîndu-l comunicabil („samizdat") și irezistibil. Un alt motiv care explică lipsa de reacție pozitivă față de Congresul al XX-lea și revoluția maghiară, care a mai fost de altfel invocat, și nu o singură dată, îl constituie inexistența la noi a unei tradiții de stînga, puternică, militantă, cu înclinații radicale și rădăcini în masele populare, așa cum s-a întîmplat în Ungaria și Polonia. În țara noastră, comunismul de format sovietic nu a trebuit să se adapteze unor structuri de stînga pre-existente, ci s-a impus autoritar pe un teren viran, fiind simțit ca o ideologie de import, ca ceva străin și formal. De aici izolarea pe care am cunoscut-o cei ce gîndeam „altfel": imensa majoritate a populației era, dacă nu ostilă, măcar indiferentă; după ce cortina de fier s-a instalat iremediabil, oamenii s-au acomodat treptat-treptat cu situația, preocuparea lor esențială rezumîndu-se la îmbunătățirea nivelului de trai; revendicarea libertăților (de expresie, de circulație, de pluralism politic) a rămas apanajul unei „inteligheții" dispersate, atent supravegheate, oricum incapabile de a se solidariza. În fine, un al treilea motiv pentru care am ratat în 1956 întîlnirea cu Istoria îl sugerează chiar Tismăneanu, cînd scrie în remarcabila sa carte *Stalinism pentru eternitate*, amintită frecvent în aceste pagini: „Spre deosebire de intelectualii

din Ungaria și Polonia, ceea ce le-a lipsit intelectualilor români în 1956 a fost susținerea din partea unei facțiuni reformiste de la vîrful birocrației de partid. În timp ce ungurii puteau conta pe Imre Nagy și pe tovarășii săi, iar polonezii pe Władysław Gomułka și pe grupul său, puținii scriitori potențial eretici din România nu aveau asemenea protectori". Într-adevăr, Lucrețiu Pătrășcanu a fost asasinat în decembrie 1954, iar despre Miron Constantinescu am vorbit mai sus: deși se voia un om al reformelor, era complet izolat, iar Gheorghiu-Dej, cu perfidia-i binecunoscută, l-a și ajutat să se decredibilizeze, obligîndu-l să se numere printre acuzatorii lui Jar și să plece la Cluj ca să-i împiedice pe maghiari să se solidarizeze cu revoluția din Budapesta; de altfel, în iunie 1957, cum am arătat, avea să fie înlăturat din conducerea partidului.

15

Direcția Generală a Editurilor: profil și activități. Cenzura. Planuri eșuate de reorganizare. Continuarea destalinizării trucate: rechizitoriul lui Răutu în sinistra ședință de la Jdanov (30-31 mai 1958). Destituirea mea. Confruntare cu Răutu: obligat să preiau conducerea Studioului de filme artistice București

D.C.-E.: *Ați analizat momentul istoric, cu „resetarea” cîmpului ideologic (restalinizare fără Stalin). Să revenim la firul biografic. De la Direcția Generală a Teatrelor, unde v-a plăcut ceea ce făceați (deși aspirația dumneavoastră rămînea cea universitară), la cea a Editurilor.*

P.C.: Am povestit mai sus cum, în martie 1957, fără a fi fost prevenit în vreun fel, fără a mi se cere consimțămîntul, am fost mutat în cîteva ore și în lipsa mea din București, de la Direcția Generală a Teatrelor la Direcția Generală a Editurilor. Constanța Crăciun, care-mi cunoștea dorința de a mă retrage din administrația centrală la catedră și care trebuise să patroneze, fără voie, acest transfer samavolnic, a ținut să mă asigure că nu era vorba în nici un caz de o măsură disciplinară, ci de nevoia urgentă de a rezolva marile probleme apărute în sectorul editorial. Or, considera ea, aș fi fost capabil să mă achit cu bine de această sarcină. O spun foarte sincer, nu era și părerea mea. De cînd venisem în minister, cu patru ani înainte, evoluasem mult, aveam mari rezerve față de linia partidului în cultură, idealurile tinereții mele se împăcau din ce în ce mai puțin cu ceea ce vedeam și auzeam de jur împrejur. Momentul pe care-l trăiam era unul de confuzie și șovăială. Nu-mi puteam destăinui gîndurile decît celor foarte apropiați, iar jocul de scenă pe care trebuia să-l execut mă apăsa: nu aveam deprinderea minciunii, îmi venea greu să trăiesc în neadevăr, fie și indirect, prin omisiune, prin reținerea de a mă pronunța. Și pînă atunci mi se întîmplase să intru în contradicție cu anumite directive de partid, pe care ori le reinterpretasem, ori, pur și simplu, uitasem să le îndeplinesc. În atmosfera tensionată a anului

1957, cînd principalul obiectiv al partidului român devenise lupta împotriva revizionismului și a liberalismului anarhic, spațiul meu de manevră se îngustase mult. Iar munca editorială, prin calitatea ei de important vector politico-ideologic, părea să-mi limiteze considerabil posibilitatea de a realiza ceva constructiv. Politica de eschive și concesii minimale devenea tot mai greu de aplicat. Luînd în serios deschiderile devenite posibile după Congresul al XX-lea, eu voisem, voiam încă să promovez realmente destalinizarea, „ei” mă chemaseră s-o frînez, s-o arunc în derizoriu. Divorțul dintre așteptările lor și dorințele mele nu prevestea nimic bun.

Mi-am început deci noua muncă fără entuziasm, dar cu determinare. În fond, meseria de a scoate cărți mă fascinase din copilărie, datorită profesiunii tatălui meu. Ca profesor de literatură, preocupat de începuturile modernizării românești, fusesem puternic impresionat de vocația ctitoriei culturale a pașoptiștilor. Voința lor de a construi, în pofida împrejurărilor neprielnice și a obstacolelor de tot felul, mi se păruse admirabilă. Pur și simplu mă investisem afectiv în efortul tenace al unor oameni ca Heliade, Asachi, Kogălniceanu de a se servi de tipar pentru a deschide românilor căile cunoașterii lumii și ale cunoașterii de sine. A mă afla, fie și temporar, în centrul de comandă al unei întreprinderi de același tip, deși, bineînțeles, operînd în condiții extrem de diferite, constituia pentru mine, dacă nu un privilegiu, măcar o mare oportunitate de a fi de folos comunității. Știam că nici vorbă nu era să pot face ceea ce doresc, însă din experiența activității mele anterioare din minister știam tot atît de bine că e totdeauna posibil să-i „fentezi” pe șefi, să găsești subterfugii, culoare, derive care să-ți permită să dejoci măsurile arbitrare ori incorecte, să-ți strecori gîndurile și deciziile personale în procesul trecerii la fapt. Sub aparența de organizare și rînduială, sistemul avea lacune, reglementări fragile și evazive, multe disfuncții și incongruențe. Desigur, partidul controla în chip discreționar munca ministerului, însă entitatea numită „partid” se făcea cunoscută printr-o linie ideologică (interpretabilă în aplicare) și prin activiști (aflați la diverse nivele de background cultural, deschidere, conștiință politică etc.), avînd ca atare comprehensiuni și reacții extrem de diferite. Privită de foarte aproape, nu de la puritatea marilor abstracții ideologice, așa-zisa unitate monolitică a partidului se construia pe o structură disipativă, conținînd nenumărate spețe, varietăți, nuanțe, particularizări. Or, editorii lucrau pe cazuri, nu pe principii, aveau sarcina de a tipări cărți, iar fiecare carte se înfățișa în coordonate proprii, într-un univers specific, impunînd de fiecare dată o altă negociere cu cenzorii, mai mult sau mai puțin sîcîitoare, în funcție de felul „ei” și de felul „lor”. Teoretic, mi se părea

că exista un vast evantai de posibilități ca în producerea de carte să facem binele și, dacă nu putem extirpa răul, măcar să-l atenuăm ori să-l domesticim.

Pentru a duce la îndeplinire promisiunile pe care mi le făceam, îmi era clar că aveam nevoie de aliați. Din fericire, am găsit în Direcția Editurilor, în pofida eterogenității colectivului, cîțiva colaboratori aflați pe aceeași lungime de undă cu mine. Mă refer la adjunctul directorului general, Andrei Lăzărescu, un manager, om de treabă, devotat muncii, de o mare modestie, care se ocupase – și i-am reînnoit mandatul ca să se ocupe în continuare – de problemele economice (buget, difuzare, relațiile cu poligrafia, aprobarea prețurilor de vînzare a cărților etc.). Printre instructorii însărcinați să țină legătura cu diversele edituri și să se ocupe de rezolvarea chestiunilor punctuale, de zi cu zi, se numărau o serie de tineri care-și iubeau meseria, i se devotau cu tragere de inimă, instalați deja într-o competență (pe care aveau s-o îmbogățească și s-o rafineze încă pe parcurs). Mă gîndesc la Niculae Gheran, G. Pienescu, I. Marinescu, Antoaneta Ralian și alții, a căror amintire mi-e umbrită. Primii aveau să devină ulterior niște editori specializați, cu excelente performanțe la activ, Antoaneta Ralian, cea mai bună traducătoare a noastră din anglo-americană. I-am urmărit pe toți cu simpatie, iar cu Gheran, autorul ediției critice Rebreanu, el însuși un prozator savuros, cu umor și o rară prospețime a limbii, am rămas în relații cordiale pînă astăzi. Îi lipsea însă Direcției Generale un om de viziune și prestigiu, care să-i dea un centru de gravitate: să fie în stare, dincolo de forfota și zarva prezentului, să vadă perspectiva, să repartizeze mai rațional sarcinile oamenilor, cele care țin de strategia dezvoltării și cele foarte solicitante, privind urmărirea metodică a activității diverselor edituri. M-am gîndit în acest sens la Mihai Șora, care lucra pe-atunci la ESPLA, cea mai importantă unitate a sistemului. Îl cunoscusem pe Șora prin Barbu Câmpina, aflasem că-și luase un doctorat în Franța, îi apreciam echilibrul atitudinii și inteligența. I-am propus să vină în minister, ca director al producției editoriale. L-am convins cu destulă dificultate să mi se asocieze: avea aprehensiuni de altfel legitime. Cu Șora în formație și tinerii mei prieteni alături, mă iluzionam că voi putea înfrunta intemperiile previzibile în climatul de crescîndă încordare politică al anului 1957. Dădeam din nou dovadă de naivitate. Nu pentru că echipa noastră n-ar fi corespuns nevoilor, ci fiindcă deficiențele de structură și organizare proprii noului loc de muncă ne limitau foarte mult posibilitatea de a exercita o influență pozitivă. Și mai ales fiindcă, în numele unui optimism originat în instinctul meu vital, nu în vreo apercepție intelectuală, înclinam să subevaluez foarte mult dificultățile care mă așteptau.

Am funcționat la Direcția Generală a Editurilor un an și cîteva luni. Un timp prea scurt pentru a culege roadele muncii mele, prea lung pentru a-i suporta, cu răbdare și speranță, trecerea. A fost o perioadă confuză și tulbure, trăită în frămîntări ale cugetului și insatisfacții profesionale. La puțină vreme după instalare am început să-mi dau seama că există mari deficiențe în organizarea și funcționarea departamentului. Activitățile strategice, de relevanță structurală (metodologia întocmirii planurilor anuale de editare, ameliorarea raporturilor cu editurile, calificarea cadrelor, organizarea consfătuirilor și a schimburilor de experiență, studierea nevoilor și dezideratelor pieței de carte etc.), erau mereu eclipsate de un soi de hei-rupism diletant, impus de conjuncturi trecătoare, dar pe moment extrem de presante (o puzderie de mărunțișuri venite în avalanșă: întocmirea a tot felul de rapoarte și note informative privind rezolvarea unor sesizări, reclamații, nemulțumiri, a litigiilor ivite în interiorul unităților subordonate sau în relațiile dintre ele etc.). Un alt aspect, încă mai negativ, îl constituia prevalența politicului asupra profesionalului. Așezarea strîmbă a acestui raport ducea la perturbarea muncii editoriale în întregul sistem, începînd de la nivelul ei de bază, hotărîtor, cel al „redactorilor de carte". Aceștia jucau, pînă la un punct, rolul „lectorilor" din editurile occidentale. Ceea ce îi deosebea era faptul că, pe lîngă sarcina de a citi manuscrisele primite și de a le selecta pe cele valoroase în vederea publicării, ei o aveau și pe aceea de a veghea la curățarea textelor de orice ingrediente inadecvate sub raport politic, ajutîndu-i pe autori să înțeleagă ce „merge" și ce nu „merge". Însă în 1957, cînd partidul lansase campania violentă împotriva revizionismului și a împăciuitorismului, tocmai această funcție de vigilență ideologică exersată de redactori era accentuată hipertrofic, în dauna preocupării de nivelul și calitatea cărților tipărite, ceea ce risca să ne întoarcă la practicile proletcultiste de la începutul anilor '50. Din fericire, redactorii de carte, recrutați mai toți dintre absolvenții Facultăților de Filologie – cîțiva îmi fuseseră studenți –, nu acționau ca niște impiegați ai partidului, încremeniți într-un crez dogmatic, ci ca agenți ai culturii vii, dornici să extindă mereu limitele a ceea ce poate fi spus. Erau, în cea mai mare parte a cazurilor, aliați cu scriitorii și avocați ai lor în bătălia pentru salvarea creației. Din acest motiv, activiștii responsabili ai partidului îi priveau cu suspiciune și se fereau să le acorde asigurarea acurateții politice a textelor – miza era prea mare! Spre a avea cît mai multe garanții împotriva căderii în păcat, ei foloseau metoda controlului încrucișat. Cereau ca manuscrisele identificate ca avînd „probleme" să fie mai întîi supuse avizării unor critici de autoritate din afara sistemului, apoi erau expediate spre expertiză secțiilor de profil ale Comitetului Central, unde

tovarăși cu vigilență recunoscută le luau din nou la puricat. Ultima defensivă, cea mai sistematică și cea mai dură, aparținea Direcției Presei, unde aceleași texte aveau parte de o nouă verificare, mai profesionistă și mai aprofundată. Ea se solda ori cu propuneri de rectificare negociabile, ori cu neacordarea autorizației de publicare pentru anumite fragmente sau întreaga carte. Dar ce făcea în toate astea Direcția Generală? Care era rostul ei în mecanismul complicat al cenzurii pe trepte? Potrivit structurii și normelor ce-i reglau activitatea, ea nu avea contact direct cu autorii și nici nu se ocupa de lectura și pregătirea pentru tipar a manuscriselor, aceasta fiind obligația de serviciu și justificarea existenței „redactorilor de carte". Desigur, inspectorul afectat fiecărei edituri spre a urmări în general activitatea desfășurată acolo se ținea cît de cît la curent cu problemele pendinte, inclusiv cu soarta manuscriselor controversate. Putea fi consultat și cîteodată era, însă controlul propriu-zis al conținutului oprelor nu intra în atribuțiile sale de serviciu și nici n-avea timpul să-l exercite. De unde reiese că Direcția Generală nu avea mijloacele să afle care e conținutul fiecărei cărți publicate, cu atît mai puțin să constate dacă ea corespunde ori nu cerințelor culturii socialiste. Cu toate astea, i se cerea să răspundă politic de toate aparițiile (cca 3.500-4.000 de titluri pe an, după estimarea mea). Era o răspundere prin delegație sau prin interpuși, de tipul, să spunem, al celei a Ministerului Transporturilor, cînd deraiază un tren. Cu deosebirea că deraierea e un fapt, iar a califica o carte drept eronată din punct de vedere ideologic e o interpretare. Locomotiva chiar sare de pe șine, vagoanele se răstoarnă, se numără morți și răniți, în vreme ce oprirea de la difuzare a unei cărți (cu pagubele materiale subsecvente) constituia o evaluare a cuiva, a cuiva destul de puternic încît opinia lui să fie lege. În epocă, acest mare șef puternic, ale cărui gusturi și subiectivități se transformau în reguli de conduită, era tovarășul Răutu.

D.C.-E.: *Omniprezentul Leonte Răutu, „perfectul acrobat", „Malvolio"...*

P.C.: El se servea, probabil în scopul intimidării tuturor celor ce aveau a face cu munca editorială, de ceea ce am numit „pedagogia fricii": descoperea, din cînd în cînd, cu mare tărăboi, erori grave în anumite cărți deja tipărite. Atît de grave, încît, pentru a feri poporul de absorbirea otrăvii contra-revoluționare, hotăra retragerea din circulație a volumelor cu pricina și topirea lor. Așa s-a întîmplat, de exemplu, în 1957, cu *Jurnalul Annei Frank*, învinuit de „sionism" și, în 1958, cu un manual de istorie a literaturii române coordonat de universitarul Nicolae Popa,

de la Iași, la care contribuiseră și Alexandru Piru, Silvian Iosifescu ș.a., acuzat de „obiectivism burghez". Toate verdictele pronunțate de Răutu erau, ca la Înalta Curte de Casație, definitive și irevocabile. Erau însă și legitime? Pun întrebarea nu în perspectiva de azi, care socotește cenzura un lucru inadmisibil, o mizerie, ci chiar din punctul de vedere al unui comunist de-atunci, cum încă eram. Gîndeam – și nu eram singurul, la fel vedeau lucrurile Crohmălniceanu și Paul Georgescu – că Răutu interpretează strîmb, dogmatic și contra-productiv rezultatele Congresului al XX-lea al PCUS. Cu ce oare deranjau un Arghezi, Blaga, Bacovia, Barbu, Voiculescu ș.a. măreața operă de construire a socialismului? Ce cîștigau oamenii muncii de la orașe și sate prin interzicerea unor cărți, fie și greșite? De ce lupta de idei era înlocuită prin măsuri administrative? Consideram că Răutu orientează partidul într-o direcție sectară, menită a-l compromite tot mai mult chiar în ochii intelectualității binevoitoare sau apolitice. De aceea, pe măsură ce progresa trendul de aplicare a botniței tuturor celor cu opinii diferite, mă simțeam din ce în ce mai inconfortabil în postura de director general. Resurgența stalinismului sub firma mincinoasă a destalinizării îmi ruina încetul cu încetul speranțele. Orizontul părea încețoșat, viitorul tulbure, nervozitatea și neliniștea cugetului mă avertizau de apropierea unui punct-limită.

N-am nici o îndoială că cercetătorii literari de mîine vor considera anul 1957 unul dintre cei mai importanți pentru istoria romanului românesc din secolul XX, de vreme ce au apărut atunci primul volum din *Moromeții*, *Cronica de familie* (cele trei volume) și *Groapa*. Ar fi o nesăbuință să includ coincidența fericită a apariției concomitente a celor trei cărți în bilanțul pozitiv al Direcției Generale. Valoarea unei opere atîrnă în întregime de cel care a creat-o. Contribuția editurii, implicit a redactorului de carte, la aducerea pe piață și la receptarea ei pot juca un rol, uneori important, în obținerea succesului (de public, difuzare, chiar de critică). Însă succesul nu e totuna cu valoarea (deși în societatea zilelor noastre, unde marketingul funcționează adesea ca test de performanță, cei doi termeni tind să se apropie). În orice caz, deocamdată, atunci, ca și acum, canonul unei literaturi cunoștea doar autori, editurile fiind menționate exclusiv în identificarea bibliografică, iar redactorii (ingratitudine ori nu) rămînînd anonimi. Cît privește organele birocratice suprapuse editurilor, de felul Direcției Generale (inexistentă în țările capitaliste!), ele rămîneau pur și simplu în afara jocului. Și totuși, dacă la noi, în epoca socialismului de tip sovietic, Direcția Generală era luată la rost ori de cîte ori șefii decideau că un text oarecare se abate de la linia (totdeauna justă) a partidului, nu ar fi fost oare echitabil ca ea să primească o notă bună în cazul unor apariții semnificative? Întrebarea

e retorică. Mai e nevoie să arăt că nu era niciodată asociată succeselor obținute de edituri? În schimb, plătea alături de ele și uneori mai abitir decît ele oalele sparte. Cînd avea loc un accident (un articol al *Scînteii* demascînd erori sau o carte scoasă din circulație și dată la topit), șefii își aminteau că existăm, se scandalizau și întrebau în ședințe: „Dar unde a fost Direcția Generală?". Merită să dau un exemplu care ilustrează bine logica ilogică a sistemului și induce, în același timp, cît de deteriorat era climatul politic în care lucram. Spre a-l informa pe Athanase Joja, devenit vicepreședinte al guvernului și ministru al Culturii și Învățămîntului (în locul lui Miron Constantinescu) despre situația sectorului editorial și a-i cere sprijinul în rezolvarea unor probleme urgente, i-am cerut o audiență. Pretinzînd că este extrem de ocupat, ministrul m-a amînat nu mai puțin de 6 luni (!) pînă cînd s-a milostivit să mă primească. Întîiul meu impuls a fost să refuz să mă duc, ca replică la tratamentul umilitor pe care mi-l aplicase. Avînd în vedere că nu mergeam în interes personal, am renunțat însă la frondă și m-am prezentat la ora stabilită. Abia intrat în biroul său, marele nostru filozof, care nu pierdea ocazia în orice discurs, oriunde ținut, să facă o trimitere la Aristotel sau la Platon, mi s-a adresat foarte academic, spunîndu-mi că dorește să-mi arate ceva, înainte să-i comunic ce am de spus. Mi-a indicat lîngă unul dintre pereți o măsuță pe care se afla un teanc de cărți. Cînd am ajuns din doi pași în locul cu pricina, a rostogolit cu un gest decis cărțile, care au acoperit în dezordine întreaga suprafață a mesei. Aparțineau toate producției editoriale recente, însă am recunoscut între ele una singură: *Craii de Curtea-Veche* (de fapt, toate fuseseră planificate de predecesorii mei). În loc să se bucure de repunerea în circulație a acestei opere de prim rang a culturii române, filozoful ministru o așeza în categoria „erorilor ideologice"! Ce mai puteam aștepta de la el? Ceea ce s-a și produs: o repriză de muștruluială, nu lungă, dar uzînd de lexicul specific: „Unde ne-a fost vigilența?", „De ce risipim banii statului?" etc. Nu-l puteam contrazice în privința diagnosticului pus, care, în mod cert, nu-i aparținea, fiindcă în afară de *Craii*, n-aveam habar de celelalte cărți. L-am întrerupt totuși, încercînd să-i explic că departamentul pe care-l conduceam nu avea ca sarcină controlul nemijlocit al conținutului cărților, dar n-a părut că dă atenție acestui detaliu. Am insistat, a devenit nervos, a urmat un schimb de replici. Finalmente, l-am asigurat că voi înștiința editurile vizate și i-am cerut voie să mă retrag. A dat din cap, l-am salutat și m-am îndreptat spre ușă, spunîndu-mi în gînd: „Dacă vrea să afle de ce am venit la el, o să mă oprească înainte să ies". Nu m-a oprit, nu-l interesa ce aveam să-i spun. Mă chemase probabil ca să bifeze o sarcină primită de la mai-marii săi.

În memoriile pline de vioiciune și pitoresc ale lui Niculae Gheran (actor dintre cei mai reprezentativi ai vieții editoriale dintre 1955 și 1985), cărora literaturizarea le adaugă amănunte și colorit, fără a le priva de autenticitate documentară, am regăsit liniile directoare ale unui proiect de editare a clasicilor noștri, despre care i-aș fi vorbit, în toamna anului 1957. I-aș fi adresat atunci următorul speech (citez): „E cazul să ieșim din rutina muncii administrative… Să organizăm o largă dezbatere în jurul editării clasicilor români, la care să participe toate catedrele universitare de specialitate. În prealabil, pregătiți o bibliografie cu toate tipăriturile realizate pe tărîmul valorificării patrimoniului literar și un plan de perspectivă pe cinci ani, ambele structurate pe trei nivele de tratare: superior, mediu și de popularizare". Îmi recunosc ideea, după cum îmi recunosc și poziția în dezbaterea ce a urmat, unde am fost silit să-mi temperez colegii prea entuziaști, care voiau să consemnăm în planuri două deziderate, pe cît de normale și de evidente, pe atît de imposibil de tradus în fapt atunci la noi: cerința „operelor complete" și a textului „integral". Gheran îmi atribuie discursul următor: „Ne legăm la picioare înainte de-a alerga. De-am fi singuri pe stadionul acesta, cu siguranță c-am cîștiga toate cursele. În consecință: la ediții critice trecem «Opere», după care vom trăi și vom vedea. Totul ține de «starea vremii», iar asta nu depinde de noi. Important e să nu omitem nici un reprezentant notabil al scrisului nostru, de la Alecsandri la Zamfirescu. De asemenea, pentru că acum materialele noastre circulă în stînga și în dreapta – la deștepți, dar și la proști –, să nu ne batem cuie-n talpă cu ideea «textului integral». Văzînd și făcînd. În faza actuală, să ne mulțumim cu aprobarea planului". Nu-mi mai amintesc dacă m-am exprimat exact cu vorbele relatate de Gheran, e însă sigur că ideea e aceeași. Experiența mea de amploaiat la stat mă vindecase de teribilisme, deprinzîndu-mă cu o strategie prudentă. Eram conștient că pentru a reuși să înfăptuiesc chiar și lucruri mărunte, trebuie lucrat pragmatic, pentru ca șefii să nu se sperie, iar automatul ideologic să nu intre în convulsii. Și dacă a planifica „opere complete" era nerezonabil într-un ceas al reînceputului de drum, după războiul pustiitor și cumplita secetă proletcultistă, a revendica „textul integral" constituia pur și simplu o provocare: celor ce lucram în cultură ne era proaspătă indignarea cu care înaltele foruri sancționaseră protestul împotriva exceselor cenzurii, enunțat de mai tînărul meu prieten, Radu Cosașu, la Congresul Tinerilor Scriitori, din aprilie 1956. Am mai spus-o, eram adeptul „filozofiei micilor pași", singura modalitate, în opinia mea, de a fi constructiv și de a-ți justifica prezența în sistem. Dar pînă și această soluție de avarie întîmpina piedici. În genere, cel mai cuminte era să stai în banca ta, să nu iei inițiative, să

aştepţi indicaţii, pe care să nu le contrazici, chiar dacă nu ai nici o intenţie de a le da curs. Căci oprobriul nu cădea niciodată pe cei pasivi, indiferenţi, incompetenţi, cu lecţia nefăcută, ci pe oamenii care luau poziţie, acţionau cu spirit civic, nu acceptau orice rahat. În deriva în care societatea aluneca ireversibil, văzînd cu ochii, tocmai fidelii se găseau pe post de victime ori de ţapi ispăşitori. Cei ce sufereau erau vechii membri de partid, îndeosebi ilegaliştii, intraţi în mişcare din idealism, dar şi oamenii cinstiţi, atraşi la comunism de mirajul unei lumi mai drepte, cei cărora chiar le păsa de degradarea situaţiei şi abandonarea principiilor. Conducerea îi privea cu neîncredere şi taxa cu brutalitate orice ieşire din rînd. Înţelepciunea consta în a nu pune întrebări şi a-ţi ţine gura, a nu face nimic altfel decît ceilalţi, a-ţi impersonaliza personalitatea, a prelua în vorbă şi în faptă modelul stas al „omului nou", preconizat de editorialele *Scînteii*. Sub faldurile unei propagande bezmetice, care pervertea sensul cuvintelor „democraţie", „libertate", „bunăstare", se desfăşura un proces de ancorare în minciună şi mediocritate. Şi toate astea – ce ironie amară! – surveneau după Congresul al XX-lea, care păruse a anunţa cotitura spre spunerea adevărului şi eliberarea de teamă! Cum era posibilă o asemenea involuţie? Nu decurgea ea din natura însăşi a sistemului? Îmi venea greu, mi-era imposibil la ora aceea să admit falimentul convingerilor mele. Îmi căutam, fără să vreau, motive ca să sper, raţiuni ca să-mi liniştesc conştiinţa. Îmi fabricam încă argumente, îmi spuneam că, în ciuda tuturor blestemăţiilor, bilanţul transformării sociale a ţării e globalmente pozitiv: se construiseră şi se construiau uzine şi întreprinderi, şcoli şi spitale, avansa marele proiect al electrificării, oferta de locuri de muncă depăşea masiv cererea, muncitorii mergeau în concedii la mare, analfabetismul scădea de la an la an, preţul bunurilor culturale (cărţi, bilete la spectacole, concerte) era la îndemînă. Pe de altă parte, voiam să cred că procesul umanizării comunismului lansat de Congresul al XX-lea nu putea fi oprit, iar cazul românesc, al unui şef care pentru a-şi conserva scaunul nu ezita să recurgă la falsificarea istoriei şi să uzeze de teroare, era departe de a fi tipic. Mă înşelam cu gîndul că destalinizarea ar dovedi că sistemul poate fi reformat, că mai devreme sau mai tîrziu PCR va trebui să-şi pună ordine în propria-i casă, aşa cum mă iluzionam că în URSS cursul spre eliminarea tarelor şi a metodelor ce făcuseră posibile crimele monstruoase ale lui Stalin este irezistibil.

Am găsit printre hîrtiile mele vechi un plan de măsuri pentru îmbunătăţirea activităţii editoriale, datat 15 iulie 1957, deci cu aproximativ două luni după preluarea Direcţiei Generale, un răstimp prea scurt ca

să-mi fi permis o cunoaștere aprofundată a sectorului, dar îndestulător spre a-i distinge principalele carențe, cele care reclamau o abordare prioritară. În afara alcătuirii planului de editare a clasicilor și a literaturii dintre cele două războaie, amintit mai sus, acesta stăruia asupra a trei obiective majore: atribuirea de responsabilități sporite editurilor, creșterea numărului de edituri, îmbunătățirea organizării Direcției Generale. Spre a sugera spiritul în care erau concepute măsurile propuse, voi cita din argumentarea primului punct: „În momentul de față, deoarece Direcția Generală aprobă toți indicii care caracterizează activitatea editorială (coli editură, titluri, tiraje, prețuri etc.), se cultivă la unele conduceri de editură lipsa de răspundere. Conducerile de editură nu sînt puse în situația de a-și valorifica inițiativele, ele decid adesea cu ușurință pe temeiul că organul tutelar va avea oricum să-și spună cuvîntul și realizează (astfel), atît sub raport ideologic, cît și sub raport economic, mai puțin decît le-ar permite posibilitățile. Cu deosebire în ce privește problema rentabilității, nu ne putem gîndi la o rezolvare satisfăcătoare fără a lăsa editurilor drepturi largi de auto-gospodărire". Cu privire la cel de-al doilea punct, preconizam studierea problemei înființării de noi edituri, pornind de la profilul prea larg al Editurii de Stat pentru Literatură și Artă (care, în urma înglobării Cărții Ruse, se ocupa de literatura română clasică și contemporană, literatura universală, literatura rusă și sovietică, literatura în limbile minorităților naționale, lucrările de artă și muzică) și de la nevoia de a nu acorda unei singure edituri monopolul publicării de beletristică originală. Sugeram astfel crearea unei edituri a Uniunii Scriitorilor, a unei edituri românești la Cluj, a alteia maghiare la Tîrgu-Mureș, a unei edituri pentru muzică și a uneia pentru traduceri (care să includă și Cartea Rusă). În privința reorganizării Direcției Generale, plecam de la ideea (exprimată aluziv) că aceasta e un organ intermediar, centralizat, dar fără dreptul de a decide, un organ birocratic, strivit între presiunile Comitetului Central și contra-presiunile editurilor, între pretențiile scriitorilor și condiționările financiare. Cele cîteva propuneri pe care le schițam tindeau să-i precizeze statutul și să opereze schimbări moderate, atît cît consideram posibil în situația dată. În întregul său, programul nu avea nimic revoluționar, voia să introducă o ordine rezonabilă, să accelereze procese în curs (care aveau de altfel să se concretizeze în următorii 10-15 ani), în două vorbe, să facă sistemul editorial mai competitiv și mai eficient. Spre a-l pune în practică, fie și parțial, aveam nevoie de aprobare. Am trimis, de aceea, còpii Constanței Crăciun și lui Prisnea, superiorul meu direct. După vreo două săptămîni, constatînd că nu există nici o reacție

a celor doi, l-am atacat direct pe Prisnea, pe care, de altfel, îl întîlneam destul de des. Într-una din aceste vizite punctuale, odată rezolvate treburile curente, înainte să plec, l-am întrebat dacă nu are să-mi spună nimic despre materialul cu pricina. Întîi a părut surprins („Ce material?"), apoi și-a amintit, a scotocit printre dosarele de pe birou și a agitat cele cîteva pagini între degete. Îl citise, era însă limpede că nu fusese entuziasmat. S-a uitat la mine cu o privire lungă, nehotărîtă, a reflectat puțin, ca și cînd ar fi voit să-mi spună ceva dezagreabil și, în același timp, să nu mă jignească: „Tu ai dreptate, nu în tot ce propui, dar în multe lucruri". Apoi tăcu o clipă, se răsuci în scaun și începu să mă boscorodească în felul său jovial și prietenos: „Măi, Paule, tu chiar nu-ți dai seama în ce lume trăim? Îți trebuie buclucuri? Stai, omule, liniștit, nu e acum momentul să facem reforme… Tu nu vezi ce se întîmplă?" (referința viza probabil eliminarea lui Chișinevschi și Constantinescu din Biroul Politic, care avusese loc cu cîteva săptămîni înainte). N-am mai insistat. Încercasem marea cu degetul și dădusem greș. Era inutil să mă mai zbat: nu era momentul…

D.C.-E.: *O formulă („acum nu-i momentul") care s-a vehiculat des și în anii '90, cam de fiecare dată cînd exista o inițiativă de revizitare critică a trecutului. Să recunoaștem că formula e foarte elastică: ea blochează ferm inițiativa din prezent, dar deschide totodată promisiunea unei rezolvări într-un viitor apropiat. Nici pentru „adevărul integral" cerut de Radu Cosașu nu fusese momentul.*

P.C.: Plecarea mea de la Edituri a survenit tot atît de brusc și de precipitat ca și cea de la Teatre. A beneficiat și de o mizanscenă dramatică, s-a petrecut în cadrul unui proces-spectacol, pe cît de grotesc și de brutal, pe atît de puțin justificat. N-am fost scos din cauza unor greșeli ori a incompetenței sau a vreunui conflict nemijlocit cu vreuna dintre mărimile zilei, ci tocmai fiindcă muncisem bine, recoltasem succese și mă bucuram de respectul și simpatia celor pe care-i administram. Ca și mine, au fost penalizați în același fel și mulți alți intelectuali, într-o campanie bine orchestrată (la Ministerul Culturii – G. Macovescu și M. Alexandru; dintre prietenii mei – Barbu Câmpina, Eugen Stănescu, Paul Georgescu). Acest stil al pedepsirii inverse, nu a celor care merită, ci a celor cu rezultate bune, de pură extracție stalinistă, urmărea să reducă la zero orice autoritate clădită pe libera alegere, să ruineze prestigiul și puterea simbolică a tuturor oamenilor de valoare ce serveau partidul în cultură. Mesajul transmis era limpede: învinovățiților li se

reamintea că sînt niște rahați, că popularitatea de care se bucură nu-i poate feri de umilințe și sancțiuni, că nu reprezintă nimic prin ei înșiși, prin talentul și priceperea lor, că întreaga carieră și-o datorează investiției partinice, care putea fi retrasă tot atît de lesne pe cît putuse fi acordată. Nu realizările în muncă aveau importanță, nici măcar fidelitatea față de cauză (cum s-o măsori?), ceea ce conta era loialitatea absolută față de conducătorul partidului, probată nu atît prin declarații de iubire (considerate un minimum necesar), cît prin aprobarea fără rezerve a deciziilor sale, chiar dacă scelerate, chiar dacă în contradicție cu ceea ce același personaj declarase în ajun, chiar dacă luate în detrimentul intereselor majore ale subiectului. Cu alte cuvinte, se dorea nici mai mult, nici mai puțin decît anihilarea spiritului critic, a dreptului la diferență, a independenței de gîndire.

Nu s-a remarcat îndeajuns faptul că în momentul catastrofei aviatice de la Moscova, din noiembrie 1957, Leonte Răutu nu mai era șeful atotputernic al propagandei; devenise, de puțină vreme, șeful Secției Externe a CC-ului, funcție de vizibilitate mai mică, incomparabilă ca influență și importanță efectivă. În locul lui fusese numit Grigore Preoteasa, fost ministru de Externe, fiu de muncitor ceferist, stea în ascensiune. Despărțirea lui Dej de aghiotantul său însărcinat cu ideologia punea clar în lumină eroziunea raporturilor dintre ei, dorința prim-secretarului partidului de a scăpa de un slujitor jenant prin originea etnică și rigiditățile doctrinare ori poate de a încerca o nouă variantă de conducere a culturii. Oricum ar sta lucrurile, e clar că dislocarea lui Răutu constituia nu o simplă rotație a cadrelor, ci o mișcare strategică de anvergură. Din nenorocire, ea n-a mai avut loc, fiindcă – se știe – Preoteasa a murit în avionul prăbușit. Dat fiind că-l eliminase în iunie pe Constantinescu, potențial rival, iar Preoteasa pierise imediat după preluarea postului, pragmaticul Dej s-a văzut obligat să revină asupra hotărîrii de a-l îndepărta pe Răutu: în penuria de cadre bine pregătite, de formație leninistă și avînd încrederea sovieticilor, nici n-avea altă alegere. Răutu, accidentat ușor, avea așadar să revină în fruntea Propagandei, după aproximativ trei luni de tratament și convalescență petrecute la Moscova. În acest răstimp merită remarcat că vînătoarea de vrăjitoare a cunoscut o pauză. Fie că vigilența partidului ațipise brusc, fie că Necuratul ar fi renunțat să mai tulbure apele, fapt este că o bucată de vreme (din păcate, mult prea scurtă) nu s-a mai auzit de cărți topite, tăieri de capete, culturnici puși la zid. Reîntors la pupitrul de comandă, Răutu a pus repede capăt acalmiei. Și, pentru ca lucrurile să fie clare, a organizat, în zilele de 30 și 31 mai, o ședință cu toți responsabilii din

cultură, la Școala de Partid Jdanov, instalată atunci contiguu cu fostul meu Liceu „Mihai Viteazul", în clădirea pensionului pentru fete „Notre Dame de Sion". A fost o ședință de pomină. După o introducere anostă a lui Niculescu-Mizil, s-a dat rînd pe rînd cuvîntul reprezentanților diverselor sectoare de activitate. Potrivit unei rutine îndelung exersate, fiecare vorbitor își doza atent speech-ul, astfel încît să cuprindă o dare de seamă asupra realizărilor, declarații convenționale de fidelitate față de linia partidului și marele nostru conducător, dar și pasaje bine articulate, de recunoaștere a propriilor erori și slăbiciuni. Auto-criticii îi lipseau de obicei elementele concrete; se opera cu afirmații abstracte, uzînd frecvent de cele două adverbe ale evaluării nedeterminate: „destul" și „suficient" („N-am dat «destulă» atenție editorialului X al *Scînteii*"; „N-am depus eforturi «suficiente» pentru îmbunătățirea calității muncii"). Scopul acestei iscusite manevre dialectice era să probeze că subiectul nu și-a luat-o în cap, că e conștient de limitele lui, dar nici să nu ofere material incriminator efectiv eventualilor acuzatori. Dar, spre deosebire de alte ședințe, unde cei ce luaseră cuvîntul, fără a fi fost întrerupți de la tribună și reveniți la locul lor, puteau suspina cu ușurare, de data aceea unii dintre ei au avut surpriza de a se vedea asaltați cu întrebări încuietoare, insinuante, de evidentă rea-credință. Ele veneau din partea unor sicofanți de serviciu, vechi activiști de partid scoși la pensie ori trimiși în șomaj, de teapa lui Ștefan Voicu ori Ofelia Manole, gata să dovedească celor în drept cît de mult le bate inima pentru înaltele valori ale principialității leniniste. M-am numărat și eu printre cei interpelați, pe cît de aiurea, pe atît de agresiv. Era clar: participam la o ședință bine organizată, unde totul fusese gîndit spre a băga groaza în oameni. Trec peste preliminarii. La urma urmei, tot ce se întîmpla avea puțină relevanță, ceea ce conta era cuvîntarea marelui șef, de aceea ne adunaserăm acolo. Așteptam, cu o nerăbdare tot mai anevoie de stăpînit, să-l auzim. Și iată că, brusc, conducătorul adunării, unul dintre secretarii Capitalei, la ordin, desigur, decretează închiderea primei părți a ședinței, deși mai erau oameni care nu vorbiseră. Cine se sinchisea însă de un asemenea amănunt? Dintr-odată, rumoarea ia sfîrșit, urechile se ciulesc, unii își scot carnete ca să-și ia note. Invitat la tribună, Leonte Răutu se desprinde din locul său și urcă în pași elastici cele cîteva trepte pînă la estradă. Depune un teanc de hîrtii pe măsuța din față și aruncă o privire circulară sălii, încremenită într-o tăcere neverosimilă. Mă gîndesc la juisarea pe care o va fi resimțit în acea clipă fostul student în matematici, cu studii neterminate, văzînd întreaga elită intelectuală a Partidului Comunist – academicieni, universitari, cercetători, membri ai uniunilor

de creație, lideri ai tuturor departamentelor ideologice – cum îi stă la picioare, masă docilă, pregătită să-i soarbă cuvintele și să le aclame, indiferent de conținutul lor, fie ele de îndemn sau de ocară. Discursul lui Răutu, bine pregătit și dornic să demonstreze, în primul rînd lui Dej, cît de indispensabil este rolul său de paznic ideologic suprem, a durat aproape trei ore. Dispun de o copie, însă pentru ceea ce povestesc aici nu e nevoie să rezum, sînt suficiente cîteva exemple. Cu perfidia-i onctuoasă, dînd uneori în clocotul mîniei proletare, Răutu a trecut în revistă toate domeniile culturii și artei, identificînd pretutindeni greșeli și vinovați. La Institutul de Filozofie, o boacănă: directorul instituției împinsese abaterea de la principii pînă la a pune pe același plan lupta împotriva revizionismului cu lupta împotriva dogmatismului. Sacrilegiu! Revizionism înseamnă „contra-revoluție", dogmatismul e doar o „eroare gnoseologică" (o mai făcuseră unii băieți de-ai noștri, dar „nu e ceva chiar atît de grav"!). Pentru a-i combate pe comuniștii iugoslavi care negau rolul forțelor interne în eliberarea României, îi somează pe responsabili „să prezinte actele istorice" (ca și cînd ele ar fi existat!) care probează „ridicarea la luptă, înfăptuirea insurecției armate". Admite că PCR era „slab numericește", dar trebuie ținut seama că se bucura de un „prestigiu uriaș" în rîndurile „părții avansate a oamenilor muncii". Denunță tendința foarte nocivă a unor istorici de „idealizare a rolului claselor exploatatoare în istoria României". Se merge pînă acolo cu pierderea combativității revoluționare încît nu e condamnată o „figură odioasă", ca a lui Brătianu, și nu sînt înfierați politicienii, reprezentanți ai claselor dominante „care au inițiat atragerea României în pregătirea războiului anti-sovietic". La Facultatea de Litere stîrnește „îngrijorare" modul în care sînt predate literatura universală și istoria literaturii române. Se face prea mult caz de opiniile lui G. Călinescu. Arghezi, deși considerat acum „mare poet" (trecuseră nouă ani de la execuția lui Sorin Toma!), era reamintit ca autor al „controversatelor" (?!) *Flori de mucigai*. Ceea ce confirma tristul adevăr că pînă și „scriitorii noștri de mare talent au deficiențe de natură politică foarte serioase". E invocat din nou exemplul manualului de istorie literară, de un „obiectivism cras", acel manual atît de nefast prin încălcarea normelor leniniste, încît, spre a-i scăpa pe cititori de contagiune, „se" hotărîse darea la topit (poate e interesant să se știe că unul dintre recenzenții care aprobaseră publicarea fusese Ov.S. Crohmălniceanu!). „Nicăieri ca în domeniul producției literare și al teoriei literare", ne lămurea Răutu, „nu există în țara noastră o asemenea libertate de a lansa baloane de săpun, de a lansa teorii găunoase, de a lansa fraze pompoase fără conținut, de a lansa teorii și fraze

neinteligibile și agramate cu pretenția de intelectualism, cu o poleială de snobism". În dramaturgie și cinematografie situația este „penibilă, destul de gravă". În redacția revistei *Teatru* au fost depistate „elemente dușmănoase", revista *Film* e într-o stare „lamentabilă". De aceea se hotărîse ca ambele publicații să fie suprimate. Și ca și cum n-ar fi fost destul, era adresat un explicit și strașnic avertisment tuturor celorlalte reviste culturale, începînd cu cele mai de seamă: „Vreau să spun tovărășește redactorilor *Contemporanului*, *Gazetei literare*, *Vieții românești*, *Tribunei*, *Stelei* că nu mai sîntem dispuși să tolerăm apolitism, obiectivism, confuzie ideologică, snobism, impresionism în critică". În grija de a se face bine înțeles, Răutu ne-a explicat apoi asocierea dialectică a metodei de convingere, atît de caracteristică partidului nostru (după cum știu foarte bine toți cei care i-au suportat efectele persuasive) cu metoda administrativă, eufemism înlocuind pudic cuvinte aspre și dezagreabile ca „sancțiune", „excludere", „tăiere de capete": „Cine crede că ne va jena, cine crede că am jurat să întrebuințăm numai metodele de convingere se înșală amarnic". Mă îndoiesc că vreunul dintre participanții la sinistra ședință de la Jdanov putea fi atît de naiv încît să creadă că amenințările, mai voalate ori mai directe, ale lui Răutu, constituiau un simplu exercițiu retoric. Tocmai aceasta era problema: că trebuiau luate foarte în serios.

Amintirea zilelor dintre ședința de la Jdanov și procesul-spectacol ce mi s-a organizat la Ministerul Culturii a rămas pentru mine extrem de tulbure. Trăiam pe-atunci de pe o zi pe alta, fără proiect, fără alternativă. Îmi dădeam seama că ceva se prepară în umbră, că în condițiile de ultra-vigilență ideologică îmi va fi din ce în ce mai greu să-mi duc munca. Nimic nu era mai ușor decît să fiu făcut țap ispășitor.

D.C.-E.: *O altă bine rodată tehnică de lucru. Linia Partidului fiind decretată mereu dreaptă, în pofida oscilațiilor vizibile pentru orice om de bună-credință, culpabilă nu putea fi decît* aplicarea *acestei linii în cultură sau în alte domenii. Aplicarea aceasta presupunea un factor uman, niște tovarăși cu sarcini de răspundere, care se achitau bine (sau mai puțin bine) de sarcina primită. E teribil ce spuneați mai devreme, că tocmai profesioniștii Partidului, cei care își făceau treaba cu entuziasmul, dublu, al servirii Cauzei și profesiunii lor, tocmai aceștia erau sancționați, pentru a fi clar că prestigiul lor emană dinspre Partid, nu dinspre munca depusă. Că lucrurile mergeau sau nu mergeau, din punct de vedere ideologic era nevoie de inși pe care să „se" dea vina, la toate nivelele. Cum am văzut, inclusiv la cel ultim (denunțarea crimelor lui Stalin după moartea lui, tătucul popoarelor devenind un fel de suprem țap ispășitor).*

P.C.: Era suficient să apară o carte cu „probleme", pe care Înalta Poartă s-o considere necomestibilă, declanşîndu-se scandalul retragerii ei de pe piaţă, cu întregul cortegiu de prelucrări, sancţiuni, „frecarea ridichii" în şedinţele de partid, autocritici şi vituperaţii penibile. Desigur, voiam să scap de conducerea sectorului, însă, din motive lesne de înţeles, mă temeam s-o fac oricum, altfel spus, să plec cu o tinichea de coadă: eram la mîna partidului, nu doar în minister, ci şi în activitatea din Facultate. Mi-a venit atunci ideea să-i scriu Constanţei Crăciun şi să-i solicit o despărţire „en douceur": munceam de cinci ani în cadrul ministerului; în acest interval nu mă ocupasem decît pe apucate de sarcinile mele de catedră; colegii care se dedicaseră exclusiv profesoratului avansaseră, îşi închegaseră cursuri şi-şi făuriseră o reputaţie de specialişti; mi se făcuseră promisiuni de a fi eliberat, din păcate însă amînate „sine die"; nu sosise oare timpul să fiu şi eu redat propriei meserii? Deşi nu puneam mult temei pe această iniţiativă, am dus-o totuşi pînă la capăt. Constanţa a primit scrisoarea, dar nu mi-a răspuns. După cîteva săptămîni am acostat-o direct. A fost extrem de stînjenită. Mi s-a părut atunci că e prinsă între nevoia de a-mi spune ceva de la inimă la inimă şi reţinerea activistului de partid care nu se pronunţă cîtă vreme marii şefi n-au hotărît ce trebuie făcut. Nimerisem, fără să vreau, într-un contratimp.

Lucrurile aveau să se clarifice curînd. Într-o după-amiază călduroasă de vară sînt convocat la o şedinţă de partid deschisă, avînd un singur punct pe ordinea de zi: discutarea „unor aspecte" (exprimare lîncedă, în doi peri, dinadins netransparentă, caracteristică protocolului partinic de exorcizare) privindu-i pe tovarăşii Cornea, Macovescu, Alexandru. Am fost tensionat toată dimineaţa, incapabil să mă concentrez. Mă întrebam ce reproşuri au să-mi facă: găsiseră cumva titluri inadecvate – şi ce era mai lesne de descoperit între mii de apariţii editoriale decise cu ani ori luni de zile în urmă, în condiţiile unui climat diferit de cel prezent, decît nişte cărţi neconforme liniei politice a momentului? Voiau, pur şi simplu, să-mi aplice o corecţie „pedagogică", aşa cum obişnuia periodic partidul, spre a-i face pe responsabilii de toate calibrele să-şi vadă mai limpede nimicnicia? Era totuşi o regie prea costisitoare, un consum de energie organizatorică parcă disproporţionat cu obiectivul limitat al unei scărmăneli obişnuite. Voiau chiar să-mi taie capul? Oricît mă suceam şi mă răsuceam să-mi inventariez greşelile de care s-ar fi putut servi ca pretext incriminator, nu eram în stare să găsesc un „casus belli" veritabil – din propriul „lor" punct de vedere. Ca atare, mă frămîntam zadarnic, incapabil să mă descurc, iar nervozitatea îmi creştea pe măsura apropierii orei şedinţei. Oricum, eram hotărît să-mi vînd scump

pielea. Dar cînd, în fine, a venit și ora fatidică și am fost chemat pe scena (cred că a sălii de festivități a Liceului „Sf. Sava"), în fața comisiei care avea sarcina să-mi discute cazul, compusă din trei persoane, dintre care două îmi erau bine cunscute: Constanța Crăciun și Pavel Țugui, starea mea de surescitare s-a risipit ca prin farmec. Mi-am regăsit claritatea minții și liniștea judecății: vasăzică între cei ce aveau sarcina să-mi discute „aspectele" necorespunzătoare, în afară de secretarul Comitetului Municipal de Partid, Cruceru, un tip brutal și cinic, pe cît de limitat intelectualmente, pe atît de slugarnic în îndeplinirea ordinelor primite, se numărau și cei doi șefi ai mei cu care, vrînd-nevrînd, împărțisem tot ce făcusem bun sau rău la minister: dacă eram vinovat, erau și ei cel puțin tot atît de vinovați, dacă trebuia să fiu pedepsit, pedeapsa trebuia să-i atingă în egală măsură și pe ei. M-am liniștit, am ciulit urechile și am așteptat să se dezlănțuie atacul, cu un chef nebun de a riposta: intrasem în pielea celui ce știe că nu mai are nimic de pierdut. Procesul care a urmat, căruia i-am căuta de pomană precedentul prin analele judiciare, a avut cîteva trăsături caracteristice, unele ținînd de despotismul puterii, altele de caracterul hilar al aplicării sale în patria lui Caragiale: magistrații întruneau, în același timp, și calitatea de procurori, inculpatul nu avea avocat, dintre cei trei judecători, singurul vocal era tovarășul Cruceru, sentința era dinainte stabilită, iar incriminatului nu i se cerea să se disculpe de niște acuzări concrete, ci să-și probeze nevinovăția la modul general. În aceste condiții, dezbaterea a fost o mascaradă. Cruceru se înfoia, aruncînd cu vorbele, în pur limbaj de lemn, iritat că nu primește replicile convenționale pentru care era pregătit. De pildă: „Dumneata, tovarășe Cornea, ai atitudini liberaliste în relațiile cu oamenii de artă". Eu: „N-am atitudini liberaliste". Cruceru, surprins: „Cum adică n-ai?". Eu, cu voce apăsată: „Nu am, pur și simplu, nu am. De altfel, ce înțelegeți dumneavoastră prin atitudini liberaliste?". Cruceru, roșu de mînie: „Dumneata știi foarte bine ce înseamnă liberalism. Documentele de partid ne arată foarte clar... Nu te preface că nu știi". Eu, căutînd să-mi păstrez sîngele rece: „Nu, chiar nu știu în ce sens înțelegeți cuvîntul. Liberalismul e o noțiune politică, purtarea față de oameni ține de latura morală... Sînt prieten cu Constantin Silvestri și cu Zeno Vancea, ce anume e liberalist în atitudinea mea față de ei?". Mi-am dat imediat seama că atinsesem un punct gingaș, Constanța i-a șoptit ceva lui Cruceru (nu le convenea să implice în discuție nume concrete de oameni de artă), secretarul Capitalei s-a răsucit în scaun, ca și cînd ar fi călcat peste un cuib de șerpi și a schimbat vorba, atacînd din altă perspectivă, mult mai sigură: „Dumneata nu crezi că e cazul să-ți faci autocritica?". „Dar în legătură cu ce?" „În legătură cu ce, în legătură cu ce... În legătură

cu munca dumitale în Ministerul Culturii. Oare dumneata ți-ai analizat activitatea? Ai făcut numai fapte bune? N-ai și neîmpliniri? Greșeli? Ori crezi că ești scutit să dai socoteală?" Nu, desigur, nu credeam că mă pot sustrage igienei de partid, aveam neîmpliniri și greșeli, eram pregătit să uzez de toată recuzita la îndemînă, ceea ce nu voiam însă să-mi recunosc cu nici un preț era încadrarea „păcatelor" mele într-o nomenclatură a erorilor principiale, altfel spus, să accept etichetările de „liberalism", „împăciuitorism" ori „tendințe mic-burgheze", adică exact ceea ce inchizitorul meu de serviciu avea probabil sarcina să scoată de la mine, spre a justifica verdictul dezbaterii. Faimoasa ședință de muștruluială a decurs într-o hărțuială continuă, de nivel submediocru, într-un soi de ciondăneală în jurul sensului cuvintelor și al aplicării lor. Întrebările lui Cruceru erau adesea ridicole, mai totdeauna puse cu rea-credință. Ele urmăreau să elimine din discuție orice element concret, orice aluzie la persoane sau evenimente, să mă judece în funcție de principii, obligîndu-mă să admit ca n-am fost în cutare direcție „destul" de perseverent, că, spre exemplu, n-am acordat „suficientă" atenție pregătirii cadrelor. La un moment dat, Cruceru a decis că mi-a consacrat destul timp, a spus cîteva fraze de condamnare a lipsurilor mele, exprimîndu-și însă speranța că ajutorul primit avea să-mi fie de folos. A întrebat apoi dacă există cineva care dorește cuvîntul. Tăcere. A mai întrebat o dată, tot fără rezultat. Atunci mi-a dat drumul și l-a invitat la judecată pe Macovescu. Am asistat la restul ședinței într-o absență totală. Eram cuprins de un sentiment de dezgust și lehamite. Ceea ce se petrecea în jurul meu nu mă interesa defel. Nici ce avea să mi se întîmple în continuare. Voi pleca de la Edituri? Voi mai rămîne? La ora aceea, totul mi-era indiferent. Îmi doream să evadez undeva, departe, cît mai departe de lumea de rahat care mă înconjura. După ani de eforturi, cu dorința aprigă de a face binele, îmi constatam cu o nesfîrșită tristețe eșecul deplin al muncii politice. Mi se dădea la cap fără nici un fel de motive, mi se căutau greșeli cu lumînarea, eram tratat, dacă nu ca un dușman, măcar ca un individ dubios, ce nu merită crezare. Mă judecau în numele căror principii, în numele cărei morale? Acesta era partidul căruia fusesem gata să-i dăruiesc totul? Cum se putuse ajunge aici? O șleahtă de filistini, obedienți, demagogi, în care tot ce fusese curat, proaspăt, idealist dispăruse fără urmă. Nici nu mai știu cum m-am trezit la un moment dat la ghiontul unui vecin de loc. Se comunica sentința: Cornea și Macovescu destituiți din funcția de directori generali și sancționați cu vot de blam pe linie de partid, Alexandru rămînea în funcție cu avertisment pe linie de partid. M-am cufundat în noaptea de afară cu voluptatea cuiva care, ieșit din temniță, își umple plămînii cu aerul libertății. Fără

să știu cum, m-am trezit la un moment dat alături de Macovescu. Am mers un timp amîndoi în tăcere. Apoi, deodată, el mi-a spus ceva cam în felul următor: „Paule, ți-e greu. Te înțeleg bine, nici mie nu-mi vine ușor. Dar am un leac, un leac miraculos împotriva amărăciunii. Uite, Tery (soția lui) și cu mine, am închiriat deja o cameră la Văratic, la o măicuță la care am mai fost și ne-am simțit foarte bine. Plecăm peste trei zile, ce-ai zice să ne însoțești? Nu e nici o problemă să-ți găsești acolo unde să stai. Iar locul, locurile, oamenii – o altă lume, Paule… Ce zici?". Am acceptat imediat, fără o pauză meditativă, instantaneu: chiar aveam nevoie de o altă lume și ea mi se oferea, neașteptat, ca un tărîm al Făgăduinței.

Cele trei săptămîni petrecute la Văratic, în compania soților Macovescu, au rămas în amintirea mea ca o insulă de lumină. El, afabil și cordial, ca totdeauna, parcă debarasat de acea umbră, mai pronunțată ori mai evazivă, de ștaif, care-l distanța fără voie de partener(i). Ea, Tery, o adevărată revelație, un om excepțional: cu ochii ei exoftalmici și ridurile ce-i brăzdau obrajii, dădea senzația cuiva aflat în complicitate permanentă cu suferința (urma, de altfel, să se și stingă nu după multă vreme). Avea o experiență de viață de o rară densitate umană, căci lucrase ca secretară tehnică la Internaționala Comunistă, știa o grămadă de istorii incredibile, îi văzuse la treabă pe mulți dintre liderii mișcării revoluționare. Desigur, n-am stat doar la taifasuri. Cu rucsacurile în spinare, am parcurs atunci, în lung și-n lat, în trei sau în doi, întregul ținut al Neamțului, concentrați, firește, pe Văratic și Agapia, dar împingînd curiozitățile noastre către Humulești și mai sus, către mînăstirile Bucovinei, ori mai la vale, spre Secu, unde într-o noapte călugării ne-au desfătat cu un vin roșu uleios și amăgitor, încît, după cîteva ceasuri, n-am mai fost în stare să nimerim ușa arhondaricului… Am revenit acasă înviorat și tonic, bucuros de a mi se fi revelat și mie, ca atîtor altora înaintea mea și după mine, marea taină a cunoașterii de sine: că de obicei atribuim importanță și preț unor bunuri sclipitoare, însă artificiale, relative și repede pieritoare, în vreme ce ignorăm adevăratele valori, care ne stau totuși la îndemînă, însă în straie ponosite și fără tapaj. Redescoperisem aceste „adevărate valori": scrisul, lectura marilor opere, contactul cu natura, cu păsările, cu florile, cu pădurea. Aveam inima împăcată și capul zumzăind de proiecte. Voiam, mai mult decît oricînd, să-mi dedic energia și luarea-aminte fidelilor mei pașoptiști, atît de neglijați în vîltoarea activităților ministeriale. Mă aștepta însă acasă o mare surpriză: „Bine că ai venit", mi-a împărtășit Irina, „nu știam cum să dau de tine, fiindcă de două zile secretara Constanței Crăciun mă sună dimineața, la prînz și seara să mă întrebe dacă te-ai întors. Arde

ceva acolo, cine știe ce o fi”. Nu mă interesa „ce arde acolo”, de va fi ars realmente ceva: mă simțeam deja departe, foarte departe de alarmele, îngrijorările, scadențele și urgențele ce-i puneau în mișcare pe foștii mei colegi. M-am dus, firește, a doua zi s-o caut pe Constanța. Că m-a primit cu căldură și drăgălășenie e încă puțin spus. În primul rînd, mi-a dat impresia că vrea să se explice: măsura exact dimensiunea dezgustului pe care mi-l pricinuise prezența ei în comisia de partid care mă judecase și nu voia să lase lucrurile încurcate. A încercat deci să mă facă să cred că procesul ce mi se înscenase mie și altora constituia o treaptă, din păcate necesară și obligatorie, a unei acțiuni de consolidare a unității partidului. Mai mult de atît nu-mi putea destăinui, dar mă conjura s-o cred: într-o zi, cînd adevărul avea să poată fi rostit, aveam să-i dau dreptate. Socotea că și eu, și Macovescu fuseserăm pedepsiți pe nedrept, că în privința noastră se greșise; de altfel, știa sigur că foarte curînd sancțiunile noastre vor fi ridicate. Dovada supremă a faptului că partidul continua să aibă deplină încredere în noi o constituia chiar propunerea pentru care mă chemase s-o văd: mi se cerea nici mai mult, nici mai puțin decît să ocup funcția de director general al Studioului de Filme Artistice de la Buftea. Iar eu, ca membru al colegiului ministerului, știam pea bine că realizările cinematografiei erau extrem de nesatisfăcătoare, că, în mod special, conducerea partidului era foarte nemulțumită de faptul că aprobase mari cheltuieli pentru înzestrarea tehnică la cel mai înalt nivel a studioului, fără ca de ani de zile să se poată observa fie și un mic reviriment în creație. Constanța adăuga că îmi cunoaște dorința de a mă retrage la catedră și că ceea ce mi se pretinde e doar să mai amîn un an, doi cel mult, punerea ei în aplicare. La urma urmei, nu împlinisem încă 35 de ani, eram un om tînăr, mai puteam aștepta. O așteptare, desigur, neplăcută, dar care îmi oferea, în același timp, șansa de a răspunde unei extraordinare provocări: posibilitatea de a contribui direct și major la dezvoltarea cinematografiei, cea mai populară artă a epocii, la descătușarea potențialului ei creator, blocat de carențe inadmisibile. N-aș putea afirma că toate zicerile acestea, livrate treptat, pe parcursul unei conversații de cel puțin două ceasuri, nu m-au impresionat. Dar ele nu mi-au clătinat nici cu o iotă hotărîrea de a refuza orice slujbă: eram la catedră, nu-mi trebuia nimic altceva.

D.C.-E.: *Catedra de Literatură, cursurile, formarea și emulația universitară… Și în loc de aceste priorități, prioritățile dumneavoastră erau cele înscrise pe agenda forurilor superioare: de la Direcția Generală a Teatrelor și a Instituțiilor Muzicale la Direcția Generală a Editurilor, și de aici la Cinematografie.*

P.C.: N-aveam nevoie de funcții, nu eram avid de putere, nu-mi trebuia nici mașină cu șofer, nici secretară. Voiam să lucrez în bibliotecă, să-mi îmbunătățesc cursurile, să mă pot ocupa de studenți, să-mi îndeplinesc exemplar îndatoririle de profesor. Cît privește năstrușnica, incredibila convingere a Constanței că mizerabila campanie de ponegrire și umilire a cadrelor declanșată de Dej, ca să-și pună la adăpost poziția de lider suprem, ar fi fost generată de înalte și nobile țeluri revoluționare, faptul că o persoană instruită ca ea putea debita cu seninătate asemenea minciuni gogonate și străvezii era mai mult decît întristător. Aveam, o dată în plus, dovada irezistibilului efect manipulator exercitat de credința fanatică în partid: fidelul nu e tulburat de argumente, contra-adevăruri, evidențe; el crede, nu judecă, se poate servi de rațiune în toate privințele, cu singura, dar notabila excepție a chestiunilor care-i afectează crezul. Aparținusem și eu, pînă nu demult, tagmei celor imunizați cu o doză masivă de ser ideologic, nu era așadar cazul să-mi dau ifose. Dar dacă am evitat să mă confrunt cu ea în privința principiilor, am profitat de întrevedere ca să-mi vărs năduful în legătură cu modul în care mă trataseră: scos de la Teatre în circumstanțe neobișnuite, fără nici o explicație, acum „destituit” de la Edituri, fără a mi se fi analizat munca ori a mi se fi adus vreun reproș, executat cu rea-credință în ședință publică de Cruceru, acuzat de erori imaginare, lipsit pînă și de o înțelegere minimă a intereselor mele de carieră. Constanța mă asculta cu un disconfort vizibil, i se îmbujoraseră obrajii, se încurca în propriile-i explicații, nu-și găsea cuvintele, arăta atît de jalnic, încît, la un moment dat, m-am oprit, jenat de jena ei. Și totuși – i-am spus – nu țineam să plec din cauza nemulțumirilor pe care i le împărtășisem (e drept, într-un exercițiu tardiv de sinceritate), ci fiindcă, pur și simplu, mi se oferise ocazia, de mult așteptată (și ea știa bine acest lucru) a schimbării locului de muncă: „destituirea” avusese partea bună că mă eliberase dintr-odată, fără petiționări și jalbe, din lunga mea iobăgie de cinci ani. Nu regretam acești ani, risipiți din unghiul împlinirii personale, în care conlucrasem în minister, dar acum consideram că venise momentul plecării. Drept care i-am mulțumit pentru încrederea acordată, i-am urat succes în activitățile viitoare, am salutat-o și am părăsit cabinetul, lăsînd-o fără grai. Am venit acasă cu inima ușoară, eliberat parcă de o povară. Și am băut cu Irina, cum obișnuiam la aniversări, cîte un pahar de vin roșu. Întrezăream deja viitorul ca o plajă însorită, în care îmi pot alege locul unde să mă instalez, pentru lucru, repaus și claustrare meditativă.

Problema cu viitorul e că niciodată nu seamănă cu cel pe care-l visăm, probabil fiindcă imaginația noastră e prea sărăcăcioasă ca să facă față jocului imprevizibilelor vieții. Discutasem cu Constanța într-o

miercuri, joi mi-am așternut fișele și conspectele pe masa din sufragerie, ca să le recitesc și să le clasez, vinerea a trecut la fel, calmă, angrenată în proiecte, pînă la căderea nopții. Dar iată că, pe la 8.30, sună secretara lui Răutu: „Tovarășul ar vrea să stea de vorbă cu dumneavoastră". „Cînd? Acum sau mîine-dimineață?" „Acum, imediat. Vă trimit mașina." Bănuiam cam despre ce poate fi vorba, dar nu prea înțelegeam de ce atîta grabă. Drumul pînă la CC era prea scurt ca să-mi permită să ajung la o ipoteză plauzibilă. Cînd, peste vreun sfert de oră, am deschis ușa cabinetului lui Răutu, mă întrebam încă ce vrea, la urma urmei, de la mine: nu mai constituiam o persoană ofertantă, reintrasem în odihnitorul, familiarul, comunul, deziderabilul anonimat. Primirea a fost însă absolut surprinzătoare. Răutu a venit în întîmpinarea mea, mi-a strîns dreapta cu efuziune, ca și cînd revedea un scump prieten de care o vreme intemperiile îl ținuseră departe și m-a condus spre unul dintre cele două fotolii din fața biroului, invitîndu-mă să iau loc. Ștersese dintr-o mișcare distanța dintre noi, așezîndu-se alături, și nu dimpotrivă, ca într-o convorbire prietenească. Apoi, cu o voce afabilă: „Cum ți-ai petrecut vacanța, tovarășe Cornea?". M-am gîndit că era probabil ultimul lucru care-l interesa, dar intenția de a încălzi atmosfera se contura limpede: părea că am ocazia, rarisimă, pentru mine cea dintîi de cînd îl cunoșteam, de a mă întreține cu marele șef de la egal la egal. Au urmat banalitățile de rigoare: i-am relatat cum îmi petrecusem concediul, el mi s-a plîns de lipsa de timp, am epilogat amîndoi, ca englezii la five o'clock, despre starea vremii, i-am vorbit de parfumul arhaicității încă sensibil în Munții Neamțului, iar el a observat că hidrocentrala de la Bicaz, atunci în construcție, avea să arunce întreaga zonă în vîrtejul prefacerilor. Apoi mă aștepta o nouă surpriză: „Am văzut că ai publicat ceva prin *Viața românească*...". Într-adevăr, după nouă ani de tăcere impusă, reintrasem în publicistică printr-un articol despre *Pastelurile* lui Vasile Alecsandri, căruia tovarășii de la secție îi reproșaseră că e apolitic. Voia oare să-l critice? Nicidecum! Îmi sugerase doar, aluziv, dar explicit, că urmărește cu atenție ceea ce fac... Și deodată, în această atmosferă de armonie și chietudine, a căzut întrebarea decisivă, care motiva acea bizară întîlnire nocturnă, adăstînd în orizontul non-spusului, tot mai nerăbdătoare parcă să iasă la iveală: „Tovarășe Cornea, am aflat de la tovarășa Constanța că ai refuzat propunerea noastră de a merge la Cinematografie. Ai putea să-mi explici și mie de ce?". Am făcut-o pe cît de convingător puteam: i-am vorbit despre munca fără precupețire pe care o prestasem, de anii care se adunaseră, împiedicîndu-mă să-mi duc formarea pînă la capăt, de inegalitatea tot mai mare creată între mine și colegii de catedră; spre deosebire de ei, eram silit să utilizez sărbătorile și nopțile ca să-mi țin cursurile

la zi și să nu rămîn cu totul în urmă; iar la Facultate mă ocupam de studenți în mod insuficient, deși erau acolo multe de făcut, multe de îndreptat; altminteri, i-am mărturisit, ceea ce pînă la un punct era și exact, că participasem cu tragere de inimă la efortul de construcție culturală întreprins de minister, că mă străduisem s-o ajut după puterile mele pe tovarășa Constanța și că voiam să plec nu din cauza unor nemulțumiri de muncă, ci pur și simplu fiindcă mă apropiam de o anumită vîrstă… Aici, chiar aici, mă întrerupse, privindu-mă cu o consternare poate simulată: „O anumită vîrstă? Dumneata? Cîți ani ai, tovarășe Cornea?". „Voi împlini curînd 35 de ani." Pufni în rîs: „O anumită vîrstă… 35 de ani!". Se ridică brusc de pe fotoliu și mi se adresă tăios, pe un ton care nu mai avea nimic din oncțiunea de dinainte: „Uite ce-i, tovarășe Cornea, îți dai seama că nu te-am adus aici, la ora asta, ca să ne spunem anecdote. Vreau pur și simplu să-ți amintesc un lucru pe care mă tem că l-ai uitat. Nu ne tîrguim aici în legătură cu un post: noi ți-l oferim, dumneata pui condiții. Te-am chemat ca să te fac atent că-ți încredințăm o sarcină importantă de partid. Iar sarcinile, o știi prea bine, se execută, nu se pun la vot. În loc să te bucuri de încrederea pe care ți-o arătăm, dumneata te răsfeți: îmi spui că te-ai extenuat, că ai o anumită vîrstă, îi tot dai zor cu munca de la Facultate…". Răutu era vestit pentru ușurința cameleonică de a trece rapid de la amabilitate la sarcasm, de la nivelul mieros al colegialității la dezlănțuirea furioasă a iritării. Totuși, schimbarea de ton m-a încremenit, la fel și ceea ce spunea. Încă nu realizam totul, dar simțeam că pămîntul îmi fuge de sub picioare. Am rămas tăcut, în vreme ce, agitat, el se mișca de colo colo în biroul spațios. Reluă, parcă pe o notă mai puțin ofuscată: „Tovarășe Cornea, știi foarte bine că avem greutăți enorme cu Cinematografia. Ceea ce nu știi e că personal tovarășul Gheorghiu ne-a atras atenția că e inadmisibil ca un sector pentru a cărui înzestrare tehnică s-au cheltuit atîția bani să dea poporului atît de puțin. Iar noi te alegem să pui acolo ordine și să miști lucrurile din loc, în vreme ce dumneata, drept mulțumire că te onorăm cu o asemenea răspundere, îi dai zor cu o «anumită vîrstă»…". Se opri, se așeză din nou și mi se adresă mai blînd: „Ceea ce-ți cerem noi, să pui acolo lucrurile la punct, o să-ți ia probabil un an ori doi. După asta vei fi liber să faci ce-ți place. De altfel, vei putea continua și pînă atunci, în rații mai mici, așa cum am autorizat și pînă azi… Știi bine că ne interesează ce se întîmplă la Facultate. Ne preocupă foarte mult cum se predă literatura română. Dar în momentul ăsta, pentru dumneata există o singură prioritate: Studioul de la Buftea. Ei, ce zici?". Atunci de-abia am sesizat gravitatea alternativei în fața căreia mă aflam: puteam spune „da" și reintram în rîndul băieților cuminți, mîngîiați din

cînd în cînd pe creștet, mai des trași de urechi, care asudă și se zbat pentru ca tovarășul Gheorghiu „personal” să fie mulțumit; puteam spune „nu” și atunci intram în tagma nesupușilor; cu ce riscuri? Ce s-ar fi întîmplat în caz de refuz? M-ar fi dat afară, m-ar fi scos din învățămînt, m-ar fi lăsat să putrezesc în cine știe ce ungher obscur al activităților culturale de masă? Nu știu, n-o voi ști niciodată, nimeni n-o poate ști pentru că eventualitatea a fost ocolită: n-am avut atunci curajul să înfrunt mînia lui Răutu. Cu inima strînsă și lacrimi nevăzute în ochi, umilit și nemulțumit de mine, am acceptat funcția ce mi se propusese. „Să nu dramatizăm, să nu dramatizăm”, îmi spuneam întorcîndu-mă spre casă, „doi ani vor trece repede”. N-au fost așa, n-au fost în realitate doi ani, au fost șase, care n-au trecut repede, ci, dimpotrivă, lent, anevoios, poticnit, iar, la capătul lor, numai un mare noroc m-a ferit de un deznodămînt tragic.

16

Deficiențe structurale și vulnerabilități în activitatea Studioului București. Încercări de reorganizare: regia, scenariile, coproducțiile, descentralizarea internă. Capriciile și răsfățul Licăi Gheorghiu. Calitatea modestă a filmelor. Disconfort și exasperare. Declarația de independență a PCR, destinderea. Raportul secret al lui Al. Drăghici de incriminare a mea. Eliberarea din funcție

D.C.-E.: *Sîntem după secvența Edituri, cu o pauză de trei săptămîni de vacanță și două zile – numai – de lucru la fișele dumneavoastră de universitar și viitor istoric literar. Vă întrebam, la un moment dat, cum ați reușit totuși să vă smulgeți din ceea ce presupunea și implica o funcție de răspundere, pentru a vă regăsi făgașul propriu; și cînd v-a devenit sentimentul de întîrziere în afara profesiunii insuportabil?*

Am văzut că au fost mai multe asemenea momente de (im)posibilă cotitură; dar aveți o capacitate de evocare și reconstituire atît de plastică, încît, mărturisesc, am citit cu sufletul la gură aceste calupuri de biografie strînsă în comandamentele și imperativele oficialității.

Pe de o parte, cititorul ar vrea ca personajul P.C. să fi scăpat cît mai repede din sistem, pentru a cupla cu imaginea cercetătorului și a profesorului bine-cunoscut. Dar pe de altă parte, curiozitatea de a afla ce vi s-a întîmplat la Cinematografie, consecutiv acestei întîlniri de pomină cu Leonte Răutu, e maximă. Dacă ați știut atît de bine să stîrniți această curiozitate de lectură, acum va trebui s-o și satisfaceți. Cinematografia a fost ultima stație de pe traseul dumneavoastră de înalt funcționar cultural?

P.C.: Teleportat, fără s-o doresc, în fruntea Studioului București, n-aveam altă opțiune decît pe aceea de a-mi sufleca mînecile și a porni la treabă. Mă chinuia, desigur, gîndul amînării proiectelor mele universitare (cu un răstimp pe care-l evaluam atunci la circa doi-trei ani), însă, cu darul tinereții de a-și pansa rănile și cu înclinarea mea imaginativă

de a-mi schimba mental înfrîngerile în victorii, am sfîrșit destul de repede prin a mă acomoda situației. Am pornit la drum fără entuziasm și iluzii, dar cu determinare, cu ambiția de a răspunde provocării pe care o constituia noul meu post. Un post mult mai complicat și mai dificil decît cele pe care le deținusem pînă atunci. În primul rînd, fiindcă – așa cum se spune cu îndreptățire – e totdeauna mult mai ușor să dai sfaturi (ceea ce, în ultimă instanță, făceam la Teatre și Edituri) decît să pui tu însuți în practică ce preconizezi. Iar de astă dată punerea în practică a îndrumării constituia mai puțin decît oricînd o bagatelă: studioul era o întreprindere complexă, avînd drept obiect de activitate producerea de filme de lungmetraj – care, pe de o parte, erau obligate să se încadreze rigorilor unei economii planificate, deși, pe de alta, depindeau de factori în bună măsură imprevizibili. În al doilea rînd, fiindcă, spre deosebire de Teatre ori Edituri, unde nu avusesem nici o atingere cu problemele economice, la cinematografie eram împovărat de îndatoriri grele: ca director general, fiind ordonator de credite, trebuia să răspund de gestionarea subvenției de multe milioane acordate studioului an de an, de aprobarea bugetelor filmelor, de sumele acordate colaboratorilor, de plata la timp a drepturilor salariale ale celor cîtorva sute de angajați ai studioului ș.a.m.d. În fine, în al treilea rînd, fiindcă – așa cum aveam s-o aflu foarte curînd – producția de bunuri artistice era în cinematografie cu mult mai stînjenită de cerințele ideologice decît în celelalte sectoare de creație. Motivul? Nimeni nu putea citi toate cărțile, nici vedea toate spectacolele (din București și din teritoriu), în schimb, o pleiadă numeroasă de activiști, de la comitetul orășenesc, din direcțiile specializate ale ministerului pînă la conducerea Secției de Propagandă a CC și chiar la membrii Biroului Politic vizionau toate filmele (ele fiind numărate pe degete) și nu se privau de plăcerea de a se afla în treabă, dîndu-și cu părerea, criticînd, uneori cu mînie proletară, tot ce li se părea neconform liniei partidului ori pur și simplu le depășea nivelul (extrem de limitat) al înțelegerii.

Constituirea unei industrii cinematografice s-a impus drept un obiectiv important al conducerii PCR îndată după cucerirea puterii. E lesne de ghicit de ce. În procesul educării maselor în spirit nou, nimic nu părea a întrece în eficiență filmul, de vreme ce imaginea putea vorbi tuturor, chiar și celor mai puțin cultivați. Grație jurnalelor și reportajelor care dădeau senzația adevărului vieții și lungmetrajelor care hrăneau nevoia de povești a oamenilor, partidul năzuia să-și propage mai lesne ideile și să remodeleze conștiințele. Pentru crearea omului nou – sloganul obsesiv al mitologiei comuniste –, cinematografia constituia un instrument propagandistic superlativ, bătînd mai departe decît presa ori

radioul. Nu e așadar surprinzător că, în pofida resurselor reduse ale începutului de domnie, partidul a hotărît să investească în cinematografie. A fost înființat mai întîi Studioul de filme documentare „Alexandru Sahia”, apoi, în prima jumătate a anilor ’50, s-au construit clădirile Centrului de producție de la Buftea. Dotarea s-a făcut prin cumpărarea de aparatură din URSS, plătită, ca orice „ajutor frățesc”, cu bani grei. Și eu, ca toată lumea, am trăit multă vreme cu convingerea că utilajul vîndut de sovietici se afla la nivelul tehnicii mondiale. Acesta e de altfel motivul pentru care o bună bucată de vreme vizitarea Studioului București figura în traseul turistic al demnitarilor străini ori al personalităților care ne vizitau țara. Neputîndu-se lăuda cu filmele produse, conducerea credea că oaspeții vor fi impresionați de investițiile în cultură ale unei țări sărace, de curînd ieșită dintr-un război pustiitor. Nu bănuiam pe-atunci că tehnologia Buftei era cu mult depășită de cea occidentală, că ea suferea de „uzură morală” încă din momentul livrării. Dar, cu toate astea – să fim drepți –, nu lipsa aparaturii de vîrf explică nivelul deplorabil la care se găsea producția noastră cinematografică. Aveam oricum suficient utilaj și sub raport cantitativ și calitativ. Ceea ce ne lipsea – cum spune o vorbă memorabilă, atribuită lui Arghezi – erau „nemții”. Ca de atîtea ori în istoria noastră modernă, și în acest domeniu, forma a premers fondului: fiindcă era în logica dezvoltării, s-au înălțat mai întîi zidurile; cadrele calificate, capabile să desfășoare o activitate satisfăcătoare, nu se puteau ivi decît mai tîrziu. Așa se face că încă din primele mele zile de lucru la studio m-am ciocnit de problema irezolvabilă pe moment a penuriei de competențe – și anume, tocmai în domeniile esențiale producției de filme artistice, al regiei și al scenariilor. Exceptîndu-i pe Jean Georgescu și Paul Călinescu, supraviețuitori ai încercărilor discontinue și fără ecou de a face cinematografie în perioada interbelică, regizorii erau cu toții tineri. Unii se formaseră în URSS, unde, spre nenorocul lor, prinseseră un moment puțin fast al cinematografiei sovietice, aflată atunci într-o decadență manifestă. Alții își făcuseră studiile în țară, într-un institut improvizat la mijlocul anilor ’50, cu profesori binevoitori și entuziaști, dar cu rare excepții, de un diletantism irecuperabil. De fapt, în condițiile date, performanțele, cîte au fost, se datorau fie unor valoroși oameni de teatru, ca Liviu Ciulei și Lucian Pintilie, fie unor oameni înzestrați, ca I. Popescu-Gopo, Mircea Drăgan, Mihai Iacob, Iulian Mihu, Manole Marcus, Andrei Blaier, Mircea Săucan etc., cărora nu atît școala, cît talentul înnăscut le deschisese porțile creației. În compartimentul regiei studioului existau destui tineri promițători, deschiși spre nou, lacomi de cinema. Le lipsea însă experiența, iar trecerea la practică, traumatică pentru orice absolvent și oriunde, era în cazul lor

extrem de anevoioasă. Ca unui şef de orchestră – şi în mai mare măsură decît acestuia –, regizorului îi erau necesare nu numai cunoştinţe, ci şi priceperea de a lucra cu oamenii, care nu se învaţă, capacitatea de a-i inspira şi de a le insufla încredere, charisma. De altă parte, în cazul său, orice pas greşit se repercuta asupra celorlalţi, măsurîndu-se în cheltuieli fără acoperire, pierdere durabilă de prestigiu, întîrzierea accesului viitor la platourile de filmare – ceea ce echivala cu imposibilitatea de exercitare normală a meseriei. Peste toate, nu existau maeştri de la care să se poată învăţa; nici Jean Georgescu, nici Paul Călinescu, în pofida meritelor lor de pionieri, nu puteau rîvni să joace acest rol. De fapt, realizatorii se auto-instruiau în procesul muncii, cu gafe, erori, întîrzieri, cu costuri mari pe care nici un producător privat nu le-ar fi suportat. Fiind salariaţi, ei nu riscau însă mai nimic, întrucît legile socialismului preferau să tolereze incapacitatea mai degrabă decît să recurgă la concedieri. Absenţa concurenţei şi siguranţa slujbei nu-i încurajau să-şi planifice atent filmările şi să folosească în mod raţional tehnica disponibilă. Aceşti factori de diminuare a productivităţii, la care se adăuga inexistenţa unei politici de stimulare a performanţei, favorizau o stare de inerţie generalizată. Şi mai rău stăteau însă lucrurile la redacţia de scenarii. De fapt, nici nu se ştia bine la noi ce înseamnă un scenariu. Predomina ideea năstruşnică, de import sovietic, că scenariul e un gen literar autonom. De aceea, redactorii, toţi tineri şi fără experienţă profesională, se străduiau să producă, în colaborare cu scriitori, cei mai mulţi necunoscuţi, atraşi nu numai de mirajul celei de-a şaptea arte, ci şi de plăţile grase din cinematografie, texte valabile în sine, fără a le gîndi în perspectiva transpunerii pe ecran. Or, tocmai asta era esenţial. Ignorarea faptului că textul literar are o valoare pur instrumentală, că el trebuie să-i servească regizorului doar ca punct de plecare pentru a-şi concretiza propria viziune despre film, exprimată în ceea ce se numeşte script ori scenariu regizoral, frîna organizarea producţiei şi valorizarea resurselor umane disponibile. Asupra redactorilor apăsa încă o năpastă, cu mult mai teribilă: cea a corectitudinii ideologice. Desigur, nu ei inventaseră dogmele realismului socialist, nu puteau fi dojeniţi că reclamă respectarea lor. Ceea ce li se putea reproşa celor mai mulţi, pe lîngă incultura cinematografică, era lipsa de imaginaţie, faptul că nu reuşeau să evite poncifele, că nu încercau să reinterpreteze „indicaţiile", în scopul diminuării potenţialului lor nociv. Ei îşi împingeau autorii cu care colaborau pe piste false, cerîndu-le modificări şi modificări de modificări, toate cu scopul de a îmbunătăţi scenariul în lucru, dar avînd rezultatul de a-l strica definitiv. Din teama de a nu greşi, mai degrabă decît o îndrumare, exercitau o veritabilă tutelă. Ca unul care ştia ce se întîmplă în lumea

teatrelor și a editurilor, cunoșteam bine ravagiile produse de metoda dădăcelii, cu cererile ei interminabile de retușări. Ele se soldau de obicei cu rateuri ori cu refuzul scriitorilor de a mai colabora. Nicăieri însă consecințele metodei nu se manifestau atît de dezastruos ca în cinematografie: aici eșecurile se materializau nu numai prin dezertarea unor autori talentați, ci și prin risipa a foarte mulți bani și un blam aruncat asupra întregului studio, dat fiind că ecranul punea în evidență, de zeci de ori mai mult decît o piesă de teatru ori o carte artificialitatea intrigii, psihologia schematică și falsă a personajelor, stîngăcia dialogurilor. În afara vulnerabilităților din regie și redacție, o pondere importantă în dificultățile înfruntate la Buftea o constituia centralizarea excesivă, de fapt, o consecință indirectă, dar necesară a sistemului, care regla în epoca stalinistă funcționarea întregii societăți. Așa cum, în viața de toate zilele, oamenii nu îndrăzneau să-și afirme opinii diferite de cele ale marilor șefi, la fel, în comunitatea restrînsă a studioului, pentru mai toate lucrurile se acționa doar cu aprobarea prealabilă a superiorilor. Teama de abateri de la sacrosancta „linie" și condiția de iresponsabilitate generalizată aruncau studioul într-o stare de apatie profund păgubitoare. Atît reglementările curente, cît și o practică bine încetățenită contribuiau să transmită spre vîrful piramidei, adică spre directorul general, rezolvarea a tot felul de mărunțișuri. Din prima zi de muncă m-am văzut astfel inundat de hîrtii ce trebuiau semnate și de salariați ce-mi blocau anticamera biroului, așteptînd să le dau avizul pentru treburi insignifiante, în mod clar de propria lor competență. Centralizarea de care vorbesc se repercuta extrem de nefavorabil asupra echipelor de filmare. Acestea nu dispuneau de suficientă autonomie, drept care directorul de film era pus în situația penibilă de a solicita tot timpul cîte ceva: ajutor în obținerea de actori din partea teatrelor – izvor foarte frecvent de conflicte; autorizația de a opera schimbări de natură minoră ale bugetului aprobat; intervenția conducerii spre a aplana neînțelegerile ivite între regizor și tehnicienii echipei ș.a.m.d. Mai presus de toate problemele – cu siguranță, cea mai acută și cel mai greu de soluționat – era continua imixtiune a activiștilor partidului, de diverse ranguri, de la instructorii Comitetului Orășenesc pînă la membrii Biroului Politic, în procesul realizării filmului. Toți aveau ceva de spus, toți veneau cu sugestii de îmbunătățire și mai nici unul nu era competent s-o facă, lucru de care, evident, nici nu-și dădeau seama și, oricum, chiar dacă l-ar fi conștientizat, tot nu i-ar fi stînjenit. Amestecul începea din faza aprobării scenariului, continua cu cea a fixării distribuției, apoi a urmăririi filmărilor pe parcurs și se amplifica puternic și fatal odată cu încheierea procesului de muncă. Abia atunci explodau marile drame. Vizionările finale, cu rol

decisiv, erau adesea pline de surprize amare: ceea ce fusese înainte acceptat, uneori și aplaudat de toți supraveghetorii, se dovedea dintr-odată, în lumina concluziilor înțelepte și infailibile ale marilor șefi, inacceptabil. În cazul cel mai bun, filmul scăpa cu o serie de tăieturi și cîteva adaosuri introduse prin noi zile de filmare, cu costuri aferente, nu doar materiale, ci și artistice, întrucît de obicei cîrpelile mai totdeauna stricau în loc să ajute. În cazul cel mai rău, s-ar fi putut merge, cu grija bine cunoscută pentru sănătatea politică a națiunii, pînă la oprirea difuzării filmului pe piață și sancționarea celor răspunzători, în frunte, firește, cu directorul general. Utilizez condiționalul fiindcă în răstimpul petrecut de mine la Buftea n-a existat nici un asemenea caz. O spun fără nici o satisfacție: poate că, de ar fi avut loc, aș fi scăpat mai repede dintr-o slujbă pe care am prestat-o de nevoie, fiind constrîns, și în care m-am simțit tot mai prost odată cu trecerea anilor.

Mă opresc aici pentru o explicație. Sînt convins că pentru mulți tineri din zilele noastre, și nu doar pentru ei, ci pentru toți cei care au avut șansa să nu experimenteze pe propria piele binefacerile epocii comuniste, faptul de a fi constrîns să accepți o funcție, cu atît mai mult una de ștab, pare bizar ori, și mai mult, neverosimil. Ni se pare azi că nimeni nu poate fi obligat să facă ceea ce nu dorește. Acum 50 de ani, sub regimul extrem de brutal și de represiv al lui Gheorghiu-Dej, din prima sa fază, cel puțin pînă prin 1960, lucrurile stăteau cu totul altfel. În cazul unui simplu membru de partid, refuzul de a accepta un post încredințat de conducere era privit extrem de nefavorabil, putînd să-i cauzeze îndrăznețului multe prejudicii în carieră, în genere în oportunități de afirmare. Dacă era vorba însă de un militant, atunci situația devenea mult mai gravă: refuzul era taxat drept un act de indisciplină, persoana în cauză cădea imediat în dizgrație, își anula dintr-odată recunoașterea serviciilor aduse, în jurul ei se crea o atmosferă de suspiciune. Urma, în mod fatal, intrarea într-o spirală a declinului, sfîrșită în marginalizare și o existență vegetativă. În ce mă privește, nu știu dacă Răutu a simțit în noaptea faimoasei discuții de la Comitetul Central, pe care am relatat-o mai sus, că dorința mea insistentă de a nu mai accepta o funcție în Ministerul Culturii constituia nu doar o retragere din meserie, ci și o încercare de a evada din Sistem. Oricum, el n-a ezitat să-mi pună problema: „sau-sau", altfel spus, „cu noi ori împotriva noastră". Fusesem sancționat drastic (destituit din post și vot de blam) cu doar o lună înainte, deci dispuneam de o libertate de manevră limitată. Apoi intervenea în plus, ca circumstanță agravantă, calitatea de cadru didactic la o catedră ideologică. Eram extrem de vulnerabil în cazul în care mi s-ar fi reperat un comportament suspect – și puține lucruri puteau fi mai suspecte în ochii

super-vigilenți ai conducerii partidului decît refuzul îndeplinirii unei sarcini socotite de ei importantă. N-am avut atunci curajul de a-mi asuma pînă la capăt, în fața lui Răutu, decizia de a părăsi aparatul de stat. Pentru asta am plătit scump: am pierdut șase ani și jumătate de muncă în specialitate, n-am scris cărțile pe care le proiectam, mi-am consumat energia într-o muncă (deși atractivă) străină preocupărilor mele, fără a avea măcar satisfacția de a fi reușit o străpungere decisivă. Aș fi putut face altfel? Privind lucrurile în perspectiva de atunci, cred că nu: era singura soluție posibilă spre a fi sigur că nu voi fi azvîrlit ca o otreapă murdară și că-mi voi putea păstra postul în Universitate. Judecînd retrospectiv, cu ochii celui care a văzut destrămarea și prăbușirea Sistemului, sînt tentat să cred că am luat o hotărîre greșită.

Revin la poveste. La venirea în studio, am avut senzația că pătrund într-o odaie neaerisită, cu praful depus pe mobilă și miros de mucezeală. Ca oricare altul, am încercat să deschid ferestrele și să fac curățenie. Drept ajutor, mi-am creat o echipă alcătuită din cîțiva oameni destoinici și muncitori, al căror nume îl înscriu aici, ca un modest omagiu de gratitudine pentru dăruirea lor în muncă și loialitatea pe care mi-au arătat-o nesmintit în lungul celor șase ani și jumătate de colaborare: Ion Florea (director al departamentului de producție), Ion Drughian (director economic), George Radu (director administrativ). Li s-a adăugat pentru scurtă vreme, ca șef al redacției de scenarii, Ioan Grigorescu, faimos mai tîrziu pentru excelentul documentar *Spectacolul lumii*. Locul său l-a luat apoi scriitorul Petre Sălcudeanu, care s-a integrat perfect colectivului nostru. Pe toți acești oameni cu inimă mare i-am responsabilizat, acordîndu-le deplină autoritate asupra sectorului pe care-l coordonau. Desigur, dacă n-aș fi trecut anterior prin experiența conducerii a două direcții generale, e probabil că nu mi-ar fi trecut prin minte să procedez la această descentralizare, care s-a dovedit esențială gospodăririi ori, cum se spune azi, managementului Buftei. Știam deja că încrederea acordată celor cu care lucrezi e principalul mijloc de a-i mobiliza să-și pună în valoare capacitățile și de a le descătușa spiritul de inițiativă. Am avut ocazia să mă conving încă o dată de justețea acestei conduite, diametral opusă stilului suspicios introdus și menținut de partid în organizarea relațiilor sociale.

În agenda de priorități, întocmită cu sprijinul colegilor mei, am pus pe primul plan problema determinantă pentru bunul mers al studioului, cea a regiei. Am preconizat și am realizat, fiindcă nu aveam nevoie de aprobări din afară, o mișcare strategică: i-am adus pe regizori din strapontine în locurile din față, marcînd importanța ce le revenea prin atragerea a doi reprezentanți ai lor în conducerea operativă a studioului

și definirea mai clară a preponderenței lor în echipele de filmare. Ne-am străduit de asemenea să accelerăm angajarea tuturor în proiecte lucrate în cooperare cu redactorii, urmînd ca intrarea în producție să se facă numai după selectarea celor mai bune scenarii. La un moment dat, în urma experienței primului an de cinematografie, am venit cu o propunere care constituia realmente o mică revoluție de palat: m-am gîndit la schimbarea statutului regizorilor din cel de salariați în cel de contractuali. O asemenea măsură oferea studioului numeroase avantaje: dezvolta o concurență profitabilă, promovînd valorile și eliminîndu-i din circuit pe cei ce-și încasau chenzina lună de lună, dar nu ajungeau să lucreze vreodată (nu fiindcă n-ar fi voit, ci fiincă nu erau capabili); i-ar fi scos pe regizori din funcționarism, stimulîndu-i să caute și să inoveze; promitea o substanțială economie de resurse, deoarece i-ar fi constrîns pe realizatori la o mai mare disciplină, la respectarea planului, la un consum mai redus de peliculă etc. Existau, bineînțeles, și aspecte negative: era în primul rînd faptul că o serie de oameni și-ar fi pierdut slujba. Propuneam în acest caz să li se asigure salarizarea celor în cauză pe unul sau doi ani, timp în care ei să-și caute un alt loc de muncă. În felul acesta – gîndeam eu –, niște oameni plasați fără vină într-o activitate nepotrivită, lipsiți de perspectiva de a face vreodată film, ar evita situația demoralizatoare a șomajului plătit și s-ar putea recalifica în altă muncă. Viciul cel mare al propunerii mele consta în faptul că bulversa rînduielile existente, de aceea era imposibil de acceptat. Ion Florea, spirit pragmatic, m-a avertizat din prima clipă că nu are șanse. Constanța Crăciun, căreia i-am descris proiectul în linii mari, a oftat, apoi a surîs, cu aerul ei complice, dar enigmatic: „Ar fi poate valabil, însă nu acum”. Cel mai mult m-a impresionat reacția lui Popescu-Gopo, regizorul emblematic al studioului (cîștigase un Palme d’Or la Cannes, în 1957, pentru scurtmetrajul de animație *Scurtă istorie*). Spre surpriza mea, a întîmpinat proiectul cu un refuz categoric, chiar iritat. Tocmai el, realizatorul cel mai talentat, de la care așteptam susținere, să mă dezaprobe? „Nu sînt de acord”, mi-a spus. „Dumneavoastră nu țineți cont de jocul inspirației. Ea nu vine totdeauna, cînd ți-ai dori… Dumneavoastră”, a adăugat după o pauză, „propuneți metode capitaliste, dar nu ne oferiți nici mijloacele, nici opțiunile colegilor din Vest”. Avea dreptate. Mi-am abandonat propunerea încă în faza preliminariilor.

În privința îmbunătățirii activității de creare a scenariilor, am realizat cîte ceva, dar nimic esențial. Redefinirea rolului redactorului a constituit un lucru important: transformarea sa din paznic ideologic în adjuvant al regizorului, cu misiunea de a-l ajuta să-și concretizeze proiectul, prin cuplarea cu autori din afară și prin urmărirea cu empatie, dar și cu spirit

critic a desăvîrșirii scenariului pînă la finalizare, iar apoi, în calitate de consultant, pe întreg parcursul filmării, a însemnat, desigur, un pas înainte. Însă renunțarea la păguboasa idee a scenariului ca gen autonom, precum și schimbarea modului de lucru nu garantau producerea unor filme de calitate. Și dacă unii dintre regizorii înzestrați (ca Malvina Urșianu ori Mircea Săucan) își întocmeau singuri scriptul, cei mai mulți aveau nevoie de concursul unor profesioniști, capabili să scenarizeze și să scrie dialoguri credibile. Din pricina lipsei de tradiție și cultură cinematografică, asemenea specializări nu existau însă în țara noastră. Spre a le oferi autorilor, lipsiți total de experiența exigențelor și a îndemnurilor necesare transpunerii pe ecran a textelor literare, o inițiere fie și elementară în meserie, mi-a venit ideea de a invita în țară un scenarist italian. De ce scenarist? Pentru că presupuneam că, prin conceptualizarea propriei practici în cadrul unui atelier de creație, el ar fi putut să-și găsească mai lesne emuli. De ce italian? Din cauza școlii neo-realiste, care, prin filmele unor Luchino Visconti, Vittorio De Sica, Cesare Zavattini, Giuseppe De Santis, revoluționase cinematografia primelor decenii postbelice. Modul inovator de alegere a subiectelor, prospețimea și directețea observației, umanismul lipsit de retorică, accentul pe elocvența imaginii, mobilitatea camerei – toate acestea au adus filmele italiene în prim-planul atenției, atît a cinefililor, cît și a marelui public din toată lumea. Or, viziunea aceasta mi se părea afină, în orice caz apropiată, într-un sens curat artistic, de ceea ce li se cerea regizorilor noștri. Pe de altă parte, știam că reprezentanții neo-realismului erau oameni de stînga, unii chiar membri ai Partidului Comunist Italian, ceea ce – credeam – ar face posibil acordul pentru invitarea pe o perioadă limitată a unui scenarist de calitate. Constanța Crăciun a părut încîntată de propunere și, bineînțeles, a trecut la consultări. Au trecut cîteva luni fără răspuns, încît mă resemnasem cu ideea că, asemenea altor „îndrăzneli" ale mele, și de aceasta se va alege praful. Cînd iată că, pe neașteptate, Constanța mă cheamă spre a mă anunța că în zilele următoare avea să descindă în studio un consilier sovietic, specializat în scenaristică, tovarășul Jejelenko (i-am uitat majusculele prenumelui). Era cu totul altceva decît cerusem, dar m-am bucurat totuși, socotind că trimisul cinematografiei unei mari culturi, care-i dăduse pe Dostoievski, Tolstoi, Cehov și atîția alții de care mă îndrăgostisem la ieșirea din adolescență, iar în domeniul filmului pe un Eisenstein și un Pudovkin, nu putea fi un aparatcik de duzină. Ei bine, aveam să constat curînd că mă înșelasem. Dictonul „Parturient montes, nascetur ridiculus mus" s-a dovedit mai mult decît adevărat: primit cu onorurile cuvenite unui consilier sovietic, tovarășul Jejelenko corespundea deplin posturii de șoricel. Avea în jur de 60 de ani, aerul

binevoitor și pocăit al cuiva care trecuse prin experiența epurărilor staliniste, unde își educase conformismul și obediența față de șefi, dar și viclenia necesară supraviețuirii. În relațiile cu mine se arăta mieros și complezent, deși îmi amintea, ca din întîmplare, din cînd în cînd, că are intrări la cei mai mari șefi. Din păcate, conceptul lui de artă cinematografică era îngust și învechit, politizat la extrem, credincios unui realism socialist, nu doar de efigie, cum se întîmpla adesea la noi, ci impregnat de duhul purității ideologice. Fiindcă pe platourile de la Buftea tocmai se începeau atunci filmările cu *Tudor Vladimirescu*, în regia lui Lucian Bratu, Jejelenko a cerut scenariul, l-a studiat vreo două săptămîni, după care, spre dezolarea scenaristului Mihnea Gheorghiu, a venit cu propuneri de îmbunătățire. Esențialul lor consta în sublinierea importanței covîrșitoare jucate de influența rusă în anii de formare ai eroului. Mihnea s-a opus pe cît putea exagerărilor, lipsite de orice bază istorică, nereușind însă să le elimine pe toate. Însă principala treabă a lui Jejelenko, justificarea însăși a misiunii lui la București, a constituit-o cursul destinat formării scenariștilor. El se derula de două ori pe săptămînă, spre seară, nu la Buftea, ci chiar în clădirea Ministerului Culturii, la Casa Scînteii, pentru a fi la îndemîna bucureștenilor. S-au înscris un număr relativ însemnat de participanți, care însă s-au rarefiat pe parcurs. Și nu era de mirare. Jejelenko debita platitudini – și încă prin traducător –, ceea ce le făcea de două ori mai anoste. N-avea personalitate, nici umor, nici cursivitate narativă. Toate exemplele lui se bazau pe filme sovietice, necunoscute auditorilor, nici unul nu era cules din filmele occidentale. În fine, încărcătura de ideologie pe centimetru pătrat de expunere era atît de mare, încît devenea realmente insuportabilă. Năzuința mea de a-i școli pe redactori și pe scenariști de pe poziții profesioniste și în relație imediată cu practica lor de zi cu zi a eșuat astfel în mod lamentabil.

Printre mijloacele de a îmbunătăți nivelul filmelor noastre am testat și posibilitatea de a recurge la regizori din afară. Eram convins că regizorii buni de teatru pot izbuti și în cinematografie, fiindcă ceea ce e crucial și într-o artă, și în cealaltă este capacitatea de a lucra cu actorii, de a-i ajuta să dezvăluie caracterele, în toată enorma lor diversitate, apoi de a folosi concomitent și creator posibilitățile costumației, ale decorului, ale luminii. Ca să faci film, mai era, desigur, necesară și familiarizarea cu tehnica specifică filmării, ceea ce însemna obișnuința cu fragmentarea procesului creator în secvențe parcurse discontinuu, cunoașterea potențialului expresiv al camerei de luat vederi, îndeosebi utilizarea resurselor nebănuite ale montajului (care, pe mine unul, n-au încetat să mă fascineze) etc. Toate acestea puteau fi deprinse însă relativ lesne,

eventualele lacune de pregătire fiind suplinite cu ajutorul unui personal calificat. Esențial era ca regizorul să aibă talent și viziune, restul putea fi încropit cu ceva cunoștințe specializate și multă perseverență. În acest spirit, pe care practica avea să-l confirme, m-am și adresat cîtorva regizori ce ilustrau atunci scena românească, invitîndu-i să facă pasul către cinematografie. Din varii motive, pe care nu are rost să le evoc aici, am reușit numai în două cazuri: cu Liviu Ciulei și Lucian Pintilie. Cel dintîi realizase deja, în 1957, încă înaintea venirii mele la studio, filmul *Erupția*, de care nu era însă foarte mulțumit. Lăsînd altele deoparte, Ciulei fusese extrem de deranjat de impunerea în distribuție a Licăi Gheorghiu, fiica prim-secretarului partidului, care nu dispunea în mod evident de nici un fel de aptitudini actoricești. Deși îl cunoșteam bine pe Ciulei – îi fusesem coleg de clasă la „Mihai Viteazul" –, mi-au trebuit multe stăruințe ca să-l conving. I-am făgăduit tot sprijinul și l-am asigurat – cu o imprudentă siguranță – că situația de la *Erupția* nu se va mai repeta: la ora aceea ignoram cît de intensă era dorința nesăbuită a Licăi de a ajunge vedetă și cîte mijloace e în stare să mobilizeze ca să-și atingă țelul. Ciulei a acceptat în cele din urmă. Nu-mi mai amintesc dacă eu i-am mijlocit contactul cu Titus Popovici (cu care eram în relații apropiate) ori dacă i s-a adresat direct, fapt este că tînărul autor al *Străinului* – întîmpinat atunci în mediile literare ca o mare revelație – a scris scenariul *Valurilor Dunării*, pe baza unei nuvele a lui Francisc Munteanu. După începerea filmărilor a avut loc o tentativă a conducerii Secției de Propagandă de a pretinde pentru Lica nici mai mult, nici mai puțin decît principalul rol feminin. Ne-am opus cu îndîrjire amîndoi, Ciulei și cu mine, reușind să dejucăm pericolul – voi arăta mai departe cum, fiindcă incidentul e necunoscut și merită povestit. *Valurile Dunării* a constituit primul mare succes al cinematografiei românești, cu ecouri internaționale pozitive. Filmul a luat Globul de cristal la Festivalul de la Karlovy Vary, a fost bine primit în țară și a marcat debutul unei mari actrițe, Irina Petrescu. El a avut și meritul de a atenua presiunea exercitată de partid asupra studioului, presiune cu efecte devastatoare, fiindcă în loc să-i stimuleze pe creatori să caute și să înnoiască, îi îngropa și mai mult în rutină. Grație unui succes excepțional de casă cu filmul ușurel, dar amuzant al lui Andrei Călărașu, *Alo, ați greșit numărul!*, jucat șase săptămîni la Patria, îndeosebi însă datorită filmului de calitate al lui Ciulei, care ridica efectiv standardul de performanță al cinematografiei românești, am obținut mai multă încredere atît din partea forurilor conducătoare, cît și din partea salariaților de la Buftea. Abia după cîțiva ani, în 1964, am reușit să-l atrag din nou pe Ciulei, de astă dată pentru realizarea unei ecranizări a romanului lui Rebreanu, *Pădurea spînzuraților*. Ceea

ce nu se știe pînă acum e că o primă variantă a proiectului fusese discutată cu un obscur regizor italian, Glauco Pellegrini, ajuns la noi pe căi oculte, prin Secția Externă a CC-ului. Pellegrini ne-a oferit drept piesă de convingere un script, complet străin ca atmosferă, problematică, psihologie a personajelor romanului lui Rebreanu. În plus, mai avea și pretenții de retribuție absolut exagerate. Am întocmit atunci un referat, propunînd încetarea colaborării cu regizorul italian, cu care m-am dus la Răutu. Șeful Propagandei a citit atent materialul, mi-a cerut cîteva lămuriri, m-a întrebat ce avem de gînd să facem cu filmul în cazul ruperii contractului cu Pellegrini. I-am spus de intenția de a-l realiza cu Ciulei și am insistat că ar fi un mare păcat să apelăm la un realizator străin necunoscut, cînd noi dispunem de un creator de talia lui Ciulei. Răutu a chibzuit două clipe și și-a dat asentimentul. Se întîmpla uneori și așa. Ecranizarea *Pădurii spînzuraților*, avînd la bază scenariul lui Titus Popovici, cu Rebengiuc în rolul lui Apostol Bologa și alți actori de primă mărime în distribuție, inclusiv Ciulei însuși în rolul lui Klapka, a constituit un triumf pentru realizator (Palme d'Or pentru regie la Cannes) și pentru cinematografia românească. Cel de-al doilea regizor de teatru pe care am reușit să-l atrag spre studio a fost talentatul Lucian Pintilie. Drumul spre realizarea primului său film a trecut printr-o perioadă de asistență la filmările altora, care n-a fost scutită de necazuri: nou-venitul s-a simțit uneori boicotat de viitorii săi colegi. Cu toate acestea, a străbătut rapid etapa inițierii tehnice, a preluat un scenariu aflat pe mesele redacției, datorat lui Ion Mihăileanu, gazetar îndrăgostit de cinematografie (colaborator al unei enciclopedii a filmului coordonată de Roger Boussinot și părinte al cunoscutului regizor francez, Radu Mihăileanu), intitulat *Duminică la ora 6*. Admirabilul film cu titlu omonim al lui Pintilie a marcat – cum se știe – debutul unei strălucite cariere.

Încă din primele luni petrecute la Buftea m-a preocupat problema realizării de coproducții cu una dintre cinematografiile avansate. O coproducție însemna o victorie împotriva izolării, o ocazie de lărgire a cunoștințelor profesionale ale cineaștilor români, posibilitatea de a ne valorifica în ochii străinilor aptitudinile și resursele proprii. Mă aflam însă în fața unei dileme aparent imposibil de rezolvat: ca să găsesc, trebuia să caut, dar îmi lipsea libertatea de a căuta, deci și șansa de a găsi. Din fericire, m-a ajutat norocul. Într-o dimineață de toamnă, în 1960, m-am trezit la biroul meu de la Casa Scînteii cu vizita unui mic producător francez, Sami Halfon, care venise pe cont propriu în țară, ca să propună realizarea, în asociere, a unei ecranizări a romanului *Codin* al lui Panait Istrati, cunoscut de el în versiune franceză. Propunerea mi s-a părut excelentă, iar condițiile propuse pentru colaborare, *grosso modo*, acceptabile. Dincolo

de distincţie, bune maniere și formaţie (Halfon terminase École de Langues Orientales), oaspetele avea și o carte de vizită impresionantă (fusese producătorul lui Alain Resnais). Preconiza drept regizor al filmului pe un tînăr realizator, puţin cunoscut, Henri Colpi, pe care-l credea un mare talent. Urma ca noi să furnizăm baza tehnică, figuraţia, pe interpretul rolului principal (atribuit ulterior, după multe căutări infructuoase, unui amator dotat, Virgil Platon) și cîteva dintre personajele de al doilea plan, celelalte urmînd a fi date de francezi. Scenariul trebuia realizat în colaborare de un român (l-am ales pentru această misiune pe unul dintre cei mai buni redactori ai noștri, Dumitru Carabăţ) și de un francez (Yves Jamiaque, căruia i s-a alăturat și Colpi). Demersurile în vederea obţinerii aprobării conducerii partidului s-au soldat cu un rezultat pozitiv, graţie sprijinului Constanţei Crăciun. S-a trecut apoi la negocieri în vederea semnării unui protocol. După discuţii anevoioase, fiindcă Halfon își apăra aprig interesele, am sfîrșit prin a ne pune de acord. S-a decis să împărţim costurile în mod egal, cel mai dificil calcul dovedindu-se a fi estimarea duratei de lucru, deoarece francezul pretindea norme cu mult mai severe și mai reduse decît cele de la noi. Filmările au constituit tocmai din acest punct de vedere o adevărată școală pentru echipele noastre de producţie, deprinse cu treaba de mîntuială, pierderile de timp și consumuri nejustificate de peliculă, energie electrică etc. Echipa *Codin*, condusă nemijlocit de Halfon, a lucrat cu o productivitate nemaiîntîlnită la noi, demonstrînd în concret că întreprinzătorul privat e superior celui de stat, întrucît el își gestionează propriii bănuţi, în vreme ce celălalt își permite cu nonșalanţă excese, fiindcă știe că oricum o va scoate la capăt. Filmul, o reușită, a fost acceptat la Festivalul de la Cannes și – o spun fiindcă m-am aflat la faţa locului – a ratat la mustaţă marele premiu, primind însă, drept consolare, premiul pentru cel mai bun scenariu. Încurajat de acest succes, am încercat să mai realizăm coproducţii, însă nu ne-a fost ușor să găsim un partener acceptabil. În cele din urmă am semnat un acord cu cea mai mare casă de producţie a Franţei – Gaumont. Clauzele negociate se asemănau cu cele convenite cu Halfon, dar miza filmului era sau, mai exact, părea a fi mult mai importantă: era vorba de o comedie cu intenţii parodice, *Les fêtes galantes*, situată în ambientul de frivolitate și huzur al secolului al XVIII-lea; regizorul desemnat, René Clair, se bucura de un mare prestigiu și în Franţa, și în afara ei, fiind – dovadă a faimei sale – membru al Academiei Franceze; distribuţia îl avea în frunte pe Jean-Pierre Cassel, la ora aceea un nume cu rezonanţă, și cuprindea alţi doi actori francezi, iar din partea noastră pe Dem Rădulescu, Vasiliu-Birlic, Fory Etterle, György Kovács ș.a. Din păcate, adeverindu-se zicala că „la pomul lăudat să nu

te duci cu sacul", filmul a ieșit mediocru, iar rețeta (și mă refer aici la veniturile provenite din alte țări decît cele producătoare), pentru a cărei împărțeală Drughian și cu mine ne-am luptat ca leii cu zgîrciții de francezi de la Gaumont, a fost mult inferioară prezumțiilor. Totuși, datorită reputației lui René Clair, filmul a fost vîndut pe ici, pe colo și ceva devize au intrat în contul Direcției Generale de Difuzare a Filmelor. Sub raport financiar, tehnic și al schimbului de experiență, dacă nu și pe plan artistic, colaborarea cu Gaumont a însemnat de aceea, pînă la urmă, o bună afacere.

Un bun exemplu despre natura dificultăților cu care m-am confruntat în cinematografie îl constituie cazul Licăi Gheorghiu. El ilustrează modul cinic, lipsit de scrupule, folosit de activiștii partidului, chiar cei mai de vază, în așa-zisa îndrumare a creației artistice și pun în lumină efectele dezastruoase a ceea ce numim pudic „cultul personalității". Totul era simplu și în același timp aberant: Lica, fiica mai mare a Șefului Suprem, voia să interpreteze roluri principale în filme, deși nici talentul, nici înfățișarea n-o calificau pentru asta. Avea un cap frumos, cu trăsături regulate, dar inexpresive, era scundă și avea picioare scurte. O dezavantajau însă considerabil rigiditatea gesturilor, caracterul lemnos al mișcării scenice, îndeosebi rostirea: cea mai banală propoziție suna în gura ei placid și fals. Oricîtă osteneală și-ar fi dat cineva s-o corecteze, presupunînd că ar fi avut curajul s-o facă, ar fi fost inutil: ea era încredințată că posedă calități de star, iar un anturaj iresponsabil îi întreținea convingerea, prin lingușeli inadmisibile. Ruptă de realitate, crescută în serai (din momentul accederii tatălui la putere), incultă, capricioasă și răsfățată, dispunînd indirect de o influență enormă, neezitînd în alegerea mijloacelor, ea devenise un personaj temut, pe care pînă și înalții funcționari de partid se străduiau să-l evite. Cu asemenea date personale se înțelege de ce reprezenta un mare pericol pentru cinematografie. Nu știu în ce condiții și-a făcut debutul în *Erupția* lui Ciulei, însă nu mult după venirea mea la studio am avut ocazia să iau act de ambițiile, nazurile, dar și de puterea ei. Am arătat mai sus cum, dînd dovadă de o mare naivitate, fiindcă ignoram de ce era în stare Lica, îi promisesem lui Ciulei că nu se vor exercita presiuni din afară în alegerea actorilor din *Valurile Dunării*. Fusesem – am mai spus-o – colegi de clasă la „Mihai Viteazul", ne înțelegeam bine și ne bucuram fiecare de încrederea celuilalt. Preliminariile turnării au fost dominate de căutarea unei interprete pentru rolul principal, fiindcă regizorul nu voia să recurgă la vreuna dintre actrițele de teatru cunoscute. După multe investigații, s-a oprit în cele din urmă la o fată tînără, zveltă, frumoasă și inteligentă – Irina Petrescu. Probele ei arătau convingător, iar primele secvențe turnate au confirmat

opțiunea. Or, tocmai atunci am primit un telefon de la Constanța Beșcu, persoana de legătură a Licăi cu lumea culturii. Mi se cerea să studiez posibilitatea înlocuirii necunoscutei descoperite de Ciulei prin vedeta din Primăverii. I-am răspuns pe loc că n-am ce studia: nu-mi revenea mie, nici nimănui altuia decît lui Ciulei să decidă distribuția. O făcuse, căzusem de acord cu ea, se filmaseră deja două sute de metri care arătau foarte bine și, oricum, intervenția era tardivă. Am crezut că lucrurile vor rămîne așa. Mă înșelam. După trei zile, Ciulei și cu mine am fost invitați la Răutu. Ne-am dat, desigur, seama de scopul vizitei și ne-am dus amîndoi hotărîți să nu cedăm. Primirea, foarte cordială, după obiceiul casei, n-a fost urmată, cum se întîmpla cînd erai chemat la ordine, de un duș rece, ci, dimpotrivă, de o conversație politicoasă. Am înțeles îndată că șeful Propagandei nu vrea să impună o soluție, ci s-o negocieze. De altă parte, mi s-a părut că se simte oarecum stînjenit de sarcina ce-i fusese încredințată. Neîndoielnic, percepea enormitatea cazului: un înalt funcționar al partidului era obligat să-și piardă timpul și să coboare din Olimpul prin care hălăduia de obicei ca să convingă un regizor de oportunitatea înlocuirii unei actrițe cu fiica prim-secretarului partidului! Misiune trivială și sîcîitoare, din care n-avea decît de pierdut. Însă Răutu n-ar fi fost el însuși dacă n-ar fi găsit o stratagemă care să-i învăluie intenția în catifele. Sub pretextul interesului deosebit pe care-l poartă filmului, a argumentat că rolul Irinei Petrescu ar presupune mai degrabă o femeie matură decît o fetișcană, o interpretă cu ceva experiență mai degrabă decît o necunoscută în anul întîi de Facultate, care ar fi putut să eșueze din lipsă de experiență. Cu un accent iritat, dar stăpînindu-se, Ciulei l-a contrazis, justificîndu-și alegerea și declarînd că, în orice caz, altceva el nu e dispus să accepte. Am fost întrebat, la rîndu-mi, ce gîndesc și am răspuns că sînt complet de acord cu regizorul. Nu aveam oricum căderea să mă substitui lui și nu aveam nici de ce: fata pe care o găsise dădea deplină satisfacție. S-au mai schimbat cîteva replici anodine, după care Răutu a conchis precaut: voise doar să sugereze unele căi de îmbunătățire a filmului, în nici un caz să decidă în locul regizorului și al producătorului. Prin urmare, dacă nu-i împărtășeam opinia, aveam libertatea să facem cum voim. Am plecat de la CC extrem de bucuroși, tentați chiar să atribuim victoriei obținute o semnificație mai mare decît merita. De fapt, e probabil că Răutu bătuse în retragere fiindcă nu avusese un mandat imperativ. Nu peste mult timp, într-o împrejurare asemănătoare, avea să procedeze altfel. Situația s-a ivit în vara anului 1961, după ce Mircea Drăgan începuse turnarea filmului *Lupeni 29*, pe baza unui scenariu de Nicolae Țic, Eugen Mandric și el însuși. Și de data asta, șeful Propagandei a intervenit la o cerere a Licăi. Nu mai era vorba

de includerea prințesei în distribuție, deoarece regizorul îi încredințase deja, *sponte sua*, principalul rol feminin, ci de excluderea din distribuție a unei „rivale”, interpreta unui rol secundar. Pur și simplu, Lica nu admitea ca o altă femeie, cu atît mai mult cu cît era tînără și frumoasă, să apară în film, spre a-i face concurență. De cum a aflat de prezența ei pe platou, mi-a trimis-o pe inconturnabila tovarășă Beșcu să-mi pretindă s-o înlocuiesc ori să elimin din scenariu episodul în care apărea. Bineînțeles, am refuzat, declarînd că n-am nici un motiv s-o scot pe interpreta aleasă de Drăgan, pe de altă parte, reamintindu-i că scenariul traversase toate vămile aprobărilor. În același timp, l-am prevenit pe regizor. Drăgan a hotărît atunci, cu acordul meu, să filmeze în viteză exact episodul cu pricina (un intermezzo liric, gîndit ca un soi de contrapondere la atmosfera sumbră și tensionată a intrigii, legată în principal de greva generală a minerilor din 1929). Credea, la fel speram și eu, că autoritatea faptului împlinit avea să potolească zelul tovarășilor de la CC. De data asta pasiența nu ne-a ieșit. Lica s-a înfuriat și i-a cerut lui Răutu, probabil în mod cominatoriu, să rezolve problema. Cît de grăbită și cît de mînioasă era că nu i se satisfăcuse dorința reiese din urgența cu care a acționat șeful Propagandei partidului. Deși se afla în concediu de odihnă la mare, împreună cu familia, el n-a pregetat să mă cheme la Neptun, împreună cu Drăgan și cu nelipsita Beșcu. Ne-am dus imediat, lăsînd alte treburi la o parte, ca și cînd ar fi fost vorba de cine știe ce chestiuni importante, de care atîrnă soarta țării. În realitate, nu era la mijloc decît o treabă murdară, la care marele pontif al culturii se preta cu cinism. Discuția a fost urîtă. Răutu a folosit o tactică asemănătoare celei utilizate în cazul *Valurilor Dunării*. A făcut, desigur, abstracție de fondul chestiunii, evitînd orice referință la înlocuirea fără nici o motivație a tinerei actrițe, mutînd discuția pe terenul principial, de estetică și ideologie. Ca unul care citise atent scenariul – ne-a arătat el – și care dorește un film de calitate, poate afirma că episodul idilic al iubirii celor doi tineri constituie o excrescență parazitară, care dăunează coeziunii filmului, gîndit ca o evocare a unor momente eroice ale luptei clasei noastre muncitoare. De unde concluzia că acest episod apolitic trebuie eliminat. În felul acesta, Lica scăpa de o concurență nedorită, iar Răutu credea probabil că nu-și mînjește mîinile. A urmat un soi de ciondăneală confuză. Drăgan s-a zbătut să-și apere opera, i-am sărit în ajutor invocînd argumentul financiar: dacă renunțam la partea deja filmată, pierdeam, fără recuperare posibilă, o mulțime de bani. „Ei și?”, mi s-a adresat Răutu, aruncîndu-mi o privire semnificativă. „Nu va fi nici prima, din păcate, nici ultima pagubă a cinematografiei.” La un moment dat, plictisit că nu cădeam de acord și-l rețineam, poate, de la masă (ajunseserăm cu

un automobil din București abia pe la ora 12), a ridicat tonul și a pus capăt discuției: „Prin urmare, înțeleg că veți îndepărta din text toate secvențele acelea fără rost. Sînt convins că astfel filmul își va atinge mai bine țelurile educative". Ne-am înapoiat la București abătuți și enervați, cu excepția tovarășei Beșcu, mai locvace decît oricînd. Mă întrebam înciudat cum e cu putință ca personajul aflat la cîrma vieții culturale românești să se comporte atît de slugarnic față de fiica prim-secretarului, să fie dispus să calce peste principii și oameni, doar ca să-i îndeplinească un capriciu meschin. Și de ce oare avusese nevoie de tot circul la care luasem parte, cînd i-ar fi fost foarte ușor să rezolve totul cu un ordin, comunicat, la nevoie, chiar telefonic? Pentru că Răutu, spre deosebire de alții, se servea *sui-generis* de metoda convingerii: dacă ești de acord cu mine, faci ceea ce spun, iar dacă nu ești de acord cu mine, faci de asemenea ceea ce spun, însă îți ofer satisfacția de a te fi ascultat. Un al treilea episod cu Lica, pe care mi se pare instructiv să-l relatez, privește participarea cineaștilor români la Festivalul de la Cannes. În mai 1962, cu cîteva zile înaintea plecării delegației, alcătuită din Ion Popescu-Gopo, regizorul filmului ce urma să ne reprezinte, *S-a furat o bombă*, Iurie Darie, interpretul rolului principal, un reprezentant al Direcției Difuzării și subsemnatul, ni s-a anunțat că micului nostru grup i se va alătura Lica. Asta a schimbat total mersul lucrurilor. În ce fel, am povestit recent într-un chat găzduit de *Observatorul Cultural* (nr. 200, 201, 202 din 2009). Nevoind să mă repet și pentru că forma narativ anecdotică din revistă nu convine tonalității dialogului nostru, mă voi limita aici la cîteva momente esențiale. S-a hotărît să ne deplasăm cu un avion special și să locuim la unul dintre cele mai luxoase hoteluri din Cannes, unde prințesei și însoțitoarei ei (o femeiușcă posomorîtă și taciturnă, pe post de cameristă, coafeză, consilier de taină și bodyguard) li s-a repartizat un splendid apartament, cu vedere la mare. Ambasadei din Paris i s-a cerut să ne ofere tot ajutorul posibil. Cea mai importantă fază a preliminariilor a constituit-o însă invitarea mea în Primăverii, spre a fi cunoscut de Gheorghiu-Dej. A fost o întîlnire protocolară, scurtă, dar edificatoare asupra relațiilor dintre șeful partidului și fiica sa. Lica purta tîrlici, nu era coafată, afișa o modestie și o cuviință de mironosiță. Mi s-a părut întîi că-și manipulează tatăl, m-am convins apoi că de fapt acesta se lăsa manipulat, cu plăcerea de a gusta repaosul intimității, refuzînd să forțeze căderea din aparențe. Probabil cunoștea destul de bine metehnele Licăi, de unde și recomandarea făcută mie, pe un ton apăsat, în finalul întrevederii, de a nu uita că la Cannes reprezentăm țara și că delegația noastră trebuie să rămînă unitară, să se poarte corespunzător. Aveam să constat rapid a doua zi, pe aeroportul din Nisa, cît de utile fuseseră

cuvintele lui Dej. După un zbor fără incidente, avionul rula pe pista de aterizare, figurile celor ce veniseră să ne întîmpine se conturau tot mai clar sub lumina soarelui meridional, cînd deodată Lica a început să strige, ca și cînd ar fi călcat un șarpe. „Nenorocitul ăsta a venit totuși aici, deși le-am spus să-i găsească alte treburi… Eu nu cobor, mă întorc la București." Mi-au trebuit cîteva clipe pînă să-mi dau seama că „nenorocitul" pe care-l viza prințesa era chiar ambasadorul nostru la Paris, profesorul Gheorghe Nicuță. Am rugat-o cu binișorul, o dată, încă o dată. Zadarnic. Deja scara pentru coborîre se apropia de avion, nu mai era timp, cînd, în disperare de cauză, i-am amintit de cuvintele tatălui său, recitîndu-le în purul limbaj de lemn în care fuseseră enunțate. Efectul lor a fost fulgerător: Lica s-a domolit și a acceptat să coboare, sugerîndu-mi că o face numai din patriotism, ca să nu iasă scandal. În cîteva secunde, femeia răsfățată, care-și teroriza anturajul, redevenise mîța blîndă, cu ghearele ascunse, așa cum o văzusem în Primăverii. M-am folosit de acest reflex condițional pe tot parcursul șederii ei la Cannes, care, din fericire pentru noi, nu a durat decît o săptămînă. În primele zile, pînă la proiecția filmului nostru, a fost cuminte: a întreprins, acompaniată de Mica, purtătoarea casetei ei de bijuterii, de care nu se despărțea niciodată, și de doi trepăduși de la ambasadă plus unul sau altul dintre membrii delegației, plimbări pe coastă, către Monaco, de la care m-am eschivat, sub pretextul treburilor și aranjamentelor legate de răspunderile mele oficiale. Era cu siguranță nemulțumită că nu iau parte la aceste escapade, dar s-a abținut de la orice reproș. O dată, chiar în ajunul prezentării filmului lui Gopo, m-a rugat să fiu prezent în apartamentul ei la conversația telefonică pe care o avea, de obicei, în fiecare dimineață, în jurul orei 10, cu Bucureștiul. A cerut mai întîi legătura cu tatăl, căruia i-a ciripit, în limbajul editorialelor *Scînteii*, despre „succesele" delegației, amintind faptul că acordase un interviu și că ne pregăteam pentru seara filmului nostru, urmată de recepția oferită de ambasadă. După care, schimbînd tonul, Lica a cerut centralistei de la CC să-i dea legătura cu Moghioroș, vechiul tovarăș de luptă al lui Dej și membru al Biroului Politic. Am avut atunci ocazia să asist la un spectacol incredibil. Lica a început să strige la interlocutorul ei ca la o slugă, împroșcîndu-l cu ocări și acuze: i se promisese că o vor scăpa de Nicuță și „dobitocii" nu făcuseră nimic, cum de era posibil să i se facă un asemenea afront, cine își bate joc de ea? Și el, el, Moghioroș, ce păzea acolo? Am ieșit din vastul living al apartamentului gînditor, dîndu-mi o dată în plus seama de echilibristica delicată pe care trebuia s-o execut spre a scăpa teafăr din misiunea de șef al unei delegații incluzînd o asemenea femeiușcă, răsfățată în exces, fără contacte cu realitatea, incultă

și lipsită de talent, dar vicleană, știind să profite de atotputernicia tatălui ei ca să-și ducă la împlinire nazurile. În aceeași zi, pe seară, mi-a telefonat Nicuță, foarte agitat, rugîndu-mă să trec pe la el. L-am găsit iritat și perplex. Mi-a întins o telegramă sosită cu puțin înainte: era rechemat la Paris imediat, fără nici o zăbavă și fără nici o explicație. Nu putea înțelege de ce: nu exista nici o urgență politică ori diplomatică, nimic care să motiveze ordinul primit. „Știi oare ceva în legătură cu asta?", m-a întrebat. Apoi a adăugat: „Crezi că e posibil să plec tocmai acum, cînd figurez drept gazdă pe invitațiile pentru recepția dată de ambasadă?". Nu am răspuns primei întrebări, ca să nu otrăvesc sufletul bietului om, dar nici celei de-a doua, fiindcă era naivă pînă la ridicol. Recepția ambasadei a avut loc, așa cum fusese stabilit, în seara următoare, fără ca ambasadorul, spre satisfacția Licăi, să stea la ușă, dar și fără ca cineva, cel puțin din cîte știu, să se întrebe cu privire la absența sa. A doua zi, totul părea să se desfășoare normal, dar nu știu ce mă făcea să adulmec furtuna. Ca la orice festival, noțiunea de eveniment își pierde aura de lucru rar și semnificativ, deoarece de dimineață și pînă seara nu faci decît să înghiți o premieră după alta, pînă cînd ochii obosesc, iar capul îți vîjîie de învălmășeala imaginilor, ideilor, stilurilor. Împreună cu Gopo și Iurie Darie, savuram această viață de spectacol permanent. În schimb, era vădit că Lica se plictisește. Ea nu avea chef să-și piardă timpul cu vizionări, îi plăcea să meargă însă seară de seară la recepții, etalîndu-și toaletele și bijuteriile. Însă aici, din păcate, suferea dezamăgiri: nu i se dădea atenție, nimeni nu-i căuta compania, iar vedetele care acceptau, la rugămintea noastră, să se pozeze cu delegația română se grăbeau să dispară după ce schimbau cîteva vorbe cu prințesa noastră, țeapănă, fără haz și comunicînd prin traducător. În aceste condiții, nu e de mirare că Lica trebuie să fi resimțit arsura dureroasă a frustrării. De altă parte, era evident că iritarea ei amenință să dea în clocot. Temîndu-mă de combinația explozivă dintre frustrare și plictis, care putea să ne distrugă toată existența de festivalieri (de pildă, impunîndu-ne să ne reîntoarcem prematur acasă), mă frămîntam să găsesc o ieșire. Din fericire, am dat peste o idee salvatoare, care, vorba nemuritorului Heliade, aducea „foloase tuturora, în paguba nimănui". Am propus anume împărțirea delegației în două: Gopo și cu mine să rămînem la Cannes pentru a aștepta sfîrșitul concursului de lungmetraje, Lica și cu Iurie Darie, fără sarcini reprezentative speciale, să meargă la Paris. I-am evocat prințesei că va putea acolo să cutreiere magazinele, să urmărească ultimele evoluții ale modei, să ia legătură cu îndrăgitul ei machieur (iscusitul armean Arachelian, care se umplea de bani cu ocazia oricărui film al ei). Cînd i-am prezentat Licăi propunerea, i-am văzut ochii sticlind: era limpede, cîștigasem pariul.

Mai trebuia aprobarea de acasă, pe care șeful partidului și-a dat-o a doua zi. Am răsuflat ușurat. Odată plecată marea vedetă, scutiți de mofturile și capriciile ei, am trăit alături de Gopo o săptămînă de viață agreabilă, ca niște participanți la un festival extrem de ofertant, stăpîni pe timpul și pe mișcările noastre. De povestit n-am însă ce povesti, fiindcă zilele fericite au prerogativa de a fi memorate ca o stare difuză de *bien-être*, nu ca un șir de întîmplări.

Mă gîndesc cu melancolie la cei mai bine de șase ani petrecuți în cinematografie, unde am ajuns împotriva voinței mele, dar unde, odată instalat, am muncit pe rupte, fără să mă cruț, încercînd să aduc la o normalitate, fie și precară, unica întreprindere românească dedicată creației de lungmetraje. Am fost conștient din capul locului că mă voi ciocni de obstacole de nedepășit, însă, în același timp, deprins cu experiența a două domenii artistice înrudite, învățasem că se pot realiza multe lucruri bune, atît prin folosirea inteligentă a lacunelor și disfuncționalităților Sistemului, cît și prin exploatarea a ceea ce el avea pozitiv (căci numai maniheiștii de profesie pot crede că era comunistă n-a avut decît laturi negative). De altfel, dincolo de regretul de a nu mă putea dedica proiectelor mele de cercetare și catedrei, mărturisesc că activitatea în cadrul studioului nici nu mi-a displăcut, cel puțin în primii trei ani, cînd ideea că mă ratez și dorința de a scăpa de o responsabilitate tot mai greu de asumat nu ajunseseră să mă obsedeze și să-mi otrăvească nopțile. Sigur, nu mă refer la partea acaparatoare și plicticoasă a muncii, la sarcinile birocratice și administrative, pe care, pe cît mi-a fost cu putință, le-am transferat pe umerii colegilor mei. Am în vedere creația, mai exact trăirea în spațiul și pe parcursul desfășurării ei, urmărind și implicîndu-mă în jocul ingredientelor multiple care trebuie articulate și armonizate spre a obține în cele din urmă produsul unicat, filmul, definit prin amprenta personală și viziunea regizorului. M-am străduit ca într-un mediu înțepenit în rutină să stimulez spiritul de inițiativă și înnoirea, eschivînd, pe cît posibil, obstrucția copleșitoare a politizării, măcar sub formele ei schematice și șablonarde, dacă nu și altfel. Am mai spus-o și o repet: nu puteam înlocui dogmele, însă m-am străduit să le îmblînzesc aplicarea, nu puteam schimba mentalitatea activiștilor care ne tutelau, dar era posibil ca uneori să-i aburești, iar alteori să-i convingi. În răstimpul celor șase ani și jumătate petrecuți la Cinematografie, studioul a ajuns la 16-17 filme anual, în locul celor trei produse la venirea mea, au fost inițiate primele coproducții și au fost cîștigate cîteva premii internaționale în festivaluri de prestigiu. Un fapt nu mai puțin important l-a constituit ameliorarea calității medii a filmelor date pe piață: vorbirea personajelor a devenit mai firească, efortul desprinderii

de teatralitate mai evident, intriga mai cursiv povestită, mişcările camerei au căpătat flexibilitate și relevanță dramatică. Progrese vizibile s-au înregistrat în folosirea figurației, realizarea scenelor de masă, o acoperire tematică mai largă (filme polițiste, pentru copii, ecranizări etc.). S-au făcut și altele, peste care trec, dar țin să amintesc și lucruri care nu s-au făcut, pentru că le socoteam contraproductive și m-am zbătut să nu se facă. Așa, de pildă, m-am opus tentativei de a constitui, după model sovietic, un corp de actori salariați ai cinematografiei, în scopul de a pune astfel capăt neîncetatelor conflicte dintre teatre și echipele de filmare, care răbufneau pînă sus, la ministru și Comitetul Central, dîndu-ne tuturor multă bătaie de cap. Argumentul meu era că remediul propus agravează boala și o complică, întrucît regizorii nu pot fi constrînși să utilizeze doar artiști aparținînd prezumtivului colectiv, care oricum nu avea nici o șansă de a se constitui onorabil, de vreme ce teatrele și-ar fi reținut crema și ne-ar fi oferit ciurucurile. Chestiunea a părut atît de serioasă, încît, după multă ciondăneală, forurile au hotărît trimiterea la Moscova a unei delegații spre a vedea la fața locului cum funcționează sistemul. Am plecat cu Florea și un inginer de sunet, deoarece ni se încredințase și misiunea de a explora posibilitatea introducerii dublajului în locul subtitrării. Directorul Mosfilmului s-a luat cu mîinile de cap cînd a auzit că la noi se pune problema unei trupe de actori ai cinematografiei. „În nici un caz nu faceți asta", ne-a spus el, „noi nu știm cum să scăpăm de această povară". Și ne-a explicat că, deși se cheltuiesc o groază de bani cu salariile artiștilor, ei nici nu prea apucă roluri, fiindcă regizorii caută mereu în altă parte, nu în ograda proprie. Era exact principalul motiv al împotrivirii mele. Întrucît privește dublajul, deși l-am văzut folosit cu succes de sovietici, mi-am exprimat, la înapoierea în țară, opinia negativă. Am apărat ideea subtitrării ca soluție superioară pe plan artistic și preferabilă din punct de vedere financiar. Am cîștigat în ambele puncte (probabil și fiindcă prin 1962-1963 imitarea absolută a tot ce face Moscova încetase să fie obligatorie): s-a renunțat așadar la constituirea unui colectiv de actori ai studioului și s-a hotărît menținerea subtitrării ca procedură standard de traducere a filmelor străine.

Și totuși problema centrală rămîne cea a calității filmelor: oare în vremea directoratului meu cinematografia a ieșit din cenușiul producției de serie, se poate ea lăuda cu realizări de excepție? Nu mi se pare. Pentru cine nu e dispus să umfle rezultatele din motive patriotice sau pentru cine judecă dintr-o perspectivă comparatistă, e evident că reușitele noastre au fost modeste. De regulă, ele n-au avut ecouri dincolo de granițele țării și n-au lăsat decît rareori urme în memoria posterității. Iată o listă a celor mai bune filme produse între 1959 și 1965, după aprecierea mea,

care admit că e foarte relativă (vorbesc din amintiri, și nu în urma unei reevaluări critice a întregii producții a celor șase ani): *Valurile Dunării* (Liviu Ciulei); *Cînd primăvara e fierbinte* (Mircea Săucan); *Darclée* (Mihai Iacob); *Setea* (Mircea Drăgan); *S-a furat o bombă* (Ion Popescu-Gopo); *Codin* (Henri Colpi); *Amintiri din copilărie* (Elisabeta Bostan); *Pădurea spînzuraților* (Liviu Ciulei); *Duminică la ora 6* (Lucian Pintilie). E, desigur, posibil ca unul sau altul dintre titlurile menționate să fie înlocuit sau ca listei să i se adauge unul sau două titluri (deși cred că dacă lista mea păcătuiește prin ceva e probabil prin îngăduință). Ceea ce se observă de la prima privire e că tema temelor – actualitatea socialistă –, pentru care militau propagandiștii partidului, cu toată energia vocală din dotare, tocmai ea era slab reprezentată în tabelul realizărilor notabile. Regizorii de valoare o evitau, știind că operele dedicate omului nou întîmpină cele mai multe piedici. De ce, nu e greu de explicat: conceptul de „realitate”, impus de partid, era fantasmagoric, întrucît corecta tot timpul imperfecțiunile cotidianului prin prisma a ceea ce ar fi trebuit să existe, dar în fapt nu exista. Și cum activiștii își imaginau idealul în mod diferit, apăreau controverse nesfîrșite în legătură cu plauzibilitatea creației. Ceea ce era socotit valabil – să spunem – la un nivel devenea suspect o treaptă mai sus și inacceptabil sus de tot: rangul șefului decidea care e adevărul. Cel mai gradat dintre propagandiști fiind Răutu, lui îi revenea sarcina de a stabili verdictul, deși – am văzut-o cu propriii mei ochi – i se întîmpla uneori și lui să se încline în fața mai-marelui său, Gheorghiu-Dej. Acest circuit complicat al aprobărilor, presupunînd modificări succesive ale scenariului ori ale materialului filmat, adesea provenind din cerințe contradictorii, îi scoteau din minți pe regizori – și cu atît mai mult cu cît nu duceau mai niciodată la îmbunătățirea calității. Mecanismul funcționa similar pentru orice produs cinematografic, dar devenea sufocant în cazul filmelor, avînd ca obiect prezentul. În acestea, exigențele politizării impuneau respectarea unor reguli inamovibile, care trasau granița între ce se poate și ce nu, cu o mare ipocrizie, spre exemplu: E legitim să cerem filmelor o atitudine critică? Desigur, însă cu condiția de a nu fi distructivă. Incursiunile psihologice pot fi tolerate? Da, însă cu condiția de a nu oculta semnificațiile sociale. Conflictele de clasă pot fi prezentate obiectiv? Da, însă cu condiția de a respecta principiul partinității leniniste. Filmele pot avea un final trist? Da, cu condiția de a deschide o perspectivă optimistă. Avem dreptul de a căuta o formă înnoitoare? Da, cu condiția de a nu cădea în estetism și a neglija primatul conținutului ș.a.m.d. Confruntați cu asemenea clauze, care aveau proprietatea rară de a oferi cu o mînă ceea ce retrăgeau cu cealaltă, fiind de aceea, în cel mai înalt grad, interpretabile, nu e de mirare că bieții

scenariști și regizori erau inevitabil împinși să nu-și asume riscuri, refugiindu-se în șabloanele și schematismul unor rețete verificate. Iar eu nu prea aveam ce face.

Într-adevăr, ce puteam face? Eschive, piruete, corectări de detaliu, amendarea prin persuasiune a unor decizii absurde luate de activiștii mai mici, temporizarea aplicării unor directive eronate pînă ce forurile uitau de ele. Și altele și altele de același calibru. Toate fleacurile astea mă costau energie și timp, dar, vai, rezultatele rămîneau anemice, de fapt, insignifiante. Aveam uneori impresia că mă aflu în situația unei muște captive într-un recipient închis, de unde se zbate spasmodic să iasă, izbindu-se de pereți, bîzîind înnebunită, asaltînd iar și iar, într-un efort zadarnic, înconjurimea impasibilă. Ocupațiile mele zilnice, cu excepția serilor și a sărbătorilor, în care citeam și lucram într-un soi de beatitudine nechestionabilă, îmi păreau tot mai zadarnice și mai lipsite de sens. Era clar că nu eram făcut să administrez, cu atît mai puțin cu mîinile legate, în condițiile unei cenzuri stupide și atotputernice. De fapt, n-am simțit niciodată mai mult decît în ultimii mei ani petrecuți la Cinematografie presiunea Sistemului, probabil fiindcă ajunsesem atunci să conștientizez mai acut decît oricînd înainte incompatibilitatea cu funcția pe care o dețineam. O incompatibilitate de carieră: voiam să fac muncă academică, iar în loc de asta eram obligat să rezolv probleme de dirigent cultural. Deși reușisem cu mari eforturi să scot două cărți (*Studii de literatură modernă* și *Anton Pann*), îmi dădeam seama că am întins prea mult coarda lucrului pe apucate: era limpede că nu mai puteam funcționa valabil fără muncă de bibliotecă, scotocire prin arhive, program metodic de activitate, concretizarea proiectelor care-mi zburau prin minte în lucrări efective. Mă chinuia ideea ratării: 12 ani, într-una din vîrstele cele mai fertile ale existenței, cea dintre 30 și 41 de ani, îi dăruisem unei activități străine vocației, iar problema pe care mi-o puneam era dacă voi mai fi în stare să ratrapez handicapul. Eram, clar, și într-o incompatibilitate de fire și comportament: nu aveam deprinderea minciunii, nici arta prefăcătoriei, nici cinismul necesar acoperirii sub justificări de circumstanță a micilor sau marilor măgării, pe care erai obligat să le admiți, dacă nu să le faci. Pe de altă parte, dincolo de inaderențe și repugnanțe, mai erau și anii care trecuseră pe nesimțite, cu uzura lor inevitabilă. În fine, exista și o incompatibilitate de convingeri: îndoielile și întrebările care mă frămîntau de ani de zile tindeau, în urma acumulării de experiență și a unor lecturi eliberatoare de noapte (Orwell, Koestler, Morin, *The God that Failed* etc.), să mă ducă pe pragul apostaziei. Acest ultim punct e esențial. Evoluasem considerabil în cei

12 ani scurși de la intrarea în Ministerul Culturii. Încetul cu încetul și îndeosebi după Congresul al XX-lea, credința mea tare ca stînca se fisurase. Încetasem să mă auto-mistific. Înțelegeam că dacă, așa cum s-a spus, comunismul e o religie laică, partidul nu echivalează cu o biserică, ci e mai degrabă asemănător unei cazărmi, adăpostind o armată de militanți strict încadrați, supuși unei discipline stricte, educați să îndeplinească orice ordin, fără dreptul (desigur, mic-burghez) de a-l discuta. Partidul menținea în rîndurile membrilor o atmosferă de permanentă tensiune, exagerînd importanța dușmanului ori, pur și simplu, inventîndu-l, spre a induce ideea imposibilității alternativei și a-i ține pe oameni într-o stare de mobilizare continuă. Îmi dădeam seama că în măsura în care își păstrează monopolul absolut asupra opiniilor în spațiul public și nu renunță la principiul centralismului democratic, partidul nu poate fi reformat în mod decisiv. Desigur, Congresul al XX-lea arătase că există posibilitatea creării unei breșe în ideologia monolitică. Era un lucru extraordinar, dar care totuși nu constituia decît un început. De bună seamă, nimeni nu și-ar fi putut imagina în 1952, cînd genialisimul Stalin controla cu mînă de fier mișcarea comunistă mondială și era adorat ca un zeu, că la numai trei ani după moartea sa îi vor fi dezvăluite crimele, iar după numai opt ani va fi publicată la Mocova, cu binecuvîntarea autorităților, nuvela lui Soljenițîn, *O zi din viața lui Ivan Denisovici*. Însă după prima spărtură în blocul monolitic era absolută nevoie ca procesul să continue, să urmeze a doua spărtură, a treia și următoarele. De aceea îmi spuneam că într-un context favorabil, după dușul rece al destalinizării măsluite, ar fi fost cu putință să apară și la noi anumite transformări radicale. Era, desigur, o speranță fragilă, dar nu imposibilă. La urma urmei, versiunea stalinistă nu constituia singura variantă posibilă de socialism, era doar una favorizată de o conjunctură rară, de fapt, excepțională, a evenimentelor istorice. Deocamdată însă, sub conducerea cinică a lui Gheorghiu-Dej, nu erau multe de așteptat. Iar eu, în orice caz, nu mai aveam răbdare. Constatam tot mai mult că mă înșelasem amar. Crezusem lungă vreme că lupt pentru edificarea unui regim democratic care să asigure deopotrivă libertatea, justiția și egalitatea de șanse pentru toți. Viața îmi risipise însă iluziile. Se înregistraseră, desigur, o serie de rezultate semnificative: construirea de hidrocentrale, uzine, școli, spitale, căi de comunicație; punerea în valoare a litoralului Mării Negre; promovarea muncitorimii (funcții de conducere, ridicare relativă în scara salarizării); reducerea analfabetismului; subvenții importante pentru cultură (înființarea de teatre, filarmonici, mărirea producției editoriale) etc. Însă prețul plătit pentru aceste realizări

era intolerabil: distrugerea vechilor elite în pușcării; prigoana împotriva celor de origine burgheză (inclusiv prin restricționarea accesului la învățămîntul superior); teroarea utilizată în campania de colectivizare a agriculturii etc. Și, mai presus de toate, corelîndu-le și legitimîndu-le: promovarea pînă la exasperare a modelului sovietic; înăbușirea libertății de opinie; minciuna devenită politică de stat prin ascunderea erorilor și pervertirea limbajului (căci numeam democrație ceea ce era dictatură, bunăstare ceea ce de fapt era penurie ș.a.m.d.). Eu nu făcusem rău nimănui. Mă frămînta însă din ce în ce mai mult povara unei întrebări chinuitoare: în pofida vicleniilor și eschivelor care-mi îngăduiseră să mă strecor, nu eram totuși, prin funcțiile mele, complice cu regimul? Simțeam că începe să se destrame alibiul care-mi servise lung timp drept justificare: anume că în parohia mea de la studio, pe cît mi-o permiteau împrejurările, aplicam o politică de „comunism cu față umană", care reinterpreta directivele, încuraja talentul și competența, se baza pe încredere, și nu pe suspiciune, tolera dezbaterea de idei, practica efectiv critica și auto-critica. Problema era că această politică avea limite fragile, că în orice moment putea fi pulverizată de un ucaz al stăpînirii. De fapt, trăiam pe un teren minat, sub permanenta amenințare a unei explozii. Trezit din închistarea dogmatică, după ani de frămîntări și amăgiri, ajunsesem să mă simt din ce în ce mai inconfortabil în postura de director al studioului. Țineam cu orice preț să fac pasul înapoi, visam să-mi pansez rănile într-o singurătate meditativă, să reiau contactul cu dragii mei pașoptiști, să regăsesc alături de ei sensul adevărat al cuvintelor, sensul autentic al angajamentului, împăcarea cu mine însumi, tihna sufletească. Voiam să-mi reduc la maximum implicația în actualitate, să particip cît mai puțin la mascarada democrației noastre populare. Voiam să evadez în anonimat, cît mai departe de cercul puterii. Căutam însă o soluție onorabilă de a ieși din cinematografie, fără a-i provoca pe șefii cei mari, interzicîdu-mi-se astfel practicarea meseriei. Pîndeam un prilej favorabil, nerăbdător, din ce în ce mai nerăbdător. Mi s-a părut la un moment dat că îl întrezăresc pe fundalul schimbărilor de curs survenite în orientarea globală a partidului.

Am în vedere faimoasa Declarație de independență din 1964, act de abilă coregrafie politică întreprins de Gheorghiu-Dej, abia cîțiva ani după retragerea trupelor sovietice (1958) și consolidarea autorității sale printr-o destalinizare trucată. Profitînd de conflictul chino-sovietic, care măcina lumea comunistă, el a reușit să transforme, printr-o veritabilă lovitură de teatru, poziția României în cadrul lagărului socialist: din elevul docil și obedient al clasei, ea devenea, bizar, aparent peste noapte, un aliat nărăvaș, al cărui asentiment trebuia negociat. Concomitent,

pentru a obține sprijinul populației, Dej a luat două măsuri capitale: eliberarea prizonierilor politici și încetinirea industrializării forțate pe seama creșterii producției bunurilor de consum și a ridicării nivelului de trai. Aceste hotărîri au avut un impact major: au fost aplaudate în Occident, dezghețînd raporturile politice și economice cu țara noastră, au îmbunătățit imaginea partidului în ochii poporului și, mai important poate decît toate, au dus la o destindere a climatului intern, îngăduind spunerea măcar a unei jumătăți de adevăr. Era un mare progres în contextul totalitarismului comunist, era încă prea puțin pentru visătorii unui socialism al fraternității libere, între care mă număram. Că așa stăteau lucrurile avea să se vadă imediat. În prelucrarea documentelor din aprilie în ședințele deschise ale organizațiilor de bază a fost instaurată de sus o permisivitate neobișnuită, însă cu sens unic. Participanții erau încurajați să meargă și dincolo de litera documentelor de partid în criticarea asimetriei relațiilor dintre URSS și România. Ei căpătau dintr-odată dreptul de a denunța lăcomia, agresivitatea, aroganța dictatului exercitat de partenerul sovietic, sub acoperirea propagandistică a așa-zisului „ajutor frățesc". Și nimeni nu s-a privat atunci de ocazia defulării. Dar, în același timp, responsabilii vegheau cu grijă ca efuziunea de moment a vorbirii libere să nu pună cumva în discuție Sistemul și să nu împingă îndrăzneala pînă la a cere socoteală celor vinovați de politica de ploconeală din trecut (deși o țintă la îndemînă exista: deviatorii de dreapta, dar era preferabil să nu se ajungă la cauze). Cu alte cuvinte, se dăduse liber la critică, dar cu condiția de a spune numai ce e tolerat de stăpîni. Restrîngerea discuțiilor din organizațiile de bază la o agendă convenabilă conducerii partidului punea clar în lumină limitele mișcării inițiate de Dej: o politică de promovare curajoasă a interesului național în relațiile externe, însă altoită pe principiile și structurile stalinismului pe plan intern. Această ambiguitate avea să caracterizeze, cum bine știm, sub o formă încă mai stridentă, și regimul Ceaușescu. Cu toate acestea, ar fi nedrept să nu recunoaștem urmările pozitive ale hotărîrilor din aprilie asupra vieții politice și economice a țării – și nu numai. Cultura a avut mult de profitat. Schimbarea de curs a politicii partidului a impus o reorientare a dogmaticilor din secția de propagandă a CC-ului, care se va materializa, îndeosebi după 1965, printr-o relaxare a normelor ce reglementau creația literară și artistică. De aici, o deschidere spre înnoire și experimentare, ca și inițierea entuziastă a acțiunii de recuperare a bogatei moșteniri interbelice. Odată cu distanțarea de modelul sovietic a dispărut din arena publică și sintagma „realism socialist", dublu uzurpatoare, fiindcă, pe de o parte, promova o falsificare a realului, iar pe de alta, trimitea la o caricatură de socialism, nici autentic democratic,

nici susținător al drepturilor omului. Obiectul însuși al conceptului nu a murit odată cu denumirea, însă în cîțiva ani de zile, grație mai ales eforturilor unei noi generații de scriitori, cunoscuți ulterior drept „șaizeciști”, scena literară s-a schimbat în mod radical. Că era prea devreme pentru a pavoaza se va vedea destul de repede și tocmai în cinematografie. Mă refer la interzicerea brutală în 1968 (trei ani după plecarea mea de la Studioul București) a probabil celui mai bun film realizat la noi pînă în 1989, *Reconstituirea* lui Lucian Pintilie. Aveau să urmeze și alte evenimente similare: scandalul reprezentării piesei lui Teodor Mazilu, *Proștii sub clar de lună*, apoi scandalul premierei *Revizorului* de Gogol. Înlocuirea armei criticii prin critica armelor, vreau să zic substituirea dojanei prin brutale măsuri administrative, reamintea creatorilor că partidul nu glumește cu ceea ce el consideră o gravă abatere de la linia corectă în ideologie, că asemenea tuturor celorlalte domenii de activitate, arta și cultura au îndatorirea de a respecta cu strictețe regula jocului, în cazul de față, principiul partinității leniniste și al desăvîrșitei fidelități față de misiunea lor educativă și propagandistică. Dezghețul rămînea controlat și așa avea să rămînă, în pofida iluziilor unora și altora, chiar și în prima parte a domniei lui Ceaușescu, pînă la contracția intervenită în iulie 1971, care avea să ne arunce în comunismul de război al anilor ’50.

Logica însăși a evenimentelor din 1964 implica, în mod necesar, o anumită atenuare, fie și temporară, a presiunilor exercitate asupra oamenilor de cultură. Ea justifica așteptarea unor deschideri relative, care s-au și produs. Le presimțeam, îmi dădeam seama că munca în cinematografie va avea și ea de cîștigat, dar eu nu mai aveam răbdare, voiam să plec, cu cît mai repede, cu atît mai bine. M-am adresat din nou Constanței Crăciun. I-am reamintit promisiunea de a fi eliberat după unul sau doi ani, care suna ridicol în perspectiva celor șase ani deja parcurși. M-am străduit să-i explic dificultățile cu care mă confruntam la catedră, în Facultate, unde nu reușeam să-mi înnoiesc cursul și eram obligat să renunț pur și simplu la cercetare. Am încercat să-i arăt, de asemenea, că resimțeam uzura îndelungatei mele prezențe în conducerea studioului: era în interesul general ca în locul meu să vină altcineva, un om cu o viziune proaspătă asupra lucrurilor, capabil să întreprindă ceea ce eu, din cauza rutinei, nu mai eram probabil în stare să fac. Constanța m-a ascultat atentă, nu m-a contrazis, mi-a intuit cu siguranță starea sufletească, m-a asigurat în final că-mi înțelege solicitarea și că va face ceea ce depinde de ea pentru a o rezolva. Poate părea uimitor astăzi că un ministru nu putea decide singur asupra înlocuirii unui subordonat (care nu aparținea nomenclaturii), dar în regimul centralizării

comuniste nimic nu se făcea fără aprobarea superiorului. Am așteptat o săptămînă, două, trei – nu s-a întîmplat nimic. În disperare de cauză, mi-a venit atunci ideea de a recurge la un sprijin exterior și m-am adresat lui G. Călinescu. De unde și pînă unde? Iată cum. Marele critic, care acceptase, desigur, fără entuziasm, să gireze cu indiscutabila-i autoritate elaborarea unui tratat academic de istorie a literaturii române în cinci volume, întîmpina greutăți la realizarea volumului al II-lea, unde fusesem numit, la indicația sa, cu ceva timp înainte, redactor responsabil adjunct, alături de profesorul Alexandru Dima. Primul volum al seriei era deja pe piață, în vreme ce cel de-al doilea, din varii motive, asupra cărora nu are rost să insist acum, se afla abia în faza preliminariilor. Știam că pe profesor îl jenau impaciența și sîcîielile conducerii Academiei, care voia să accelereze ritmul de lucru. De aceea l-am rugat să-i ceară Constanței Crăciun să mă disponibilizeze pentru a mă putea consacra cu toată forța muncii la tratat. Ceea ce G. Călinescu a și făcut. Constanța i-a dat un răspuns pozitiv: l-a asigurat că voi fi eliberat din Cinematografie cît de curînd. Nu-mi rămînea așadar decît să aștept. O așteptare care s-a prelungit timp de cîteva luni. Pînă la urmă, plecarea din Ministerul Culturii s-a produs, însă printr-o sinistră coincidență, chiar în săptămîna decesului marelui critic (dar și a lui Gheorghiu-Dej). Pe Călinescu îl văzusem pentru ultima oară pe patul de suferință, la Otopeni, bravîndu-și destinul cu un curaj poate simulat, dar, din acest motiv, nu mai puțin admirabil. Nu știu în ce măsură intervenția sa personală a fost sau nu decisivă în eliberarea mea din fruntea studioului; i-am rămas, în orice caz, profund recunoscător că a făcut-o.

Există un document extraordinar, care-mi dezvăluie „din afară", dincolo de propriile mărturii, starea de spirit din ultimii ani ai muncii în cinematografie. Am luat cunoștință cu stupefacție de existența sa abia în 2003, grație cărții lui Teșu Solomovici, *Securitatea și evreii: despre călăi și despre victime*. E vorba de un referat înregistrat cu nr. 297, mențiunea „strict secret", semnat de Alexandru Drăghici, ministru al Afacerilor Interne și vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și datat 26 iunie 1964 (ASRI, fond „D", dosar nr. 10951, vol. 10, ff. 136-143). Referatul denunță în nu mai puțin de cinci pagini faptele infamante de care m-aș fi făcut vinovat. Citez: „Din date certe aflate în posesia organelor noastre, rezultă că Paul Cornea, membru de partid, director general al Studioului Cinematografic București și profesor la Universitatea din București, în discuțiile pe care le poartă în cerc intim, dovedește o poziție negativă față de politica partidului, denigrînd și calomniind atît o parte din măsurile întreprinse, cît și pe unii dintre conducători". „S-a

stabilit că P.C. obişnuieşte să facă uz de o serie de epitete jignitoare la adresa unor conducători de partid și de stat, calificîndu-i drept «incompetenți», «incapabili», «încuiați», «lipsiți de scrupule» etc. El s-a exprimat în felul acesta, de față cu soția sa, care îl susținea și completa, despre tovarășii Gheorghe Gheorghiu-Dej, Nicolae Ceaușescu, Constantin Tuzu, Mihai Florescu, Corneliu Mănescu, Constanța Crăciun și alții." În enumerarea acestor nume, informatorii securiști fantazează: în nici un caz Constanța Crăciun nu aparținea liderilor caracterizați de mine negativ; mă îndoiesc și de prezența printre ei a lui M. Florescu ori Corneliu Mănescu. Dar să mergem mai departe. Pentru a exemplifica discuțiile purtate „în cerc intim", deduc că Securitatea se folosise nu numai de turnători, ci și de microfoane instalate la un vecin, dedesubtul sufrageriei apartamentului nostru. De ce se dădea atîta importanță cuiva care nu juca nici un rol politic mi-e greu să înțeleg. Dar faptul că securiștii s-au servit și de aparatură tehnică spre a mă spiona e neîndoielnic, de vreme ce cîteva dintre afirmațiile ce mi se atribuiau fuseseră enunțate într-o discuție la care, în afara mea și a soției mele, luase parte o singură persoană, un unchi al ei, emigrat din 1914 în Statele Unite, revenit pentru două săptămîni ca să-și revadă neamurile. În rest, s-a recurs la turnători (uzez de plural fiindcă au fost cîțiva) și ei au lucrat cu zel. De fapt, chestiunea mijloacelor folosite pentru a cunoaște ce vorbesc „în cerc intim" nu mai are azi importanță. Esențialul e de a ști dacă ceea ce mi se pune în sarcină e născocit sau nu. În această privință, trebuie să recunosc că sinteza informativă a Securității ilustrează, în genere, ceea ce gîndeam către finele anului 1963 și începutul aului 1964. Există exagerări, apar și născociri, cum am și arătat, unele au chiar parfum antisemit, mi se redau cuvintele cu inadvertențe stilistice, dar, în ansamblu, acest material al „organelor abilitate" cu poliția gîndirii amestecă adevărul cu minciuna, mai ales cînd face interpretări, unde reaua-credință și parti-pris-ul se sprijină reciproc. Iată deci cam ce spunea incriminatul P.C.: „În țara noastră, socialismul se realizează cu prețul unor grele sacrificii (impuse) poporului"; „nici un regim nu ar fi putut impune populației să-și strîngă cureaua în așa hal cum a făcut-o regimul socialist"; „creșterea prețurilor în România se datorează falimentului agriculturii colectivizate și ritmului înalt de industrializare, care ia din ceea ce ar trebui acordat nivelului de trai"; „cei vreo mie de comuniști, cîți existau înainte de 23 august 1944, erau egali cu zero [...] în prezent, la noi, se duce o politică naționalistă, pentru a fi apreciată de popor [...] căci nu avem tradiție în mișcarea muncitorească". Documentul arată că sus-numitul „ascultă în mod frecvent emisiunile posturilor de radio

capitaliste și, în interpretarea diverselor evenimente, se orientează după presa și publicațiile pe care și le aduce din Occident, cu prilejul diverselor deplasări pe care le face". Cînd călătorește în străinătate „există indicii [...] că are o conduită necorespunzătoare, încercînd să se debaraseze de tovarășii cu care a plecat din țară, pentru ca aceștia să cunoască cît mai puține aspecte din comportarea sa" (totuși, turnătorii știau că luam cu mine mici pachete ale unor români pentru rudele lor din străinătate și că, fiind la Paris, mă duceam „la un Institut Imre Nagy, format din unguri și polonezi refugiați, care editează și o revistă", unde aș fi rămas aproape o dimineață întreagă „ca să citesc cărți despre evenimentele din Ungaria"). Mi se mai reproșează că nu recunosc justețea modului în care a fost rezolvată la noi problema națională, că m-aș fi plîns că am întîmpinat dificultăți în carieră din cauza originii mele evreiești. O parte semnificativă a acestui document e rezervată muncii mele în cinematografie. Aici, îndeosebi, apar imputări de un fals grosolan și minciuni gogonate. Printre scorneli stupide și lipsite de orice temei (că mi-aș dori să ajung președinte sau „cel puțin" vicepreședinte al Comitetului pentru Cultură și Artă ori că aș căuta o apropiere de Tudor Arghezi și G. Călinescu pentru ca aceștia să mă „lanseze" în literatură!), mi se atribuie opinii în care mă recunosc: „P.C. deplînge adesea în discuții condițiile cineaștilor din țara noastră, comparativ cu cele existente în Occident și consideră că numai lipsa libertății de creație determină valoarea redusă a producției cinematografice românești. El nu vrea să înțeleagă motivele reale care au determinat respingerea unor filme ce conțineau greșeli de ordin ideologic și afirmă că «partidul își idealizează trecutul», stare de fapt împotriva căreia nu are ce face". Urmează cîteva rînduri care intră în detalii (sugerînd poate miza întregii delațiuni). „Din această cauză, între P.C. și Mihnea Gheorghiu, președintele Consiliului Cinematografiei, există puternice divergențe, la baza cărora stau concepțiile diferite și ambițiile carieriste de care este stăpînit primul." În finalul acestei demascări necruțătoare există și referiri la soția mea, care s-ar situa „pe aceeași poziție dușmănoasă, completînd și încurajînd calomniile și denigrările pe care le face soțul său". Ea ar fi declarat că „șefii [partidului] au case peste tot, trăiesc mai ceva ca prinții și nu pe cont propriu, ci pe seama statului" ori că „actualul comunism este cu totul altul decît cel pe care mi l-am închipuit eu și, dacă analizezi mai amănunțit, nu se știe dacă a mai rămas ceva din adevăratul comunism". Întrebarea pe care ți-o pui citind documentul lui Drăghici, care pune laolaltă atîtea mostre de gîndire subversivă încît „se sparie mintea" și te cutremuri la ideea pedepsei ce ar fi trebuit să se abată asupra vinovatului, este: Cum a fost

totuși posibil ca acesta să scape teafăr? Mai ales că, doar cu cîțiva ani înainte, oameni de cultură remarcabili înfundaseră pușcăria pentru delicte de opinie cu mult mai puțin grave. Există un singur răspuns plauzibil. Fiindcă la sfîrșitul lunii iunie 1964 „nu mai era momentul". Eliberarea prizonierilor politici, survenită în aprilie, crease un climat de destindere, în care, măcar pentru o vreme, tăierea de capete devenise inoportună. Așa vor fi judecat probabil decidenții (Gheorghiu-Dej? Răutu?), cărora vigilentul Drăghici le trimisese raportul. Oricum, ei au tărăgănat luarea unei hotărîri, iar numai după cîteva luni, datorită îmbolnăvirii lui Dej, urmată rapid de decesul său, peisajul politic s-a schimbat radical, iar semnătura lui Drăghici a încetat a mai avea credibilitate. O a doua întrebare privește întîrzierea cu care forurile au aprobat scoaterea mea din poziția de director general al Studioului. Cum se face că, în pofida învinuirii de a profesa „idei dușmănoase" și de a aduce „prejudicii morale și materiale" cinematografiei, am continuat să-mi exercit atribuțiile încă opt luni „după" elaborarea raportului lui Drăghici? Nici în această chestiune nu pot da un răspuns cert. N-am certitudini nici în privința identificării informatorilor care mi-au spionat intimitatea și nu s-au sfiit nici să mă toarne, nici să-mi atribuie false intenții și calificative infamante (deși îl bănuiesc pe cel care a orchestrat întreaga afacere). Ceea ce știu sigur e că am avut mare noroc: în primul rînd, fără îndoială, fiindcă am scăpat nevătămat dintr-o situație extrem de primejdioasă; în al doilea rînd, fiindcă n-am avut habar de referatul incriminator al lui Drăghici (despre care am aflat – cum am menționat înainte – abia în 2003), ceea ce mi-a permis să dorm liniștit în decursul vremii și să-mi văd de treburi în inconștiența fericită a ignorării pericolului.

Anunțul eliberării mele din funcția pe care o ocupam mi-a venit într-o zi posomorîtă de martie, prin intermediul unui telefon primit de la unul dintre adjuncții Constanței Crăciun. Am fost șocat că ministrul meu, căruia îi fusesem un colaborator loial și, probabil, nu lipsit de anumite calități, nu-și făcuse timp, în ceasul despărțirii, nici măcar să-și ia adio printr-o ultimă întrevedere. E adevărat că moartea lui Dej, survenită tocmai atunci, pusese pe jar toți demnitarii. Dar scuza nu putea acoperi derogarea de la normalitatea relațiilor omenești. Oricum, timpul revolut nu mi-l putea înapoia nimeni. În loc să stau în bibliotecă și să fac cercetare, îmi risipisem mai bine de 12 ani din viață în administrația culturală, devotîndu-mă, fiindcă mi-am luat foarte în serios obligațiile, serviciului public. Cu ce rezultate? Bilanțul era mediocru. Și nu în primul rînd din cauza mea. Ci pentru că, așa cum aveam să înțeleg pe parcurs, construcția instituțională în condițiile socialismului, oricît de bine planificată și executată, este pînă la urmă paralizată de Sistem.

O epocă tumultuoasă a vieții mele lua sfîrșit. Și totuși starea mea sufletească nu înclina nici către regret, nici spre resemnare. Amărăciunea de a fi părăsit cinematografia pe ușa din dos era larg compensată de bucuria de a-mi fi cîștigat libertatea de a mă auto-determina. Dezangajat de fidelitățile slujbei, scăpam de povara unei duplicități tot mai greu de suportat. Eliberat de constrîngerile și avatarurile funcției, mă puteam, în fine, consacra catedrei. Contemplînd în aburirea gîndului muntele imaginar al cunoașterii, cu pantele sale abrupte și crestele îngemănate cu norii, simțeam un formidabil impuls lăuntric de a începe escalada. Aveam puțin peste 40 de ani, mă simțeam încă disponibil și competitiv.

17

Retrospectivă analitică. Anii de spontaneitate și entuziasm ai angajamentului (1944-1948). Impasul anilor 1949-1952. Miłosz despre actorie. Prefăcătoria generalizată. Cultul personalității. Strategii defensive. Rezistența prin cultură. Pași ai desprinderii. *Il Dio che è fallito*. Ruptura finală

D.C.-E.: *Modul în care se desprinde comportamental Lica Gheorghiu din episoadele narate este de o verosimilitate de roman realist: și pe mine, care n-am apucat epoca respectivă, m-a dus cu gîndul la comportamentul unei alte tovarășe de rang înalt: Elena Ceaușescu, „Cabinetul nr. 2" din anii '80.*

Există nu numai o ciclicitate la scara Istoriei mari, dar și o repetitivitate a rolurilor? Ați dobîndit, de la un moment dat, conștiința faptului că lucrurile la care ați asistat se repetă, chiar dacă figurile din prim-plan se schimbă? Că există așadar un fel de mecanică prin care evenimențialul aparent pestriț și haotic devine inteligibil și coerent?

Am vorbit foarte mult despre perioada din viața dumneavoastră în care, avînd diferite funcții înalte în Sistem, ați fost nevoit să vă diminuați programul de studiu, de cercetare, de efort în terenul istoriei literare. Am simțit peste tot în amplele dumneavoastră răspunsuri și rememorări anterioare așteptarea „eliberării" de pe moșia ideologiei unice; și, în fine, am simțit satisfacția de acum, de la urmă, cînd desprinderea a devenit posibilă și în termenii lui Paul Cornea, și în termenii lor.

Aveați puțin peste 40 de ani în acest moment al desprinderii *de Funcție în Sistem. Și nerăbdarea crescîndă cu care ați așteptat acest moment intră într-un raport extrem de interesant cu nerăbdarea din prima tinerețe: care era una, dimpotrivă, a* angajării.

Se poate spune, dragă domnule Profesor, că fostul tînăr idealist s-a maturizat – s-a înțelepțit – abia în această etapă, cînd a înțeles că idealismul juvenil a fost utilizat, *deturnat și manipulat? Și este aceasta o maturizare numai a lui Paul Cornea? Sau și a generației sale de intelectuali traversînd experiența carlistă, experiența antonesciană, experiența războiului,*

experiența „dictaturii proletariatului” și experiența restalinizării fără Stalin făcută de Gheorghiu-Dej? Sînteți reprezentativ pentru o întreagă generație de intelectuali ex-utopici sau sînteți o excepție în cadrul acesteia?

Înainte de a deschide poarta carierei dumneavoastră profesionale, v-aș ruga, dragă domnule Profesor, să faceți un portret interior al unui intelectual care, eliberat în fine din Funcție și din serviciul public, se grăbea să recupereze terenul și spiritul Catedrei de Istoria Literaturii Române.

Paul Cornea la 40 de ani, văzut, cercetat și „psihanalizat” după aproape 50 de ani. Cum erați? Cum voiați să fiți?

P.C.: În textul întrebărilor tale, dragă Daniel, există două cuvinte-cheie: „angajament” și „desprindere”. Ele rezumă la un nivel abstract și impersonal întreaga traiectorie a raporturilor mele cu comunismul. Înțeleg că ceea ce-mi ceri acum e să evaluez, dintr-un punct de observație mai înalt și din perspectiva vremii noastre, atît de intolerantă cu vechile intoleranțe, evoluția acestor raporturi, de la adeziunea romantică din anii războiului, pînă la faza de disoluție, avînd ca moment decisiv evenimentele din 1956, prelungită apoi, cu suișuri și coborîșuri, pînă la abjurarea definitivă, survenită către jumătatea anilor ’60. La ieșirea din cinematografie, eram deja vindecat de disciplina înrolării, dar și de cea mai mare parte a iluziilor. Însă deși eliberat intelectualmente și moralmente de idolatrie, mi-a lipsit totuși îndrăzneala de a trage concluzia practic necesară, aceea a ieșirii din partid. Ruptura formală de comunism nu s-a datorat astfel unei inițiative personale, ci norocoasei revoluții din 1989. Îmi dau bine seama că întreaga poveste naște multe întrebări și deșteaptă perplexități. În ceasul de seară în care scriu, cu perspectiva nu foarte îndepărtată a ieșirii din scenă și cu seninătatea cuiva care nu mai are nimic de pierdut și nici de cîștigat, mi se pare că-mi oferi o ultimă șansă de a mărturisi și de a mă explica. Țin s-o folosesc și-ți mulțumesc că-mi dai prilejul.

Angajamentul comunist al adolescenței și tinereții mele nu a fost o alegere, ci mai degrabă o fatalitate. De la vîrsta de 15 ani, de la instaurarea guvernului Goga-Cuza, am trăit o epocă de antisemitism legalizat, a cărei severitate represivă n-a încetat să se agraveze. Venirea la putere a legionarilor și a generalului Antonescu au înrăutățit și mai mult situația. Încă în primele săptămîni ale războiului împotriva Uniunii Sovietice a avut loc pogromul de la Iași (iulie 1941), urmat de oribilul episod al „trenurilor morții”. Înainte ca „soluția finală” să fi fost elaborată de naziști, guvernul Antonescu dădea un exemplu „clasic” de rezolvare a „chestiunii evreiești”. Deși cu naivitățile vîrstei și în lipsa unor informații directe nu conștientizam pe deplin grozăvia celor întîmplate, eram puternic marcat, ca toți cei din jurul meu, de cursul evenimentelor. Ne dădeam

bine seama că soarta noastră depinde în mod hotărîtor de soarta războiului: victoria Germaniei hitleriste și a acoliților ei putea conduce, pur și simplu, la exterminarea populației evreiești; victoria aliaților, deocamdată încă extrem de nesigură, ne deschidea zările speranței. De aceea, cînd mi-a parvenit chemarea de a mă alătura unei organizații clandestine care luptă împotriva fascismului, n-am avut nici o clipă de ezitare. Puteam oare să fac altfel în condițiile mele? Ar fi fost nedemn pentru cineva înclinat spre stînga de mediul familial, dispus să-și pună pielea la bătaie, hrănit cu existențialismul lui Eliade din *Oceanografie* și teribilismul lui Cioran din *Pe culmile disperării*, îndeosebi vrăjit de fervoarea anarhist-revoluționară a personajelor lui André Malraux. Așa cum am povestit înainte, am intrat în liliputanul UTC, unde am desfășurat pînă la eliberare o activitate subversivă relativ modestă în raport cu enormele riscuri asumate: m-am ostenit să fac prozeliți, am colectat bani pentru Ajutorul Roșu, am scris și am împărțit manifeste. Regimul Antonescu n-a fost clintit desigur nici cu o iotă, însă pentru mine experiența rezistenței active la opresiune a fost un mare cîștig de ordin moral. A trăi sentimentul servirii unei Cauze nobile, căreia condițiile clandestinității îi sporeau încă aureola, însemna a da vieții un sens. Mă simțeam crescînd în ochii mei. Angajamentul comunist mă elibera de spaimele ghetoului, unde oamenii așteptau resemnați, cu brațele încrucișate la piept, venirea călăilor. Mă scotea din platitudinea unei existențe anoste, oferindu-mi exaltarea unei fraternități nebănuite cu cei ce luptau pretutindeni pentru libertate. Îmi dăruia puterea ocrotitoare a credinței care străpunge întunericul dens al nopții și arată calea.

După 23 august 1944, am trăit două evenimente majore, ambele cu un impact existențial decisiv: m-am înscris, cu nerăbdarea înfometatului căruia i se oferă hrană, în Facultatea de Litere și Filozofie și am fost primit în rîndurile Partidului Comunist Român. Mă voi opri aici doar la angajamentul meu reînnoit pentru cauza proletară, concretizat printr-un carnet de membru și asumarea implicită a unui program de acțiune, vizînd desființarea raporturilor de exploatare și realizarea unor reforme radicale, de ordin instituțional, care să ducă la transformarea socialistă a țării. E evident că în atmosfera de exuberanță a momentului nici nu-mi trecea prin minte că oportunitatea proiectului însuși merita cel puțin discutată, fără a mai vorbi de imensele dificultăți și sacrificii pe care le presupunea realizarea sa. Habar n-aveam atunci că istoria nu se desfășoară niciodată în conformitate cu planurile agenților și că orice revoluție începe în cîntec și sfîrșește în dezastru. Eram romantic și idealist, iar o bună bucată de vreme, spre șansa ori neșansa mea, s-a întîmplat ca viața să nu mă corijeze. Anume fiindcă, pare straniu, n-a mai spus-o nimeni și totuși e adevărat: prima etapă a comunismului de după 23 august a

fost destul de „laxistă” în privința disciplinei și a standardizării opiniilor membrilor săi. Vreau să fie foarte clar, nu înțeleg prin „laxism” calități din familia „toleranței, moderației ori permisivității”; din acest punct de vedere, activiștii care ocupau posturi de răspundere, proveniți din închisori sau reveniți din paradisul sovietic, erau deopotrivă de un stalinism indefectibil și țineau ca la ochii din cap să nu se abată de la linia impusă de Centru. De fapt, ei aveau să se dovedească mai brutali, mai docili, mai cruzi, mai servili față de sovietici decît cei ce aveau să le urmeze. Însă Centrul, la dispoziția Moscovei, avea atunci interesul să combată spiritul sectar. De aceea, era promovată o politică de relativă deschidere, se căutau aliați și se evita sperierea populației printr-un limbaj aspru și o atitudine intransigentă. Încă departe de a deveni „forță conducătoare” (se va întîmpla de-abia odată cu abolirea monarhiei), PCR-ul se străduia în 1945 și 1946 să realizeze colaborări cu grupuscule desprinse din tradiționalele partide istorice, înființa ARLUS-ul, ca să-și lărgească influența în rîndul intelectualilor, și Uniunea Patrioților, ca să pătrundă în păturile mijlocii. În aceeași direcție, impusese transformarea UTC-ului în Tineretul Progresist și ulterior în UTM (Uniunea Tineretului Muncitoresc), sub umbrela unei Federații a Tineretului Democrat. Așa-zisul „laxism” al cadrelor izvora atît din neputință (slăbiciunea implantării partidului, incapacitatea sa de a se face cunoscut, inexperiența luptei în condițiile legalității), cît și din temporizarea deliberată a înfăptuirii programului său de reforme radicale. Șefii de diferite grade se vedeau obligați s-o lase mai moale cu controlul îndeplinirii sarcinilor ori cu asigurarea purității dosarelor celor ce voiau să devină membri ori cu ideologizarea sistematică a aderenților, pînă și cu ținerea regulată a ședințelor organizațiilor de bază. De aceea, în această fază de tatonare și cucerire lentă a terenului, au existat acte de indisciplină nepedepsite și s-au aplicat criterii mai puțin exigente de primire a membrilor (fii de capitaliști ori chiaburi, pînă și legionari pocăiți – care vor fi însă cu toții excluși la începutul anilor ’50, uneori cu prețul unor zguduitoare drame personale, cum a fost cazul deja evocat al lui Gusti Gartner). În aceste condiții, m-am bucurat pînă pe la jumătatea lui 1947 de o relativă libertate de mișcare. Eram deplin devotat comunismului și partidului, numai că-mi permiteam să spun ceea ce gîndesc fără a aștepta aprobarea forurilor. Mă orientam singur și nesilit de cineva, așa cum protestantul interpretează Scriptura fără concursul Bisericii. Cunoșteam linia politică generală, întrebam cînd aveam nedumeriri, discutam periodic cu responsabilii sectorului căruia îi aparțineam, dar nu mă lăsam dădăcit. Aveam felul meu firesc și flexibil de a mă purta cu oamenii, bazat pe încredere, și nu pe suspiciune, ceea ce-mi crea simpatii în rîndurile celor cu care

lucram. Un bun exemplu al libertății interioare cu care vedeam lucrurile îl constituie debutul publicistic, survenit în 1946, cum am mai arătat, prin cele patru articole apărute în *Studentul român*, trei dedicate unor cărturari și personalități publice – Virgil Madgearu, Constantin Stere, Nicolae Iorga –, iar ultimul abordînd critic problema „stilului de muncă" al țărănimii. Textele acestea conțineau naivități, pripeli și teribilisme, dar aveau respirația spontaneității, purtau amprenta unui autor străin de limbajul stereotip al propagandei, nu aveau nimic a face cu spiritul maniheist al dogmei. În mintea mea, ele constituiau o contribuție marxistă, de tip eseistic, la cunoașterea istoriei recente. I-au plăcut mult lui Stahl și l-au determinat pe Miron Radu Paraschivescu să-mi telefoneze entuziast. Nu e întîmplător însă că ele l-au iritat pe Roller, care mi-a tras atunci o asemenea praftură încît mi-am încetat colaborarea la *Studentul român*. Cam după un an de zile, situarea lui Maiorescu, alături de Gherea, drept ctitor al criticii românești, în deschiderea unei cronici ce se dorea permanentă la *Revista literară*, avea să stîrnească indignarea lui Moraru. Ne aflam însă în primăvara lui 1947, cînd marii aliați din cel de-al doilea război mondial se aflau în tratative, Moscova nu sunase încă goarna războiului rece, drept care, la noi, precumpănea acea formă relativă de coabitare amintită mai sus, cu Gh. Tătărescu, ministru de Externe: Moraru mi-a maltratat textul, care totuși a apărut, ceea ce ar fi fost cu desăvîrșire exclus în toamna aceluiași an. Alte exemple de interpretare personală a liniei partidului pot fi culese din paginile *Tinereții*, revista al cărei redactor-șef eram; aici se propagau cu sinceritate ideile comuniste, însă într-o variantă revoltătoare pentru spiritele dogmatice. Iată, de pildă, ce scria Paul Georgescu, într-un articol din 6 februarie 1946: „Spiritul critic este termometrul cu care putem constata dacă democrația dintr-o țară este reală sau numai verbală. Dușmanii spiritului critic și ironiei și ai surîsului sînt: prostia, îngîmfarea și fascismul". Eram, alături de prietenii mei, destul de naiv și intoxicat de pasiune revoluționară ca să ignor – așa cum notează Norman Manea într-un text memorialistic – că tocmai partidul comuniștilor români, imitîndu-l întru totul pe cel sovietic, se va dovedi, îndată după ieșirea din faza dibuitoare și confuză a începuturilor, „un feroce dușman al democrației și spiritului critic". În tinerețea noastră inconștientă nu știam că în universul lui Stalin „nu există dezacorduri… ci doar erezii; nici critici, doar inamici; nici erori, ci doar crime" (Tony Judt). Intelectualmente, gîndeam foarte radical, consideram, în spirit troțkist, că democrația burgheză e în fapt o șarlatanie, iar mult trîmbițata libertate – un paravan la adăpostul căruia funcționa exploatarea nemiloasă a proletariatului. Foarte revelator pentru modul nostru de a judeca îl constituie, în această privință, reacția avută

cu prilejul alegerilor parlamentare, din noiembrie 1946. Miza lor ne părea tuturor esențială: la mijloc era nu doar existența guvernului Petru Groza, instalat cu sprijin sovietic, la 6 martie 1945, ci însăși supraviețuirea regimului, șansa deschiderii drumului spre reconstrucția socialistă a țării. De aceea, nici unul dintre noi nu s-a precupețit, ne-am străduit să facem tot ce depindea de noi, inclusiv folosirea votului multiplu, spre a cîștiga partida. Știam că nu va fi defel simplu să obținem majoritatea, însă rezultatele votului ne-au dezamăgit dincolo de orice așteptare: au învins partidele istorice, cu o majoritate zdrobitoare. Ce era de făcut? Nimeni nu m-a întrebat, nimeni nu ne-a întrebat. După o pauză de o zi, Ministerul de Interne a publicat un comunicat oficial, care inversa pur și simplu realitatea de pe teren: era dat învingător Blocul Partidelor Democrate, firma sub care se camuflau comuniștii, cu peste 70%, în vreme ce învingătorii competiției luau mai puțin de 30%. O falsificare grosolană, fără doar și poate. Însă și eu, și cei din cercul meu am socotit procedarea justificată. Am născocit atunci, pentru uzul cauzei, teoria celor două tipuri de minciuni: „minciunile legitime" și „minciunile infamante". Pe cele dintîi le folosim, de pildă, cînd îi ascundem unui canceros sfîrșitul inevitabil, spre a nu-i răpi consolarea speranței. Cele din urmă încalcă adevărul din motive meschine, egoiste, repugnante sub aspect moral. În cazul alegerilor era clar (pentru noi!) că majoritatea electorilor de la sate și din păturile mijlocii ale orașelor votaseră împotriva intereselor lor, fie pentru că fuseseră amăgiți de propaganda țărăniștilor și a liberalilor, fie pur și simplu din ignoranță și inerție. Inversarea rezultatului era legitimă, de vreme ce ni se părea evident că doar lipsa educației politice explica succesul partidelor istorice; pe de altă parte, ar fi fost o nebunie ca guvernul Groza să demisioneze, de vreme ce niciunde o revoluție nu-și cedează puterea fără luptă; și în orice caz, gestul ar fi fost inutil, de vreme ce URSS l-ar fi socotit o provocare primejdioasă în sfera sa de influență, garantată de Occident, și ar fi intervenit imediat să restabilească situația. (E chiar foarte probabil ca decizia de falsificare a alegerilor să fi fost luată din inițiativa sau cu consultarea Moscovei.) Semnificativ pentru sminteala de care suferеam (împreună cu prietenii mei) e că nu ni se părea revoltătoare mișelia de a ascunde poporului adevărul și de a călca în picioare democrația, dat fiind că eram întru totul convinși că scopul scuză mijloacele: binefacerile prezumtive ale socialismului – puteau fi ele zădărnicite de un scrupul de morală burgheză? Și apoi, nu era oare legitim ca maselor ignorante, incapabile să-și înțeleagă propriul interes, să le facem binele, fie și cu sila? Aiuriți cum eram, am fost însă extrem de indignați de o exterioritate: de faptul că activiștii de rang înalt, perfect la curent cu mersul treburilor, tăgăduiau falsul cu

atîta hotărîre, chiar în conversații cu intimii, încît pînă la urmă ajunseseră să creadă ei înșiși în minciuna pe care o fabricaseră (ori se prefăceau că o cred). Acceptam așadar cu seninătate că partidul măsluise rezultatul alegerilor, socotind că, din punct de vedere istoric, fusese obligat să ia o decizie neplăcută, ce-i drept, dar necesară. Ne revolta însă că cei ce mințiseră țineau să-și prostească propriii militanți, afirmînd sus și tare, doar la cîteva zile după comiterea faptei, că ea nu avusese loc. Și erau gata să facă moarte de om dacă cineva i-ar fi contrazis. Atîta cinism și atîta rea-credință a conducerii partidului față de cadrele sale de încredere ni se părea inacceptabilă. Ea nu prevestea nimic bun.

Am mai spus-o și o repet: perioada 1949-1952 a fost una dintre cele mai tensionate și neplăcute ale vieții mele. Spre a lămuri de ce, trebuie s-o iau pe ocolite, trecînd prin Marea Istorie. De ce? Fiindcă tot ce s-a întîmplat esențial în comunismul românesc pînă la moartea lui Stalin e absolut analog cu ceea ce s-a întîmplat în întreg Estul european. (De aceea, în paranteză fie zis, e aberantă, nu doar falsă, afirmația că la noi comunismul a fost „adus” de evrei. Pentru cine nu e legat la ochi, este absolut clar că el a fost „impus” de Uniunea Sovietică, pe temeiul dreptului de decizie a puterii ocupante, drept recunoscut, deși cu reticențe, de Aliați. Însă în România sovieticii au găsit un partid comunist foarte slab, cu mulți minoritari, între care numeroși evrei. Neavînd încotro, ei au fost obligați să recurgă în primii ani de stăpînire, cînd au impulsionat extrem de viguros extinderea și întărirea forțelor comuniste locale, la militanți de origine evreiască. Încă de la începutul anilor ’50, chestiunea „îmbunătățirii compoziției naționale a partidului” a fost însă pusă pe ordinea de zi a urgențelor, ceea ce a și dus la diminuarea rapidă și apoi la înlăturarea elementelor evreiești din mai toate funcțiile de conducere.) Revenind la Marea Istorie, trebuie să ne reamintim că, încă de la mijlocul anului 1947, au survenit grave divergențe între foștii parteneri ai coaliției anti-hitleriste, ajungîndu-se, în scurt timp, la împărțirea Europei în două blocuri militare și politice antagoniste. Drept urmare, Moscova a ordonat sateliților săi să renunțe la politicile de front popular și să treacă nemijlocit la măsuri de transformare socialistă a economiilor, structurilor statale și culturilor respective. Evenimentele s-au precipitat și la noi: monarhia a fost abolită, viața publică s-a tensionat, a avut loc un așa-zis congres de unificare a PCR și PSD (de fapt, primul l-a absorbit silnic pe cel de-al doilea, devenind unicul reprezentant al clasei muncitoare); partidele istorice au fost decimate prin numeroase arestări, iar, în cele din urmă, interzise; țara a trecut astfel sub deplină conducere comunistă, ceea ce a permis inițierea acelor măsuri radicale ce aveau s-o transforme din temelii. În cursul anilor 1948 și 1949 s-au inițiat

marile reforme structurale care puneau capăt societății capitaliste: naționalizarea întreprinderilor, exproprierea moșiilor de peste 50 de hectare, introducerea planificării economiei, reorganizarea învățămîntului, restrîngerea spațiilor de locuit în funcție de numărul persoanelor, reînnoirea personalului administrativ prin promovarea elementelor cu origine „sănătoasă" ș.a. În ce mă privește, am salutat entuziast aceste măsuri justițiare, care eliminau sau limitau proprietatea privată, desființînd – credeam eu, naiv – exploatarea și trebuind, în teorie, să descătușeze potențialul de energie și creație al maselor defavorizate. Mă așteptam la rezultate benefice din instaurarea unei democrații reale, în care să existe o veritabilă egalitate de șanse. Mă bucuram că umiliților și ofensaților li se deschidea perspectiva unui trai decent. Dar, desigur, această răsturnare de destin în favoarea maselor oropsite de muncitori și țărani nu mergea de la sine: ea întîmpina o rezistență înverșunată din partea fostelor pături privilegiate, care nu voiau și nici nu puteau să asiste de bună voie la declasarea lor. Cum însă măsurile de retorsiune au fost adoptate într-o atmosferă tulbure și în condiții haotice, fiind impulsionate adesea de un soi de isterie resentimentară, au avut loc numeroase abuzuri. Aici, exact aici, la capitolul metodelor folosite pentru promovarea noii așezări a țării, au apărut primele mele semne de întrebare. În genere, ca unul care suferise de pe urma rasismului, eram extrem de sensibil la judecățile categoriale: în loc să examineze responsabilitatea ori vinovăția fiecărui individ, se pronunțau judecăți globale, în funcție de clasă, aidoma naziștilor care le aplicau în funcție de rasă: orice element burghez ori legat de burghezie era socotit dușmănos și înlăturat fără milă, deși putea fi, ca în atîtea cazuri, un apolitic, capabil profesional ori chiar orientat spre stînga. Cu toate că, pînă la un punct, îmi explicam, istoricește, excesul de zel și puseele iraționale ale răzbunării, eram uneori totuși consternat de ceea ce se întîmpla. Și încă, la ora aceea, nu cunoșteam amploarea represiunii și ignoram ororile din închsori. Din păcate, constatam că repararea vechilor injustiții crea altele noi, nu mai puțin condamnabile. Ce rost putea avea, de pildă, îndepărtarea din Universitate a unor profesori eminenți, a unui Gusti, Stahl, Mircea Florian, parțial și a lui G. Călinescu, a multor altora încă, neimplicați în vreo colaborare cu regimul Antonescu? Ce sens avea restricționarea drastică a posibilității de a citi în biblioteca Facultății, fără aprobare specială, unele romane ale lui Rebreanu ori *Istoria*... lui Călinescu? În genere, mă alarma strîngerea șurubului în cultură, anunțată prin pamfletul lui Sorin Toma împotriva lui Arghezi, apărut chiar la începutul lui 1948, înființarea unui organism special destinat cenzurii, promovarea realismului socialist ca „metodă" privilegiată a producției literare și artistice – ca să dau numai cîteva

exemple. Aveam așadar, evaluînd situația în ansamblul ei, motive de satisfacție, dar și de disconfort și îngrijorare. Trăiam cumva confuz, dezarticulat, neliniștit, pe două planuri. Nu mă îndoiam de justețea cauzei în care credeam, principiile mi se păreau inatacabile și totuși, și totuși mă deranja foarte tare faptul că realitatea cotidiană îmi scotea mereu în față cazuri de abuz, obtuzitate, derapaj pentru care nu-mi venea ușor să ofer o explicație rațională. Îmi era pur și simplu dificil să-mi găsesc coerența și, de altfel, nici nu prea aveam cînd s-o caut; îmi consumam timpul cu o vervă frenetică, în activități nu lesne de coordonat: dimineața mă duceam la Facultate sau mă închideam în bibliotecă, pregătindu-mi lucrarea de licență, după-amiaza, uitînd uneori să mai mănînc, alergam la redacție, noaptea, revenit acasă, după o cină frugală, treceam la lectură pînă ce picam de somn; atunci mă zvîrleam în pat și adormeam buștean, adînc și fără vise.

Erodată deja, după cucerirea puterii, perioada de spontaneitate și entuziasm a crezului meu a luat sfîrșit prin ascensiunea nedorită la un rang înalt în cadrul UTM. Într-adevăr, buclucurile cele mari aveau să mă năpădească, sub raport sufletesc, începînd din acea zi de martie 1949, cînd am devenit, fără voia mea, fără nici o avertizare prealabilă, în mod absolut surprinzător, dintr-un simplu membru anonim al UTM-ului, unul dintre secretarii Comitetului Central. Nu reiau aici povestirea evenimentului. Țin doar să-i discut urmările. *Grosso modo*, și în perspectiva întregii mele vieți, a fost un episod nefericit, deși, bineînțeles, în primele clipe, nu mi-am dat seama de asta. Congresul Comsomolului, la care am participat cîteva săptămîni mai tîrziu, a adăugat unele întrebări neliniștitoare celor deja suscitate de înăsprirea ideologică din țară. Presimțeam un impas, dar eram încă departe, foarte departe de a-i intui dimensiunea și intensitatea. Oricum, era prea tîrziu să dau înapoi. Teoretic, existau două posibilități: ori refuzul de a da curs noilor atribuții, ceea ce ar fi stîrnit un scandal nimicitor pentru mine, ori asumarea îndeplinirii lor, deși, în adîncul sufletului, s-ar fi putut să mă găsesc în dezacord cu una sau alta dintre sarcinile primite. N-am luat nici un moment în calcul prima eventualitate, nu doar fiindcă mă temeam de consecințe, ci și fiindcă mai aveam, la ora aceea, în pofida a tot soiul de întrebări, o credință încă robustă în comunism. Am ales-o deci pe cea de-a doua, fără a fi pe deplin conștient că ea implica un mare risc, cel al duplicității. Acest risc, bine cunoscut tuturor celor ce au avut neșansa să trăiască în comunism, avea să-mi producă, în pas cu scurgerea vremii, conflicte interioare tot mai puțin suportabile. Generalitatea fenomenului a fost excelent pusă în lumină de Czesław Miłosz, într-o carte devenită clasică: *Gîndirea captivă*. Marele și lucidul scriitor polonez

pleacă de la ideea că în țările socialismului real practica „actoriei" constituia „genul de relații dominante", utilizat de toată lumea, dar în mod special de reprezentanții elitei intelectuale. Ea presupunea o „înaltă măiestrie care necesita întreaga vigilență a spiritului. Nu numai că fiecare cuvînt care se rostește trebuie să fie rapid estimat înainte de a ieși din gură, din punctul de vedere al consecințelor pe care le poate genera. Zîmbetul care apare într-un moment nepotrivit, privirea care nu exprimă ceea ce trebuie să exprime pot constitui cauza unor suspiciuni și reproșuri primejdioase". În continuare, Miłosz subliniază un lucru foarte important (care a fost demonstrat și experimental de americanul Stanley Milgram) – că atitudinea psihică a individului e puternic influențată de atitudinea psihică a celor ce-l înconjoară. Însă pe lîngă această adaptare prin reflex, există și o adaptare auto-impusă în mod deliberat. Tocmai ea caracterizează situația din țările socialiste. Aici predomină „jocul conștient". Practicat în mod îndelungat, „el dezvoltă acele însușiri ale individului pe care le va folosi cu multă plăcere în activitatea sa actoricească. Astfel, alergătorul care a devenit atlet fiindcă avea picioare bine legate își dezvoltă și mai mult picioarele, exersînd prin alergări. După un antrenament mai lung are loc o identificare riguroasă cu rolul, încît nu se mai poate distinge ceea ce e propriu de ceea ce e dobîndit". Dacă succesul în joc devine „sursă de satisfacție", Miłosz nu uită să adauge că tocmai ceea ce este ocrotit de ochii celor neavizați, ideile și sentimentele nemărturisite, tocmai acestea capătă o valoare inestimabilă pentru individ. „Omul se apără în sanctuarul intern, care este cu atît mai frumos cu cît trebuie să plătească un preț mai mare pentru a interzice celorlalți accesul la el." Miłosz are cu siguranță dreptate în descrierea mecanismului de alienare a sinelui, tipic socialismului, constînd în înlocuirea transparenței relațiilor umane prin prefăcătorie și opacitate. Modelul pe care-l oferă nu acoperă însă marea varietate a cazurilor posibile. În cazul meu, „jocul conștient" nu mi-a prilejuit niciodată „un surîs de satisfacție", ci mai degrabă o undă de amărăciune, un soi de regret inavuabil al eșecului de a comunica autentic. Duplicitatea constituia uneori efectiv un mijloc de supraviețuire, însă prețul plătit, compromisul moral, l-am simțit mereu ca o tară, ca o rană supurîndă. E drept că existau și momente de adevăr, nu eram constrîns să simulez mereu, deoarece, pe unele laturi și într-o serie de probleme, mă situam pe „linie", alături de oricare dintre camarazii mei. Pe de altă parte, între tinerii utemiști, fie ei și membri ai aparatului Comitetului Central, cu o medie de vîrstă de 30 de ani, politica reprezenta doar o zonă de interes periferic. Trăncăneala cotidiană se învîrtea, ca peste tot, în jurul fotbalului, a spectacolelor, a relațiilor personale (ce i s-a mai întîmplat unuia și altuia, cine cu cine etc.). Iar

în ultimii ani ai lui Stalin, cînd s-a generalizat o atmosferă de teamă și suspiciune, am învățat cu toții să ne ținem gura, limitîndu-ne în mod strict la raporturile birocratice, la sporovăiala camaraderească fără pretenții, unde se amestecau ceva bîrfă cu puțină bășcălie și multe bancuri. Cu toată zbaterea de a-mi păstra „sanctuarul" intact, e neîndoielnic că, de la un moment dat înainte, efortul de a rămîne eu însumi a încetat să mai dea rezultatele dorite. Pur și simplu – cum explică Miłosz – am început să mă identific „rolului" pe care-l jucam. Tot citind materiale de propagandă și corectîndu-le gramatica și stilul, dar menajîndu-le ideile în măsura în care corespundeau îndrumărilor, am ajuns să-mi amortizez pornirile repulsive. Simțurile mi s-au tocit: priveam fără să văd, ascultam fără să aud. Departe de a-mi păstra luciditatea, de a fi un fel de Procopiu din Cezareea, ziua ortodox, iar noaptea eretic, am alunecat, încet-încet și pe deplin, în plasa minciunii, confirmînd opinia lui Miłosz că repetarea unui comportament gestual ori verbal duce, în cele din urmă, la crearea unei habitudini pe care spiritul nostru o integrează. Într-o ambianță unde stăpînea gîndirea unică și în atmosfera unui ritual partinic bine conservat am început să-mi pierd spiritul critic, să nu mai văd proporțiile răului ori să găsesc argumente spre a-l atenua sau chiar a-l tăgădui. Și de cîte sofisme și justificări abuzive nu sîntem capabili cînd există interesul de a demonstra o teză bizuită pe o falsă credință! Dacă, în viața mea, am fost vreodată în primejdia de a mă rinoceriza, atunci asta s-a întîmplat între 1950 și 1952, cînd am îndeplinit nefericita funcție de secretar al UTM-ului. Mi-a rămas de atunci amintirea unui timp cenușiu, de vegetare intelectuală și dispute cu mine însumi. Au rămas și patru texte, cu care nu mă fălesc. Trei au apărut în *Scînteia*, cu contribuția generoasă a unor redactori anonimi, care – așa cum se întîmpla mai totdeauna în organul central al partidului – schimbau griul în roșu și adăugau acompaniament de fanfară unde cîntau doar nenorocite de țambale. Deși n-aveam nici un chef să scriu articolele respective, a trebuit s-o fac, din cauza poziției mele în organizație și a caracterului imperativ al solicitării. Două texte, prin titlurile lor, se dispensează de comentarii: *Vlăstarul iubit al partidului* (mai 1951) și *Fericirea de a fi tînăr cetățean al Republicii Populare Române* (august 1952). Dar nici al treilea nu e mai prejos în materie de pompierism stilistic, deși aparține unui gen mai pretențios, anume „recuperării moștenirii literare", gen prolific în epocă, avînd misiunea de a prelua elementele „pozitive" din operele marilor clasici, pe care vechea critică le-ar fi ignorat ori răstălmăcit. Articolul din *Scînteia* se referă la Nicolae Bălcescu, oferind o interpretare forțată a acestui admirabil revoluționar pașoptist, minte luminată și om al jertfei de sine în slujba unui ideal,

care încerca să lege naționalismul de democrație. Cel de-al patrulea articol, remaniat în grabă dintr-un text mai vechi, spre a răspunde unei comenzi urgente (trebuia să intre într-un volum colectiv destinat a omagia centenarul nașterii lui Caragiale), suferă și el de emfaza de prost-gust a hiperbolei stilistice, mai nepotrivită în acest caz decît oriunde în altă parte. În plus, viciul exegezei, care conține altminteri și unele lucruri bune, e că îl citește pe autorul *Scrisorii pierdute* și al *Momentelor* prin prisma pamfletului *1907. Din primăvară pînă în toamnă*, expresie emoționantă a unui moment de imensă compasiune pentru țărănimea răsculată și de răfuială cu oligarhia politică a vremii. Scopul, se înțelege, era de a-l transforma pe Caragiale într-un autor satiric, un soi de precursor al luptei PCR împotriva blestematului regim burghezo-moșieresc. Recitind azi aceste pagini învechite, le recunosc atît de puțin, încît mă întreb sincer dacă le-am scris eu însumi. Ele ar fi putut fi semnate de oricare alt tînăr critic al epocii, de vreme ce partidul ne impersonalizase pe toți, educîndu-ne să manierizăm la modul combativ, să ne exprimăm bombastic și să celebrăm în decretații scriitori progresiști ai vechimii și victoriile (încă dubioase) ale prezentului comunist. Pentru a face lucrurile clare, trebuie să spun că erupția de acnee critică juvenilo-partinică a anilor 1951-1952 a coincis aproape cu deșteptarea mea din somnul letargic al identificării de rol. Voi arăta mai departe cum. În orice caz, mi-am dat seama încă de atunci de inconvenientele unei publicistici, fie ea chiar absolut ocazională, ca în cazul meu, practicată însă sub constrîngeri jdanoviste. M-am hotărît atunci pur și simplu să ies din joc. Ceea ce am și făcut. Începînd din 1953 și pînă în 1958 n-am mai publicat nimic (cu excepția unui articol despre Anton Pann, apărut în 1954, dar scris în 1951). Acești șase ani de tăcere mi-au prins nesperat de bine.

Sînt ispitit ca, înainte de a-mi continua auto-analiza, să deschid o paranteză spre a completa și a concretiza ceea ce spune Miłosz despre importanța „actoriei" în funcționarea Sistemului comunist. Am să plec de la efectele perverse ale Sistemului ultra-centralizat, la instalarea căruia contribuisem cu tot entuziasmul. Nu mă așteptasem ca dictatura proletariatului (căci despre asta era vorba) să conducă la înăbușirea spiritului critic și a dreptului la opinie. Fusesem, desigur, naiv, dar asta nu-mi făcea decepția mai puțin usturătoare. Înțelegeam că într-o etapă dificilă de construcție a noii ordini, partidul nu putea tolera haosul, indisciplina, sfidarea autorității sale. Mi se părea însă aberant ca nici măcar între noi, între tovarăși, și nu în piața publică, să nu ne putem spune părerea asupra politicii partidului și a oricăror altor teme de interes general. De fapt, în mod formal, nu ne interzicea nimeni să vorbim, se apela chiar la exprimarea sinceră a opiniilor. Însă oamenii se temeau pur și simplu

să-și dea pe față gîndurile. Și aveau dreptate. Cel care îndrăznea s-o facă, ieșind din șablon, o plătea scump. Chemat la Biroul organizației de bază, era mustrat cu severitate, obligat să-și pună cenușă în cap și sancționat ori amenințat cu sancționarea. Lecția servea deopotrivă împricinatului și tuturora: învățai că ai dreptul să fii sincer, cu condiția ca sinceritatea ta să se conformeze indicațiilor, să nu contrazică ceea ce autoritatea considera valabil. Acest mod de a pune oamenilor călușul în gură tindea ca în sintagma, emblematică pentru guvernarea comunistă, a „centralismului democratic”, cel de-al doilea termen să fie treptat retras, rămînînd doar primul – și anume în dimensiunea coercitivă asupra căreia îmi atrăsese atenția Giulio, la Congresul Comsomolului, încă în 1949. Centralizarea într-o formă tare, piramidală, fără porți de ieșire, fără alternative, unde totul se stabilea la vîrf și de unde veneau porunci pentru toată lumea, avea și cusurul că paraliza spiritul de inițiativă. Fiecare aștepta instrucțiuni și acționa în funcție de aprobarea superiorului: redactorul de ziar își prezenta textul spre verificare redactorului-șef; dacă acesta avea vreo îndoială, îl consulta pe responsabilul cu presa de la CC; dacă acesta se îndoia la rîndu-i, se adresa unui secretar al CC și tot așa, chiar și pentru un fleac își făceau de lucru o grămadă de oameni, numai să nu se comită greșeli. Ori, altfel și corect spus, responsabilii și căpetenia lor să „nu” considere greșit articolul în cauză. Pe drept cuvînt, Hannah Arendt afirma că „regimurile totalitare nu se mărginesc să înăbușe libertatea de exprimare a opiniilor, ci ajung să distrugă, în principiul său, spontaneitatea în toate domeniile”. În această situație, cînd individului i se interzicea să gîndească și să se exprime, pasivitatea mergea mînă în mînă cu mecanizarea raporturilor inter-umane. Întreaga societate era guvernată prin instrucțiuni (în limbaj partinic, prin „trasare de sarcini”) și prin reglementări care fixau normele obligatorii de comportament, devenind prin repetare, habitudine și ritual. O altă consecință a centralizării și a descurajării spiritului critic o constituia generalizarea practicilor duplicitare. De vreme ce puterea se exercita prin delegare, de sus în jos, în condiții de disciplină cazonă, era firesc ca subalternii să caute a obține favoarea șefilor lor, aceștia din urmă a șefilor șefilor, ultimii a șefilor șefilor șefilor și tot așa, pînă la primul secretar, peste care domnea tătucul Stalin. Cum se obține favoarea stăpînilor? O știm foarte bine: prin manifestări de loialitate, printr-un servilism fără umbre. De aceea, ca în monarhiile despotice de odinioară, în jurul conducătorului mișunau curteni, cu vorbă mieroasă, gata să lingușească ori să mintă. Printre ei se numărau nu numai oportuniști de ultimă oră, ci și vechi activiști, trecuți prin închisori, pe care în primele zile de după 23 august 1944 îi privisem cu respect. Din păcate, fiind inculți, deprofesionalizați, incapabili

să-și gestioneze corect funcțiile înalte primite, s-au dovedit, cu rare excepții, vulnerabili și lesne de manipulat. Au devenit piloni ai Sistemului, gata la orice josnicie ca să-și păstreze scaunul. La eliminarea Anei Pauker, autorizată de Stalin, ei s-au aliniat cu toții, fără probleme de conștiință, în spatele lui Gheorghiu-Dej. Scăpat de rivali, stăpîn absolut peste partid și peste țară, Dej și-a consolidat autocrația, acceptînd, evident, plin de modestie omagiile tot mai lipsite de bun-simț ale anturajului și – cum se spunea pe-atunci – ale oamenilor muncii de la orașe și sate, repercutate și amplificate de o presă plătită pentru asta. Ce e drept, cultul personalității, introdus și la noi după modelul brevetat la Moscova, se afla abia la primii săi pași, departe încă de culmile la care avea să-l ridice Ceaușescu. Dar el avea să se răspîndească fulgerător, ca o molimă, devenind efectiv o veritabilă „cultură a prefăcătoriei", cu efecte dezastruoase. Ideea de bază era că șefilor, de la cei mărunți pînă la cei mai mari, trebuie să le spui ceea ce vor să audă. Reporterii descriau idilic viața oamenilor muncii „de la orașe și sate", directorii de întreprinderi raportau rezultate false, secretarii organizațiilor locale ale partidului se lăudau cu realizări existente doar pe hîrtie. În sfera publică, fiecare îl înșela pe fiecare, cei de jos pe cei de sus, cei de sus pe cei de jos, toată lumea pe toată lumea, iar rolul de campion absolut al acestui turnir al minciunii îl deținea, fără doar și poate, *Scînteia*, organul central al partidului. Ea dădea tonul și în găsirea de epitete gratulatorii pentru conducere, și în demascarea uneltirilor dușmănoase ale „imperialiștilor ațîțători la război", și în prezentarea trandafirie a realizărilor și în ocultarea aspectelor negative. În felul acesta, în lipsa unor observatori independenți și a izolării ermetice a țării de contactele cu străinătatea, se ajungea ca nimeni să nu mai știe care e fața autentică a realității. Chiar și succesele indiscutabile ale regimului: marile investiții în dezvoltare, inițierea de reforme pe calea modernizării, subvenționarea generoasă a culturii, lupta contra analfabetismului etc. căpătau, în oglinda deformantă a propagandei, un aer neverosimil. Rezultat firesc: în țara mincinoșilor, nimeni nu mai poate distinge adevărul. De notat însă că, universală, prefăcătoria opera pe două planuri apropiate, totuși distinse prin scopul urmărit: servea simulării, ca să semnaleze asentiment, deci ca să afirme admirația pentru regim și realizările lui, dar funcționa și ca refugiu, ca zonă protejată, unde te puteai adăposti fără teama de pedeapsă. Opriți să-și expună fățiș punctele de vedere critice, chiar și sub forma modestă a unor întrebări sau observații de detaliu, dar somați totuși s-o facă, oamenii – fie ei inamici ai proiectului comunist, sceptici, apolitici, chiar și membri de partid – nu aveau la îndemînă decît două variante: una – să tacă (tăcerea fiind ambiguă, căci poate fi interpretată ori pro, ori

contra); cea de-a doua – să simuleze acordul. Prima variantă pare mai onorabilă (fiindcă, sub raport factual, evită sperjurul), dar nu poate fi folosită totdeauna. Varianta a doua e prejudiciabilă pe plan etic, ea implică în mod clar prefăcătoria, adică minciuna. Din nefericire, mulți, probabil cei mai mulți dintre oamenii trecuți de 40 de ani, care au avut neșansa să navigheze prin apele murdare ale comunismului, au trebuit la un moment dat, chiar dacă prin slujbă și anonimat se situau în afara Sistemului, să accepte, după obrazul fiecăruia și în funcție de contextul lor imediat, să joace comedia atașamentului ori măcar să se ascundă, să se rețină de la poziționări ostile ori interpretabile negativ în spațiul public. În numeroase cazuri era singurul mijloc de a-ți practica meseria ori de a scăpa cu fața curată din diverse situații incomode ori, pur și simplu, de a supraviețui. În orice caz, cu trecerea anilor, duplicitatea a cîștigat constant teren, devenind o formă generalizată a comportamentului public, atît de prozaică și de frecventă, încît a intrat în reflex. De vreme ce gîndurile nu puteau fi citite, nu era necesar să crezi, ajungea să te prefaci, celălalt știa că te prefaci și se prefăcea la rîndu-i; toți purtau măști, prefăcătoria ajungînd astfel un mijloc universal de protejare a sinelui, dar și de intermediere a raporturilor dintre conducători și conduși. Deși, fără îndoială, e vorba despre un mod de viață detestabil, trebuie totuși observat că răspîndirea lui scăpa conștiința, pe drept ori pe nedrept, de povara remușcărilor (sau măcar le atenua). Unii, în zilele noastre, ignorînd suveran condițiile de viață de dinainte de decembrie 1989, vorbesc de jocul la două capete, de prefăcătorie, folosind termenul „colaborare" în sens peiorativ. Și aici, dă-mi voie, dragă Daniel, să-ți reamintesc o pagină tulburătoare a unui interviu pe care i l-ai luat Ilenei Mălăncioiu, o excelentă poetă și un om de caracter. „Nu vă simțiți cumva culpabilă", ai întrebat tu, jucînd pe avocatul diavolului, „pentru că, prin simplul fapt că ați creat și v-ați publicat operele în timpul comunismului, ați cauționat regimul politic?". Deși – explici tu – Ileana Mălăncioiu a scris versuri „efectiv anti-ceaușiste, strecurîndu-le pe sub nasul cenzurii, rămîne întrebarea: «Și totuși de ce ați scris și ați publicat în timpul regimului comunist?»". Ileana Mălăncioiu răspunde: „În cele din urmă ar fi trebuit să mă întrebați de ce am trăit în timpul regimului comunist. Nu voi vorbi despre inconvenientul de a te naște într-o vreme neprielnică. Necum despre inconvenientul de a te naște". Adaug: dacă poeta s-ar fi abținut să publice versuri sub comunism și s-ar fi angajat să lucreze într-o fabrică, nu s-ar fi putut găsi oare un viteaz din zilele noastre care să-i reproșeze că a servit regimul? Termenul „colaborare", fiindcă presupune intenția de a-i servi pe stăpîni, și nu pretextual, ci în fond, trebuie folosit cu nuanță. În opinia mea, el nu se aplică celor care au tăcut ori au uzat

de compromisuri nesemnificative pentru a-și salva profesia, familia, viața. În schimb, e adecvat celor care au acceptat complicitatea deliberată cu călăii ori cu Securitatea. Însă chiar și în această perspectivă, mi se pare că oriunde și oricînd, dar mai ales într-o țară cu patru milioane de membri de partid și sub zece disidenți autentici, comportamentul oamenilor trebuie judecat cazual, de la individ la individ. Nu întîmplător, Adam Michnik (citat de Radu Cosașu), care știa ce știa, afirma că „cea mai mare nefericire a secolului XX e generalizarea", adăugînd: „Acest limbaj al generalizării anti-comuniste a fost pentru mine inacceptabil".

Aș dori aici să deschid o paranteză. Într-un dialog memorabil cu Gabriel Liiceanu, derulat la Ateneul Român, în octombrie 2010, Herta Müller, cu autoritatea ei de scriitoare proaspăt laureată a premiului Nobel, a învinuit intelectualitatea română că nu a luptat fățiș contra dictaturii comuniste, mulțumindu-se cu mult mai puțin riscanta „rezistență prin cultură". Pe moment, mulți intelectuali trecuți astăzi de 40 de ani, supraviețuitori ai erei Ceaușescu, au fost deranjați de această afirmație, socotind-o, dacă nu nedreaptă, în orice caz, lipsită de nuanțe, iar pe autoarea ei nu tocmai potrivită, prin propria-i biografie, s-o rostească. E adevărat că Herta Müller n-a dat un exemplu personal convingător de disidență înainte de a emigra în RFG. Ea a fost realmente hărțuită de Securitate, însă cu reținere, deoarece aparținea minorității germane, față de care regimul de la București avea interesul să se poarte cu menajamente. Și totuși esențial nu e de a ști dacă era ori nu legitim ca Herta Müller să-i incrimineze pe colegii ei români, ci de a evalua dacă opinia ei era ori nu întemeiată. Or, faptul că n-a existat în România o disidență masivă ține de domeniul evidenței. În același timp însă, pentru a evita superficialitatea și arbitrarul, sînt necesare două precizări. Prima: comportamentul intelectualilor români sub Ceaușescu se explică printr-un complex de factori care se cuvine analizat atent, în nici un caz eludat printr-o apreciere diletantă. *Grosso modo*, intră în ecuație, pe de o parte, gradul de represiune mai sever la noi decît în alte țări socialiste, pe de alta, predilecția acordată tradițional, de la Brîncoveanu la Brătieni, tranzacției asupra contestării directe în relațiile cu puterea. Oricum, diferențele de loc geografic, evoluție istorică, structură socială, confesiune, cultură politică etc. între sateliții sovietici impun o mare precauție judecăților pe bază comparatistă: ce era obiectiv posibil într-o țară nu era neapărat și în alta. A doua observație: cred că „rezistența prin cultură" nu trebuie în nici un caz subestimată; pe cît de greșit și ridicol ar fi să-i exagerăm importanța, pe atît ar fi de nejustificat s-o trecem cu vederea. Ceea ce se poate afirma cu siguranță este că ea s-a amplificat continuu, contribuind la șubrezirea bazelor regimului, că a adunat reacțiile ostile

ale unor segmente tot mai numeroase și mai semnificative ale populației. E regretabil că pînă în prezent natura „rezistenței prin cultură" n-a fost studiată în întreaga sa amploare și complexitate. Cînd acest lucru va fi fost făcut vom vedea mai limpede ce au însemnat în viața societății românești asemenea fenomene, ca: războiul continuu, de uzură, dus de scriitori și jurnaliști împotriva cenzurii, care a extins în permanență (minus anumite inevitabile momente de recul), spațiul de libertate a exprimării (de la brutalitatea primitivă a anilor '50 la laxismul anilor '80, cînd cenzorii înșiși intrau în complicitate cu autorii); denunțarea de către cei mai buni prozatori – Buzura, Țoiu, Marin Preda, Norman Manea ș.a. – a abuzurilor comise în anii '50 (ceea ce trimitea, oblic și totuși transparent, fie și fără voie, la tarele comunismului însuși); elaborarea unor modele culturale alternative, de tipul celui „paideic", preconizat de Gabriel Liiceanu în *Jurnalul de la Păltiniș* și *Epistolar*, care ridiculiza pur și simplu modelul „omului nou" trîmbițat de propaganda partidului; lupta (paradoxal încununată de succes) împotriva protocroniștilor, susținuți de oficialitate pentru că exprimau politica național-comunistă a regimului; conduita comună generației optzeciste de a face cultură, sub influența postmodernismului american, ignorînd nonșalant și eficient orice tutelă comunistă, orice tentativă de a se lăsa integrată mainstreamului susținut de autorități. La toate acestea, ar trebui să-i adăugăm pe profesorii și pe specialiștii de toate categoriile, care se străduiau să evite în munca lor îndrumările partidului ori să le deformeze ori să le videze de conținut ori să le înlocuiască. Și încă n-am spus totul, aici mă limitez la o schiță sumară, nu e locul abordării temei pe larg și în profunzime. Eu însumi, după cum am arătat, am traversat întîi o perioadă de cîțiva ani în care am încercat, cu deplină sinceritate, să servesc partidul de pe pozițiile unui comunism anti-dogmatic, racordat la tradițiile democratice ale culturii noastre. Ulterior, după Congresul al XX-lea al PCUS, am ajuns treptat să înțeleg că nu există un comunism conciliabil cu libertățile și drepturile omului, că tendința totalitară nu constituie o abatere, o eroare periferică, ci însăși legea de existență a oricărui marxism aplicat. De aceea, în sfertul de veac dintre 1965 și 1990 m-am izolat la catedră, m-am retras din orice activitate publică, n-am mai colaborat în presa culturală decît cu articole de meserie, m-am străduit să apăr în cursuri și în cărți un ideal cultural umanist, absolut străin orizontului sectar și obtuz al național-comunismului. Din păcate, am făcut în acest răstimp totuși un pas greșit, pe care-l regret și de care mă rușinez. L-am mai menționat într-un interviu de acum cîțiva ani: la un moment dat, sub presiunea unei plecări peste hotare, la care țineam foarte mult, neprimirea la timp a vizei m-a împins să urmez sfatul cuiva

de a „face un semn" care să-i placă „tovarășului". Nevoind ca gestul meu să aibă ponderea unui act public, m-am hotărît să-i trimit o carte cu o dedicație, desigur, în stil pompieristic. Acest modest (dar pentru mine extrem de regretabil) exemplu negativ de duplicitate oportunistă denotă că „rezistența prin cultură" nu a reprezentat chiar o aflare în treabă confortabilă și „fără riscuri": ea a cerut consecvență, respingerea ofertelor amăgitoare ale autorității, un scrupul de moralitate, o atitudine nu ușor de conservat într-o epocă dominată de cel mai deșănțat cult al personalității.

Desprinderea de comunism a constituit un proces lung și anevoios. Într-o analiză retrospectivă, pe care n-o fac acum pentru prima oară, cred că ceea ce-i explică lungimea și dificultățile rezultă din faptul că n-a fost vorba doar de elucidarea unei erori de gîndire și evaluare. A fost în chestiune mult mai mult decît renunțarea la o opinie pe care o schimbi cînd ți se oferă argumente potrivnice suficient de tari. Angajamentul meu comunist ținea, pînă la un punct, de o convingere profundă, plasată dincolo de raționalitate, în structurile de adîncime ale eului. Altfel spus, era o credință, înrudită cu cea religioasă prin intensitate și putere de acaparare a ființei. Or, credințele sînt redutabile tocmai fiindcă înșurubează ideologia într-un complex afectiv ce nu se lasă lesne destrămat. Așa cum fidelul unui cult nu se sinchisește de contestări, oricît ar părea și ar fi ele de întemeiate, la fel comunistul care realmente „crede" rezistă la contraziceri și probe empirice. Pentru el, utopia nu constituie doar o formă superioară a organizării sociale, ci un mit, un crez mai presus de logică, susținut de o forță ancorată în inconștient, care adună într-un ghem încîlcit frustrații majore, visuri de revanșă, speranțe renăscute indestructibil din ruine. Ateu prin educație și ceea ce numim „forma mentis", am ajuns, în condițiile tulburi ale războiului și excluderii, să-mi arunc năvodul, țesut din sensibilități rănite, nevoia de iluzii, derutele vîrstei, asupra unei religii laice mincinoase. Pînă la urmă m-am salvat, dar „urma" aceasta am atins-o cu greu.

E pur si muove. Se surpă stîncile expuse asaltului continuu al valurilor, se surpă finalmente și credințele confruntate cu un ambient care le dezminte și le sfidează, pas cu pas și moment cu moment. Mai ales că – așa cum am sugerat – fidelitatea mea n-avea un caracter fanatic, mergea pînă la un anumit punct, implica o raționalitate doar efemer anesteziată, ceea ce mă scotea din rîndul celor ireductibil smintiți de ideologie. Unele semne timide de evadare de sub autoritatea crezului apăruseră deja, în mod paradoxal, încă înainte ca partidul să obțină controlul absolut al puterii. Ele s-au înmulțit după, întîi încet, apoi într-un ritm tot mai rapid. Mă refer la observații critice, induse de diverse evenimente,

luări de poziție, atitudini, care nu-mi lezau încrederea în marile principii, așa cum o căsnicie rămîne unită chiar dacă partenerii se mai iau uneori de păr. Însă printr-un mecanism bine cunoscut psihologilor, aceste iritări ori nemulțumiri pasagere nu-mi traversau conștiința, spre a se risipi în văzduh, ca fumul, ci se adunau undeva, într-una din încăperile obscure ale sinelui. Multă vreme, ele nu mi-au dat de furcă. Dispuneam de altfel și de o solidă strategie defensivă, izvorîtă dintr-o profundă nevoie de certitudine și de împăcare cu mine însumi. Astfel, refuzam pur și simplu să iau act de declarațiile dușmănoase regimului, socotindu-le a priori false și de rea-credință. Ori aruncam răspunderea erorilor săvîrșite asupra cadrelor lipsite de pregătire, necorespunzătoare sarcinilor pe care trebuiau să le rezolve. Vinovați de eventualele abateri și greșeli erau totdeauna indivizii, niciodată partidul, înțeles ca emanație a înțelepciunii colective, ca organism dispunînd de conștiința istoricității deci de cunoașterea sensului dezvoltării sociale. Doar că procedurile acestea expeditive și frivole și-au arătat repede limitele. Educat în Facultate în spiritul discuției pe bază de argumentare și jenat eu însumi de arbitrarul și subiectivitatea partenerilor de controversă, pretinzîndu-mă un susținător al spiritului critic, am ajuns în mod firesc la riposte mai subtile (de care pînă la urmă aveam nevoie eu însumi). Am ajuns astfel să apăr diversele acțiuni ale partidului prin căutarea temeiurilor care le justificau. Spre a răspunde întrebărilor asupra legitimității cutărei sau cutărei decizii, încercam să-i demonstrez raționalitatea. Ceea ce nu era defel ușor, iar adesea nici posibil. Atunci mă descurcam invocînd principiul rezultatului global, în lumina căruia erorile locale deveneau simple incidente de parcurs ori făcînd caz de teoria inevitabilității pagubelor colaterale, care, la fel, scuză crimele și vărsarea de sînge în numele unui scop final intangibil. Cînd însă mi-au devenit evidente ororile din închisori și de la Canal, precum și metodele folosite în colectivizarea agriculturii, m-am îngrozit și m-am rușinat de considerațiile mele cinice. Desigur, am încetat să le proferez, dar asta n-a însemnat că au încetat și crimele și abuzurile, nici că eu mi-aș fi regăsit liniștea. Mi-a devenit dezgustătoare dialectica justificărilor, cu răsucirea ei de vorbe și viclenia adăpostirii printre abstracții și sofisme. De fapt, pe măsura avansării în veac, se producea și propria-mi elucidare. Procesul s-a desfășurat multă vreme subteran, pînă cînd m-am trezit într-o zi debarasat de constrîngerea de a crede că trebuie să cred. Era ca și cum m-aș fi smuls dintr-o lungă somnolență. Îndrăzneam să îndrăznesc. Și dintr-odată am început să văd ceea ce aveam de mult sub ochi, dar nu văzusem, ceea ce ascultasem, dar nu auzisem. Am intrat atunci într-o perioadă grea. Mă asaltau întrebările.

Mă covîrșea senzația că sînt literalmente antrenat într-un vîrtej pe care nu-l mai pot controla. Continuam să muncesc cu abnegație în Ministerul Culturii, cu rezultate satisfăcătoare în condițiile date, însă cu conștiința sfîrtecată. Iar faimoasa mea strategie defensivă se făcea țăndări. Mă preocupa din ce în ce mai mult, pînă la obsesie, divorțul dintre ceea ce credeam și ceea ce trebuia să spun ori să fac. Am încercat să-mi discut frămîntările de cuget cu unii colegi apropiați, însă de îndată ce convorbirea aluneca spre problemele sensibile, ei schimbau vorba sau își aduceau aminte că trebuie să plece de urgență undeva. Nimeni nu-și asuma riscul francheții, toți se ascundeau, am fost silit s-o fac și eu. Cu disconfort, nemulțumit de mine și cu un soi de neliniște tot mai apăsătoare pe măsura trecerii timpului. Voiam să scap de grijile care mă frămîntau, dar ele mă urmăreau ca o umbră. Îmi suportam starea cu atît mai anevoie cu cît eram obligat la o ostenitoare și permanentă eschivă (pe care, spre șansa mea, am reușit-o, măcar în aceea că nu m-am implicat personal în acte moralmente reprobabile). Ca să dau un singur exemplu: cînd s-a pus problema excluderii din cinematografie a Malvinei Urșianu, regizoare conștiincioasă și performantă profesional, din motive obscure, de dosar, am alergat la foruri ca să împiedic punerea în executare a măsurii. Fără folos. Am hotărît atunci, în mod demonstrativ, să lipsesc din adunarea generală unde cazul trebuia luat în discuție spre a justifica un verdict dinainte stabilit. Informîndu-mi adjunctul, în ajunul ședinței, de ceea ce intenționam, el mi-a spus: „Știi bine că oricum îți caută între coarne. Ai să stîrnești scandal fără ca ștabii să-și schimbe părerile". Avea dreptate, ștabii n-aveau să-și schimbe părerile, nu-mi făcusem în privința asta nici o iluzie, însă eu voiam să le arăt că nu mă asociez deciziei lor absolut abuzive. Adjunctul meu a avut dreptate și în privința scandalului: am fost mustrat sever și mi s-a dat a înțelege că depășisem pragul toleranței. Dar totul a continuat, aparent ca și înainte. Nu chiar ca înainte, cel puțin pentru mine, fiindcă ultimii ani de cinematografie i-am trăit ca un calvar. Nu atît din cauza unei înrăutățiri obiective a situației, cît, mai degrabă, fiindcă eu nu mai eram același, judecam din altă perspectivă, îmi pierdusem bucuria muncii, nopțile dormeam prost, iar diminețile le începeam obosit, nu mai aveam răbdare, eram irascibil și fără chef, simțeam că mă sufoc între pereții studioului. Singurul meu reconfort îl constituiau orele de literatură pe care le țineam la Facultate. Dar acolo veneam și plecam, ca într-o gară, fără a avea timp să stau de vorbă cu studenții, să-i îndrum în munca de cercetare pentru care unii îmi păreau deosebit de înzestrați. Îi priveam cu jind pe colegii de catedră, care scriau cărți și-și vedeau în liniște de cariera academică. Eu arbitram

conflicte între diverse compartimente ale studioului, asistam la vizionări anoste de material, stăteam cu orele în ședință, mă luptam pentru ajustări salariale, mă sileam să creez condiții cît de cît favorabile creației, cunoscînd foarte bine pericolele care trebuiau ocolite. Însă filozofia pașilor mici care-mi dăduse satisfacţii la Teatre sau Edituri mi se părea acum o soluție de mizerie, ceea ce și devenise, de fapt, sub biciul cenzurii și al „indicațiilor prețioase". Mă întrebam uneori cu obidă: unde mai e, Doamne, poezia revoluției? Ea dispăruse, mîncată de balauri, luminița ei abia dacă mai pîlpîia în depărtarea aducerii aminte. Intrasem într-o zodie sulfuroasă, de combustii sufletești și probleme insolubile. Iar istoria nu-mi dădea pace, se desfășura în galop, mai rapidă și mai imprevizibilă decît capacitatea mea de adaptare. Dacă la Congresul Comsomolului conversația cu italienii mă făcuse să întrezăresc fundamentul șubred al așa-zisei democrații de partid, devierea de dreapta îmi pusese problema legitimității conflictelor dintre marii șefi și a modului samavolnic de a le rezolva. M-au contrariat apoi procesele desfășurate în țările socialiste vecine, cu capete de acuzare incredibile, formulate împotriva unor lideri de primă mărime, pe care totuși, uluitor, ei le recunoșteau punct cu punct (de asasinarea mișelească a lui Pătrășcanu aveam să aflu cîțiva ani mai tîrziu). Ultimii ani ai lui Stalin au indus pînă și în cercul activiștilor o atmosferă de anxietate și teamă, iar procesul așa-numit al „bluzelor albe" mă tulburase prin conotațiile lui antisemite. Moartea subită a genialului conducător avea să aducă un dezgheț relativ, care, din păcate, n-a durat mult. A urmat Congresul al XX-lea al PCUS (1956), punct de cotitură în percepția mea despre comunism, de care am mai vorbit. E acum suficient să spun doar că, citind raportul lui Hrușciov, m-au cuprins fiorii la viziunea de coșmar a ceea ce devenise visata mea utopie. După care, cireașa de pe tort, a urmat destalinizarea trucată a lui Gheorghiu-Dej, menită să-i consolideze puterea, cu valul ei de condamnări și procese-spectacol, între care și propria-mi punere la zid. Acestor evenimente, atît de brutal ostile idealurilor mele, li se adăugau consecințele negative ale politicii partidului, pe care le cunoșteam, dar pe care multă vreme, blocat în fortul inexpugnabil al credinței oarbe, nu le luasem în considerare: sălbăticia represiunii împotriva burgheziei și a unei însemnate părți a elitei intelectuale, manipularea propagandistică, cenzura, cultul personalității, atmosfera de suspiciune și generalizare a duplicității, care separa tot mai mult zona publică de cea privată, ducînd la utilizarea a două limbaje opuse, la amorsarea unei stări de schizofrenie la scară națională. Toate aceste fapte, întîmplări, evoluții, succedate într-un timp scurt, au atins și au depășit masa critică a ceea ce era suportabil. Ele au avut efectul unui cutremur devastator. Au zdruncinat zidurile

clădirii pe care cît de cît mi-o amenajasem, i-au produs daune insurmontabile, i-au cauzat crăpături și i-au mutilat fațada. Oricît de curios ar părea, n-au pus-o totuși pe de-a întregul la pămînt: a mai rezistat cîte ceva la fundații. Pentru a-mi continua existența și a-mi regăsi demnitatea, am resimțit urgența schimbării felului meu de viață, iar primul pas în această direcție îl constituia ieșirea din Sistem. Am încercat s-o fac în 1958, însă tentativa a eșuat și am arătat în ce împrejurări: mi-a fost teamă să refuz oferta lui Răutu, fusesem deja sancționat, riscam marginalizarea definitivă, voiam să-mi protejez familia, să mă pot întoarce la catedră și să-mi pot scrie cărțile pe care le proiectam. Cum am arătat, plecarea mea de la Studioul București s-a produs în martie 1965. Era un moment de relaxare politică și speranță în continuarea noului curs inițiat de Gheorghiu-Dej, prin eliberarea prizonierilor politici și promovarea interesului național în dauna tradiționalului internaționalism ce masca, de fapt, interesele de putere ale URSS. Pentru cineva preocupat de funcții, nici nu se putea un timp mai puțin propice ieșirii din joc. Însă pe mine nu funcțiile mă interesau, ci regăsirea de sine, evadarea din Sistem, întoarcerea la meserie, la fericita anonimitate a neimplicării.

Am cotrobăit îndelung prin partea de bibliotecă rămasă într-o cămăruță a apartamentului pe care l-am abandonat acum nouă ani, ca să descopăr o carte, una dintre lecturile mele de răscruce ale începutului anilor ’60. Se numește *Il Dio che è fallito. Testimonianze sul comunismo* (apărută în ediția a II-a în 1957, în Italia, Edizione di Comunità), reprezentînd o traducere din engleză a originalului intitulat *The God That Failed*. Volumul, cu o copertă de un roșu cărămiziu strident, cumpărat la unul dintre buchiniștii de pe cheiurile Senei, prin 1962, cu prilejul unei escale la Paris în drumul spre Cannes, l-am strecurat fără probleme pe sub ochii vameșilor. Conținutul său era cum nu se poate mai subversiv: cuprindea șase texte ale unor intelectuali occidentali de vază: André Gide, Louis Fischer, Arthur Koestler, Ignazio Silone, Stephen Spender, Richard Wright și o introducere de Richard Crossman, avînd ca temă relatarea amară a eșecului proiectului comunist, a modului în care s-a spulberat marea iluzie lirică a secolului XX. Am citit cartea (ajutîndu-mă de un dicționar, fiind prima mea lectură în italiană) cu o intensă participare emotivă. Deși experiențele aduse la lumină erau foarte diferite, o trăsătură comună le unea: ceea ce aș numi *iubirea rănită*. Toți autorii, independenți ori foști membri de partid, de origine burgheză ori provenind din clasele defavorizate, se angajaseră în favoarea Uniunii Sovietice și a ideilor comuniste, fie dintr-o sensibilitate de stînga, tulburată de inegalitățile sociale generate de capitalism, fie dintr-o netă opoziție față

de totalitarismul fascist, tot mai agresiv și mai amenințător la începutul anilor ’30. Toți salutaseră cu entuziasm în Marea Revoluție din Octombrie promisiunea exaltantă a edificării unui regim care să facă dreptate celor oropsiți, să clădească în libertate și solidaritate o societate a egalității de șanse, să împlinească visul unui umanism debarasat de îngrădiri și vechi tabuuri conservatoare. Or, ei constataseră după 20 de ani de existență ai URSS, cu durere în suflet, că țara idealului lor se îndepărta tot mai mult de visul revoluționar: ea devenea o autocrație în care democrația era călcată în picioare, libertatea de expresie sufocată, critica interzisă, teroarea împinsă pînă la extreme încă necunoscute în istoria recentă, persoana lui Stalin venerată ca cea a unui zeu. În această situație, hotărîseră, după lungi ezitări și procese de conștiință, să spună lucrurilor pe nume, avertizîndu-i pe naivi ori ignoranți asupra marii minciuni întreținute printr-o propagandă abilă și tenace de toate partidele comuniste din lume. O făceau fără a-și trăda însă convingerile tinereții: ieșirea din comunism nu însemna în nici un caz trecerea în tabăra opusă; rămîneau în opoziție față de injustițiile și degradarea valorilor lumii capitaliste; în același timp, știau bine că vor plăti scump îndrăzneala de a rosti adevăruri incomode, că vor fi injuriați și de foștii tovarăși, și de vechii inamici, că vor suporta lovituri și dinspre stînga, și dinspre dreapta. De-aici tonalitatea gravă, patetică, dar fără ostentație, a cărții coordonate și prefațate de Richard Crossman: fiecare pagină de analiză și rememorare are sinceritatea și forța de șoc a unei depoziții fără nimic fals, impresionează prin sunetul adevărului. Am citit-o cîteva nopți de-a rîndul, într-o stare de febrilitate, de extraordinară tensiune. Găseam în ea propriile-mi întrebări, găseam mai ales numeroase fapte, idei, observații, analogii care-mi confirmau, cu vîrf și îndesat, rezervele și îndoielile. Eram atît de proiectiv în lectură, încît îmi făcea uneori impresia că citesc pagini pe care le-aș fi putut scrie eu însumi. Am să reparcurg acum această carte, practic necunoscută la noi, dîndu-le cuvîntul autorilor, spre a vorbi în numele meu și a-mi facilita astfel sarcina de a mă povesti. Voi începe cu André Gide, unul dintre cei mai importanți scriitori francezi și europeni din perioada interbelică, un mare burghez anti-conformist, protestant într-o țară catolică, homosexual printre heterosexuali ipocriți și intoleranți, altminteri un moralist de tradiție clasică și un Nobel francez. Invitat cu insistență să facă o vizită în URSS, el se decide la acest pas în 1936. E primit de sovietici cu pompă și o ospitalitate ce depășește limitele decenței; ceea ce însă nu-l împiedică pe Gide ca, la revenirea în Franța, să publice o carte, *Retour de l’URSS*, conținînd impresiile sale de dezamăgit, carte care se bucură de un enorm succes; va fi urmată, peste un an, de o alta, de explicații și controverse cu criticii

săi, *Retouches à mon* Retour de l'URSS. În *Il Dio che è fallito*, Gide e prezent cu o compilație rezumativă a cărților sale.

„În Uniunea Sovietică – scrie el – e admis a priori, o dată pentru totdeauna, că asupra oricărei chestiuni nu poate exista decît o opinie, cea justă. Și în fiecare dimineață *Pravda* le spune oamenilor ce s-a întîmplat, ce trebuie să creadă și să gîndească… Proletariatul nu mai are posibilitatea de a-și alege reprezentanții, care să-i apere interesele amenințate. Voturile populare deschise ori secrete sînt o comedie, o fraudă; votanții au doar dreptul de a alege candidați deja selectați dinainte… Un sistem optim de a face carieră e delațiunea: asta înseamnă să ai raporturi bune cu teribila poliție care te protejează în timp ce se servește de tine. Odată aventurat pe acest drum facil, dar alunecos, ești obligat să cobori tot mai mult. Rezultatul este că fiecare se teme de toate și de toți. Propozițiile cele mai inocente – chiar dacă sînt pronunțate de un copil – pot să te piardă. Orice suspin e suspectabil… Nu e îngăduit să te deplasezi ori să rămîi unde-ți place, unde te reclamă sau te aduc simțămintele și interesele. Dacă nu aparții partidului, tovarășii înregimentați ți-o vor lua înainte. Dar nu toți care și-o doresc pot intra în partid, fiindcă nu toți posedă calitățile cerute, servilismul, capacitatea de a linguși, de a se supune. Dacă ai norocul să fii primit în partid, nu-l mai poți părăsi fără a-ți pierde slujba, avantajele dobîndite, fără a rămîne expus suspiciunii și represaliilor. De fapt, de ce ai abandona un partid în care te simți atît de bine, care-ți procură atîtea avantaje substanțiale și nu-ți cere în schimb decît să le accepți și să fii obedient? Ce nevoie să gîndești cu propriul creier cînd e bine știut că totul merge de minune? A gîndi tu însuți presupune riscul de a fi considerat contra-revoluționar și atunci, oricît de membru de partid ai fi, ești dat afară și trimis în Siberia… În Rusia, o operă (artistică sau literară) care se situează în afara liniei partidului e condamnată fără ezitare: frumusețea e considerată o valoare burgheză. Oricît de genial ar putea fi un artist, dacă nu aplică directivele partidului, munca sa e ignorată și nerecunoscută – admițînd că i se permite să lucreze ; invers, e lesne de observat ce avantaje îi revin artistului dispus să laude un guvern capabil să-l recompenseze atît de generos pentru asta… Începînd din momentul în care revoluția triumfă, arta e pîndită de un mare risc, tot atît de grav ca cel reprezentat de opresiunea cea mai aspră: pericolul de a deveni o ortodoxie. Orice revoluție victorioasă ar putea și ar trebui să ofere artistului, înainte de toate, libertatea: fără libertate, arta își pierde orice valoare și orice semnificație… Oricît de nesatisfăcătoare și deplorabilă ar fi fost starea de lucruri din Rusia, cu siguranță că aș fi tăcut dacă m-aș fi putut convinge că există un progres spre ceva mai bun: am ajuns însă la trista certitudine că

URSS coboară scara pe care visasem că o va sui, că ea abandonează, una după alta, pentru motive din cele mai amăgitoare, libertățile obținute de marea revoluție, cu atîta efort și cu atîta sînge… Este urgent să vedem lucrurile așa cum sînt, nu cum am voi și am spera că ar putea să fie. Uniunea Sovietică ne-a înșelat cele mai scumpe speranțe, a arătat în mod tragic în ce nisipuri înșelătoare se poate împotmoli o revoluție. Vechea societate capitalistă a fost restabilită, un nou despotism îl apasă și-l exploatează pe individ, cu toată abjecția și mentalitatea servilă a iobăgiei… Eu nu reproșez Uniunii Sovietice că n-a obținut mai mult – constatînd că nu s-ar fi putut împlini nimic mai mult într-o perioadă scurtă, dat fiind nivelul de plecare extrem de coborît; nu, eu reproșez țării credinței și speranțelor mele enormitatea blufului, faptul că și-a prezentat situația drept optimă și invidiabilă. Și le reproșez comuniștilor francezi și comuniștilor altor națiuni (nu mă refer la cei care au fost înșelați în buna lor credință, ci doar la cei care știau și ar fi trebuit să știe) că i-au mințit pe muncitori din motive politice."

O critică la fel de ascuțită a comunismului, ca ideologie și ca putere instituită, dar poate încă mai amară, vine din partea autorilor care fuseseră, pentru mai puțină ori mai lungă vreme, apropiați ai Partidului Comunist ori chiar membri ai săi: Louis Fischer, Arthur Koestler, Stephen Spender, Ignazio Silone, Richard Wright. Cum însă nu țin să fac aici o recenzie a cărții prefațate de Richard Crossman, ci să demonstrez, prin cîteva extrase și adnotări, extraordinara analogie dintre dezvăluirile ei și propriile-mi constatări și experiențe – ceea ce m-a tulburat și m-a emulat enorm la lectură –, mă voi referi, în continuare, doar la cîteva relatări, care nu repetă cele spuse deja ori îmi par de o mare relevanță. Încep cu textul lui Louis Fischer, un jurnalist american, corespondent al *New York Post* la Berlin, încă din 1921 (cînd avea 25 de ani), care a avut ocazia să cunoască la fața locului ascensiunea nazismului, dar și, grație participării în brigăzile internaționale din Spania și unui răstimp petrecut la Moscova, ceea ce se întîmpla în lumea comunistă și, în particular, în Uniunea Sovietică. Din eseul lui Fischer rețin temerile legate de transformarea treptată a URSS într-un stat polițist, confirmate tot mai mult, pe măsura trecerii timpului.

„Intervenția GPU în disputele ideologice dintre Stalin și opozanții de dreapta și de stînga reducea Partidul Comunist la un instrument obedient în mîinile dictaturii. Birocrația sa a fuzionat cu mai vasta birocrație guvernamentală, iar ambele au generat adulatori, cinici și lași. Atît în cercurile înalte, cît și în cele joase, fiecare cuvînt și fiecare mișcare erau inspirate de frică mai mult decît de ideologie, mai degrabă de

interesele personale decît de bunăstarea generală. Oricine exprimase în trecut o opinie divergentă sau care, mînat de propria-i independență și originalitate, apărase cîndva o idee eretică se putea aștepta la o vizită a poliției secrete la două dimineața, după care îi întîlnea repede pe involuntarii «constructori ai socialismului» din Siberia și deșerturile arctice."

Halucinante sînt informațiile asupra execuțiilor ordonate de Stalin în timpul războiului civil din Spania împotriva unor înalți militari sovietici, trimiși în ajutorul republicanilor, ca și a numeroși militanți din brigăzile internaționale, acuzați deopotrivă de crime pe cît de abjecte, pe atît de implauzibile. Însă partea cea mai valoroasă a mărturiei lui Fischer constă nu atît în faptele pe care le raportează, cunoscute și din alte surse, cît din urmărirea atentă, lucidă, a modului în care un itinerar de afecțiune e smuls cu violență din matcă, schimbîndu-se într-un calvar penibil. Deși viața îi scoate mereu în față păcate grave, iremisibile, ale comunismului, el se agață totuși cu disperare de steagul zdrențuit purtat încă din tinerețe. Observă imensa distanță dintre faza de început a revoluției și degenerarea survenită pe parcurs: „Cînd am sosit prima dată în Rusia sovietică, deși cuceririle practice ale revoluției fuseseră neglijate, spiritul era solid. Domnea un elan de dedicație idealistă, de protest curajos. Comunismul însemna revoltă și reînnoire. Or, nouăsprezece ani după nașterea însîngerată a regimului bolșevic, frica, mai mult decît justificată, a terorii, ucisese pretutindeni revolta, oprise protestul, distrusese orice curaj cetățenesc. Pe post de idealism, un cinic «înainte de orice, siguranță»; în locul dedicării unui scop nobil, vînătoarea după avantaje personale; în locul unui spirit viu, un conformism mort, un formalism birocratic, repetarea unor false clișee".

Înțelege și falsitatea ideii, totuși atît de răspîndită printre comuniștii de cabinet, că scopul scuză mijloacele. Asistînd la abuzurile și arbitrarul prezent în viața cotidiană a sovieticilor, se auto-critică pentru eroarea de a fi crezut în tinerețe că mijloacele imorale ar putea conduce la altceva decît la o societate imorală. Cu toate acestea, printr-un zigzag tensionat, în 1936, cînd Stalin lansează o constituție democratică, de valoare pur propagandistică, Fischer găsește pretextul să se amăgească din nou: „Voiam să cred încă. Nu voiam să mă despart de o cauză în care angajasem atît de mult din sufletul meu. Poate că Stalin înțelegea că poporul își dorea libertatea de care se putuse bucura, cum spunea Lenin, doar în scurtul intermezzo al lui Kerenski. În realitate, n-o avusese nici sub Nicolae al II-lea, n-o va avea nici sub bolșevici".

Finalmente, după alte și alte evenimente nenorocite (între care sinistrele procese din 1937), vine pentru Louis Fischer și momentul rupturii:

pactul dintre naziști și sovietici, încheiat la 23 august 1939 îi pare a fi „piatra de mormînt a internaționalismului și piatra unghiulară a imperialismului sovietic", un acord „nu pentru cîștigarea de timp, ci pentru dobîndirea de teritorii".

Arthur Koestler, celebrul autor al bestsellerului *Darkness at Noon*, e prezent în *Il Dio che è fallito* cu un fragment autobiografic care acoperă perioada dintre 31 decembrie 1931, cînd se înscrie în Partidul Comunist German, și primăvara anului 1938, cînd își dă demisia. În acest răstimp trăiește un an în URSS, ia parte la războiul civil spaniol, unde e capturat de trupele lui Franco și scapă cu noroc de împușcare, rămîne cîteva luni în Anglia, apoi la Paris. În 1938, după ce încercase un oarecare timp, prin adevărate „acrobații mentale", să-și justifice sieși imensul număr de revoluționari omorîți ori trimiși în temniță la ordinele lui Stalin, află, la un moment dat, de o înscenare monstruoasă care-l vizează pe un prieten german, bine-cunoscut. Această infamie deșartă paharul. Koestler decide să-și lichideze legăturile cu partidul, după îndeplinirea ultimei sarcini: ținerea unei conferințe, deja programată, despre situația din Spania, sub auspiciile Asociației Scriitorilor Germani Emigrați. I se cere să prezinte textul conferinței la control. Refuză. Are însă grija să elimine din text orice referință critică la adresa Uniunii Sovietice ori a partidului. Totuși, izbucnește scandalul. De ce? Din cauza existenței a trei fraze – locuri comune pentru oameni normali, dar inacceptabile pentru comuniști: 1. Nu există mișcare, partid sau persoană care să poată pretinde la infailibilitate; 2. Să te pui de acord cu inamicul este tot atît de stupid pe cît e să-l persecuți pe prietenul care urmărește același scop, dar cu alte mijloace; 3. Un citat din Thomas Mann: „Un adevăr nociv e mai bun decît o minciună utilă". Peste cîteva zile, Koestler trimite scrisoarea de adio conducerii Partidului Comunist German și Kominternului. Ea îmi pare extrem de caracteristică pentru mentalitatea membrilor de partid intrați în disidență, revoltați de stalinism, dar conservîndu-și totuși iluziile visului socialist. Într-adevăr, autorul își exprimă opoziția față de Sistem, de propagarea canceroasă a birocrației, de suprimarea libertăților civile, însă, în același timp, își proclamă convingerea că temeliile statului muncitorilor și țăranilor au rămas solide, că naționalizarea mijloacelor de producție garantează revenirea la socialism, în fine, că, în ciuda tuturor reproșurilor și a erorilor săvîrșite, „Uniunea Sovietică reprezenta încă ultima și unica speranță pe o planetă în rapidă decadență". Peste ani, după pactul Ribbentrop-Molotov și după Congresul al XX-lea al PCUS, Koestler avea să se vindece de ultimele sale iluzii.

Foarte instructiv este și episodul pe care-l rețin din povestirea autobiografică a lui Ignazio Silone, fondator, împreună cu Palmiro Togliatti,

al Partidului Comunist Italian, scriitor cu oarecare vogă în interbelic, autor al unui roman cunoscut prin traducere și la noi, *Fontamara*. E vorba despre o reuniune a Executivului Internaționalei Comuniste, la care Silone ia parte alături de Togliatti. Sosind cu o mică întîrziere la ședința pregătitoare a plenarei, italienii constată că în discuție nu era proiectul unei rezoluții privind participarea comuniștilor la lupta „împotriva iminenței războiului imperialist”, așa cum fuseseră anunțați, ci o altă rezoluție, de condamnare a unei scrisori trimise de Troțki (la ora aceea încă membru al Executivului) Biroului Politic al Partidului Comunist Rus. Prezida germanul Ernst Thälmann. După lectura rezoluției, dură în formulări la adresa fostului lider bolșevic, el declară discuția deschisă. Cere cuvîntul un singur participant, finlandezul Kuusinen, care preconizează utilizarea unui limbaj și mai aspru: documentul ar trebui să afirme deschis că scrisoarea lui Troțki are un caracter contrarevoluționar, ca atare, că autorul ei nu mai are nimic comun cu clasa muncitoare. Ia apoi cuvîntul Silone, care ține să se scuze pentru întîrzierea cu care italienii veniseră la ședință și să solicite ca, înainte de vot, să li se pună la dispoziție textul incriminat al lui Troțki. Urmează o scenă incredibilă. Thälmann declară candid că nici unul dintre delegați nu-l cunoaște, desigur, cu excepția delegației ruse (formate din Stalin, Rikov, Buharin, Manuilski). Silone rămîne descumpănit, crede că e o greșeală de traducere și-l roagă pe interpret să reformuleze. În acest moment intervine însă Stalin, singurul din sală care părea „calm și senin”. El explică de ce Biroul Politic hotărîse că nu e convenabil ca documentul să fie distribuit în ședință: el conținea aluzii la politica statului sovietic în China, de caracter confidențial. Replică Silone, prudent, ferm: el nu contestă dreptul Biroului Politic al Partidului Comunist Rus de a ține secret un astfel de document, însă nu înțelege cum li se poate pretinde unor persoane care nu l-au citit să ia totuși poziție, condamnîndu-l. În sală se produce rumoare. Cîțiva delegați își afirmă indignarea. Între ei, cel mai vocal e același Kuusinen: roșu la față, el se minunează că citadela revoluției mondiale trebuie să găzduiască asemenea mic-burghezi ca italienii. Singurul care rămîne calm, plutind serafic deasupra tumultului, e Stalin. Intervine, părînd a da satisfacție italienilor. Afirmă, superb, că dacă un singur delegat se opune proiectului de rezoluție, atunci acesta trebuie retras. Ca atare, propune suspendarea ședinței și reluarea ei în ziua următoare. Între timp, cineva ar putea fi însărcinat să le explice italienilor situația politică din Rusia, pe care e vădit că ei n-o cunosc. Bulgarul Vasili Kolarov primește această delicată misiune, de care se va achita cu bonomie, dar și cu un cinism brutal. Îi reproduc

cuvintele, așa cum le citează Silone: „Să vorbim pe șleau. Credeți oare că am citit acest document? Nu, nu l-am citit. Trebuie să spun întregul adevăr? Acest document nici nu mă interesează. Vreți să spun mai mult? Chiar dacă Troțki mi-ar fi trimis în secret o copie, tot aș fi refuzat s-o citesc. Dragi prieteni italieni, aici nu e vorba de documente. Știu bine că Italia e țara clasică a Academiilor, însă aici nu sîntem într-o Academie. Aici sîntem în plină luptă pentru putere între două grupări rivale ale conducerii ruse. La care dintre cele două grupări vrem să ne aliniem? Asta e problema. Documentele n-au de a face cu asta. Nu e vorba de căutarea adevărului istoric asupra căderii revoluției chineze. E vorba de lupta pentru putere între două grupări adverse și inconciliabile. Trebuie să alegeți. În ce mă privește, eu am ales. Sînt în favoarea grupului majoritar. Orice ar zice sau ar face minoritatea, orice document ar redacta împotriva majorității, vă repet că nu mi-ar schimba opinia. Documentele nu mă interesează. Aici nu sîntem la Academie".

După acest discurs în pur stil stalinist, Kolarov vrea să știe dacă și-a convins interlocutorii. Nu, n-au fost convinși. Și de ce? Răspunde Silone: „Ar trebui să vă explic de ce sînt împotriva fascismului". Cît despre Togliatti, el dă un răspuns similar, însă într-o formă mai diplomatică. Kolarov îi privește cu compasiune: „Sînteți încă prea tineri, n-ați priceput ce este politica". A doua zi, la ședință, Stalin întreabă dacă tovarășii italieni au primit lămuririle necesare. „Pe larg", îl asigură Kolarov. Atunci el își repetă aserțiunea din ziua precedentă: dacă un singur delegat e contra proiectului de rezoluție, atunci acesta va fi retras. Și adaugă: „O rezoluție contra lui Troțki se poate lua numai în unanimitate". Cum italienii persistă în ideea (mic-burgheză!) că trebuie să cunoști documentul pe care ți se cere să-l votezi, Stalin își respectă cuvîntul dat: rezoluția e retrasă, în pofida strigătelor de indignare ale lui Kuusinen, Rákosi și ale altor fețe virtuoase ale Executivului. O mică izbîndă a principiilor? Să nu ne grăbim. După două săptămîni, reîntorcîndu-se în patrie prin Berlin, Silone află cu stupoare din ziarele germane că Executivul Internaționalei Comuniste l-ar fi condamnat pe Troțki pentru scrisoarea sa despre China. Se duce la Thälmann: „Tu știi bine că informația e falsă". Nu era falsă! În caz de urgență, statutul Internaționalei îl autoriza pe președinte – îi explică Thälmann – să adopte orice hotărîre, în numele Executivului! În același timp, fiindcă citise despre atacurile virulente ale partidelor din Statele Unite, Anglia, Cehoslovacia împotriva poziției lui Troțki în faimoasa afacere chineză, Silone întreabă dacă, în cele din urmă, misterioasa scrisoare a fost publicată. „Nicidecum", îi răspunde liniștit același Thälmann. „Însă tu ai avea de învățat

ce înseamnă disciplina comunistă de la partidele din America, Anglia și Cehoslovacia."

Au fost și alte cărți care mi-au deschis ochii și m-au ajutat să înțeleg vremurile și rostul meu în ele: George Orwell (*O mie nouă sute optzeci și patru*), Arthur Koestler (*Darkness at Noon*), Charles Plisnier (*Faux passeports*), Edgar Morin (*Auto-biographie*), Panait Istrati (*Spovedania unui învins*), Raymond Aron (*L'opium des intellectuels*) ș.a. Oricum, la ieșirea din cinematografie știam destule despre comunism, din experiența proprie sau a altora, spre a nu avea nici o îndoială asupra drumului de urmat. Dacă aș fi trăit într-o țară capitalistă, de piață liberă, fără „forță conducătoare", în care plecarea din partid să nu se transforme în excludere și exterminare civică, aș fi renunțat „poate" la carnetul de membru chiar atunci, în 1965. De ce introduc o clauză dubitativă? De ce zic „poate", și nu „sigur"? Întîi, din precauție: nu ne cunoaștem suficient spre a ști cum vom reacționa în anumite situații-limită. În al doilea rînd: deși execram varianta leninist-stalinistă a comunismului din țările așa-zisului socialism real, de la Uniunea Sovietică pînă la țara noastră, îmi plăcea sau voiam să cred că marxismul nu și-a epuizat încă potențialul inventiv; faptul că în lagărul socialist se eșuase pretutindeni nu constituia o probă că se va eșua și în viitor; la urma urmei, de la Stalin la Hrușciov se înregistraseră progrese, nu extraordinare, dar totuși incontestabile, în relaxarea represiunii, destrămarea unor mituri fundamentale, tolerarea unei libertăți sporite de exprimare (apariția nuvelei lui Soljenițîn: *O zi din viața lui Ivan Denisovici*!); pentru a rezuma, nutream încă speranța (e drept, roasă de îndoieli) că ceea ce e detestabil în lumea socialistă nu e principiul comunismului, ci mai degrabă modul de a-l aplica. Oricum am privi chestiunea, e însă clar că la noi, sub Gheorghiu-Dej (Ceaușescu abia își începuse domnia) hotărîrea de a părăsi partidul era mult prea costisitoare. Ea ar fi însemnat, în cazul meu, scoaterea de la catedră, abandonul meseriei, statutul de pestiferat, sărăcia. Cum aș fi putut să-mi întrețin familia odată stigmatizat ca exclus? Aș fi avut vreo perspectivă, oricît de vagă, de a nu-mi rata existența? Și oare sacrificiul meu ar fi servit la ceva? Ar fi ajutat, fie și într-o măsură modestă, la îndreptarea lucrurilor? Pentru cei care am traversat epoca, întrebarea din urmă pare ridicolă, de nu absurdă: e evident că nimic nu s-ar fi clintit din loc, că totul ar fi continuat să fie cum fusese, că gestul de curaj ar fi fost nu numai ferit de ochii celorlalți, ci pur și simplu resorbit într-o anonimitate opacă, șters din istorie, ca și cum nu s-ar fi produs. Timpul disidenței încă nu venise. Singura posibilitate rezonabilă ce-mi stătea la îndemînă era (o spun cu tristețe, dar acesta e adevărul) să continui a juca dublu

în spațiul public, așa cum deja mă învățasem, cum făceau toți prietenii mei, cum făcea toată lumea. Cu riscuri mai mici decît ca funcționar în aparatul de stat ori în critica literară, unde provocările erau numeroase, iar șansele de a le eschiva, de a trage chiulul, de a descoperi parcursuri ocolitoare, mult mai aleatorii. Pentru cineva ca mine, neinteresat de poziții și oportunități, rețeta supraviețuirii părea simplă: trebuia să mă dau la fund, să ies din atenția forurilor, să resping ofertele de a colabora cu materiale de actualitate la diversele reviste culturale, să mă zăvorăsc în reduta mea pașoptistă, de care activiștii nu se sinchiseau și unde mă puteam bucura de o independență aproape deplină. Să pariez pe știință, nu pe literatură, pe istorie literară, nu pe critică, să-mi menajez, pe cît posibil, „sanctuarul", un spațiu privat de libertate, unde să pot respira idei și să pot convorbi fără fereală cu marile cărți și marii autori. Trebuia să evit luminile rampei, în baza principiului că într-o lume meritofobă și partinocrată ai cu atît mai mult șansa să scapi de compromisuri și de povara complicității cu minciuna oficializată cu cît te afli pe o poziție mai modestă. Mai trebuia, în fine, să-mi reduc comunicarea cu dubioșii (cei pe care îi bănuiam, pe drept ori pe nedrept, de a fi „turnători"), să abordez cu necunoscuții teme fără relevanță, despre meteo, fotbal ori ce se mai „dă" prin magazine, rezervîndu-mi intimitățile pentru cadrul familial și prietenii foarte apropiați, cu care consunam în gusturi și fobii. Și totuși, în pofida tuturor precauțiilor, în pofida acestui program de retragere și austeritate, eram cît pe ce s-o zbîrcesc. Anume fiindcă nu luasem suficient în calcul agresiunea Sistemului asupra vieții private. Ceea ce-mi dovedește o dată în plus naivitatea. De fapt, după Congresul al XX-lea al PCUS, degradarea relațiilor umane se accelerase în așa măsură, încît o viață normală nu se mai putea duce decît în spațiul locuinței – și anume cu condiția ca pereții să nu aibă „urechi". Or, nu mi-ar fi putut trece prin minte că și la mine acasă pereții „ar avea urechi", de aceea discutam fără lacăt la gură. Sfîntă simplitate! Habar n-aveam atunci – din fericire, neștiind nimic, am putut trăi în tihnă – că statul socialist se servea de informatori și microfoane ca să spioneze ce vorbesc și ce fac. Aveam să aflu cu stupoare adevărul, așa cum am relatat deja, abia în 2003, cînd a ieșit la iveală referatul semnat de sinistrul ministru de Interne Alexandru Drăghici, care-mi denunța pe cinci file, cu o bogată documentare, atitudinile mele „dușmănoase". Repet ce am mai spus și în alt loc: mă consider extrem de norocos că materialul lui Drăghici a fost înaintat la 26 iunie 1944, adică abia la trei luni după eliberarea prizonierilor politici; închisorile tocmai se goliseră, nu era să le umple cu mine; altminteri, aş fi putut fi trimis la răcoare de cîte trei ori pentru dezvăluirile cuprinse în fiecare pagină (care, fie spus în

paranteză, reflectă adevărul în proporţie de cel puţin 80%). Aş vrea să mai subliniez că starea de spirit pe care o oglindește referatul e reprezentativă nu numai pentru mine, ci și pentru o categorie întreagă de membri de partid ai primei ore, deveniţi comuniști din idealism și spirit patriotic, deranjaţi de degenerarea mişcării, birocratizarea elanurilor, utilizarea minciunii ca mijloc de guvernare, cultul personalităţii, pervertirea conştiinţelor, refugiul în dogmatism şi… şi…

M-am rupt definitiv și irevocabil de comunism în 1968. Zdrobirea „primăverii pragheze" sub șenilele tancurilor sovietice m-a făcut să înțeleg că nu există nici o șansă de a reconcilia ideea comunistă cu drepturile omului. În imperiul sovietic, pluralismul nu putea fi tolerat, iar orice tentativă de reformare substanțială a Sistemului era condamnată să dea greș. Lucrul acesta s-a verificat și în 1968, și în 1989. În 1968, reformatorii au fost lichidați din afară, *manu militari*, la ordinele stăpînilor din Kremlin. În 1989, reformiștii din interiorul Kremlinului, sub conducerea lui Gorbaciov, care au încercat să rezolve problema libertăților prin mijloace pașnice, au fost prinși într-un angrenaj ce a condus, pînă la urmă, la implozia Uniunii Sovietice. Ieșirea intelectuală și morală din comunism, efectivă din 1968, va fi sancționată formal în 1989, cînd, cu satisfacție, dar fără emfază, mi-am distrus carnetul de membru. Ce-am făcut în acest răstimp? Într-un cuvînt: meseria. M-am reinventat ca profesor și mi-am construit o carieră. Dar despre asta vom vorbi probabil altădată.

18

În Facultate cu normă întreagă. Șef de sector la Institutul „G. Călinescu". Indicații sectare, dogmatice, viziunea jdanovistă asupra literaturii. Catedra de Literatură Română în debandada perioadei proletcultiste. Drama lui Ion Vitner. Reparații și adaptări la nivelul anilor '60. Experiențele profesoratului. Șarmantul George Ivașcu. Puțin iubitul Alexandru Dima

D.C.-E.: *E dificil, dragă domnule Profesor, să-mi stăpînesc entuziasmul după ce am citit răspunsul acesta al dumneavoastră, care depășește compartimentarea unei cărți dialogate (oricît ar fi ea de generoasă și extensivă) și se impune ca un „desfășurător" analitic pe care, personal, nu l-am mai întîlnit în memorialistica românească din ultimii 20 de ani. Vreau să spun că, departe de a ocoli punctele sensibile, așa cum fac mulți dintre curajoșii* post festum, *anti-comuniștii de după căderea comunismului, fostul ilegalist și intelectual de stînga care sînteți a făcut aici un proces al comunismului pe cît de profund, pe atît de dureros și pe cît de exact, pe atît de nuanțat. Ați reluat, ca într-un rezumat făcut dintr-o perspectivă mai înaltă, ceea ce înainte, pe parcursul rundelor precedente, ați expus metodic și „epic", de la firul ierbii; și rezultatul este o auto-analiză excepțională, întru totul edificatoare și pentru mica istorie, și pentru Istoria mare.*

V-a rămas, după această lungă experiență de implicare și inevitabilă asumare ideologică, un reflex de apărare în fața „actualității" pe care o simțeați anexată de discursul unic, partinic, oficial? Pariul pe istoria literară, iar nu pe critică, era o formă de apărare împotriva controlului tematic și problematic exercitat de foruri asupra prezentului cultural?

Totuși, mă gîndesc că respectivul control nu putea ocoli nici zona, atît de importantă, a unei tradiții mereu recontextualizate și manipulate ideologic. Ca dovadă, de la o figură ca Roller, cu care ați avut prilejul să vă confruntați în prima tinerețe, și pînă la cei care vor opera, în anii '80, în domeniul controlat și dirijat al „valorificării moștenirii culturale" (Valeriu Râpeanu, bunăoară) gestionarea epocilor aparent clasate și clasicizate,

istoricizate, a rămas o chestiune de mare importanță pentru Administratorul oficial și oficios al culturii noastre. Includ sub acest eufemism întreg aparatul, cu instituțiile și responsabilii săi.

Problema pe care v-o ridic este următoarea: În ce măsură libertatea la care visați, cea din interiorul Catedrei de Istoria Literaturii Române și din spațiul de cercetare universitar-academică, era una reală? Desigur, climatul era cu totul altul decît cel din zona funcțiilor înalte – dar pînă unde mergea toleranța regimului în universități, în momentul întoarcerii dumneavoastră la meserie? Cînd ați simțit pentru prima oară ceea ce se numește autonomie profesională?

P.C.: Întrebările pe care mi le pui – și de data asta, ca de atîtea alte ori – sînt pertinente, însă își conțin cumva implicit răspunsul, de vreme ce știm cu toții ce trebuie înțeles prin sintagma „partidul – forță conducătoare". E evident că în condițiile unui control absolut asupra vieții publice și a culturii, Facultatea – și în mod special Facultatea de Filologie, socotită a se număra printre instituțiile cu pronunțat caracter ideologic – nu constituia o oază, un spațiu protector, de respirație liberă. Poate că aerul nu era mai puțin toxic decît în locurile pe unde muncisem pînă atunci. Însă, întrucît mă privește, plecarea din cinematografie mă scăpase de o mare parte a minciunii cotidiene, de simulări, eschive, permanenta căutare a unor compromisuri cît mai puțin angajante, de obligația de a mă conforma rutinei și unui rol. Simțeam marea ușurare a eliberării dintr-o sarcină de management cultural pe care n-o mai puteam exersa cu conștința împăcată: pornisem, în 1953, plin de speranță și elan, dar încheiasem obosit, dezgustat, în zbucium și nemulțumire. Îmi pierdusem încrederea în putința de a construi durabil, ca executant al deciziilor unor conducători de partid, fie ignari, fiindcă n-aveau habar de ce înseamnă cultura, fie edificați, dar perverși, încremeniți în dogme și iscusiți în arta combinațiilor de culise. Îmi dăruisem aproape 13 ani din viață, smulși celei mai frumoase perioade a tinereții ambițioase, cutezătoare și creative, ca să-mi servesc țara în planul construcției instituționale și constatam la capăt, cu strîngere de inimă, că truda îmi fusese în mare măsură zadarnică: nu reușisem (și nici nu puteam reuși, în condițiile date) să las ceva memorabil în urma mea. Și spunînd asta nu mă refer doar la tînguirea administratorului cultural, care rămîne ocultat totdeauna, sub orice regim (cine va cunoaște peste ani numele redactorului de carte al lui Cărtărescu ori numele ministrului Culturii contemporan cu Andrei Șerban?). Am în vedere, mai ales, imensa amărăciune a militantului dezamăgit, care jucase totul pe cartea revoluției comuniste și

începuse să-și dea seama că pierde pariul. La asta se mai adăuga ceva. Nu mă sinchisea faptul că nici unul dintre șefii mei nu-mi strînsese mîna la plecare. Lipsa lor de minimă deferență o compensa regretul mișcător exprimat de colegi și de foștii mei administrați. Mă neliniștea însă întrebarea dacă, după ce mă ocupasem ani lungi să-i ajut pe alții să creeze, mai dispuneam încă de resursele necesare spre a performa eu însumi, participînd la viața culturală și altfel decît ca băgător de seamă și numărător de steaguri. Trecusem de 41 de ani și aveam de recuperat un enorm handicap. În primă urgență, spre a-mi legitima poziția universitară, trebuia să-mi iau doctoratul (se numea pe-atunci, în mod stupid, după model sovietic, aspirantură). Și îmi propuneam să nu-l trec formal, cu o lucrare încropită în grabă: ținteam mai sus și mai departe. Apoi, în spiritul meu, venirea la catedră nu constituia un simplu transfer. Problema nu era de a îndeplini o normă de opt ore pe săptămînă în locul uneia, înjumătățite, de patru ore. Deși arondat aceleiași epoci (începuturile literaturii române moderne), consideram necesar să-mi îmbunătățesc prestația mai ales în două direcţii. În primul rînd, să consacru mult mai mult timp studenților, încercînd să-i cunosc mai bine și să-i emulez pe cei mai răsăriți, familiarizîndu-i cu spiritul și practica activității științifice. În al doilea rînd, voiam să extind aria de cuprindere a cursului meu spre zone, autori ori opere mai puțin cunoscute. Resimțeam acut nevoia de a-mi sistematiza și adînci cunoștințele asupra epocii printr-un examen metodic al „tuturor" publicațiilor și cărților apărute pînă la 1860 (stadiul de incipiență a tipăriturilor făcea cu putință exhaustivitatea). Țineam apoi să cotrobăiesc prin depozitul de manuscrise de la BAR, convins că există acolo numeroase texte de mare interes asupra sfîrșitului de secol XVIII și a începutului secolului al XIX-lea. În fine, îmi propuneam să-mi ordonez lecturile în limbi străine, spre a mă ține la curent cu ce se întreprindea peste hotare în critică și în istoria literară, ca și în domeniile conexe ale filozofiei și științelor umane. Voiam astfel să-mi sporesc documentarea și s-o aduc la zi, să-mi pun la punct instrumentarul teoretic și metodologic necesar unor studii pe care deocamdată le întrezăream confuz. Un proiect ambițios? Desigur. Însă el germinase în mintea mea încă dindărăt cu ani. De fapt, reflectasem la multe dintre punctele lui încă de la începturile mele universitare. Făcusem cîte ceva spre a-l îndeplini, însă, pe apucate, în puținele clipe de răgaz ale unui parcurs birocratic istovitor. Acum, ajuns în poziția rîvnită de a mă deda în exclusivitate meseriei, mi se părea că drumul mi-e larg deschis: nu mai răspundeam pentru alții, scăpasem de tirul cicălitor al indicațiilor, de grijile cotidiene ale gestionării unei mari întreprinderi, de capriciile activiștilor și reacțiile umorale ale șefilor – depindeam numai de mine,

de efortul, determinarea și capacitățile mele. Ceea ce îmi lipsea încă era o structură colegială dirijată vocațional spre cercetare, unde să existe posibilitatea muncii în echipă, schimbul continuu, organizat, de informații și idei, un spațiu de discuții libere și controverse pe teme de specialitate. Mi s-a părut că o asemenea structură funcționează la Institutul de Istorie și Teorie Literară. Știam că e fragilă și nu-i ignoram deficiențele. Dar un alt oganism similar nu exista. Deci n-aveam alegere. De aceea îmi și doream să ajung acolo, încadrîndu-mă unui colectiv și unei discipline care să-mi corijeze superficialitățile eseistice, în spiritul rigorii și al strictei specializări. Intenția de a face acest pas o avusesem din clipa în care G. Călinescu mă invitase să particip la elaborarea tratatului de istorie a literaturii române, în calitate de responsabil adjunct al volumului al II-ea. Apoi, așa cum deja am menționat, profesorul intervenise pentru eliberarea mea din Cinematografie. În condițiile create după decesul său, singura cale de a obține titularizarea la institut trecea prin aprobarea Secției de Propagandă a CC-ului. Îmi era însă moralmente penibil să mă duc s-o solicit, prevăzînd tergiversările și ezitările activiștilor din aparat: bănuiam că mă vor primi cordial, însă precaut, că nimeni nu va îndrăzni să opineze, că se vor mărgini să-mi trimită cererea din treaptă în treaptă, pînă sus, la tovarășul Răutu „personal". Am găsit, din fericire, un drum ocolitor. M-am adresat președintelui Academiei, Ilie Murgulescu, un om hotărît și tenace, obișnuit să nu tărăgăneze problemele cu care se confrunta, respectat de activiști și chiar temut, fiindcă nu accepta orice i se servea pe tavă și avea curajul să-i înfrunte pe marii responsabili de la Propagandă. Murgulescu mă cunoștea din scurta perioadă în care Cultura și Învățămîntul fuzionaseră într-un singur minister gigant și avea despre mine informații pozitive, probabil de la Iorgu Iordan, poate și de la alții. M-a primit cordial. I-am descris pe scurt situația în care mă găseam și i-am făcut cunoscută dorința de a-mi completa activitatea didactică printr-o muncă de cercetare în cadrul institutului. M-a ascultat fără nici un comentariu: știa foarte bine ce se petrece cu cei ce cad în dizgrație; pe de altă parte, ca savant fără simpatie pentru publiciști, i se va fi părut și legitimă și oportună opțiunea pentru știință a cuiva cu statele mele de activitate. Și-a clătinat capul în semn de aprobare și l-a convocat pe loc pe șeful serviciului de cadre, rugîndu-l să vină cu schema de personal a institutului. A examinat-o atent, apoi mi-a comunicat că există două posturi libere: unul mai mare, de șef de secție, celălalt, mai mic, de șef de sector. „Pe care-l dorești?", m-a întrebat. Uluit de rapiditatea cu care mergeau lucrurile, pur și simplu m-am fîstîcit o clipă. Mi-am regăsit totuși stăpînirea de sine și nu am cedat primei tentații: „Prefer să fiu șef de sector". Murgulescu m-a privit interogativ. I-am

explicat că nu-mi dădusem încă doctoratul, iar cele două cărți pe care le publicasem nu-mi confereau, în ochii mei, o autoritate suficientă; nu rîvneam demnități, aveam pur și simplu nevoie de un loc în care să pot desfășura o muncă de cercetare. A părut satisfăcut de răspunsul primit și, înainte de a dispune să se întocmească ordinul de numire, m-a avertizat că-l va informa pe Răutu. Era cum nu se poate mai bine; mă crușase de un demers incomod și-mi rezolvase cererea cu o solicitudine pe care nici n-o visasem. Existau în Sistem mulți oameni de ispravă, cărora ideologia nu le devorase omenia. Într-un moment decisiv pentru mine am avut șansa să dau peste unul dintre ei.

Revin acum la întrebările tale: „Pînă unde mergea toleranța regimului în Universitate?". Cînd am simțit pentru prima oară „autonomia profesională"? Nu voi intra în detalii, dat fiind că în aceste pagini – așa cum, de altfel, am mai subliniat – îmi depăn amintirile în mod selectiv, doar întrucît mă ajută să răspund întrebărilor puse. Mai trebuie ținut seama de încă o circumstanță: pînă în 1965, avînd funcția de bază la Ministerul Culturii, am rămas exterior vieții universitare: ca titular de curs, mă limitam să-mi țin regulat orele (nu cred că am lipsit vreodată) și să particip de obicei la ședințele de catedră; nu aparțineam însă Facultății pe linie de partid și nu eram implicat defel, spre șansa mea, în mulțimea activităților obștești și educative, de care atunci se făcea un caz enorm. M-am mai bucurat și de un alt noroc, cel de a nu lucra în „mainstream", adică în domeniul literaturii contemporane, ci într-o derivație marginală, îndepărtată de scena actualității, unde bat proiectoarele și veghează ochii super-vigilenți ai activiștilor. De fapt, îi fusesem destinat tocmai acestei scene, întrucît în actul de numire în învățămîntul superior, apărut în *Monitorul Oficial*, mi se preciza nu numai funcția, ci și specializarea: „literatura română contemporană". Această calificare mă speriase din capul locului. Pe de o parte, fiindcă tristele mele experiențe publicistice mă instruiseră suficient asupra dificultăților majore de a lucra într-un sector mai sensibil decît oricare altul la imperativele momentului, tălmăcite și răstălmăcite de trupa politrucilor incompetenți de la Propagandă. Pe de altă parte, aptitudinile proprii mă orientau spre știință, și nu spre publicistică, voiam să fac istorie literară, nu critică, iar formația și interesele de cunoaștere mă trimiteau spre secolul al XIX-lea: resimțeam puternic atracția epocilor aurorale, de ieșire din inerție și ceață, fascinația începuturilor modernizării. De aceea, după primul an de existență a noii catedre, an dominat de improvizarea unor cursuri pe module, în devălmășie, spre a face față urgențelor, cînd s-a pus problema repartizării cadrelor pe arii de competență, i-am solicitat lui I. Vitner, devenit șef al catedrei prin dislocarea lui G. Călinescu la institut, să-mi acorde

cursul de literatură pașoptistă. Vitner era un om afabil, însă crispat, susceptibil și extrem de iritabil, probabil din cauza presiunilor exercitate asupră-i (acceptase rolul foarte incomod de primadonă ideologică). În plus, bănuiesc că îl copleșea postura de înlocuitor al lui Călinescu, faptul că intuia că toată lumea îl privește chiorîș. La început s-a opus categoric revendicării mele. „Partidul ne va judeca", spunea el, „înainte de toate prin felul în care ne ocupăm de literatura actuală". Avea, fără îndoială, dreptate, dar asta nu însemna – îi argumentam eu – că restul materiei trebuie lăsat de izbeliște. Or, pentru epoca pe care o aveam în vedere nu existau alți pretendenți, în vreme ce contemporana era bine reprezentată: în afara lui și a lui Ov.S. Crohmălniceanu, tocmai fusese parașutat la catedră și Paul Georgescu. Era cea mai bună echipă posibilă atunci; în această situație, contribuția mea devenea efectiv superfluă. Pînă la urmă, Vitner și-a dat încuviințarea și am devenit astfel stăpînul (ori poate e mai corect să spun arendașul) unui teritoriu intelectual care-mi excitase curiozitatea încă din vremea documentării pentru lucrarea de licență, cînd îmi aprofundasem cunoștințele generale despre pașoptism și-mi dădusem seama cît de mult rămînea de făcut pentru a înțelege mai bine strădania de constructori și înnoitori a protagoniștilor săi.

Marxiștii afirmă cu superbie (am făcut-o și eu o bucată de vreme) că libertatea e conștiința necesității. Zicerea aceasta nu e tocmai materialistă. Într-adevăr, clarificînd, de pildă, înlănțuirea de motive care ne-au pricinuit o privațiune, dobîndim satisfacția morală de a le cunoaște, nu însă și posibilitatea de a le înlătura. Dar faimosul dicton e și contrarevoluționar, deoarece descurajează lupta, propunînd înlocuirea revoltei printr-o consolare platonică, de ordin cognitiv, care-i abandonează pe cei slabi condiției lor nefericite și le oferă cîștig de cauză celor puternici, interesați doar să-și perpetueze dominația. Controlul deplin al partidului asupra țării, instituit în 1948, ne-a pricopsit cu o libertate grav spoliată din punct de vedere practic, al vieții de toate zilele, în schimb, cu o foarte înaltă și mincinoasă conștiință a necesității istorice. Iluzioniștii, între care mă prenumăram, erau dispuși să accepte restricțiile, mizeriile și excesele, în numele scopului măreț al construirii societății socialiste. Absorbiți în visurile noastre, nici nu prea vedeam ce se petrece. E drept, observam cîteodată, cînd nu eram prea ocupați cu treburile zilei și cu lecturile nopții, fel de fel de neajunsuri. Le atribuiam nepriceperii oamenilor puși să gestioneze situații pentru care nu aveau nici o pregătire ori lipsei de experiență sau unor excese revanșiste, niciodată însă indicațiilor cinice ale șefilor. A trecut destulă vreme pînă să căpătăm curajul de a privi spre Olimp și a căuta acolo pe marii responsabili. Și mai departe ne aflam de momentul punerii sub acuzare a principiilor însele.

Trăiam pe atunci în regim de ardență revoluționară și consideram că ar fi mic-burghez să facem caz de disfuncționalitățile existente. Epoca aceasta de preliminarii fără disconfort, cînd mă găseam în armonie cu cugetul meu, avea să ia repede sfîrșit. Testul realității se dovedea necruțător: încet, dar sigur apăreau îndoieli, se nășteau întrebări, mă întorceam de la muncă deprimat, mă culcam tîrziu și adormeam greu. Am intrat astfel treptat într-o criză, care avea să se acutizeze și, cu unele faze de remisiune efemere, să ajungă în anii următori la dimensiuni neliniștitoare.

Ca toate domeniile culturii, Catedra de Literatură Română a Facultății nu se bucura de nici o autonomie. Era obligată să se conformeze unor directive extrem de sectare, într-un spirit de disciplină cazonă: „indicațiile" de sus reprezentau, de fapt, „ordine" care trebuiau executate, nu discutate, pe principiul: cui îi place, bine, cui nu, afară! Ceea ce ni se impunea era un sistem de reguli și tabuuri, codificate în URSS pe baza directivelor lui A.A. Jdanov, puse sub firma larg acoperitoare a așa-zisului „realism socialist". Ele păstrau din marxism doar cîteva etichete și lozinci, fiind altminteri confecționate de discipolii credincioși ai marelui Stalin. Urmăreau să aducă la același numitor simplist și vulgar activitatea scriitorilor și artiștilor, împinși, prin natura îndeletnicirii lor, să caute noul, să experimenteze, să-și manifeste individualitatea. Celor mai refractari li se punea botniță sau li se arăta ciomagul, celor adaptabili li se încuraja oportunismul prin recompense materiale și gratificații de orgoliu (erau puși în prezidii și pozați în ziare). Acest model fusese preluat întocmai de PCR, a cărui principală grijă consta în sincronizarea rapidă și totală cu ceea ce dicta Moscova. Cînd, de pildă, Kremlinul va pune pe ordinea de zi lupta împotriva cosmopolitismului, Răutu și compania își vor aduce dintr-odată aminte că avem și noi cosmopoliți, se vor pune deci să-i identifice și să-i denunțe oprobriului public. Cînd geniul fără pereche al lui Stalin va anunța descoperirea epocală că limba e un mijloc de comunicare, lingviștilor noștri li se va cere să-și exprime entuziasmul și să-și facă auto-critica, nu fiindcă ar fi greșit, ci fiindcă trebuiau găsiți țapi ispășitori, care să justifice sancțiuni și reorganizări. Cu „realismul socialist" treaba era mult mai serioasă: nu era voba de o simplă cotitură tactică într-un parcurs politic caracterizat prin neîncetate zigzaguri, ci de o strategie de lungă durată, esențială totalitarismului comunist. De aceea, dispoziția spre mimetism a tovarășilor români se va exersa aici din plin. Singura lor contribuție creatoare va consta în excesul de zel al aplicării pe teren. Tendința irepresibilă spre supralicitare izvora din complexul de inferioritate al comuniștilor români, amintit deja: mai abitir decît omologii lor din țările frățești, ei simțeau nevoia să-și dovedească vigilența revoluționară și fidelitatea absolută față de genialul Iosif

Visarionovici. Așa se explică numărul mare de scriitori considerați dușmănoși, mistici, reacționari, înlăturați pur și simplu din materia predată studenților. Arghezi, țintuit la stîlpul infamiei de condeiul lui Sorin Toma (dacă e să-i credem mărturia, din dispoziția directă a lui Gheorghiu-Dej), era probabil exemplul cel mai frapant. Lista indezirabililor îi cuprindea însă și pe Lucian Blaga, Ion Barbu, Hortensia Papadat-Bengescu, V. Voiculescu, Mateiu Caragiale, Ion Pillat, ca și pe toți avangardiștii (cu toate că printre aceștia se numărau mulți simpatizanți ai Partidului). Semnificativ era și cazul acelor scriitori contemporani, supraviețuitori ai perioadei interbelice, care se angajaseră alături de PCR (nemijlocit sau printr-una din organizațiile sale de masă) și încercau să-l servească, fie declarativ, fie chiar prin lucrări inspirate de tematica nouă. Pînă și acești binevoitori tovarăși de drum, ca Victor Eftimiu, Cezar Petrescu, Camil Baltazar, I. Călugăru, Cella Serghi ș.a. întîmpinau mari greutăți, adesea insurmontabile, în reeditarea vechilor lor opere, fără a mai vorbi de conflictele cu cenzura în publicarea celor recente. Exemplul cel mai edificator îl oferea chiar G. Călinescu, susținător entuziast al politicii Partidului în *Națiunea* și, cu toate astea, evacuat de la catedră, împiedicat să-și republice *Istoria literaturii române* și obligat la penibile pertractări cu forurile ca să-și vadă tipărite romanele *Bietul Ioanide* și *Scrinul negru*. Clasicii nu scăpau nici ei de recondiționări. Unii erau priviți cu suspiciune (Heliade-Rădulescu), alții uitați (Macedonski) ori menționați doar ca referințe negative (Maiorescu, Lovinescu). În genere, operele aparținînd patrimoniului (conceptul de „canon" nu se întrebuința încă) erau supuse unui tratament selectiv, cunoscut sub titulatura de „reconsiderare a moștenirii lierare". Scopul propus consta în a reține din ele doar anumite segmente recomandabile, de a accentua (adesea prin scoatere din context) laturile progresiste și a le interpreta (nu totdeauna, dar destul de frecvent) drept un soi de semne premergătoare ale noii orînduiri. Acestei politici de falsificare prin omisiune ori printr-o ideologizare abuzivă i se adăuga efortul sistematic de a regăsi și a aduce în prim-plan valorile așa-zis ocultate de critica burgheză. În felul acesta, un versificator de duzină, pe drept uitat, poetul cizmar D.T. Neculuță, devenea obiect de monografie pentru însuși șeful catedrei, I. Vitner, iar unui modest prozator interbelic ca Alexandru Sahia (autor însă al unui reportaj encomiastic despre URSS) i se atribuia un loc onorabil printre creatorii vremii. Cea mai scandaloasă reabilitare de acest tip a fost însă cea a lui A. Toma, tatăl prigonitorului lui Arghezi, poet mediocru, care ajunge director general la ESPLA, cea mai importantă editură a țării, e făcut membru al Academiei și sărbătorit, la împlinirea a 75 ani, cu onoruri încă nemaivăzute: articole de omagiu în toate revistele culturale,

ședință festivă la Academie, unde, între alții, iau cuvîntul președintele și mult prea disponibilul G. Călinescu. Viziunea jdanovistă asupra literaturii mai impunea și o serie de reguli hermeneutice, esențiale îndeosebi pentru criticii și istoricii literari. Era vorba, înainte de toate, despre spiritul de partid, principiul instalat de Lenin la baza oricărei judecăți literare. El stipula că în critică ori în istoria literară nu există imparțialitate, că oricine emite judecăți de valoare se situează, pe față sau implicit, de partea burgheziei ori a proletariatului. Autorul burghez care se pretinde obiectiv și dă uneori aparența că ar fi în realitate nu e decît un naiv ori un fariseu, dependent de sacul cu bani, vîndut așadar capitalismului. În vreme ce partizanatul comunist e benefic, fiindcă militează de partea clasei muncitoare, destinată de Istorie să conducă societatea spre zările luminoase ale viitorului, dimpotrivă, partizanatul camuflat al autorului burghez e malefic, deci profund reprobabil. Creatori și critici trebuiau să edifice laolaltă o literatură devotată cauzei socialiste, avînd menirea să educe masele populare, să combată manifestările ostile de orice natură, să propage consecvent ideologia marxist-leninistă. În acest scop, scriitorii erau invitați (de fapt, constrînși, sub sancțiunea refuzului de publicare) să-și aleagă teme de actualitate, oglindind frămîntările, dificultățile, îndeosebi izbînzile oamenilor muncii în lupta pentru construirea noii orînduiri. Li se impunea și un limbaj adecvat: simplu, direct, accesibil, despuiat de rafinamente estetizante. Criticilor le revenea sarcina de a corija erorile de traiectorie ori de întruchipare artistică săvîrșite de poeți, prozatori, dramaturgi. Ei trebuiau să joace un rol pedagogic, să încurajeze tendințele pozitive și să combată energic ceea ce era putred, rău, greșit din punct de vedere ideologic. Această sarcină nu era ușor de îndeplinit chiar de cei ce aleseseră să se conformeze, din cauza veșnicelor fluctuații ale îndrumării: pe de o parte, se reclama imperios ieșirea din șablon, pe de alta, erau încurajați toți cei ce serveau înaltelor scopuri ale construcției socialiste. Încît, între muștruluiala pentru așa-zisa „fugă de realitate" și nemulțumirea față de cei ce ratau estetic, bieții critici nu știau niciodată ce trebuie să prefere. Pățania lui Ov.S. Crohmălniceanu a rămas de pomină: amăgit de șoaptele unor activiști iritați de valul de maculatură ce invada revistele literare și editurile, criticul (bucuros că poate spune adevărul!) a denunțat într-un articol din 1949 calitatea deplorabilă a nuvelisticii vremii. Textul a stîrnit reacția violentă a lui M. Novicov, unul dintre protagoniștii foarte principiali ai proletcultului autohton. L-au urmat și alți vigilenți de serviciu, iar în cele din urmă s-a pronunțat asupra cazului însuși Răutu. Condamnat drept cosmopolit, Crohmălniceanu a fost sancționat cu o brutalitate fără precedent, menită să-i intimideze pe șovăitori și să ridice nivelul de combativitate al întregului

„front literar”: criticului i s-a retras pentru un timp dreptul la semnătură, a fost scos din redacția în care lucra și trimis în penitență la Editura Didactică (socotită pe-atunci – semnificativ pentru felul ștabilor de a gîndi – un soi de cimitir pentru elefanți). Voi opri aici scurtele mele notații; nu e nici locul, nu am nici timpul de a merge mai departe cu analiza Sistemului. Vreau să spun concluziv că toate principiile, regulile, interdicțiile amintite, alcătuind un sistem coerent, de import sovietic, popularizat și adaptat la noi de Răutu și o cohortă de activiști, nu s-a născut dintr-odată, ca Venus din spuma mării. El a fost introdus treptat, începînd din 1948, și-a perfecționat și rotunjit în timp mecanismele și structura, ajungînd după cîțiva ani, prin 1951-1952, să funcționeze la turație maximă. Acest moment paroxistic a fost urmat însă de o cădere brutală. Moartea lui Stalin (martie 1953) a relaxat paradigma comunismului de război în timp de pace – neînduplecat, obtuz, anti-intelectual, paranoic, sufocant. Politica PCR a rămas, desigur, fidelă vechilor principii, însă și-a atenuat într-o oarecare măsură arbitrarul voluntarist și recursul la teroare.

După reorganizarea din 1948, Catedra de Literatură Română a fost condusă pentru scurt timp de G. Călinescu, avîndu-l drept adjunct, pe post de politruc, pe Ion Vitner. Conviețuirea celor doi a fost de fapt o coexistență forțată și penibilă. Marele critic apărea destul de rar în Facultate. Nu se descurca în contextul noilor reglementări, era deranjat că trebuise să renunțe la vechii săi colaboratori, nu putea să-și sufere adjunctul și-l privea bănuitor, socotind, probabil nu fără temei, că acesta îl „lucrează”. Îmi aduc aminte de o ședință, una dintre puținele la care a luat parte. I-a dat cuvîntul lui Vitner, însă pocindu-i numele, ca și cum l-ar fi rostit pentru prima dată și luînd distanță față de obiectul întrunirii, ca și cînd nu l-ar fi implicat și pe el: „O să ne spună acum tovarășul Vinter ce avem de făcut…”. Susceptibil oricum, împricinatul n-a reacționat, căznindu-se să-și păstreze calmul. A început să ne explice nu mai știu ce, în felul său gîfîit și logoreic. La un moment dat s-a oprit ca să-și consulte notițele. Mișcare fatală. Profitînd de scurta pauză, Călinescu a intervenit autoritar: „Ei, acum că ne-am luminat, declar ședința închisă”. Apoi, lăsîndu-și perplex adjunctul, care, aflat abia la preliminarii, n-a mai apucat să replice ceva, s-a ridicat maiestuos și a părăsit sala. Ușor să-și imagineze oricine stupoarea, dar și satisfacția malițioasă a asistenței. Repetarea unor întîmplări de același tip, denotînd riscurile unei conduceri bicefale, punea Partidul în fața unei probleme delicate: îi era cu neputință să tolereze manifestările de indisciplină și punere sub semnul întrebării a legitimității purtătorului său de cuvînt; însă, pe de altă parte, nici nu avea interesul să-l sancționeze pe șeful

(fie și formal) al catedrei: Călinescu se număra printre puținele personalități culturale de vîrf care-i susținea politica. Impasul a fost rezolvat printr-o soluție de care strategii de la Propaganda CC-ului trebuie să fi fost mîndri: îndepărtarea profesorului de la catedră, spre a-l împiedica să „submineze" rînduiala și să aibă contacte cu studenții; în același timp, numirea sa în funcția de director al unui Institut de Istorie Literară, înființat anume, dar oricum necesar (exista unul similar și la Moscova!); aici, la adăpost de priviri indiscrete, el putea să guverneze netulburat și să-și permită toate năzdrăvăniile (ceea ce urma să se și întîmple). Cîștigător în conflictul cu Călinescu, Vitner avea să înțeleagă repede că succesul repurtat îi punea și mai mari probleme decît cele pe care le avusese înainte. Era un dar otrăvit. În Universitate, chiar și în universitatea comunistă, autoritatea reală nu o conferea ucazul stăpînirii, ci pregătirea profesională, talentul pedagogic, îndeosebi valoarea publicațiilor de specialitate. Or, Vitner era vulnerabil în toate privințele: medic stomatolog de meserie, nu dispunea de experiența predării și a seminarizării și nu avea în traistă mai nimic. Ca atare, suspiciunea și neîncrederea subalternilor a crescut și mai mult după accederea sa în funcția de șef de catedră. Oamenii nu îndrăzneau să-și manifeste deschis sentimentele, o arătau însă indirect prin comportament și sclipirea ironică a privirii. Spre deosebire de alți responsabili promovați de Partid (era o perioadă de eliminări brutale, dar și de ascensiuni rapide), cărora puțin le păsa de criteriile de performanță și de opinia celorlalți, Vitner nu era nici cinic, nici nesimțit. El voia să fie respectat și iubit pe bune, nu din constrîngere ori teamă. Sînt convins că acestui complex al nerecunoașterii și nevoii de legitimare, resimțit cu atît mai dureros cu cît vanitatea îi era pe măsura insatisfacțiilor, i se datorează ebuliția sa publicistică din jurul anului 1950. Numai că și-a ales cît se poate de eronat ținta. În loc să-și ia răgazul necesar producerii unor lucrări de substanță, științifice, și nu jurnalistice, dezbărate pe cît posibil de zgură partinică, a aruncat pe piață, la iuțeală, un val de broșuri de un proletcultism țipător, inspirate de politica sectară și dogmatică a Secției de Propagandă a Partidului. A încercat astfel să demonstreze influența clasei muncitoare în operele lui Eminescu și Caragiale (!), să-i desființeze pe E. Lovinescu și pe G. Călinescu, al căror ascendent în mintea tinerilor nu-l lăsa să doarmă liniștit, a dat o monografie a obscurului poet cizmar D.T. Neculuță, de tip „viața și opera" (!), apoi o alta, a mult celebratului atunci A. Toma, și a mai călcat în străchini cu multe alte texte penibile. În loc să-i acorde prestigiul rîvnit, toate publicațiile acestea, superficiale, de o tristă vulgaritate, i-au răpit și bruma de considerație de care dispunea. Însă foarte curînd, după moartea lui Stalin, va începe drama lui personală. De

îndată ce presiunile ideologice vor cunoaște o relativă relaxare, iar marele său protector de la Comitetul Central, Leonte Răutu, va lua distanță încet-încet față de excesele primilor ani de putere și, cu abilitatea sa cameleonică, va deveni procurorul celor ce-i executaseră cel mai fidel dispozițiile, Vitner va intra treptat în dizgrație. Va asuma, fără voie, rolul de țap ispășitor și va trăi o veritabilă tragedie. Defazat de rapiditatea cu care se schimbau lucrurile, se va trezi, la un moment dat, că predică în pustiu. Lovitura definitivă o va primi în 1956, cu ocazia cazului Jar. Încercarea, de altfel, stîngace și precaută, de a lua apărarea celui ce îndrăznise să-i ceară socoteală lui Dej va fi sancționată drastic. Scos din conducerea catedrei, devenit o companie stînjenitoare, repudiat de activiști și abandonat de puținii săi prieteni, Vitner va continua să lucreze, însă în izolare și anonimat. În cele din urmă va avea loc și pentru el trezirea din somnul dogmatic. Dar ea nu va mai fi luată în serios, căci se va întîmpla prea tîrziu. Iar spre sfîrșitul carierei, tocmai cînd, debarasat de servituți și himere, va reuși să producă opere din ce în ce mai apropiate de gustul său natural, cărți decente și uneori bune, ca, de exemplu, monografia dedicată lui Albert Camus (1968) și *Reverii pe cheiurile Senei* (1981), acestea vor trece, din păcate, complet nebăgate în seamă. Ștampila de campion al proletcultismului îl va urmări toată viața.

În primii ani ai epocii Vitner, Catedra de Literatură Română a funcționat în improvizație, la marginea debandadei, pe care nu totdeauna a izbutit s-o evite. Șeful catedrei nu dispunea de calități manageriale și, în fond, era puțin interesat de ceea ce se întîmpla în subordinea sa. Complet străin învățămîntului filologic, nu avea cum (și nici nu-și propunea) să ne învețe secretele meseriei. Spre norocul nostru, nu ne pisa cu ideologia, nu se amesteca în detaliile muncii fiecăruia, nici nu ne chinuia cu prea multe ședințe. În schimb, organizația de bază veghea să ne împlinim conștiincios datoria, să ne ridicăm continuu nivelul politic și ne ajuta să ne pierdem timpul în tot soiul de „activități cultural-educative”. Din fericire, nu-i eram arondat, fiind angajat în Facultate doar cu jumătate de normă, ceea ce mă scutea de multe inutilități și-mi oferea alibiuri plauzibile. În primul și în al doilea an al noii echipe s-au depus mari eforturi, însă cu rezultate îndoielnice. Lucrurile mergeau alandala. Trăiam într-o atmosferă încinsă, de îndemnuri și dispute pe nimicuri, de proiecte fanteziste și politizări forțate: unul dintre colegi interpreta *Punguța cu doi bani* din punctul de vedere al materialismului dialectic și istoric; un altul îi convoca drept suport teoretic al lecțiilor sale pe toți marii dascăli ai proletariatului, de la Marx la Gheorghiu-Dej, încît nu-i mai rămînea timp să analizeze operele din programă. Domnea, în genere, un fel de efervescență a aflării în treabă. Cu timpul, elanurile

s-au domolit, oamenii au încetat să-și mai bată capul cu propuneri (refuzate oricum, de vreme ce inițiativele veneau numai de sus), rutina și-a intrat în drepturi, munca s-a birocratizat. Cursurile se desfășurau pe baza unui curriculum ajustat prin multiple modificări: inițial au fost favorizate perioadele vechi în detrimentul celor mai recente, unde apăreau așa-zisele „probleme" (termen indicînd dificultăți de diagnostic, existența unor posibile inadecvări). Astfel, în primii ani, literatura veche ocupa întregul an I, iar Școala Ardeleană și pașoptismul – anul al II-lea; Junimea și începutul secolului XX erau predate în anul al III-lea, înghesuind astfel interbelicul și literatura contemporană în anul al IV-lea. Cu timpul, paralel cu ieșirea treptată din nebuloasa proletcultului, raportul dintre vechime și modernitate s-a mai echilibrat: literaturii vechi i s-a alocat un singur semestru, iar interbelicul și-a adjudecat un an întreg (un semestru al anului al III-lea și primul semestru al anului al IV-lea). Predarea întîmpina cu atît mai multe greutăți cu cît materia se apropia mai mult de contemporaneitate, unde apăreau rușinoasele „găuri negre": scriitorii de marcă excluși din programă în numele unei cenzuri neroade (pe care, fie spus în paranteză, nu o justifica nici ideologia marxistă, nici realele obiective ale politicii partidului). La ora aceea, adică în 1949-1952, titularii cursurilor, Paul Georgescu și Crohmălniceanu, deși în total dezacord cu interdicțiile scandaloase, erau totuși obligați să le respecte. Profitînd de oralitatea expunerii, și unul, și celălalt adoptau însă adesea, mai ales în orele de seminar, o atitudine critică față de linia impusă de sus. Nu se rețineau de la insinuări, poante bășcălioase (specialitatea Paul Georgescu), completări bibliografice esențiale, recomandări „curajoase" de lectură. În ce mă privește, eram, din fericire, scutit de mutilarea materiei. Puteam să mă mișc liber, fără supraveghere, indicații, îndeosebi fără cenzură. Problemele mele vizau metodologia, cea științifică, îndeosebi cea pedagogică: mă întrebam care e calea cea mai potrivită de a-i interesa pe studenți în cunoașterea epocii învălmășite a primei modernizări, cum i-aș putea face să înțeleagă și să iubească operele unor scriitori ai „începutului de drum", încă neprofesionalizați, fără mari realizări artistice, siliți să lupte din greu cu mărăcinișurile unei limbi necultivate, cu lipsa instituțiilor de promovare și difuzare (reviste literare, edituri, cenacluri etc.), nu în ultimul rînd, cu intemperiile istoriei. Mă preocupa enorm chestiunea relației cu studenții: cum să fac pentru a o aduce la un nivel de încredere reciprocă? Percepeam la ei o mefiență, sentimentul că ar aparține altei lumi decît a mea, că trebuie să se ferească de a vorbi liber, că cel mai sigur e să se retranșeze în protocol și disciplină. Chiar și seminariile, care constituiau, prin însăși natura lor, un loc al interacțiunii dialogale, mi-au dat la început mult de furcă: tinerii mă

urmăreau cu ochi indiferenți și rămîneau muți. Unora dintre colegi nu le păsa prea mult de această închistare și pasivitate. Ei practicau o metodă tutorială, numai bună să împiedice orice strop de gîndire personală. Nu erau preocupați dacă tinerilor lor auditori le place ori nu ceea ce predau. Știau una și bună: că trebuie să le bage materia pe gît. Operau prin întrebări și răspunsuri punctuale, pe spații mici, judecînd nu fantezia, nu inventivitatea, nu puterea analitică ori asociativă, ci conformitatea cu propria lor doxă prefabricată: Oare studenții au memorat corect ceea ce li se pretindea? Pe cel care încerca, fie și timid, să iasă din șablon îl descurajau: „Nu e bine. Amintește-ți ce am spus la curs" (ori ce scrie în manual sau ce a spus cutare autoritate critică admisă în Panteon). Oița rătăcită era astfel readusă la turmă, iar lecția dobîndită cu acest prilej îi servea îndrăznețului drept reper de comportament viitor. De aceea, studenții se deprindeau să dea răspunsul așteptat fără a-și mai bate capul să găsească unul pe potriva lor. Era logic: asta li se cerea, asta făceau. Iar eu mă dădeam de ceasul morții ca să le schimb orizontul aperceptiv, convingerea că profii sînt niște „încuiați", că ceea ce învață nu le folosește, că literatura nu e o zadarnică batere de apă în piuă, ci o sursă de plăcere pură, de îmbogățire intelectuală și reconfort sufletesc.

La începutul începutului, într-o fază în care abia îmi silabiseam specializarea, mi s-a impus obligația de a preda. De aceea, mai ales în primii doi ani de învățămînt, a trebuit să-mi prepar cursul lecție de lecție, fără o perspectivă clară asupra întregului și fără a găsi totdeauna mijloacele adecvate expunerii. Deși aveam o experiență a vorbirii în public, prelegerea de catedră mă intimida. Îmi închipuiam că într-un amfiteatru fiecare cuvînt contează și voiam să nu-mi decepționez auditoriul, pe care, în mod evident, îl supraevaluam. În dorința de a-mi învinge emoția și de a nu lăsa nimic la voia întîmplării, m-am hotărît să-mi scriu textele pe care apoi să le memorez pe cît puteam mai bine. Era o rezolvare nepotrivită a problemei. Mă situa în postura unui actor care-și debitează rolul, mereu la fel, indiferent de reacțiile sălii. Or, o prelegere universitară nu e o reprezentație, ci un dialog, care – ce e drept – se înfăptuiește, în cazul cursului magistral (singurul obișnuit atunci), într-un mod indirect, prin atmosfera creată în amfiteatru, gradul de atenție acordat profesorului, gesturile tipice de participare sau de neparticipare ale auditoriului. Aceste semne ce par imperceptibile profanului sînt totuși identificate fără greș de vorbitorul cu oarecare experiență, determinîndu-l să-și adapteze textul așteptărilor difuze cu care se confruntă. Mie îmi lipsea însă experiența, iar preocuparea obsedantă de a-mi debita textul învățat pe dinafară mă făcea incapabil să surprind semnalele mute ale sălii. Pe deasupra, „recitalul" mă împingea fără voie spre o retorică de un romantism dubios,

spre o rostire bine rotunjită în sonorități, avînd aerul unui discurs de falsă solemnitate aulică. N-a fost ușor să mă vindec de aceste maladii ale pubertății stilistice. O mică întîmplare nostimă m-a ajutat să-mi recapăt simțul firescului și indispensabila încredere în mine, necesare eliberării de actoria proastă. Cîndva, prin cel de-al doilea an de meserie, mi-am început o lecție despre Nicolae Bălcescu cu vorbele: „N.B. s-a născut la 1819 și a murit la 1852", după care fraza se încheia triumfal cu o propoziție migălos șlefuită, evocînd sintetic existența zbuciumată a revoluționarului pașoptist. Nu ajunsesem la capătul enunțării, cînd, de undeva, din primele bănci, a țîșnit remarca ironică a unei fete: „Dar repede l-a mai omorît, dragă!...". Cuvintele s-au auzit distinct și amfiteatrul s-a umplut de o rumoare veselă. Dezumflat, fîstîcit, mi-am pierdut șirul. Am intuit însă atunci, în licărul unui soi de premoniție, că dacă nu reușesc să-mi înving impasul pe loc, nu-mi voi putea cîștiga niciodată asistența. Mi-am abandonat textul pigulit cu grijă, am încercat să glumesc (ceva de genul: „Da, l-am omorît repede, dar explorarea moștenirii ne va lua următoarele două ore") și m-am avîntat într-o expunere liberă. Ea a demarat cu poticneli, dar, de la un moment încolo, a început să curgă fără probleme. A fost un succes. L-am consolidat apoi, renunțînd definitiv la sclavia mentală față de un text prestabilit. Căci dacă în prestația profesorului intră oricum o doză de actorie, atunci aceasta e reprezentată de *commedia dell'arte*, unde repetitivă rămîne doar schema intrigii și cea a personajelor, nu întreaga construcție dramatică. Nu vreau să dau aici rețete. Ceea ce țin să afirm e că aducerea cursului la o dimensiune de autenticitate, în care sînt permise și digresiunile, și improvizația, ca și utilizarea modalității „temei cu variațiuni" au constituit, cel puțin pentru mine, o cotitură hotărîtoare. Am continuat în lungul anilor s-o exersez, favorizînd mereu spontaneitatea, elaborarea în mers, pe baza unor note de curs, conținînd doar planul de idei și cîteva repere esențiale (cronologice și bibliografice). În felul acesta, *stricto sensu*, nu se juca mereu aceeași piesă, ceea ce avea darul să mă incite de fiecare dată să performez. Înlocuirea oratoriei cu familiaritatea colocvială s-a dovedit extrem de rentabilă. Am înțeles că nimic nu e mai convingător decît naturalețea: micile ezitări, pauze ori redundanțe, salturile de nivel, aluziile și parantezele, chiar și bîlbele incidentale – toate acestea nu numai că nu tulburau impresia ascultătorilor, ci sporeau senzația de verosimil. Chiar și îndreptarea unor erori, să spunem de informație, putea juca un rol pozitiv: rectificarea comunica tinerilor faptul că profesorul e onest, că ține la adevăr mai mult decît la mîndria lui. Trebuie spus că, în genere, publicul studențesc nu e ușor de cucerit. Este foarte sensibil la fals, ridicol și aroganță, în același timp însă e generos, capabil

de entuziasme neobișnuite în lumea blazată a adulților. Ghicește repede dascălii de la care poate învăța carte, dar îi iubește îndeosebi pe cei care-i oferă în plus un anumit confort de complicitate intelectuală și morală. Poate deveni crud dacă profesorul își manifestă incompetența ori inadecvarea. În asemenea cazuri, votul studenților nemulțumiți se exprimă cu picioarele, ei fug pur și simplu de la cursuri, iar măsurile disciplinare ale administrației rămîn de obicei fără efect, valul migrator neputînd fi stăvilit. Întrucît mă privește, fără falsă modestie, pot spune că am reușit să-mi construiesc o carieră onorabilă (aprecierea mai exactă a valorii ei nu-mi aparține). Fapt e însă că renumele odată fixat, s-a menținut datorită unui transfer de la generație la generație: cei ce plecau își transmiteau codul de valori celor care veneau. Încît am beneficiat în fiecare an, chiar înainte de a-mi cunoaște auditoriul, de o prezumție favorabilă. Lucrul acesta mi-a sporit încrederea că fac ce trebuie și m-a stimulat să-mi consacru viața învățămîntului și cercetării. Ieșirea la pensie nu mi-a întrerupt activitatea. Am continuat să predau în calitate de profesor consultant (statut instituit în timpul mandatului meu ca ministru secretar de stat la Ministerul Învățămîntului, în 1990). Statistic, stau destul de bine: de la primul meu curs în facultate (1949) și pînă la cel din urmă (2010) s-au scurs 61 de ani.

Cîndva, prin 1957, nu-mi mai aduc aminte data exactă, Constanța Crăciun m-a chemat să-mi ceară să adaug sarcinilor mele de director al Editurilor încă una: de monitorizare a revistei *Contemporanul*, aflată formal în subordinea Ministerului Culturii, dar de care nu se ocupa pe atunci nimeni la nivelul administrației centrale. Epoca era a vigilenței sporite, a proceselor de intenție și a intimidării creatorilor. Faptul că Secția de Propagandă a CC-ului, care purta răspunderea directă a ortodoxiei partinice a presei, crezuse necesar să recurgă la încă o instanță de supraveghere a celui mai răspîndit și mai influent săptămînal cultural din țară arăta deruta conducerii în epoca destalinizării trucate de după Congresul al XX-lea al PCUS. În locul așteptatelor măsuri de relaxare și permisivitate, ei intensificau presiunile și constrîngerile. Misiunea pe care voia să mi-o încredințeze Constanța era ultimul lucru de care aveam nevoie. Am încercat să mă eschivez, să arunc pisica moartă în curtea vecinului, să-i explic – și era purul adevăr – că nu-mi găseam capul de treburi, că munca mea era deja strivitoare. Toate stăruințele s-au dovedit zadarnice. Probabil că ucazul venise de sus. Neavînd încotro, am luat atunci contact cu George Ivașcu, cu care aveam raporturi cordiale, dar protocolare încă din 1955, cînd preluase postul de redactor-șef al *Contemporanului*, înlocuindu-l pe Horia Liman. În cei doi ani care trecuseră, el reușise un adevărat miracol: transformase o publicație prăfuită și

plicticoasă într-una atrăgătoare și căutată. Îi înnoise formula prin schimbarea paginației, reorganizarea rubricilor, aducerea de colaboratori interesanți și extinderea orizontului tematic. Revista continua să fie politizată, dar mai puțin strident decît odinioară, căpătase un aer mai occidental și nerv publicistic. Ce puteam face în această situație, în ideea că aș fi voit să „fac" ceva? Aveam un rol de intermediar, fără nici un drept de decizie, eventualele mele observații s-ar fi suprapus peste cele ale Sectorului de Presă al CC-ului, și oricum nu înțelegeam să mă mînjesc sesizînd mici derapaje (de mari nu putea fi vorba în atmosfera apăsătoare de atunci), chiar dacă le-aș fi descoperit. L-am prevenit pe Ivașcu de sarcina pe care o primisem și ne-am hotărît să ne punem la punct o strategie comună. De fapt, el îmi era frate de suferință: se confrunta cu dificultăți de aceeași natură, trebuia să-și conducă ambarcațiunea, ca și mine, printre stînci și pe o mare furtunoasă. L-am întîlnit la un dejun la Capșa și am constatat că ne poziționăm la fel în legătură cu politica dogmatică a Secției de Propagandă. Amîndoi eram oameni de stînga, amîndoi dezamăgiți de incapacitatea conducerii Partidului de a se lepăda de stalinism. Mi-a împărtășit frămîntările lui: chestiuni punctuale, oameni și proiecte, caracterizări mișcîndu-se între bășcălie și severitate, fereală de vorbele mari, luciditate, lipsă de iluzii. Pe lîngă el, păream naiv (și chiar eram). Mi-a povestit cum reușise să-l convingă pe G. Călinescu să colaboreze cu o cronică săptămînală. Inițial, marele critic nu păruse entuziast. Îi pusese mai multe condiții, între care una, mai ales, nu era tocmai ușor de îndeplinit: voia promisiunea fermă că textele sale vor fi publicate fără nici un fel de modificare. „Cerință legitimă", am zis eu. „Firește", mi-a răspuns el, „dar puteam oare să mă angajez în numele cenzurii?". Îl dorea atît de mult în coloanele revistei, încît era dispus să-și asume toate riscurile; de aceea jucase la cacealma, făgăduindu-i, fără să aibă mijloacele, deplina integritate a exprimării. „Și ce s-a întîmplat?" „Lucrurile au mers în genere bine, i-am cerut cîteodată să mai schimbe cîte ceva, fleacuri. A făcut-o fără probleme, aș putea spune [rîs zgomotos] cu grație." De fapt, Ivașcu lucrase cu G. Călinescu încă de la Iași, din 1939, cînd fusese secretar de redacție la *Jurnalul literar*: îi cunoștea metehnele, știa cum trebuie procedat spre a-i dezamorsa indignările, cum poți cîștiga la el dîndu-i senzația că ai pierdut. „Acum însă", a reluat, privind visător prin transparența paharului de vin alb pe care-l ținea în mînă, „am dat de greu. Profesorul e într-o umoare neagră, e imprudent, se amuză parcă să-mi dea de furcă". „Și ce vei face?" A zîmbit, un zîmbet larg, care-i lumina fața: „Voi negocia. Am să încerc să-l conving". Ceea ce a și izbutit pînă la urmă, ca totdeauna. Începută în decembrie 1955, faimoasa „Cronică a optimistului" a apărut, după cîte știu, fără întrerupere, pînă în 1965. Pe parcurs au

intervenit numeroase momente de fricțiune, în cîteva rînduri marele critic a fost pe punctul de a renunța, chiar de a rupe relațiile cu redacția, dar de fiecare dată, cu o abilitate puțin comună, Ivașcu a reușit să detensioneze conflictele și să obțină micile modificări necesare apariției textelor în cauză. Am întîlnit în viața mea puțini oameni cu o inteligență mai pragmatică și mai suplă, cu o mai mare iscusință în smulgerea de concesii din partea tuturor, a lui G. Călinescu, desigur, dar și a activiștilor de partid cu rang înalt, a cenzorilor de la Direcția Presei, a funcționarilor înțepeniți în rutină din administrația culturală. Era în comportamentul lui și o doză de cinism, dar cine ar fi avut obrazul să-l acuze știind că numai cu cîțiva ani înainte scăpase prin grațiere de la o condamnare la moarte (legată de procesul Pătrășcanu)? Oricum, am rămas cu convingerea că dacă e cineva care se poate descurca la *Contemporanul*, dejucînd manevrele celor ce vor să-l doboare prin denigrări ori turnătorii, supraviețuind tuturor fluctuațiilor de linie politică, acela e sigur George Ivașcu. L-am asigurat că nu are a se teme de nici un fel de șicane din partea mea. El m-a invitat la o ședință cu redacția, la care am și participat, două sau trei săptămîni mai tîrziu. După care, observînd că interesul Constanței și al Secției se îndreaptă spre alte obiective, am încetat, treptat-treptat, să mai urmăresc altfel decît ca cititor obișnuit paginile revistei. Eșecul proiectatei monitorizări nu se explică prin îmbunătățirea climatului ideologic (dimpotrivă, el se deteriora tot mai mult). La mijloc era altceva, un lucru extrem de simplu: intermediul meu își semnalase inutilitatea încă înainte de a fi fost experimentat. Șefii s-au lămurit repede că punerea sa în aplicare ar fi complicat jocul, născînd noi probleme, îndeosebi întîrziind comunicarea directă a redacției cu organul de decizie și control aflat la CC. De aceea, har zeilor atotputernici, sarcina ingrată de băgător de seamă a ceea ce se întîmpla semnificativ în ograda vecinului mi-a fost retrasă, practic, fără să fi apucat s-o exercit.

Aveam să-l reîntîlnesc pe Ivașcu peste puțină vreme, într-o postură neașteptată pentru mine, sigur și pentru el: a devenit șeful Catedrei de Literatură Română, în 1958, an de încrîncenare a jocului politic, de campanie punitivă împotriva unui mare număr de intelectuali ai Partidului, cu munci de răspundere. În vreme ce prieteni și colegi treceau sub furcile caudine ale umilirii și decredibilizării, el era înălțat în grad, fiind titularizat într-un post tot atît de important poate precum cel de redactor-șef, fără a-l pierde, în același timp, pe acesta. O dublă funcție, la asemenea nivel, nu e treabă ușoară, nici răsplătitoare, de vreme ce nu adaugă nimic privilegiilor, dar, în schimb, sporește riscurile de a da greș și amplifică enorm sarcinile de îndeplinit. Ivașcu nu avea experiență didactică și, probabil, nici nu iubea meseria de profesor, prea monotonă și anostă pentru gustul său. Se simțea în apele lui în climatul mereu în

fierbere al publicisticii, cu lucrul sub presiune și imprevizibil, cu continua căutare și valorizare a senzaționalului, cu conflictul perpetuu dintre efemer și durabil. L-a măgulit însă, fără îndoială, intrarea în rîndurile universitarilor și, pe cît de mult l-au dezolat turbulențele din Facultate, cu conflicte și intrigi meschine, cu bîrfe și reglări de conturi, pe atît l-a încîntat perspectiva de a lucra cu tinerii. Cu ochiul său ager a identificat repede punctele vulnerabile ale catedrei și s-a mobilizat să le înlăture. Deși în gestionarea timpului așeza pe primul plan redacția, iar în Facultate venea numai cînd avea curs ori întîlniri aranjate dinainte, deși nu ne omora cu ședințele (dacă ar fi fost după capul lui, le-ar fi anulat cu desăvîrșire), s-a dovedit un conducător benefic. A știut să profite de climatul prielnic de la începutul anilor ’60, cînd s-a produs cotitura Partidului spre independență și destindere internă, accelerînd procesul de recuperare a moștenirii literare ocultate: a reintrodus în programă pe Maiorescu, Blaga, Barbu (Arghezi îi precedase deja) etc. L-a sprijinit pe Crohmălniceanu, care avusese prin 1962 mari necazuri cu un curs despre simbolism, și l-a încurajat să scrie o micro-monografie despre Blaga (act de cutezanță în 1963, lucrare evaluată ca insuficientă cinci ani mai tîrziu). Un merit ce-i trebuie recunoscut constă în orientarea fermă spre o evaluare a oamenilor în funcție de competență, și nu de dosar. Pe această temă a și intrat într-un conflict violent cu organizația de partid a Facultății. A reușit să obțină admiterea ca asistenți a lui Nicolae Manolescu și a lui Eugen Simion, ceea ce era o performanță, ținînd cont de împotrivirea încăpățînată pe care trebuise s-o biruie. Ca profesor, n-a strălucit: prelegerile lui erau superficiale (n-avea timp să le pregătească), însă studenții îi apreciau vioiciunea și infuzia de modernitate pe care le ilustra prin simpla-i prezență de flăcău tomnatic, cu ținută boemă, alură jovială, totdeauna bine ras și mirosind a lavandă. Era un om al prezentului, neinteresat de speculații, un pragmatic inteligent, ceea ce-l făcea și redutabil, fiindcă pragmaticul nătărău e perdant chiar și cînd cîștigă. Tocmai fiindcă Ivașcu era înzestrat cu spirit critic și își asuma cu extremă luciditate realitatea, mi s-a părut bizară decizia lui de a realiza o *Istorie a literaturii române*, de model călinescian, „de la origini pînă în zilele noastre". Ocupat pînă peste cap cum era, fără timp de bibliotecă și fără acumulări substanțiale de bibliografie, proiectul îmi părea pur și simplu intenabil, în afara cazului în care s-ar fi mărginit la o compilație superficială. O primă secvență a mirificului plan a apărut totuși, anume, cea dedicată literaturii române vechi, tocmai domeniul pe care, în mod evident, autorul era foarte departe de a-l controla. Volumul, scris cu un condei sprinten, bine pus în pagină și agreabil ilustrat, a stîrnit un oarecare ecou în rîndurile marelui public, fără să-i impresioneze însă pe specialiști. Partea negativă a constat în răspîndirea

unei rumori insane, dar persistente: că autorul ar fi utilizat negri, atît pentru documentare, cît și pentru redactare. Nu țin (și nici nu pot) să fac lumină într-o asemenea problemă gingașă. Fie-mi permis totuși să mă întreb ce fel de frustrări și vanități tainice se vor fi zbuciumat în spiritul acestui om rezonabil, ce demon al cuceririi fără echipament a unor piscuri puțin atinse îl vor fi împins în donquijoteasca lui aventură? Oricum, esențialul personalității e în altă parte: în fervoarea lui de a se cheltui în serviciu public. Iar în această privință, deși raporturile cu puterea i-au impus uneori alinieri nedorite, sînt încredințat că nu a recurs la concesii dezonorante. Ca unul care împărățeam, ca și el, peste două teritorii cu cerințe și probleme apropiate, îi înțelegeam bine dificultățile, deși nu aveam facilitatea lui de a le rezolva. L-am susținut constant în politica de înnoire a programelor și de promovare pe criterii calitative. În 1965, cînd am venit cu normă întreagă la catedră, l-am găsit cu pozițiile șubrezite, hărțuit și dinspre decanat, și dinspre organizația de bază, iritat atît de țîfna academică a unora, cît și de reaua-credință a altora. Am voit să-i ridic moralul, însă am constatat că nu era nevoie. Nu lua lucrurile în tragic. Văzuse multe în viață, trecuse prin încercări cumplite, se deprinsese, de aceea, să-și relativizeze necazurile. Bănuiesc că singurul lucru care l-ar fi terminat ar fi fost îndepărtarea din presă. Din fericire, nu s-a întîmplat așa: moartea l-a găsit la pupitrul de comandă al *României literare* (pe care o conducea din 1971).

În 1965, în condițiile evocate înainte, am adăugat muncii mele de profesor pe cea de cercetător al Institutului „G. Călinescu". Desigur, cercetare pe cont propriu făcusem mereu, o face orice cadru didactic care-și ia în serios meseria, însă era vorba acum de a o întreprinde în cadru organizat, cu o prezență și o responsabilitate validate, ambele, într-un stat de plată. De cum am pășit pragul institutului în noua mea funcție, am avut senzația unei lumi închise, cu reguli, tradiții proprii și un puternic reflex de apărare împotriva intrușilor, a celor care i-ar fi putut tulbura ordinea interioară. Catedra de unde veneam constituia o reuniune de oameni pe care nu-i lega unul de altul nimic altceva decît interesul de a-și vinde competența specializată potrivit unor norme de lucru bine stabilite. În schimb, institutul reprezenta mai mult decît o agregare de indivizi cu un scop comun, era un colectiv unit prin relații afective și venerarea unei figuri tutelare. Îmi vine în minte, spre a aproxima diferența, distincția clasică propusă de F. Tönnies între conceptele de „comunitate" și „societate", evident, luate în cazul de față doar *cum grano salis*. La Tönnies, comunitatea e înțeleasă ca un organism viu, pe cînd societatea, ca un ansamblu mecanic și artificial. Fără îndoială, cînd spun despre institut că era o familie, o fac la modul metaforic. Dar nici catedra nu ilustra, de fapt, decît pe unele laturi, modelul societal. Esențial

mi se pare însă că regăsim la cea dintîi o solidaritate organică, relații interumane calde, apropiate și vii, atașamentul față de valori simbolice, pe cînd la cea de-a doua, o solidaritate mecanică, bazată pe calcul și o combinație de interese. Această configurație specifică a institutului explică traumatizarea cercetătorilor săi în săptămînile următoare dispariției lui G. Călinescu. Personalitatea marelui critic își pusese puternic amprenta asupra stilului de muncă al institutului și exersase o influență covîrșitoare asupra oamenilor, îndeosebi a tinerilor. Lipsiți de marele lor îndrumător și protector, ei se simțeau orfani și-și căutau anevoie drumul. Printr-o ironie a sorții, cel căruia îi revenea să asigure continuitatea era fostul adjunct al criticului, rămas director *ad-interim*, nimeni altul decît Mihai Novicov, unul dintre campionii proletcultismului din urmă cu 10 ani. El trecuse însă printr-o metamorfoză surprinzătoare: din adversar ideologic, devenise un călinescian convins, fără a fi renunțat însă, declarativ cel puțin, la marxism. Țin să spun, pentru că am constatat-o direct, într-un voiaj făcut împreună la Moscova, că Novicov mi s-a părut a fi de bună-credință: fusese pur și simplu subjugat de show-ul sclipitor pe care-l oferea Călinescu apropiaților săi. Plantat de Partid la institut ca să ofere „ajutor" politic unui șef capabil de năzdrăvănii și ca să asigure supravegherea a ceea ce se petrecea acolo misterios și ininteligibil pentru cohorta activiștilor, Novicov căzuse, pur și simplu, victimă fascinației exercitate de geniul histrionic al marelui critic. Spre cinstea lui – era efectiv un om de onoare – nu-și reprimase sentimentele, ci le afișase, fără ostentație, admițînd, mai în glumă, mai în serios, că are o problemă de coerență pe care spera să și-o poată rezolva cîndva. Rămas singur la cîrmă, își dădea seama că nu are cum duce mai departe programul fostului magistru. Acela se răsfirase în trei direcții: organizarea de călătorii în locurile de baștină ale scriitorilor; montarea unor piese de teatru în cerc intim spre a hrăni fanteziile criticului, dar și în scopul familiarizării colaboratorilor cu o ambianță spectaculară; anchete în familiile de scriitori, culegere de material arhivistic și documentar, transcrieri de manuscrise din depozitele BAR. În afară de aceste activități, se efectuau individual lucrări pe teme stabilite de director, fără o planificare riguroasă și fără a ține cont de urgențele actualității. Nu doar Novicov, nimeni altcineva n-ar fi fost în stare să mențină singularitatea institutului, floare rarisimă în peisajul uniform cenușiu al vremii. Oare mai exista undeva, oare mai era cu putință atunci o altă instituție, nu neapărat un institut de cercetare, unde să domnească atît de puține formalități și formalisme, unde să se îmbine atît de dezinvolt utilul cu ludicul, fantezia cu pedagogia? Și cine altul, de nu G. Călinescu, ar fi putut să reziste presiunilor venite de la Academie pentru „normalizare", adică pentru birocratizarea și politizarea cercetării? Om de treabă, cu

simțul propriilor limite, știind bine de altfel că interimatul său nu va dura mult, Novicov s-a ferit să ia inițiative, silindu-se, pe cît îl țineau puterile, să lase lucrurile cum sînt. Nu ignora faptul că o schimbare era inevitabilă, dar nu voia în nici un chip ca tocmai el s-o amorseze. După o tărăgănare de cîteva luni, cei în drept au decis numirea ca director a unui conferențiar din Iași, Alexandru Dima, care preluase, cam în aceeași vreme, și șefia Catedrei de Literatură Universală și Comparată, vacantă de la decesul lui Tudor Vianu. Îl cunoscusem pe acest coleg, cu aere de mare profesor și ambiții neacoperite, încă de prin 1958-1959, cînd, la propunerea lui G. Călinescu, începusem alături de el și de Eugen Todoran, din Timișoara, să trasăm liniile directoare ale volumului al II-lea al *Tratatului de istorie a literaturii române*, proiectat de Academie. În primii trei sau patru ani, lucrurile n-au progresat deloc, responsabilul întregii lucrări, G. Călinescu, ne-a convocat de două-trei ori, fără a ne lăsa senzația – ca să mă exprim eufemistic – că e foarte implicat în trecerea la fapt. Cu Dima n-am putut stabili un contact real: mi s-a părut alunecos, cu ifose, mult mai interesat de bîrfa didactică decît de problemele științei literare. Un detaliu ieftin, dar cu tîlc: fiecare venire a lui la București îmi era anunțată telefonic de o voce feminină, bine timbrată în registru alto, care mi se recomanda drept „nepoată a tovarășului profesor" și-mi solicita, în numele său, cîte două bilete pentru diverse spectacole bucureștene de teatru. Dima se considera probabil prea mare ca să discute cu mine direct problema meschină a biletelor, nici nu a socotit de demnitatea lui să-mi mulțumească vreodată pentru procurarea lor. Însă nu asemenea fleacuri am în vedere spunînd că dubla sa numire în 1965, atît la Universitate, cît și la institut, nu m-a luat prin surprindere: știam bine că politica de cadre a Partidului e extrem de conservatoare, că sînt preferate totdeauna figurile șterse, dar obediente, eventual ușor șantajabile, fără state de serviciu în mișcarea comunistă, tocmai ca să nu emită pretenții și să execute fără șovăială orice ignominie. Obiectiv vorbind, numirea unui belfer de provincie, cu o operă puțin rezonantă și o personalitate fără charismă în postura de succesor atît al lui Vianu, cît și al lui Călinescu avea de ce să șocheze. La Catedra de Literatură Universală, unde se organizase un concurs pentru postul de profesor ce-i era destinat, trei dintre membrii de vază ai catedrei, cu reputații bine stabilite, Zoe Bușulenga, Vera Călin și Romul Munteanu, n-au ezitat să-și depună și ei, ostentativ, candidaturile. Știau, desigur, ca toată lumea, că n-au nici o șansă, că decizia fusese luată la nivel înalt, că nu era posibilă vreo schimbare. Prezența lor în concurs avea însă semnificația unui act de sfidare și a unui avertisment. Ei voiau doar să-i sugereze viitorului lor șef că, intelectualmente și moralmente, nu-l acceptă, chiar dacă vor fi obligați să i se supună. La institut, la fel, oamenii erau

extrem de nemulțumiți și nu-și ascundeau dezamăgirea. Încît, descălecarea la București a istoricului și comparatistului de la Iași, în ochii săi un veritabil triumf al carierei, constituia, de fapt, începutul unui conflict mocnit cu cei pe care urma să-i administreze, un conflict ce avea să se încheie printr-un eșec amar. Nici la catedră, nici la institut, Dima n-a putut impune un anumit trend ori crea o atmosferă cît de cît amiabilă. Nu avea sprijinul nimănui, singura autoritate de care se bucura era cea administrativă, consimțeam cu toții la ideea că e profitorul unei hotărîri nedrepte, iar scurgerea timpului nu făcea decît să-i agraveze izolarea. Complexat de animozitatea celor ce-l înconjurau, ajunsese incapabil să-și valorifice pînă și propriile-i resurse. Exista, de pildă, în institut o ședință săptămînală, cu prezența tuturor cercetătorilor, inițiată încă de G. Călinescu, în care se prezentau referate ori fragmente din lucrările în curs. Urmau discuții, cu largă participare, încheiate cu concluziile directorului. După moartea acestuia, în perioada interimatului lui Novicov, printr-un soi de asentiment tacit, rolul de a finaliza dezbaterea îi fusese atribuit lui Vladimir Streinu. Venit în institut după eliberarea prizonierilor politici (alături de Dinu Pillat, ceva mai tîrziu de Nicolae Balotă), Streinu se impusese repede prin prestanță. Chipul său de bărbat frumos, marcat de ridurile și paloarea anilor de suferință, atrăgea imediat atenția, iar eleganța ușor manierată a vorbirii dădea senzația că tocmai descinsese de la *Sburătorul* lui Lovinescu, ceea ce era surprinzător, dar și extrem de agreabil într-o epocă a limbajului de lemn și a minimalismului estetic. Membrii sectorului pe care-l conducea îl prețuiau în mod deosebit, socotind că e o mare neșansă ca un mediocru ca Dima să conducă acolo unde ar fi trebuit să se afle Streinu. Or, ca și cînd ar fi voit să le dea dreptate, noul director se descurca lamentabil la fiecare ședință săptămînală. După ce, în calitate de penultim vorbitor, Streinu făcea proba capacității sale de a construi un discurs coerent și sclipitor, Dima părea completamente pierdut: vizibil tulburat și în criză de inspirație, rostea cîteva cuvinte anoste și declara ședința închisă. Cu toate acestea, în pofida contestărilor continue ale celor pe care-i guverna la catedră ori la institut, Dima a continuat să păstorească institutul vreme de circa 13 ani. În acest răstimp mi-am luat doctoratul, am scris *Originile romantismului românesc*, am inițiat și coordonat seria de *Documente și manuscrise literare* (cinci volume apărute), am publicat două volume de studii, am început să particip la colocvii și congrese în străinătate (în măsura în care primeam pașaportul). Dar despre toate acestea sper să putem vorbi într-o altă rundă.

19

Primăvara de la Praga. Ceaușescu se opune invadării Cehoslovaciei de trupele țărilor din Tratatul de la Varșovia: discursul din Piața Palatului. Vizita mea la Praga în timpul celui de-al doilea guvern Dubček. Schiță de portret a lui Ceaușescu: „grandeur et décadence"

D.C.-E.: *Unele dintre personajele cărții noastre se schimbă de la un nod al dialogului la altul; fiindcă așa s-a întîmplat și în realitatea pe care o evocați. Oamenii evoluează sau involuează inclusiv într-un regim politic bazat pe nivelare și pe reducerea diferențelor de personalitate creatoare la un stas ideologic. Cazul lui Novicov, cel pînă la urmă cumsecade, ba chiar sedus de personalitatea călinesciană, este edificator.*

Pe vectorul biografiei dumneavoastră, în diferite momente și etape prin care ați trecut, apare și reapare, ca un element sîcîitor, ca o problemă personală ce-și tot amînă rezolvarea, această visată dedicare pe teren profesional. E invers decît în cazul carieriștilor care aleargă după funcții; tînărul și deja maturul Paul Cornea ar vrea să scape de funcțiile deținute și să se dedice în exclusivitate studiilor și cărților sale, activității la catedră, cercetării academice.

Se deschide acum, pare-se, o epocă mult mai liniștită pentru intelectualul revenit la uneltele muncii lui și la vocația sa. Probabil că evenimentele istorice nu vor mai avea aceeași rezonanță în sfera de lucru în care, după atîtea eforturi, ați intrat. La o vîrstă a maturității depline, în care accentele sînt puse fără idealismele tinereții și fără acea dorință imperioasă de a vă mai implica *și* angaja…

Dacă sinteza mult dorită este Originile romantismului românesc*, cum se așază celelalte titluri în jurul și în succesiunea ei? Neîndoielnic, există și aici un parcurs și o evoluție. Care ar fi treptele și liniile acestora?*

Firește, nu sînteți în măsură să dați o judecată de valoare asupra propriilor cărți. Au făcut-o mulți alții, în regim superlativ. Dar puteți să priviți retrospectiv, într-un „capitol" de sine stătător, modul în care personalitatea dumneavoastră și structura ei de profunzime s-au exprimat prin cariera didactică și studiul academic?

P.C.: Ieșirea mea din Ministerul Culturii a coincis cu preluarea conducerii partidului de către Nicolae Ceaușescu, aparent cel mai puțin important dintre pretendenții la succesiune, cel pe care apropiații fostului lider, neavînd încredere unii în alții, l-au preferat ca soluția cel mai puțin rea: considerau probabil că, lipsit de experiență și de autoritate, va fi mai lesne manipulabil. În primele săptămîni și luni, populația l-a primit cu curiozitate și, pe cît se poate vorbi despre asentiment în condițiile date, cu oarecare simpatie. Noul lider avea de partea lui tinerețea, era și mai puțin cunoscut, deci nu avusese încă timp să se compromită, asemenea celor mai vîrstnici. La cîteva luni după accederea la putere, prin faimosul Congres al IX-lea, care i-a instituit legitimitatea, sancționată de mai-marii comunismului mondial prezenți la București, de la Brejnev la Deng Xiaoping și de la Ulbricht la Dolores Ibárruri, și prin măsurile adoptate ulterior, Ceaușescu a părut să confirme așteptările pozitive. Părea să continue linia de independență față de Moscova, inițiată de predecesorul său, care se bucura de un imens suport popular, dar și politica de industrializare forțată. Însă își dădea aere de reformist care vrea să îndrepte abuzurile și ilegalitățile comise de Dej. Avea să-i atribuie acestuia responsabilitatea asasinării lui Lucrețiu Pătrășcanu, după un proces trucat, și să-l limojeze pe sinistrul Alexandru Drăghici, executantul ordinelor criminale. Scriitorilor, în perpetuă luptă cu cenzura, li s-a acordat tacit libertatea de a critica după plac epoca sumbră a fărădelegilor din anii ’50, preamărind, în schimb, noua putere proaspăt instalată. Au fost adoptate unele măsuri de îmbunătățire a nivelului de trai și de relaxare a atmosferei de sectarism dominant în organizațiile de bază ale partidului; porțile lui s-au deschis, facilitîndu-se primirea de noi membri, iar pentru un răstimp ședințele s-au rărit (una la trei luni). A avut loc și o oarecare deschidere față de Occident: au început, cu timiditate, să fie permise călătoriile în scop turistic (celor care nu puneau prea multe „probleme” de dosar), s-a extins considerabil în programele școlare locul acordat limbilor moderne (engleză, franceză etc., în dauna limbii ruse), precum și ponderea științelor exacte și a științelor naturii; presa și-a atenuat atacurile la adresa regimului capitalist, în orice caz, a renunțat la limbajul vehemenței războinice. Foarte departe de ceea ce avea să se întîmple mai tîrziu, în tot cuprinsul deceniului al șaselea Elena Ceaușescu nu a jucat nici un rol politic. De notat și faptul că în primii ani de domnie ai tînărului lider cultul personalității a funcționat cu moderație, simulîndu-se existența unei conduceri colective la vîrf. De fapt, e limpede de văzut că era Ceaușescu n-a adus nici o știrbire principiilor și nici o modificare substanțială practicilor care constituiau fundamentul politicii partidului și a statului. Însă într-un

regim al arbitrarului și al brutalității, ajunge o geană de lumină ca să mijească speranța. Deși totul a continuat ca și înainte, micile gesturi de bunăvoință și schimbările de stilistică a guvernării au dat oamenilor senzația unei evoluții spre un regim mai permisiv și – însușire majoră – mai reprezentativ. Trei ani va dura această perioadă de grație. Ea va culmina în 1968 cu surpriza istorică a disidenței românești între națiunile Estului european, care invadau, la ordin sovietic, Cehoslovacia „primăverii de la Praga". Era o mișcare curajoasă, care a stîrnit admirația Occidentului și a realizat efectiv un consens național în jurul liderului, dacă nu charismatic, sigur, în acel moment, emblematic.

La ieșirea din Ministerul Culturii nu mai eram naiv. După lungul stagiu petrecut în serviciul public, la un nivel tangent nomenclaturii de partid, învățasem să nu-mi mai fac iluzii și să cîntăresc de două ori înainte de a judeca o dată. Informațiile pe care le dețineam despre Ceaușescu, faptul că îl auzisem punînd concluziile unor ședințe erau de natură să-mi tempereze orice entuziasm. Știam că e un activist incult, încăpățînat, fără anvergură, cu un defect de dicție, care probabil îl complexa. Îl subestimam, desigur, ca toată lumea, însă, indiferent de limitele omului, mă bucuram de măsurile care-i inauguraseră domnia, fiincă ele mergeau în direcția bună, a liberalizării și a destinderii. Mi le explicam în contextul mai larg al reformelor pe care necesitățile concurenței cu lumea capitalistă le impunea în toate democrațiile populare. Se vorbea pe atunci mult despre euro-comunism, tentativa unor lideri occidentali – îndeosebi spanioli și italieni – de a atenua trăsăturile totalitare ale partidelor comuniste, spre a le compatibiliza cu exigențele modernizării, ale revoluției tehnico-științifice și ale așa-zisului umanism socialist. Voiam să sper, deși nu îndrăzneam să cred, că un „aggiornamento" ar fi încă posibil, că viitorul nu este deja închis pentru generația mea și cele ce veneau după ea. În această stare de spirit e inutil să spun că am urmărit cu sufletul la gură evenimentele desfășurate în mai 1968 la Paris, deși îmi era clar că ele nu-i privesc direct pe cei de dincolo de „cortina de fier". Îmi amintesc fervoarea cu care am tăbărît cu toții, amicii mei de-atunci, peste colegul și prietenul Nicolae Fotino, care se nimerise în capitala Franței în toiul revoltelor studențești. L-am luat la descusut o noapte întreagă despre ce văzuse și înțelesese acolo. Pentru „noi", care nu dispuneam de libertăți, nici de bunăstare, „ei" ne păreau privilegiați. Ne-a trebuit, de aceea, ceva timp ca să pricepem că explozia de iritare și frustrație ce-i cuprinsese viza un prag mai înalt al emancipării, cel ce se conturează *după* ce nevoile primare ale existenței, cele pe care noi abia ne zbăteam să le cucerim, vor fi devenit un bun comun, deja banalizat. Însă nu asupra acestui episod doresc să mă opresc aici (am făcut-o

altă dată, în *Observator Cultural*, nr. 425, 2008). Ceea ce cred că interesează în contextul de față este momentul Praga 1968, care a avut nemijlocit a face cu propria noastră istorie, cu istoria națiunii, dar și cu istoria personală a fiecăruia dintre noi. L-am menționat în fugă, se cade să-l smulg uitării, integrîndu-l acestor amintiri.

Încă pe la începutul anului 1968 începuseră să ne parvină știri îmbucurătoare și senzaționale de la Praga. Se părea că acolo avea loc un dezgheț de proporții. Președintele țării, Novotný, fostul șef al partidului, cunoscut drept un comunist obtuz, devotat liniei staliniste, fusese constrîns să demisioneze și să-i cedeze locul unui general, numit parcă simbolic Svoboda. Semnificativ era însă că noul lider al partidului, Alexander Dubček, ales în ianuarie 1968, sprijinit de un grup consistent de intelectuali reformiști, promova un program curajos de reînnoire democratică. Acest program viza o liberalizare a economiei (fără a renunța la proprietatea de stat și la planificare), reabilitarea victimelor stalinismului, abolirea cenzurii, respectarea drepturilor omului, federalizarea țării (prin acordarea deplinei autonomii Slovaciei). Demonstrații continue, de mari proporții, pe care mediile străine le descriau ca fiind spontane, dovedeau o susținere populară entuziastă. Un argument convingător că partidul ceh se angajase pe o linie corectă îl constituia indignarea tot mai puțin reținută a liderilor din țările socialiste. Conducătorii sovietici, alături de aliații din RD Germană, Polonia, Ungaria, Bulgaria spumegau de furie, n-aveau cuvinte destul de aspre pentru a condamna ceea ce în ochii lor avea caracterul unei sedițiuni. Cauza mîniei și a îngrijorării ce-i cuprinseseră era evidentă: exemplul ceh devenea pe zi ce trece mai contagios; risca să se propage rapid îndeosebi printre intelectuali și tineri, cu consecințe dezastruoase pentru autoritățile locale, incapabile să se lepede de dogmatismul lor rutinier și opac. În fața provocării cehe, poziția lui Ceaușescu era, de bună seamă, ambiguă. Din punct de vedere principial, el era, desigur, un stalinist consecvent, probabil dintre cei mai îndărătnici: n-ar fi acceptat pentru nimic în lume renunțarea sau măcar știrbirea principiului conducerii de către partid, abandonarea centralismului democratic ori acordarea libertății de opinie. În această privință, Brejnev nu avea probabil un adept mai credincios printre liderii Pactului de la Varșovia. Poate doar Honecker să-l fi putut concura. Pe de altă parte însă, dintr-un exacerbat instinct de conservare, Ceaușescu dezaproba în mod hotărît intervenția Moscovei și a aliaților ei în treburile interne ale unei țări frățești, aparținînd comunității socialiste. Suspicios, nesigur pe stabilitatea jilțului de secretar general pe care-l ocupa doar de trei ani, el nu putea admite posibilitatea de a i se impune din afară ce să facă. Îl îngrozea mai ales perspectiva precedentului: se temea

adică de eventuala folosire de către sovietici, în viitor, a cine știe cărui pretext spre a-l îndepărta din funcție, cum încercaseră cîndva cu Tito ori cu atîția alți conducători, deveniți indezirabili, în tragica istorie a Internaționalei Comuniste. Și cum grija supraviețuirii eclipsa în importanță orice altă preocupare, Ceaușescu hotărîse să nu se alăture liderilor comuniști care-i anatemizau pe „tovarășii" cehi, în pofida nemulțumirii pe care trebuie să i-o fi provocat programul lor cutezător. În această situație, nu exclud că unii dintre cei ce mă înconjurau puteau să se lase amăgiți: îl cunoșteau prea puțin pe Ceaușescu, cei trei ani de guvernare nu erau suficienți ca să le permită o evaluare corectă. La urma urmei, ar fi fost oare imposibil ca liderul PCR, care tocmai vizitase de curînd țara vecină, fără să dea vreun semn de disentiment, să fi nutrit simpatie măcar pentru anumite lucruri văzute acolo? Alții, între care mă prenumăram, nu-i atribuiau nici un soi de liberalism ascuns. Îi apreciam însă, indiferent de motivație, opoziția curajoasă față de presiunile tot mai insistente și mai agresive ale lui Brejnev și ale aliaților săi devotați. Căci eram conștient că Dubček și partizanii săi se angajaseră într-o luptă a ultimei șanse, într-o bătălie a salvării demnității socialismului. Se juca acolo nu doar cauza „lor", ci și cauza „mea". De vreme ce la teribila întrebare dacă mai poți fi comunist după cumplitele revelații ale scrisorii lui Hrușciov, de la Congresul al XX-lea al PCUS, singurul răspuns purtător de adevăr atîrna de succesul acțiunilor întreprinse la Praga. Era posibilă edificarea unui „socialism cu față umană"?

În primăvara anului 1968, evenimentele păreau să se precipite. Majoritatea reformistă din jurul lui Dubček intrase într-o logică a accelerării legislative. Se făcea mult, dar radicalii voiau și mai mult. După abolirea cenzurii și primele măsuri concrete în vederea federalizării, ei au cerut printr-un manifest, zis al celor „două mii de cuvinte", nici mai mult, nici mai puțin decît instituirea pluralismului politic, ceea ce însemna, în clar, pierderea monopolului puterii de către comuniști. Deși Dubček și-a dat seama că, în împrejurările date, această revendicare mergea prea departe și a respins-o, liderii partidelor frățești au văzut în ea dovada supremă a trădării și au conchis că situația din Cehoslovacia a devenit intolerabilă. În iulie, Brejnev, Honecker, Gomułka, Kádár și Jivkov, nu însă și Ceaușescu, au adresat conducerii cehe o scrisoare în termeni amenințători; ei avertizau asupra riscului unei contra-revoluții și sugerau posibilitatatea unor măsuri extreme. De fapt, e probabil că se puseseră deja de acord asupra unei intervenții militare, însă voiau să evite reproșurile ulterioare că nu făcuseră totul pentru a preveni o asemenea eventualitate. Într-o ultimă conferință a Pactului de la Varșovia, ținută la Bratislava, pe 3 august, Brejnev a oferit și suportul teoretic al viitoarei

acțiuni, prin enunțarea doctrinei „suveranității limitate”, conform căreia „o verigă slabă în sistemul mondial al socialismului afectează direct toate țările socialiste”, care „nu pot rămîne indiferente”. Evident, deznodămîntul se apropia. El a venit la 21 august, cînd o armată de jumătate de milion de soldați, mult disproporționată față de obiectivul urmărit, aparținînd în grosul ei Uniunii Sovietice, dar conținînd contingente simbolice din toate țările Pactului de la Varșovia, cu excepția României, a invadat Cehoslovacia. La recomandarea expresă a lui Dubček, n-a fost organizată rezistență, ceea ce, sub raport pragmatic, ar fi fost oricum inutil, ducînd doar la o teribilă vărsare de sînge. În schimb, populația nu și-a ascuns ostilitatea: militarii aliați s-au văzut primiți ca niște ocupanți, nu ca niște „eliberatori”, așa cum li se spusese. Dubček și membrii guvernului au fost arestați, apoi transportați în secret la Moscova, pentru așa-zise „tratative”. Aveau să afle aici de la Brejnev însuși cu ce preț și în ce condiții și-ar putea relua activitatea. Peste cîteva zile, ei vor reveni, livizi, trași la față, diminuați de umilințele îndurate. Cei mai mulți vor continua să-și ocupe posturile în aparatul de stat, probabil vor fi fost obligați s-o facă, spre a oferi astfel o cauțiune de tratament „tovărășesc” cinicilor stăpîni sovietici. Mai putea fi vorba în aceste condiții de aplicarea programului de reforme? Mai exista vreo urmă de „socialism cu față umană”? Probabil doar cu numele.

Revin la cele întîmplate la noi. Chiar în ziua agresiunii Cehoslovaciei, Ceaușescu a convocat un miting de protest în Piața Republicii. A fost o manifestare impresionantă, fără precedent în istoria comunismului românesc, una dintre cele mai stranii, dacă o judec în perspectiva cuvîntărilor lui Ceaușescu și a felului în care ele au fost receptate de-a lungul anilor. Pînă și faptul că liderul român a ținut să-și expună public dezacordul cu Pactul de la Varșovia, în loc să caute atenuarea vizibilității acestui act de sfidare, constituia o decizie curajoasă. S-a strîns atunci în inima Capitalei, în mai puțin de două ore, la o chemare mai degrabă discretă și comunicată din gură în gură, o imensă mulțime. Oamenii veniseră fără a fi mobilizați, în orice caz, nu aparțineau unor formații organizate. Răspunseseră individual unui apel adresat conștiinței fiecăruia. Dar faptul cel mai extraordinar consta în incredibila consonanță dintre propria lor stare de spirit și cuvintele oratorului. Aparent, Ceaușescu vorbea ca totdeauna, dezlînat, repetitiv, cu bine-cunoscutul său limbaj de lemn, ridicînd ritual vocea spre a solicita ovații. De data asta însă, perorația avea un accent dramatic și o intensitate pasională care acționa contagios. Nu-și putea reține indignarea evocînd atacul infam asupra unei țări prietene, efectuat în disprețul legii internaționale și al egalității dintre

națiunile socialiste. Iar noi toți care-l ascultam fremătam de aceeași furie, de aceeași mînie justițiară, dar neputincioasă. Ne dădeam seama că protestul nostru nu va opri șenilele tancurilor, dar simțeam imperios, în același timp, că trebuie să ne strigăm revolta, cît mai tare, cît mai vehement. Și-l ovaționam, sufocați de emoție, pe cel care, atunci, în acel ceas patetic al istoriei, vorbea, părea să vorbească în numele nostru. Niciodată înainte și niciodată mai tîrziu nu se mai văzuse, nu avea să mai fie posibilă o asemenea unitate între șeful partidului, membrii săi de rînd și masele populare. Vladimir Tismăneanu diagnostichează momentul drept o „mascaradă": „Liderul neostalinist însetat de putere, ce nu avea nici cea mai mică înclinație democratică, a reușit să trezească brusc un entuziasm popular real și să cîștige un credit nelimitat din partea unei populații convinse că România ar putea să urmeze linia liberalizării și a apropierii de Occident". Da, oricît de neverosimil ar părea astăzi, populația a crezut atunci – și mulți intelectuali alături de ea – că România ar putea „să urmeze linia liberalizării și a apropierii de Occident". Nimic nu arată mai bine în ce miraj trăiam la 21 august 1968 și în cele două zile care i-au urmat, singurele în care presei i s-a permis să scrie absolut liber despre ce se întîmplă în Cehoslovacia, decît următorul exemplu: în acele momente de exaltare, un om de inteligența, cultura și formația lui Andrei Pleșu, deși nu chiar neștiutor în materie de comunism, și-a învins probabil ezitările și contrarietățile, aderînd la PCR, de altfel, ca și Paul Goma, Alexandru Ivasiuc și mulți alții.

Cu ce barbarie a fost îngropat regimul Dubček după efemera revenire la putere tolerată, de fapt, impusă de Moscova am avut ocazia s-o constat nemijlocit, cu proprii mei ochi. Încă în toamna anului 1967, Maria Kavkova, șefa Secției de română de la Facultatea de Filologie din Praga, mă invitase pentru două săptămîni să țin cîteva lecții despre literatura română în fața studenților ei. Programată inițial pentru mai 1968, vizita fusese amînată, la cererea gazdelor, din motive lesne de înțeles. În contextul celor ce se petreceau la Praga, aveam chiar impresia că ea nu va putea să mai aibă loc. Mă înșelam. Cam spre sfîrșitul lui septembrie am avut surpriza unui telefon de la Maria Kavkova: mă întreba dacă aș mai fi de acord să vin. I-am spus că ardeam de dorință și mi-am făcut imediat bagajele. Mai fusesem la Praga, și nu o singură dată. Îi cunoșteam muzeele și monumentele. Îi cutreierasem cartierele și străzile, în nesfîrșită admirație a atît de specificei arte cehe a concilierii contrariilor. Unde mai mult decît acolo te puteai bucura de miracolul integrării noului cu vechiul, astfel încît întîlnirea goticului cu barocul și cu renașterea, chiar cu modernismul să nu ne jignească sensibilitatea, ci să se împreuneze

într-o senină armonie? De astă dată însă nu la artă mi-era gîndul, ci la drama oamenilor. Mi-am regăsit prietenii – amari, anxioși, dezamăgiți. Principalul meu interlocutor, profesorul František Kavka, soțul Mariei Kavkova, specialistul numărul unul în istoria husitismului, la ora aceea decan al Facultății de Istorie, manifesta un optimism foarte prudent. Readucerea lui Dubček avea, după el, două motivații: un gest propagandistic, de bunăvoință, al lui Brejnev față de Occident, care – cum se spune popular – „să mai dreagă busuiocul"; pe de altă parte, sensul unui semnal adresat poporului ceh, în marea lui majoritate susținător obstinat al liderului „Primăverii de la Praga": dacă șefii răzvrătiți se vor „cuminți", atunci frații sovietici le vor permite să guverneze. Oricum, situația rămînea instabilă. Momentan funcționa un fel de tranziție spre o „normalizare", ale cărei contururi nu păreau clare. František era de părere că putea fi menținut un statu-quo cu anumite condiții, însă nu lesne de împlinit: o tactică precautǎ a guvernanților, evitînd gafele și temperînd vocile critice din tabăra reformatorilor; reținerea radicalilor de la intransigența lor, ostilă chiar și compromisurilor necesare; inițierea unui soi de „gentlemen's agreement" cu șefii ziarelor și agențiilor de presă, în vederea evitării oricăror texte iritante pentru sovietici. Dar oare – întrebam eu – mai putea fi vorba, în asemenea condiții, de conservarea principalelor idei ale „Primăverii pragheze"? František nu păcătuia prin spirit triumfalist, departe de asta, și nu dădea răspunsuri care să-mi închidă gura. Își dădea foarte bine seama că, cedînd mereu ceva și încă ceva din programul reformelor, guvernanții își pierdeau treptat sprijinul popular și rațiunea de a fi, fără ca, în schimb, să poată cîștiga încrederea ocupanților. Îl îngrijora apoi prezența în eșalonul conducător a unor politicieni oportuniști, care – după cum se aflase – merseseră pînă la a cere în scris sovieticilor să intervină *manu militari* pentru restabilirea ordinii. Sub protecția stăpînilor lor, acești nemernici deveneau din ce în ce mai insolenți, șantajîndu-l pe Dubček și punîndu-i continuu bețe în roate. Exista oare o ieșire din acest impas tragic? Pe măsură ce timpul trecea și sesizam tot mai deslușit cît de fragil era echilibrul de putere existent și cît de sumbre perspectivele, mă îngrozeam literalmente de gravitatea situației. De fapt, mi-am trăit cele două săptămîni de ședere în încîntătoarea Pragă într-o stare de nervozitate crescîndă, deși Maria Kavkova și devotata ei elevă și colaboratoare, Libuše Valentová, mă alintau și nu mai știau ce să-mi facă spre a mă simți bine. Îmi aduc aminte de seara posomorîtă și ploioasă de octombrie, ruptă parcă din Bacovia, în care gazdele mele m-au condus la gară. Privindu-i cum își fluturau batistele, în vreme ce trenul se desprindea de peron, am simțit cum mi se strînge inima. Ce-i aștepta oare pe dragii mei prieteni în

viitorul apropiat? Aveam s-o aflu curînd, peste cîteva luni. În momentul în care stăpînii de la Kremlin au socotit că nu mai are rost să continue politica de simulacru, au găsit un pretext trivial ca să-i pună capăt. L-au înlocuit fără menajamente pe Dubček și i-au concediat întreaga garnitură. Au lăsat apoi mînă liberă noului guvern să declanșeze o epurare drastică, botezată pudic „normalizare". A fost o reglare de conturi de o sălbăticie feroce, deși „civilizată", fiindcă adepții reformei n-au fost azvîrliți în temnițe: pedepsirea lor a constat „doar" în pierderea locului de muncă, semnarea unor declarații de abjurare a convingerilor lor și renunțarea silită la exercitarea profesiei: scriitori, universitari și cercetători au ajuns astfel șoferi, spălători de veselă în restaurante, muncitori necalificați. Prietenul meu František a fost numit paznic la Cimitirul evreiesc și a primit interdicție de publicare pe termen nelimitat. Ce să mai spun? Lecția „Primăverii de la Praga" a enunțat-o Tony Judt în următoarele cuvinte: „Iluzia că era posibil să reformezi comunismul, că stalinismul fusese o direcție greșită, o greșeală care mai putea fi corectată, că idealurile fundamentale ale pluralismului democratic ar putea cumva deveni compatibile cu structurile marxismului colectivist – această iluzie a fost strivită de tancuri, o dată pentru totdeauna, la 21 august 1968".

În documentata autobiografie a lui Ion Ianoși (*Internaționala mea. Cronica unei vieți*) am găsit o mărturie asupra stării mele de spirit de la începutul anilor '70. Ianoși își amintește că ne-am întîlnit la Budapesta, în 1971, cu ocazia unui colocviu de literatură comparată, cînd am avut prilejul să dialogăm pe îndelete. „Dar nu chestiuni profesionale am disecat în lungile noastre plimbări prin Pesta, pe bulevarde și de-a lungul cheiului Dunării, ci încercările la care ne fusese supus crezul politic. Paul mi-a spus-o pe șleau: 1956 și 1968 i-au năruit vechile convingeri, s-a dezis de ele, de-acum se va ocupa numai de profesia lui universitară, va preda și va publica, imun la politică și ideologie". Aceste cuvinte rezumă un diagnostic și o filozofie, confirmă că voiam dezangajarea și retranșarea în meserie. Profesional, mă aflam chiar în fața unui pas decisiv: îmi alesesem, după destule ezitări, tema lucrării de doctorat. Mă gîndisem întîi la o monografie Bălcescu: mă impresionase excepționalitatea caracterului incoruptibil al revoluționarului pașoptist și existența-i tragică, sfîrșită la 33 de ani, cu episoade aventuroase, de un patetism romanesc (dacă n-ar fi decît odiseea traversării Balcanilor în plin război, spre a negocia cu Kossuth posibilitatea participării unui detașament românesc la lupta împotriva oștilor habsburgice). Am renunțat la proiect fiindcă mi se părea mai mult de istorie decît de literatură și, în orice caz, marginal în raport cu preocupările mele: vizam o abordare sintetică și plurivalentă a epocii. Am reflectat un timp la un subiect de

tip comparatist: relațiile culturale româno-franceze, însă nu m-am oprit nici aici; tema fusese defrișată de Pompiliu Eliade și N.I. Apostolescu, iar unghiul meu de privire, deși inovativ sub raport teoretic, nu promitea mai mult decît o contribuție punctuală. În cele de pe urmă îmi găsisem o temă dificilă, dar majoră sub raport istorico-literar, o abordare a originilor romantismului românesc, înțeles simultan ca orizont de cultură (curent), mentalitate și stil. Dar oricît de mult m-aș fi afundat în cercetare, urmăream, ca orice cetățean conștient de lumea în care trăiește, evoluția domniei lui Ceaușescu și-i suportam repercusiunile. În această privință trebuie să spun aici cîteva lucruri. Nu ca să recapitulez istoria, ci pentru a face lizibil contextul, pentru a înțelege de ce a fost cum a fost și nu cum ne-ar fi plăcut să fie. Mărturisesc că o fac și cu un scop pedagogic: în vremea din urmă a crescut numărul nostalgicilor, iar generațiile tinere, care n-au apucat nemijlocit „Epoca de Aur", copleșite uneori de racilele capitalismului și de deficiențele democrației, înclină să super-evalueze laturile pozitive ale comunismului (căci au existat, de bună seamă, și asemenea laturi „pozitive"). Filtrată prin sita unei vîrste fără iluzii ori ambiții deșarte, mărturia mea încearcă să evite distorsiunile patimei și simplificările generoase cu ajutorul cărora spectacolul confuz al lumii devine coerent și clar.

Orice dictatură, exercitată chiar sub forma absolutismului luminat, nu doar a tiraniei obtuze, cum a fost cea a lui Ceaușescu, mai ales în ultima parte a domniei sale, în anii '80, impune fiecărui individ un anumit parcurs existențial, îi selectează opțiunile la care are dreptul, îl constrînge la lașități și oportunisme. Ea suprimă autonomiile locale, sufocă libertățile, generalizează minciuna, corupe conștiințele. Vrînd-nevrînd, oricine trebuie să-i suporte prezența și instigațiile cotidiene. Poți rămîne, desigur, cu efort, stăpîn pe gîndurile tale, dar trebuie să faci față provocărilor care te asaltează în toate domeniile vieții sociale: ai dreptul la vot, dar nu de a alege efectiv (fiindcă există un singur partid, iar numărul de candidați corespunde cu numărul de locuri), ai dreptul la informație (dar mediile deturnează adevărul și ierarhizează faptele în funcție de interesele puterii), găsești în prăvălii doar ceea ce se „dă" (și nu ceea ce ai voi sau ai putea să cumperi), călătorești peste hotare (dacă ți se aprobă un pașaport), ai acces în bibliotecă doar la cărțile admise de stăpînire (celelalte sînt conservate în fonduri speciale), nu poți publica decît ceea ce cenzura consideră licit, nu poți avansa în meserie, oricîte merite ai avea, dacă ești sau dai de bănuit a fi ostil (contează dosarul, și nu competența), femeile nu pot decide dacă vor să întrerupă sarcina (interdicția avortului exercitată prin controale periodice) etc. Dar chiar și acele trăsături caracteristice regimului comunist

care în ochii unei însemnate părţi a populaţiei par să-l avantajeze, cum ar fi planificarea economiei, garantarea slujbei, dreptul la o locuință, dreptul la asistență socială, egalitatea de șanse, aceste oportunități și drepturi sînt restricţionate și aplicate defectuos (planificarea e haotică din cauza centralizării și a birocrației, ducînd la grave dezechilibre și eșecuri; spațiul locativ e limitat în funcţie de numărul de persoane; locul de muncă e stabilit prin repartiţie obligatorie și menţinut cîtă vreme îi satisfaci pe șefi și pe șefii șefilor; asistența socială e de obicei insuficientă; așa-zisa egalitate nu privește nomenclatura, de fapt, hatîrul și „pilele" decid soarta oamenilor. Rămîn, desigur, drepturile neînscrise în legi, de care individul poate uza nestingherit: de a juca table, de a discuta despre fotbal, de a face propuneri pentru îmbunătățirea muncii, de a-i aclama pe conducătorii iubiți etc. etc. – și poate cel mai preţios dintre toate, cel de a nu gîndi, de a abandona orice inițiativă, de vreme ce dictatorul și acoliții lui o fac pentru el.

Toate dictaturile sînt puternic modelate de personalitatea conducătorilor lor. Regimurile comuniste nu fac excepţie: ele se bazează pe un model conceput de Lenin și desăvîrșit de Stalin, în mai bine de două decenii de experimente sîngeroase și tragice. Dar deși aplicau aceleași principii și reguli, între democrațiile populare ale Estului european erau mari diferenţe, legate, evident, de tradiții și realități locale, dar, în mare măsură, și de natura liderului. Să ne amintim de Kádár, un moderat, fără ambiția lui Ceaușescu de a juca un rol pe scena internațională, dar care, respectînd scrupulos indicațiile Moscovei pe plan extern, își cîștigase în schimb dreptul de a practica acasă o politică relativ permisivă, fără cult al personalității, de un pragmatism cuminte („socialismul gulașului"). La noi, lucrurile s-au întîmplat altfel: pentru un sfert de secol comunismul românesc s-a dezvoltat, iar în cele din urmă s-a prăbușit sub conducerea lui Ceaușescu; psihologia acestui om, ajuns prin jocul hazardului în poziția de șef atotputernic, l-a marcat indelebil. Era fiu de țăran sărac, lipsit de instrucţie, cu o meserie pe care n-a apucat s-o practice, ambițios și încăpățînat, suspicios și resentimentar, stăpînit de complexe, cînd de inferioritate, ascuns sub privirea piezișă și o bîlbă iritantă, cînd, compensatoriu, de superioritate, cuprins de beția vorbirii în fața unui auditoriu dresat să fie entuziast. Împărtășea cu lumea satului, de unde venise, ura față de ciocoi și un naționalism lesne inflamabil, însă fără ferocitate și fanatism. Învățase în închisorile prin care trecuse cîteva formule marxiste de un simplism căzut în vulgaritate: a fost și a rămas în cursul vieții comunist, nu fiindcă îl citise pe Marx ori pe Lenin, ci fiindcă intrase în partid și își confundase existența personală cu existența sa. Unii spun că era inteligent, alții că era doar viclean; oricum

ar fi, modul în care s-a instalat la putere, a știut apoi să se descotorosească de potențialii rivali și să-și asigure, pînă în ceasul din urmă, controlul absolut asupra partidului-stat dovedește o mare abilitate. Și trebuie recunoscut că a reușit multă vreme imposibilul: să lase impresia occidentalilor că au a face cu un politician de anvergură internațională. Însă nu există abilități fără slăbiciuni și cusururi. În cazul său, i-a fost funestă relația ambiguă cu soția, el fiind, în mod surprinzător, cel dominat; a primit din partea ei sfaturi proaste, care l-au izolat de anturaj și l-au încurajat în intransigențe sfîrșite în dezastru. Poziției sale de autoritate supremă, cu dreptul de a decide în orice chestiune, i-a cășunat imens lipsa de educație, cu atît mai deplorabilă cu cît trebuia să acționeze într-o lume tot mai complexă și tot mai greu de gestionat. În plus, în țara lui Caragiale, a unui popor dispus la tranzacții și superficialități voioase, s-a nimerit să fie total lipsit de umor, incapabil să vadă ridicolul cultului delirant al personalității, aberațiile la care-l duc luarea în serios a laudelor fără măsură și a jurămintelor de fidelitate ale celor ce-l înconjurau. Traseul domniei lui Ceaușescu poate fi articulat în două faze, precum *Istoria otomană* a lui Dimitrie Cantemir, una a creșterii, alta a descreșterii și căderii. E, desigur, o simplificare, cu defectele din totdeauna ale procedeului (că omite faptele care nu se „potrivesc" schemei, că sistematizează un itinerar care e departe de a fi cursiv și unidimensional). Și totuși, în mare, e vădită diferența dintre perioada fastă, plină de elan și făgăduințe a primilor 10 ani de domnie, și perioada tulbure, din ce în ce mai sumbră, a anilor '80, care induce în observator sentimentul unei precipitări, parcă voite, spre catastrofă. Începutul a sugerat multora, în epocă, iluzia că au a face cu un reformator. Noul lider încerca să corijeze erorile și ororile comise de Gheorghiu-Dej, preluînd în același timp orientarea lui naționalistă, care punea hotărît capăt subordonării totale față de sovietici. Măsurile de relaxare a constrîngerilor exersate de regim, efortul de a stîrpi abuzurile, de a așeza pe o bază legală acțiunile organelor represive au fost, se înțelege, bine primite de populația timorată. Iar atitudinea curajoasă în problema cehoslovacă i-a adus tînărului lider o notorietate meritată peste hotare și adeziunea unei însemnate părți a intelectualității, care pînă atunci se menținuse în rezervă și defetism. La fel, deschiderile spre Vest, prin aducerea de publicații străine (reviste și cărți), aprobarea, deși încă acordată pe sponci, a călătoriilor în străinătate pentru a participa la congrese și simpozioane ori în scop turistic. Pentru un scurt răstimp s-a simțit atunci că statul vrea să-și trateze cetățenii ca adulți responsabili, avînd și drepturi, nu doar îndatoriri și sarcini. Se contura astfel o perspectivă îmbucurătoare pentru comuniștii de factura mea, dornici să se convingă că „se poate", cu atît mai mult

pentru masele de necomuniști, deprinse să suporte, cu resemnare și teamă, ceea ce se decidea la vîrf. Din păcate, această atmosferă de destindere și aparent consens a început să se destrame încet-încet după 1968. Ca punct de referință, evident, călătoria soților Ceaușescu, din 1971, în Coreea de Nord și China. Li s-a făcut o primire fastuoasă, cu mari demonstrații de gimnastică și jocuri sportive pe stadioane, cu zeci de mii de oameni care-i aclamau pe străzi. Din întrevederile protocolare și neprotocolare cu dictatorii locului, cuplul nostru prezidențial s-a ales cu cîteva învățăminte prețioase. Elena Ceaușescu, pînă atunci deținătoare a unor posturi modeste în aparatul de partid, a fost puternic impresionată de rolul politic important pe care-l juca ambițioasa soție a lui Mao; ca atare, își va fi spus că ar fi în folosul cauzei să-i calce pe urme și, pe viitor, să-l secondeze îndeaproape pe Nicu în treburile statului. Amîndurora trebuie să le fi plăcut disciplina populației, căldura și entuziasmul cu care ea își omagia conducătorii; oare nu era oportun să se permită oamenilor muncii din țara noastră să-și exprime, cu același elan și aceeași spontaneitate, dragostea și devotamentul pentru propriii lor lideri? Nu știu nimic despre ce se va fi discutat la vîrf între gazde și oaspeți, dar am senzația că marele Mao nu va fi scăpat ocazia de a le explica invitaților săi cum trebuie luptat împotriva tendințelor mic-burgheze ale intelectualității, dispuse mereu să cîrtească și să discute îndrumările primite. În orice caz, nu la mult timp după întoarcerea din Extremul Orient au apărut faimoasele teze din iulie 1971, care au constituit un duș rece pentru lumea literelor. Nu se poate afirma că cei interesați fuseseră luați prin surprindere: semnale despre înclinațiile neo-staliniste ale lui Ceaușescu se manifestaseră de la o vreme, dar ele nu fuseseră luate în seamă. Poate că astăzi e greu de crezut, totuși destulă vreme a funcționat o imagine mitică a conducătorului român, atît pe plan intern, în prelungirea ecoului favorabil stîrnit de primii săi pași ca prim-secretar al PCR, cît și, îndeosebi, pe plan extern, ca urmare a politicii independente în cadrul Pactului de la Varșovia. Dacă românii, confruntați cu un climat public în continuă degradare și cu lipsurile unei economii care promitea un viitor luminos, dar menținea un prezent dezolant, se vor dezmetici repede, liderii occidentali se vor lăsa un timp păcăliți. Ei vor aclama, și pe drept cuvînt, neparticiparea României la invadarea Cehoslovaciei, menținerea relațiilor diplomatice cu Israelul și Republica Federală Germană, în pofida vetoului sovietic, rolul de mediator asumat de Ceaușescu în rezolvarea conflictelor dintre israelieni și palestinieni ori chiar dintre Statele Unite și Vietnam. Doi președinți americani vor vizita Bucureștiul, iar liderul român va fi primit cu respect în marile capitale europene. La Londra, el își va exprima dorința de a se plimba în caleașca regală,

alături de suverana Marii Britanii, iar această vanitate a plebeului ce se dă mare, deși punea, desigur, în încurcătură gazdele, îi va fi pînă la urmă satisfăcută. Un veritabil succes politic îl obține însă Ceaușescu în 1974, cînd SUA acordă României clauza națiunii celei mai favorizate. Dar după acest punct de zenit se vor înmulți semnele declinului, ceea ce în epocă nu s-a văzut imediat, dar apare limpede azi, în lumina unei judecăți retrospective. Un rol proeminent în acest proces inevitabil de degradare a imaginii liderului român l-a jucat Conferința pentru securitate și cooperare de la Helsinki, din 1975, unde s-a adoptat, după negocieri dificile, o prevedere impunînd semnatarilor respectarea drepturilor omului, în schimbul garantării granițelor existente. Aprobînd această hotărîre, experții comuniști nici nu visau ce avea să se întîmple. Acordarea unui temei legal cererilor de emigrare și libertate a opiniei va încuraja și va întări considerabil lupta pentru drepturi civice în toate țările Estului european. Pe de altă parte, hotărîrile de la Helsinki și o serie de mărturii zguduitoare asupra sistemului penitenciar sovietic (îndeosebi cărțile lui Soljenițîn) vor deschide ochii occidentalilor asupra abuzurilor și represiunilor din țările socialiste. S-a impus atunci drept criteriu de evaluare a diverselor regimuri performanța lor în privința respectării drepturilor omului. Or, din acest punct de vedere, situația în România lui Ceaușescu era din cele mai deplorabilă. O serie de aspecte negative, nebăgate în seamă la timpul lor sau privite cu îngăduință, ies acum la iveală: de pildă, șochează știrea că de-a lungul cîtorva ani guvernul român realizase afaceri profitabile vînzîndu-și cetățenii de origine evreiască sau germană dornici să emigreze, cu prețuri negociate pe cap de om. Se află despre reprimarea extrem de severă a unei greve generale a minerilor din Valea Jiului, în 1977, fără obiective politice, doar cu revendicări economice și sociale; despre detenția și apoi expulzarea scriitorului Paul Goma, care încercase să se solidarizeze public cu disidenții cehi, autori ai Cartei 77; despre faptul că, în pofida acordurilor de la Helsinki, autoritățile române continuau să descurajeze emigrarea prin măsuri abuzive (obligația celor care voiau să-și părăsească definitiv țara de a rambursa statului cheltuielile făcute cu trecerea lor prin sistemul de învățămînt, în funcție de școala absolvită – decizie revocată, în urma protestelor internaționale, după șapte luni de aplicare). Percepția Occidentului despre Ceaușescu se deteriorează fulgerător: în mai puțin de 10 ani, liderul răsfățat devine treptat oaia neagră a lagărului socialist, un tiran obtuz, care-și terorizează populația în numele unor principii anacronice, sub acoperirea cultului delirant al personalității. Reacția sa la criticile tot mai numeroase din afară e caracteristică paranoicului: el își explică prăbușirea prestigiului prin conspirații și mișculații ale „agenturilor” străine. Departe de a

încerca să vadă dacă reproşurile n-au o bază reală sau măcar să-și moduleze răspunsul în funcție de oportunitățile unei mici puteri, cu puțini prieteni și mulți dușmani, el face exact invers decît ar fi de așteptat din partea unui conducător care nu și-a pierdut cu totul bunul-simț: nu numai că respinge din capul locului orice obiecție, ci își sfidează potrivnicii, continuînd pe calea apucată cu mai multă vigoare, dînd motoarelor turația maximă. Dacă-i punem cap la cap măsurile luate, constatăm consternați că ele agravează toate tarele sistemului pe care altădată părea a voi să le atenueze. În primul rînd, întărirea puterii personale, pas explicabil după fuga lui Pacepa (1978), dar efectuat cu o exagerare tipică: toți șefii și subșefii Securității, de la toate nivelele, sînt înlocuiți; țara e împînzită cu agenți și o imensă rețea de informatori, amplificînd la cote maxime supravegherea și controlul cetățenilor; aplicarea principiului rotirii cadrelor devine regulă, spre a zădărnici formarea de coaliții în cadrul Comitetului Executiv și a evita ca vreunul dintre baronii locali să prindă rădăcini; chiar și grupul colaboratorilor apropiați va suferi ajustări continue, încît nimeni, în afară de soția și egeria sa, Elena Ceaușescu, ridicată la rangul de al doilea om în stat, să nu mai aibă siguranța locului de muncă. Economiei i se impun cifre de plan neverosimil de mari, fără nici un calcul de fezabilitate. Investiții enorme sînt dirijate spre accelerarea industrializării, cu accent pe siderurgie, ca în secolul al XIX-lea, și o tehnologie deja depășită. Voluntarismul aberant merge pînă la cerința ca producția bunurilor de consum să-și reducă cheltuielile cu 25%, fără să se modifice nici cantitatea, nici calitatea produselor. Agriculturii i se cer recolte care nu pot fi îndeplinite, în condițiile unui sistem de irigații puțin dezvoltat (încît singura soluție a responsabililor sectorului e de a falsifica cifrele producției de cereale). După cutremurul catastrofal din 1977, Ceaușescu decide construirea în Capitală a unui nou centru civic, avînd ca principal giuvaier un palat prezidențial de dimensiuni ciclopice, fără alt rost decît acela de a-i magnifica statura de lider transnațional. În acest scop vor cădea pradă buldozerelor două cartiere ale Bucureştilor, cu 26 de biserici, cu monumente istorice, între care superba Mînăstire Văcărești. Protestele se înmulțesc, reduse în țară nu doar la murmure neputincioase, ci și la aluziile din presă, strecurate pe sub ochii cenzurii ori la unele acte curajoase de disidență. O mare amploare iau criticile de peste hotare. Seară de seară, oamenii se înghesuie să asculte emisiunile posturilor occidentale de radio, îndeosebi ale Europei Libere, spre a afla ce se întîmplă cu adevărat în propria lor țară. Ignorînd starea de spirit din ce mai ostilă a populației, precum și avertizările străinătății ori, poate, sfidîndu-le cu bună știință, Ceaușescu se aruncă acum în cea mai nebunească întreprindere a sa: rambursarea

în cel mai scurt timp a unei datorii de circa 10 miliarde de dolari, rezultată din importul masiv de utilaje industriale de mare capacitate, în anii ’70, fără ca, în același timp, să stopeze lucrările la palatul fără pereche. Povara cheltuielilor uriașe pe care le impunea rezolvarea concomitentă a celor două proiecte avea să ducă la dezastru. Din cauza forțării la maximum a exporturilor și a reducerii drastice a importurilor, țara intră într-o penurie alimentară încă necunoscută. De aici spectacolul deprimant al cozilor nesfîrșite, cum nu existaseră nici în perioada cea mai grea a războiului. În plus, pentru economisirea energiei, oamenii sînt lăsați să înghețe în case, iar iluminatul public e redus drastic, încît de la 9 seara orașele și satele se cufundă în beznă. Și ca și cum n-ar fi destul, odată cu „pîinea” e luat și „circul”, în speță emisiunile Televiziunii sînt reduse la două ore pe zi și acelea rezervate relatării activităților cuplului prezidențial. Privind ultimii ani ai lui Ceaușescu, rămînem perplecși. Omul e clar depășit de schimbările rapide ale contextului internațional, de succesele crescînde ale țărilor capitaliste în întrecerea lor cu democrațiile populare, pe plan economic, tehnologic și cultural. Reacția sa e să se agațe încă mai puternic decît oricînd de vechile dogme marxiste și să-și poleiască neverosimil propriile realizări. Și nu doar atît: stăpînit de un soi de frenezie a revanșei, grăbește cursul spre faliment, accelerînd ritmul de dezvoltare a economiei, dincolo de orice limită rațională. Pur și simplu pare posedat de un duh al pieirii. Cum spuneau romanii: *Quem Jupiter vult perdere dementat prius*. Se aruncă mereu înainte, fără să șovăie, cu febrilitate și inconștiență, ignorînd că se îndreaptă inconturnabil spre prăpastie. Ai într-adevăr senzația că face exact ce nu trebuie, că vrea parcă anume să-și ridice lumea în cap. În momentul în care presa occidentală denunță grave încălcări ale drepturilor omului în România, dispune înregistrarea mașinilor de scris. Acuzelor că-și oprimă populația prin metode barbare le răspunde prin proiectul de sistematizare a satelor, utopia, pusă la cale prin constrîngere, a mutării țăranilor în apartamente de bloc, în vederea industrializării forțate a agriculturii. Te întrebi cu mirare: Este posibil să fie victima unui proces de sclerozare prematură? Va fi cedat oare celula sa țărănească, nedeprinsă cu un efort intelectual epuizant, după mai bine de două decenii de cîrmuire a statului? Cînd semnele dislocării sistemului comunist devin alarmante, iar Gorbaciov încearcă prin „perestroika” și „glasnost” să salveze ce mai e de salvat, Ceaușescu se manifestă ca un marxist inflexibil. Singurul coleg cu care se poate compara în îndărătnicie și obtuzitate e Honecker. Însă liderul german va ști să se retragă de la putere cu cîteva zile înainte de căderea Zidului, pe cînd Ceaușescu va fi surprins de revolta populară în palatul prezidențial. Sfîrșitul său e

dramatic și trivial. Omul atotputernic, părăsit de Securitate și garda ce trebuia să-l apere, evadează sub asaltul mulțimii ostile într-un elicopter care zboară fără țintă, apoi circulă aiurea pe un drum de țară într-un automobil de ocazie. E capturat, judecat și condamnat la moarte într-o cazarmă mizerabilă, după un proces-farsă, penibil ca organizare și desfășurare. Imaginea lui în fața tribunalului, transmisă de Televiziune, ne arată un om îmbătrînit, stors de vlagă, deprimat, cu o privire rătăcită, care repetă mereu, cu obstinație, același refren sunînd grotesc în împrejurările date: „Nu voi răspunde decît în fața Marii Adunări Naționale".

20

Satisfacția expulzării din Ministerul Culturii. Perioadă de exuberanță creatoare. Lucrări personale și coordonări de colective la Institutul „G. Călinescu". Teza de doctorat: *Originile romantismului românesc* (1971). Prima ieșire peste hotare la o manifestare academică (1971). Blocarea concursului de profesor. Casa de la Izvoare – reședință de vară și refugiu. Avertizat la Comitetul Municipal PCR pentru „atitudine nesănătoasă". Năstrușnica plecare în Portugalia (1975). Participare la colocvii și congrese. Ales într-un comitet AILC. Cărți publicate: *Regula jocului* (1980), *Introducere în teoria lecturii* (1988) și altele. O rubrică la *Manuscriptum*. Incredibila pățanie a ediției critice a *Propășirii*

P.C: Expulzarea din cinematografie, încheiată fără scandal (deși o echipă de control avea să-mi verifice luni de zile gestiunea, în speranța vană de a-mi găsi vreo ilegalitate), a constituit un moment capital al vieții mele. În primul rînd, ea avea să-mi descarce sufletul de o povară din ce în ce mai greu de suportat: contradicția dintre ceea ce gîndeam și ceea ce trebuia să fac. A pus capăt, o dată pentru totdeauna, jocului epuizant de-a v-ați ascunselea cu tovarășii mari și mici, ca să salvez o minimă normalitate a activității instituției. M-a scutit, la o vîrstă încă acceptabilă, de risipirea timpului în construcții pe nisip, destinate fatal să se surpe, fără a lăsa vreo urmă. De aceea, în primele zile următoare lăsării la vatră, cînd mă trezeam dimineața din somn, încă buimac, de îndată ce îmi dădeam seama că nu va mai veni șoferul să mă ducă la Buftea, că nu mă mai așteaptă o mie de sarcini de împlinit, că n-am a mă mai teme de telefoanele ștabilor, mă invada un sentiment de ușurare, greu de descris. Resimțeam parcă bucuria unei regăsiri a trăirii depline, asemenea aceleia pe care o ai cînd răzbați teafăr dintr-o boală grea și

redescoperi cerul, copacii, lumea, orizontul prietenos al existenței. Desigur, nu-mi cîștigasem libertatea – eram conștient de asta –, ci doar un spor consistent de autonomie personală. Firește, partidul era prezent în Universitate, ca pretutindeni. Însă prezența lui era mai puțin stînjenitoare, fiind amendată de instrucțiuni specifice muncii cu intelectualii (față de slăbiciunile lor ideologice se manifesta de obicei mai multă toleranță, iar competența profesională le era, cît de cît, respectată). În orice caz, situarea cursurilor mele în secolul al XIX-lea constituia cel mai bun meterez de apărare: activiștii nu riscau să se aventureze pe acest teren. Încît, faptul că părăsisem scena unde bat proiectoarele și se agită simulanții supuși indicațiilor și capriciilor puterii, că mă puteam cufunda în mediocritatea confortabilă a anonimatului constituia o adevărată binefacere. De-acum înainte puteam cu adevărat să aplic soluția Candide: să întorc spatele veacului și să-mi „cultiv grădina". Însă această „grădină", ca să rămîn în logica simbolului, nu era defel plină de buruieni și mărăciniș. Existau în ea cîteva parcele cu flori. Începusem să predau în 1950 și în lungul anilor, depunînd o mare silință. Muncind nopțile, furînd soției și copiilor sfîrșiturile de săptămînă și vacanțele, ajunsesem să stăpînesc bine materia cursului despre pașoptism. Nu eram și nu sînt un om ordonat – dar ce nu face o obligație stringentă? M-am străduit atunci, nu doar cu rîvnă, ci și pe baza unui program bine organizat, așa cum n-aveam s-o mai fac vreodată. Lipsa condițiilor m-a obligat la disciplină. Și rezultatele au apărut. Deși conținea destule lacune și imperfecțiuni, cursul a avut succes și a continuat să-l repurteze, natural – sub forme mereu îmbunătățite –, pînă ce l-am scos la pensie. Desigur, pe atunci, studenții nu dispuneau nici pe departe de sursele de informație alternativă existente azi (unchiul Google nu apăruse încă!). Însă, cum am verificat-o pe cazul meu și am reeditat mereu experiența cu alții, ceea ce-i interesa și ceea ce căutau nu era acumularea cunoștințelor (pe care, la urma urmei, în esențial, le puteau găsi în dicționare și cărți de istorie literară), ci, în primul rînd, o sistematizare clară a ceea ce trebuie știut și, în al doilea rînd (mă tem că adesea chiar în primul rînd), spectacolul. Nu că ar fi venit la școală ca să se binedispună ori să se emoționeze, dar cînd o materie anostă căpăta pentru ei viață, fiind însuflețită prin expunere, mobilizîndu-i nu doar intelectual, ci și afectiv, deveneau publicul cel mai receptiv și mai fidel. S-a întîmplat că, fără voia mea, prin mimică, dicție, timbrul vocii, prin „nu știu ce" și „nu știu cum", reușeam de obicei să le cîștig simpatia. Faptul se revela prin excelența frecvenței. Aveam colegi (dintre cei care citeau în loc să vorbească liber ori cărora le lipseau culorile și sonoritățile limbajului); uneori erau tobă de carte, dar la cursurile lor studenții nu se înghesuiau (ca să uzez un

eufemism). „Cultivarea grădinii” nu constituia deci, pentru mine, un început, ci o continuare. Diferența față de trecut era totuși enormă: se terminase cu trecerile meteorice prin Facultate, puteam acum să stau de vorbă cu studenții după orele de curs și să mă ocup efectiv de îndrumarea și formarea lor. Din păcate, faptul că lucram cu o singură grupă de seminar din patru sau cinci (cîte existau în fiecare an) îmi restrîngea posibilitatea de a-i cunoaște pe toți cei ce luau parte la curs. Îi întîlneam, desigur, la examen, însă citirea lucrării scrise, fără a dispune măcar de un oral de cîteva minute (suprimat pentru a aerisi orarul), nu permitea o verificare corectă, îndeosebi nu înlesnea o apropiere. Am tînjit totdeauna la o relație de comunicare autentică, posibilă doar într-un colectiv de maximum 15-20 de persoane. Acest deziderat s-a dovedit irealizabil: evoluția societății a mers în direcția prevalării continue a dimensiunii cantitative asupra celei calitative. În aceste condiții, raportul magistru-discipol, căruia George Steiner i-a făcut apologia într-o carte superbă, nu mai putea funcționa decît rareori și în cazuri regizate de întîmplare. Mă rețin de la comentarii amare, care-mi stau pe limbă, referitoare la organizarea învățămîntului și mă întorc la situația de exonerat de sarcini administrative, pe care am dobîndit-o atît de greu în 1965. În afară de posibilitatea de a-mi dărui mai mult timp studenților și preparării cursurilor, căpătasem răgazul de a mă răsfăța în mijlocul cărților. Îmi efectuam la bibliotecă lecturile erudite, legate de cercetările în curs, acasă, pe cele de literatură, eseistică, filozofie, lăsîndu-mă cu voluptate pradă delectării cu marile opere, deschizătoare de noi orizonturi în prospectarea sinelui și redesenarea imaginară a lumii. Capul îmi zbîrnîia de proiecte, încît reușeam cu efort să-mi disciplinez gîndurile. O făceam totuși din considerente de meserie. Astfel am ajuns atunci să-i iau la rînd și să cîntăresc reputațiile figurilor reprezentative ale teoriei literare și ale comparatismului pe care le cunoșteam doar fragmentar ori prin intermediar: Lanson, Baldensperger, Hazard, Spitzer, Wellek, Frye, Bahtin (descoperit cu surpriză în 1970) etc. Mă întrebam dacă disciplina istoriei literare, ea însăși alcătuită inter-disciplinar, poate juca un rol federativ. Ori dacă centrul vital al cunoașterii literaturilor n-ar trebui deplasat spre critica propriu-zisă, care, prin structuralism, reînnoia cu studiul lingvistic al expresivității. Eram tot mai conștient de necesitatea analizării naturii iluminist-romantice a pașoptismului, ca și de obligația conexării sale cu ceea ce l-a precedat și ceea ce i-a succedat, pe de o parte, cu mișcarea iluministă a ardelenilor, pe de alta, cu literatura exilului și cea a preeminescienilor, despre care se vorbea pe atunci extrem de puțin. Mijeau în mintea mea, încă departe de coagulare, teme și idei care aveau să rodească în *Originile romantismului* și în alte lucrări.

Revenirea la o practicare normală a meseriei (fără jumătăți de normă și prezențe episodice în viața comunității academice) nu s-a soldat cu modificări consistente ale cursului despre pașoptism. În decursul anilor mă străduisem constant să-l țin la curent, în funcție de noile publicații, dar și în relație cu propria mea evoluție: el devenise, treptat, tot mai degajat de ideologie, tot mai aplicat, orientat spre justificarea valorii estetice a operelor și evocarea portretistic-biografică a autorilor, cu un accent mai slab pe problemele de critică a criticii, ce-mi păreau fastidioase, lăsînd loc unor abordări repetitive (studenții erau tentați să învețe pe dinafară formulări pe care n-aveau cum să le verifice pe cont propriu). Din punct de vedere concret, cursul consta, de fapt, dintr-o bogată colecție de fișe, manevrate cu o dexteritate cîștigată în timp, în funcție de circumstanțe, fără un text-„poveste" care să mă oblige la o unificare într-o versiune *nec plus ultra*. Era însă clar că amestecul de pregătire minuțioasă și de improvizație (fiindcă aceeași materie o „spuneam" mereu altfel), această structură flexibilă, care menținea interesul auditorilor și-mi împiedica plafonarea, nu se împăca defel cu îndemnurile repetate ale decanatului și ale OB-ului de a-mi consemna lecțiile în scris și a le edita. Exact lucrul acesta nu-mi convenea: știam bine, din propria-mi experiență de student, că odată încremenite de tipar, propozițiile cursului, atît cele originale, cît și banalitățile, riscă să fie învățate pe de rost, fără a mai implica vreo judecată personală; or, transformarea prelegerilor vii, adaptate mereu locului și împrejurărilor, într-o cunoaștere moartă și dogmatică, reprezenta cel mai rău lucru cu putință în predarea literaturii. Nu mi-a fost ușor să conving forurile, de fapt, nici n-am reușit să le conving vreodată de dreptatea cauzei mele. De aceea, în două momente diferite, în 1962 și în 1974, am fost obigat la compromisuri: prima oară m-am văzut silit să încropesc în viteză cîteva lecții, asociindu-le cu altele, datorate asistentului meu de atunci, D. Păcurariu; a doua oară, să unific un studiu monografic despre Vasile Alecsandri (mult mai întins și detaliat decît era necesar, gîndit ca o publicație independentă, fără nimic didactic în construcție și expresie) cu o prefață la o ediție școlară Kogălniceanu, alcătuind astfel un fragment prezentat ad-hoc drept „fascicula I, partea a doua". Cursul în colaborare cu Păcurariu, un soi de struțo-cămilă, s-a bucurat de o vogă nemeritată (a și fost premiat de Ministerul Învățămîntului); fascicula Alecsandri-Kogălniceanu, deși de o calitate net superioară, a rămas practic necunoscută – prin caracterul ei fragmentar, nu putea fi de folos studenților.

Dacă, prin urmare, momentul de cotitură din 1965 n-a avut o influență însemnată, cel puțin imediat, asupra rosturilor mele didactice, în schimb

activitatea de cercetare a fost practic relansată și așezată pe o bază solidă, prin intrarea în Institutul „G. Călinescu". Îmi revenea aici coordonarea Sectorului de Literatură Română Modernă, în care figurau cîțiva tineri cercetători dotați, formați sub îndrumarea și în cultul marelui critic, cărora le lipsea încă experiența, dar care fremătau de nerăbdarea afirmării. Mi-am dat însă repede seama că autoritatea mea nu era suficientă spre a le impune colaborarea la un proiect de tip dicționar, unde era necesară o respectare scrupuloasă a unor standarde și devenea inevitabilă acceptarea unei anumite doze de anonimizare auctorială.

De altminteri, ca să fiu sincer, nici eu nu mă simțeam în stare să-mi asum responsabilitatea unei asemenea lucrări extrem de dificile, care cerea o dedicație exemplară și o echipă sudată de cercetători experimentați. Mă aflam într-o fază de recuperare a anilor mei risipiți, nu aveam nici răgazul, nici disponibilitatea sufletească de a juca totul pe o singură carte. Convins, în același timp, că vocația institutului constă în realizarea unor lucrări ample, pe o bază trans-individuală, m-am frămîntat ceva vreme să găsesc un proiect, nu prea laborios (încît să existe riscul abandonării lui pe drum), care să împace, cît de cît, interesul general cu voința de afirmare a oamenilor. Am fost fericit să-l găsesc: preconizam elaborarea de monografii ale principalelor noastre reviste literare (secolul al XIX-lea și XX), ceea ce dădea de lucru fiecăruia pe cel puțin doi-trei ani și reprezenta un pas înainte în marea întreprindere de inventariere a avuției spirituale a poporului român. La efectuarea ei concuraseră deja cîteva generații înaintea regimului comunist și urma s-o continuăm noi înșine, fără a ne încurca în tribulații ideologice. Propunerea a fost adoptată și pusă în lucru. Volumul intitulat *Reviste literare românești din secolul al XIX-lea. Contribuții monografice*, apărut în 1970 (avîndu-i drept colaboratori pe Marin Bucur, Rodica Florea, Stancu Ilin, George Muntean, Teodor Vârgolici, incluzînd și un studiu al meu despre *Propășirea*), a fost însă singurul pe care l-am coordonat. Motivul? Mi-am dat demisia din conducerea Sectorului de Literatură Română Modernă, trecîndu-i responsabilitatea lui Al. Săndulescu. Intenția mea era să-mi creez un mic colectiv de tineri absolvenți de filologie, pe care să-i formez în vederea unei activități sistematice de despuiere a arhivelor și de publicare de documente și manuscrise literare inedite. Obiectivul se înscria nemijlocit în programul institutului, doar că nimeni nu se gîndise să-l pună în aplicare pînă atunci, cu mijloace atît de radicale. Era, într-adevăr, temerar să pornești la realizarea unui proiect științific de importanță majoră cu tineri lipsiți de tehnicile și abilitățile unei meserii care se învață în ani de zile. Mi-am asumat acest risc, contînd pe calitățile prezumtivilor mei colaboratori (pe unii îi cunoșteam fiindcă îmi fuseseră

studenți): eram convins că prin înzestrare intelectuală, hărnicie și conștiinciozitate, prin dorința de lucru și loialitate, ei își vor suplini lipsa de experiență, ajungînd repede productivi. Așa s-a și întîmplat. Am avut șansa de a putea aduce în institut pe două dintre „stelele" promoției 1966: pe Miruna Cristescu (devenită ulterior Eliza Ghil, profesoară și șefă de departament la Universitatea din New Orleans, una dintre cele mai bune cunoscătoare pe plan mondial ale poeziei trubadurilor) și pe Roxana Sorescu, cercetătoare eminentă, bine-cunoscută prin numeroase lucrări de specialitate și ediții (recent, o excelentă ediție V. Voiculescu). Li s-au adăugat în anii următori alți tineri de valoare, între care Cătălina Velculescu (azi „vechistă" reputată), Petre Costinescu, Andrei Nestorescu (unul dintre cei mai pregătiți editori de texte chirilice), episodic – Anca Rizescu. Din cadrul institutului am apelat la o sigură persoană, la Elena Piru, cercetătoare cu vechi state de serviciu, care-l ajutase mult timp în documentare pe G. Călinescu (dar care, din păcate, din cauza unei boli necruțătoare, a părăsit echipa încă de la volumul al II-lea). Cu acești colaboratori am pus bazele unei colecții intitulate „Documente și manuscrise literare", din care au apărut cinci volume, între 1967 și 1986. Inițial îmi propusesem valorificarea materialului existent în arhiva institutului, dar încă de la volumul al II-lea (1969), mi-am dat seama că raza cercetărilor trebuie extinsă asupra tezaurului de manuscrise de la Biblioteca Academiei Române. Primul volum al seriei nu avea un sumar suficient de atrăgător: cuprindea prea multe mărunțișuri, suferea de fragmentarism și de inexistența unor „capete de afiș" (exceptînd poate cîteva scrisori ale lui Anton Pann și manualul cinegetic al lui C. Negruzzi). Volumul al II-lea (1969), venit după o serie de explorări intense ale depozitului de manuscrise de la BAR, constituie un mare pas înainte, plasînd deja seria „Documentelor" în categoria de instrumente de lucru ale erudiției istorico-litrare, indispensabile oricui se ocupă de epoca începuturilor modernizării. El cuprinde doar cinci autori, însă reprezentativi și prezenți prin „trufandale": poeziile franceze ale lui Alecsandri, o panoramă extrem de politizată a lui Ion Ghica asupra Țării Românești între 1827 și 1848 (oprită de cenzură inițial din cauza caracterului ei violent antițarist), un neașteptat *Jurnal* al lui Petre Ispirescu, un lot de 30 de scrisori ale lui C.A. Rosetti către Maria Rosetti, cu informații de primă mînă asupra preliminariilor războiului Crimeei. Volumul al III-lea (1976) este excepțional: cuprinde corespondența completă purtată de B.P. Hasdeu cu fiica sa Iulia, aflată la Paris pentru studii, între 1881 și 1888. Scriam în prefața volumului: „Cele 366 de piese ale corespondenței ne îngăduie să pătrundem în intimitatea vieții Hasdeilor, să-l cunoaștem pe marele savant sub numeroase aspecte, puțin știute, în primul rînd, ca soț și

părinte, s-o urmărim pe Iulia, atît în traiectoria exterioară a studiilor și existenței pariziene, cît și în registrul adînc al trăirilor intime și metamorfozelor sufletești". Meritul acestei ediții remarcabile revine întru totul Roxanei Sorescu (de altfel, ei îi aparțin și notele volumului, prin excepție de la regula urmată în toate celelalte volume, unde îmi asumasem această sarcină). Volumul al IV-lea al seriei, intitulat *Scrieri literare inedite (1820-1845)*, cuprinde curiosul poem de peste 4.000 de versuri al lui Vasile Aaron, „Reporta din vis", precum și lirică din epoca Văcăreștilor, semnată de Alecu Beldiman, Nicolae Dimachi, Vasile Pogor-tatăl și Gheorghe Peșacov (poemul „Desmierdare poeticească"). Volumul mai conține un text tradus, atribuit de mine (cu o anumită rezervă) lui Costache Conachi, dar care mai probabil ar părea să-i revină lui Ionică Tăutul (potrivit supoziției lui N.A. Ursu), intitulat *Priviri politicească a Evropii toată, din anu 1825*; apoi un curs începător al lui Eufrosin Poteca, *Elementuri de metafizică* și o *Prozodie românească* de Dimitrie Gusti. În fine, volumul al V-lea, denumit *Teatru românesc inedit din secolul al XIX-lea* conține 16 texte dramatice, monologuri, farse, comedii, pamfletul politic dialogat al lui I. Heliade-Rădulescu *Voiaj din Podul Mogoșoaii pînă în țigănia Vlădichii* (paternitatea stabilită de mine), cîteva scenete de Iorgu și Costache Caragiale și o dramă, de mare succes la publicul vremii, a lui Matei Millo, *Prăpăstiele Bucureștilor*. Ceea ce dă coerență întregului corpus de circa 1.900 de pagini sînt două elemente: toate textele alese pentru editare provin din perioada 1780-1840 (cu excepția corespondenței Hasdeu), perioadă centrală a cercetărilor mele, cea în care mă specializasem; toate adnotările și comentariile, însumînd cîteva sute de pagini, îmi aparțin (din nou, cu excepția Hasdeu). Oricine răsfoiește volumele „Documentelor", chiar și fără a proceda la un examen aprofundat, e imposibil să nu remarce extrema bogăție și minuție a aparatului critic, expandat uneori, cum se întîmplă cu notele Gabrielei Omăt la *Agendele* lui Lovinescu, dincolo de obișnuit. Am pus mult suflet și am consumat un mare efort în realizarea acestui aparat, ca și, în genere, în înfăptuirea întregii lucrări. Cu ce rezultat? Pe planul receptării manifeste, destul de modest. Au scris despre diferitele volume Șerban Cioculescu (în mai multe rînduri), Alexandru Zub, Bucur Țincu, Z. Ornea, N.A. Ursu, Marian Popescu (despre volumul al V-lea), Ioana Bot, iar unii colegi binevoitori au ales să mă complimenteze oral. În schimb, satisfacția mea e întreagă, constatînd că lucrarea a fost și continuă să fie larg folosită. Contradicția dintre cele două aspecte, dintre importanța și munca încorporată în cele cinci volume ale publicației și superficialitatea receptării, nu trebuie să surprindă. La noi n-a existat nici înainte

de 1989 și nu există nici azi un interes constant de a pune în discuție și a evalua avizat lucrările de erudiție istorico-literară. În schimb, prosperă moravuri de junglă: unii autori s-au servit de transcrierile noastre, fără a le cita, ca și cînd ar fi uzat direct de textul original (din păcate, a trebuit să denunț recent – printr-o scrisoare deschisă publicată în *România literară* – un asemenea caz grav de omisiune a citării, săvîrșit de un istoric de autoritate, o doamnă membră a Academiei Române). În ce mă privește, am sentimentul unei datorii împlinite: am oferit culturii române, alături de întreaga mea echipă, un instrument de lucru util și durabil, neafectat în nici un chip de vreo aluzie la ideologia vremii, care va fi de folos multor generații de-aici înainte. Pe de altă parte, am mulțumirea de a fi contribuit la îndrumarea primilor pași ai unor tineri valoroși, care aveau să confirme pe deplin încrederea ce li se arătase.

Anii 1966-1969 se numără printre cei mai productivi ai carierei mele. În afară de constituirea și munca de teren a echipei „Documentelor”, m-am mai ocupat atunci de o altă sarcină majoră: cea de coresponsabil adjunct al volumului al II-lea din *Tratatul de istorie a literaturii române*, inițiat de Academia Română sub conducerea lui G. Călinescu. Am arătat fugar înainte că după decesul marelui critic, coordonarea lucrării i-a revenit noului director al institutului, Alexandru Dima. Meritul său a constat în scoaterea din adormire a proiectului; eroarea, marea sa eroare, a reprezentat-o accelerarea nechibzuită a lucrului, ca și cînd ne-am fi aflat în faza finalizării; în fapt, nu depășisem încă preliminariile. Avuseseră loc cîteva ședințe încă pe vremea lui Călinescu, însă nu se stabilise nimic concret. Lipsea o viziune globală asupra proiectului, nici măcar sumarul nu fusese atent dezbătut: existau scriitori importanți nerepartizați cuiva (fără a mai vorbi de cei mărunți), metodologia nu fusese niciodată pusă în discuție, nu erau stabilite normele de lucru. Se adăugau la toate astea năravurile locului: colaboratorii, toți din mediul academic, obișnuiți să tărăgăneze și să-și asume cu ușurință angajamente imposibile (pe care știau din capul locului că nu le vor respecta), nu se înghesuiau la treabă. Era ca și cînd ne-am fi apucat să construim o catedrală, fără a avea un plan și fără a dispune de un consens asupra a ceea ce trebuie făcut. Împins din spate de conducerea Academiei, vanitos, dornic să arate că „se poate”, însă depășit de răspundere și prea comod ca să-și asume el însuși sarcini de execuție, Dima avea o atitudine de vătaf: nu punea mîna, în schimb, își sîcîia și-și tracasa subalternii (pe I.C. Chițimia, Eugen Todoran și pe mine), ne cerea să încetăm cu „pertractările” și să încheiem cît mai repede lucrarea. În aceste condiții, în pofida eforturilor depuse, munca la volumul al II-lea al *Tratatului* a decurs în haos și improvizație. Materialele colaboratorilor ne-au parvenit adesea atît de

tîrziu, încît nu mai era timp să le înapoiem spre a fi îndreptate. Existau inegalități flagrante în modul de abordare, unii lungeau prea mult biografiile, alții nu le dădeau importanță, unii citau abundent, alții aproape deloc, existau mari diferențe stilistice, inconvenientul poate cel mai grav (în cazul unei opere colective): mai nimeni nu respecta spațiul acordat (un universitar din Iași ne trimisese un articol despre Negruzzi de 120 de pagini). În aceste condiții, munca de sacrificiu, de zi și de noapte, pe care am depus-o, încercînd să verific informația, să unific materialul (evitînd eventualele contraziceri între capitole), să-l proporționez (rescriind pagini întregi ca să-l reduc la dimensiuni acceptabile), toată această salahorie anevoioasă și deplorabilă n-a putut salva opera de la naufragiu, ci doar să înlăture unele cusururi prea bătătoare la ochi. Odată apărut, volumul, cu aspect de colecție de studii, și nu de istorie a unei epoci literare, extrem de inegal și de puțin creditabil pe ansamblu, a declanșat o furtună de critici, iar bietul Dima, care se așteptase probabil la o recompensă, s-a pomenit atacat din toate părțile. Mi-am asumat partea de răspundere, deși îl avertizasem pe coordonator asupra eșecului previzibil și-i recomandasem stăruitor să nu sacrifice calitatea de dragul încheierii cît mai grabnice a lucrărilor. Am rămas cu satisfacția că cele două contribuții ale mele – încercări de sinteză asupra pașoptismului – au fost bine primite, putînd servi și azi ca introduceri utile în materie.

În șase ani, între 1966 și 1970, în afara activităților deja amintite (apariția a două volume din seria „Documentelor" și coresponsabilitatea mea la *Tratat*), am publicat o carte, *De la Alecsandrescu la Eminescu* (1966), antologia în două volume *Gîndirea românească în epoca pașoptistă* (în colaborare cu Mihai Zamfir) și 27 de articole și studii, toate, absolut toate implicînd cercetări de bibliotecă asidue și o mare risipă de energie! Îmi permit semnul de exclamare pentru că, întrucît mă privește, n-am mai izbutit niciodată o performanță cantitativ asemănătoare. E limpede că am traversat atunci o fază de ebuliție creatoare neobișnuită, că zeii mi-au acordat favoarea lor, ca și cînd ar fi voit să-mi răscumpere anii tinereții ofilite în administrația comunistă. Nu am intenția să-mi etalez aici, trufaș, lista lucrărilor, țin totuși să exemplific spre a sugera largul lor profil tematic și apartenența istorico-literară, în înțelesul clasic al termenului. Printre articolele și comunicările la care mă refer se află: descoperiri de arhivă (*O autobiografie necunoscută a lui C. Negruzzi*; *Primul roman românesc*; *O traducere a lui Negruzzi dintr-un discipol al lui Montesquieu*; *O întreprindere editorială bucureșteană de la mijlocul secolului al XIX-lea*; *Un manuscris francez necunoscut al Cîntării României* etc.), studii eminesciene (*Eminescu și predecesorii*; *Lirismul post-pașoptist*

și Eminescu), exegeze (micro-monografii: *Grigore Alexandrescu*; *Cezar Bolliac*), clarificarea unor litigii (*O scriere a lui I. Ghica atribuită lui M. Kogălniceanu*; *G. Coșbuc și H. Sanielevici*; *Vaillant, Bălcescu și un articol anonim din* Propășirea; *Prezumții asupra unor fabule inedite de Gr. Alexandrescu*); interpretări (*Dimitrie Ralet*; *Bălcescu și problemele filozofiei istoriei*; Secretul *lui Alecu Russo*), sinteze (*Rădăcini luministe ale pașoptismului*; *Structura și obiectivele de luptă ale pașoptismului*; *Originalitate națională și influențe străine în epoca pașoptistă*), literatură comparată (*Traduceri și traducători în prima jumătate a secolului al XIX-lea*; *Conceptul de „concordanță" în literatura comparată*; *Despre Étiemble și viziunea lui universalistă*; *Literatura pașoptistă în lumina istoriografiei de peste hotare*), teorie literară (*Gustave Lanson și istoria literară contemporană*; *Asupra structuralismului în critica și istoria literară*; *Considerații despre aplicarea statisticii în poetică și stilistică*; *Controverse în jurul aplicării structuralismului la analiza literară. Pe marginea poemului* Între două nopți *de Tudor Arghezi*).

Dintre toate aceste titluri mă voi opri sumar asupra celui referitor la traducerile și traducătorii din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Punctul de plecare era simplicisim: îmi propuneam o cercetare sociologică, pe bază statistică, spre a răspunde corect unor întrebări rezolvate pînă atunci „pe ghicite", prin aproximări și exemple (Din ce limbi s-a tradus? Exista un trend ascendent? Cum s-au mișcat lucrurile la București? Dar la Iași? Care a fost ecoul apelului *Daciei literare*? etc.). O dificultate insurmontabilă părea să zădărnicească investigația: lipsa instrumentelor de lucru, înainte de toate, a unei bibliografii a cărții moderne, care s-o continue pe cea a literaturii vechi, întreprinsă de I. Bianu și N. Hodoș. Am avut curajul să recurg la o echipă formată din studenți, dar și șansa de a găsi patru tineri inteligenți, harnici, entuziaști, dispuși să meargă pînă la capăt: Roxana Sorescu, Miruna Cristescu, Mihai Marta, Mioara Predescu. Cu ajutorul lor benevol am alcătuit cam în șase luni, printr-o muncă dusă cu o mare dăruire, un corpus al tuturor traducerilor efectuate la noi între 1780 și 1830, totalizînd informațiile recuperate din cataloagele BAR și ale celorlalte biblioteci publice, ale bibliografiilor existente (D. Iarcu, Gh. Adamescu), istoriilor literare, anunțurilor din periodicele vremii etc. Nu pot întîrzia aici asupra rezultatelor dobîndite (rezumate sintetic într-un studiu din *De la Alecsandrescu la Eminescu*), pe care le calific drept foarte semnificative, nu atît fiindcă au dat consistență ori au infirmat o serie de opinii în circulație, ci îndeosebi fiindcă au demonstrat valoarea anchetelor cantitative în istoria literară (acolo unde pot fi făcute), au deschis noi piste de cercetare și au îmbogățit enorm perspectiva asupra epocii. Însă ecoul imediat a fost modest. Un

tînăr istoric a ținut totuși să-și exprime aprecierea: Lucian Boia. După cîțiva ani, un valoros istoric literar ardelean, Mircea Popa, a preluat modelul, dînd la iveală interesante contribuții pe material local. Acum, de curînd, Șerban Axinte, autorul unei remarcabile istorii a teoriilor românești despre roman, a redescoperit vechile pagini privind folosirea metodei statistice. *Non omnis moriar*…

Două cuvinte și despre articolele dedicate structuralismului. Ele semnalează vîlva stîrnită spre jumătatea anilor ’60 de brusca erupție a interesului pentru această mișcare, născută în lingvistică și antropologie, dar cu pretențiile de universalizare și reînnoire metodologică ale unei veritabile paradigme. Critica și istoria literară păreau pentru moment mai rezervate, dar indirect și pe terenul lor noua orientare cîștiga pe zi ce trece un ascendent tot mai puternic. Unul dintre cele două articole ale mele își propunea să dezbată o „analiză de text” a poemului arghezian „Între două nopți”, făcută în spiritul și în litera metodei structuraliste de pe-atunci tînărul, dar extrem de promițătorul Sorin Alexandrescu. Ideea era de a demonstra pe un exemplu concret, dincolo de contingență, îndeosebi dezavantajele ori iluziile legate de uzul noii metode: negarea istoricității, ruperea de context, confuzia între descoperirea și inventarea de „structuri”. Tocmai partea aceasta, dedicată vulnerabilităților (despre care, fatal, în exuberanța momentului, se vorbea mai puțin), dedicată criticării abordărilor structuraliste s-a dovedit, în timp, a avea o valoare predictivă. Cel de-al doilea articol întreprindea în preambul o prezentare de ansamblu a curentului structuralist, oprindu-se apoi, substanțial, asupra operelor lui Lucien Goldmann, un filozof de origine română, autor de succes a două monografii: *Le dieu caché* (1955) și *Pour une sociologie du roman* (1964), prin care lansase conceptul unei științe ingenioase, denumită „structuralism genetic”. Originalitatea lui Goldmann (altminteri un marxist revizionist, foarte rău văzut de PCF) consta în teza că între roman și structura societății capitaliste de tip premonopolist ar exista o omologie deplină. Romanul ar reprezenta o căutare de valori pe care nici o clasă nu o apără în mod particular și pe care viața economică tinde s-o impliciteze la toți membrii societății. Între operă și grupul social există un raport inteligibil, care se exprimă printr-un moment al „comprehensiunii” (analiza principalelor elemente constitutive și a relațiilor lor) și un altul al „explicării” (constînd în înglobarea operei în structura biografiei și a biografiei în conștiința colectivă a grupului social). Precizare importantă: dacă orice grup social (în înțelesul de rețea complexă de relații interindividuale) exercită influență asupra conștiinței, afectivității și comportamentului membrilor săi, decisivă în domeniul cultural ar fi doar influența acelor grupuri care pot determina

o viziune globală asupra lumii. Or, acestea sînt clasele. Celelalte (națiunea, generația, familia etc.) explică, eventual, după Goldmann, laturi periferice ale operei, niciodată esența ei. Articolul meu prezenta într-o lumină empatică ideile cercetătorului francez, fără a se dispensa însă de a pune semne de întrebare și a schița cîteva obiecții severe. Nu știu pe ce căi, textul, apărut în *Revista de istorie și teorie literară* (nr. 2, 1967), a ajuns sub ochii autorului. Goldmann l-a citit cu interes, nu s-a speriat de critici și mi-a scris cîteva rînduri amabile, invitîndu-mă la un colocviu de sociologie a literaturii care urma să aibă loc la Royaumont între 12 și 14 ianuarie 1968. Acolo – spunea el – vom putea face cunoștință și vom putea dezbate problemele ridicate de mine. Din păcate, n-am putut ajunge la Royaumont fiindcă autoritățile mi-au refuzat pașaportul. Mai norocos decît mine, a făcut însă călătoria Crohmălniceanu. El mi-a exprimat, la întoarcere, regretele lui Goldmann și promisiunea sa de a-mi scrie în curînd. Scrisoarea anunțată nu mi-a parvenit niciodată: n-a plecat din Paris pentru că, dintr-un motiv sau altul, Goldmann nu mi-a trimis-o ori, dimpotrivă, el și-a ținut cuvîntul, dar Securitatea, în grija-i înțeleaptă pentru binele cetățenilor, a hotărît că e mai cuminte s-o blocheze, întrerupînd astfel o relație prezumtiv primejdioasă?

În toamna lui 1969 mi-am luat inima în dinți și m-am apucat să-mi scriu teza de doctorat, în vederea căreia pînă atunci nu încetasem să aglomerez fișe, un continent de fișe, și să-mi imaginez tot felul de scenarii. După multe ezitări, mă fixasem asupra unui titlu care-mi plăcea: *Originile romantismului românesc*. Avea anvergură, îmi solicita cele două înclinări ale spiritului meu, cea spre erudiție și cea spre beletristică, îmi dădea posibilitatea de a-mi valorifica întinsele cunoștințe dobîndite asupra epocii primei modernizări. Fiindcă dispuneam realmente de un privilegiu rar: acela de a nu fi fost obligat, precum cercetătorul unor epoci tardive, să-mi reduc lecturile la o linie de creastă, operînd (din cauza abundenței publicațiilor, greu, dacă nu imposibil de cuprins de o singură persoană) o indispensabilă selecție a materiei literare sau pseudoliterare. Condițiile aurorale ale epocii 1780-1840 îmi ofereau însă „avantajul” – iată că și paupertatea dispune de „avantaje” *sui-generis*! – de a putea citi „tot” ce apăruse sub formă tipărită (cărți ori periodice). Am profitat astfel de șansa de a cotrobăi pretutindeni, desigur, supunîndu-mă ostenelilor unor lecturi adesea plicticoase ori redundante. Le adăugasem și excavații fructuoase prin depozitul de manuscrise al Academiei, încît dispuneam de o documentare bogată și proaspătă (trimițînd direct la surse), pe care abia așteptam s-o pun în slujba unei cercetări sistematice. Îmi stăpîneam așadar materia fără probleme. Marea mea preocupare și grijă se situa altundeva: ignoram cum trebuie să „compun” cartea despre

originile romantismului, cum ar trebui să articulez într-un întreg lizibil mulțimea lucrurilor pe care voiam să le spun? Și mă mai chinuia o întrebare: cum s-ar cuveni să povestesc istoria acestui abstract polisemantic, denumit „romantism”, fără să plictisesc și fără a schematiza o materie oricum anostă, fiindcă era literară doar veleitar, în orice caz, văduvită de seducțiile artei? Nu-mi lipsea ambiția. Voiam un studiu solid și aerisit, care să posede, deopotrivă, rigoarea informației și grația eseului. Înțelegeam să mă adresez experților, în mod convingător, satisfăcîndu-le exigențele de bibliografie și critică istorică, dar să nu-i ratez nici pe oamenii de gust, care tolerează o eroare de cronologie, dar nu iartă un pleonasm sau un anacolut. Fiind, în natura mea profundă, și gurmand, și teoretician, țineam să păstrez un echilibru între detaliul pitoresc și abstracția solemnă, să mă situez, fără cramp ideologic, în funcție de cerințele clipei, fie în „apropierea” individualului, cu tot ce poate fi colorat și particular în înfățișarea lui, fie în „departele” conceptului, nesătul să ne organizeze și să ne reorganizeze sensurile în continuu proces de destrămare. Dar metodologia? Îmi dădea și ea frisoane. E adevărat că lecțiile și discuțiile cu Stahl mă deprinseseră cu ideea autonomiei relative a unor elemente ale supra-structurii, care păreau a excepta de la influența decisivă a bazei sau, în orice caz, a-i atenua reactivitatea. El dedicase mult timp semnalării și comentării unor scrisori, îndeosebi datorate lui Engels, care pledau în favoarea unei abordări suple, non-mecaniciste, a materialismului istoric. Însă Stahl era perceput ca un „revizionist”, iar „tovarășii” aveau o viziune „politizată” asupra secolului al XIX-lea, care nu era defel a mea. Ajunsesem să mă tem de sistematizările lor reductive, de nonșalanța cu care uzau de sintagma „în ultimă instanță”, de acrobația dialectică permițînd punerea în prim-plan a economicului, de reactivitatea ideilor și de capacitatea lor de autonomie relativă. Încît, una peste alta, eram, pe de o parte, împins să încep lucrul, pe de alta, să-l amîn, în așteptarea unor clarificări cu soroc nedeterminat (și exact în această imprecizie stătea primejdia lungirii fără noimă a stadiului preliminar). Din fericire, într-o zi mi-a dat startul, fără să vrea, Iorgu Iordan. Marele lingvist ținea la mine și-și manifesta zgomotos afecțiunea. După o ședință pe nu mai știu ce problemă, ținută în cabinetul decanului, m-a interpelat în fața colegilor, cu specifica-i pronunție moldovenească: „Cum mai stai mata, tovarășe Cornea, cu lucrarea de doctorat?”. N-am avut curajul adevărului, am bîiguit ceva de genul: „Sînt pe drum, lucrez, dar greul de-abia începe…”. A doua zi m-am așezat la birou și am scris primele pagini. Spre surpriza mea, am constatat că „merge”: condeiul îmi aluneca pe hîrtie fără să întîmpine piedici; întrebările care-mi dăduseră de furcă păreau să se fi disipat în aerul dimineții;

îmi bricolam propria metodă, liber să uzez ori să refuz grilele interpretative ofertante, din stînga sau din dreapta mea. Aveam să continui tot așa, într-o exuberanță a inventivității și a analizei, zile și nopți de-a rîndul, fără weekenduri, fără vacanțe, fără sărbători, cam doi ani. A fost o perioadă fericită, în care m-am sustras pe cît posibil de la orice exteriorități, pentru a rămîne numai în atmosfera și intimitățile unei epoci revolute, dar pentru mine vie și tangibilă. Iar de la un moment înainte am avut impresia că textul se scrie singur, sub magia unei logici care-mi dictează sucesiunea capitolelor și-mi dă sentimentul adecvării expresiei la idee. În vara anului 1971, manuscrisul era practic încheiat, ceea ce mi-a permis organizarea susținerii doctoratului. Îmi doream o comisie reprezentativă. În afara conducătorului, Ovidiu Papadima, un om învățat, cu simțul răspunderii, căruia îi port o mare gratitudine pentru tactul și solicitudinea cu care și-a împlinit misiunea, au mai făcut parte din ea doi profesori de mare suprafață: Mihai Berza, director al Institutului de Studii Sud-Est Europene, și filozoful culturii Ion Zamfirescu. Ca președinte de drept a funcționat Alexandru Dima, director al Institutului „G. Călinescu" (unde a fost organizată susținerea), iar al cincilea membru al comisiei era fostul meu asistent, Dimitrie Păcurariu, ajuns, grație politicii sănătoase de cadre a partidului, profesor plin și decan al facultății (după 20 de ani de carieră, eu rămăsesem conferențiar). Am încredințat apoi lucrarea Editurii Minerva, unde a avut șansa de a fi pregătită pentru tipar de doi redactori competenți, devotați muncii, capabili de sugestii constructive, prietenul Zigu Ornea și excelenta mea fostă studentă Maria Simionescu. Cartea a fost bine primită, a beneficiat de un număr record de cronici, recenzii, aprecieri, a ajuns cunoscută și peste hotare (datorită, între altele, și unui rezumat francez foarte analitic), a fost și este frecvent citată, a apărut (grație lui Silviu Lupescu) și într-o a doua ediție, în condiții grafice excepționale (Polirom, 2008). Principalul este că ea dăinuie încă: nu doar ca document de epocă, ci și ca instrument de referință. Adaug un detaliu: prin coincidență, anul 1971, al *Originilor*, a fost și cel în care mi-a apărut primul articol într-o publicație străină. E vorba despre un studiu (intermediat de generosul meu coleg de la Institutul „G. Călinescu", Marin Bucur) intitulat: *Etapes de l'accueil de Lamartine en Roumanie: mirages de l'œuvre et mythe de la personnalité*, inclus într-un volum coordonat de Paul Viallaneix, la Flammarion, cu prilejul centenarului marelui poet, care îi vrăjise pe primii noștri lirici moderni. Editorul, profesor la Clermont-Ferrand, a fost atît de încîntat de contribuția mea, încît avea să mă invite, în 1974, la colocviul *Les fêtes de la Révolution*, unul dintre cele mai instructive și mai incitante din cele la care am asistat în anii '70. (Comunicările și stenogramele discuțiilor au

fost publicate într-un masiv volum, îngrijit de profesorii Jean Ehrard și Paul Viallaneix, care cuprinde și comunicarea mea *La fête révolutionnaire en Roumanie dans les années 1848*, (versiunea românească în *Delimitări și ipoteze. Comunicări și eseuri de teorie literară și studii culturale*, Polirom, 2008).

Una dintre noutățile pozitive aduse de Ceaușescu a constat în atenuarea restricțiilor impuse călătoriilor de peste hotare. Măsura a fost introdusă prudent, fără a modifica în substanță filozofia izolaționistă și anti-democratică a partidului, care considera libertatea de a călători în străinătate un hatîr acordat de stăpînire, și nu un drept al cetățeanului. Oricum ar fi fost și indiferent de motivație (dorința de a oferi o „vitrină" amăgitoare ori așa-zisul „spirit al Genevei" sau concurența cu celelalte democrații populare), pașii, fie și mici, în direcția liberalizării erau bineveniți și s-au bucurat de o mare popularitate. M-am folosit și eu, alături de mulți alții, de noile oportunități: am reușit două plecări în scop turistic, cea dintîi, un circuit european cu trenul (Austria, Italia, Franța, Belgia, RFG) de o lună, și cea de-a doua, o vizită în Statele Unite, la rudele soției din New York. Însă ceea ce mă interesa, mai ales, în relaxarea regulilor de călătorie era posibilitatea de a lua parte la manifestări științifice internaționale. În străinătate mai fusesem, îndeosebi în țările lagărului socialist, călcasem și prin Occident cu Teatrul Național, la Paris și Veneția ori la festivalurile de la Cannes. Niciodată însă nu avusesem ocazia să particip la un simpozion, un colocviu, un congres de specialitate ori să studiez măcar cîteva zile la rînd într-o mare bibliotecă, unde să pot lua act de publicațiile recente, cărți și periodice, fie interzise la noi, fie inexistente din cauza reducerii dramatice a achizițiilor. Nu era la mijloc doar dorința de a fi la curent cu ceea ce se produce în domeniul meu de expertiză, ci și nevoia imensă de a-mi verifica supozițiile și de a avea un dialog cu colegii de aiurea, angajați în aceeași arie disciplinară ori sferă problematică. Trăiam cu nostalgia unui sejur într-o mare universitate a Apusului. Rîvneam la o asemenea paranteză studioasă, care mi-ar fi împlinit cariera. Și mă gîndeam cu jind, în rostogoliri de vise cu ochii deschiși, nu doar la cărțile de negăsit la noi, ci și la șansa de a respira sub cerul lumii libere. Unul dintre prietenii mei, din afara cercurilor universitare, cocheta cu ideea plecării definitive din țară și încerca să mă convertească la ideea lui. Era inginer, iar profesional n-avea decît de cîștigat. Alternativa nici nu-mi trecea prin minte. Un profesor de română care se expatriază? Ca să facă ce? Să spele vesela în restaurantele Apusului? Și apoi, în calitatea mea de fost comunist, evadarea din lagărul la edificarea căruia, vrînd-nevrînd, îmi dădusem

contribuția îmi părea un act imoral; ca să-mi expiez greșeala, n-ar fi trebuit să fiu ultimul care fuge? Pare stupid, dar mă frămîntam cu asemenea scrupule. Îi invidiam pe colegii trimiși să predea limba română peste hotare, care aveau la dispoziție, pînă să-și încheie misiunea, doi-trei ani în care le rămînea timp să învețe limba țării-gazdă și să-și aprofundeze cunoștințele într-un domeniu specializat. Încercasem și eu, în mai multe rînduri, să obțin o detașare la un lectorat, de fiecare dată fără succes. În punctul de plecare, la nivelul Facultății, totul părea să debuteze sub auspicii bune. Responsabilii se arătau nu numai foarte înțelegători, dar mă și încurajau să sper. Apoi, undeva pe parcurs, survenea un blocaj și toată afacerea intra în ceață. Cînd, în cele din urmă nu mă regăseam pe tabelul cîștigătorilor și căutam să aflu de ce, nimeni nu mai știa nimic. Totul se învăluia în mister. Responsabilul de cadre al Universității mă primea politicos în audiență și mă sfătuia să am răbdare, decanul nu avea informații, șeful de catedră nici atît, nimeni nu avea habar de motivele care determinaseră respingerea mea. Am motive să cred – ceea ce sugerează și Ion Ianoși în amintirile sale – că a existat o dispoziție a conducerii, transmisă pe cale orală, sub pavăza secretului bine păstrat, de a-i elimina pe alogeni din pozițiile de reprezentare pe plan extern.

Fără îndoială, îmblînzirea criteriilor de acordare a pașaportului constituia o condiție necesară, dar nu suficientă pentru participarea la reuniuni științifice internaționale. Mai era încă nevoie de o invitație din partea unei instituții de profil, de avizul favorabil al universității de proveniență și de suportarea cheltuielilor (de drum, întreținere, taxă de participare etc.). Însă, din păcate, la ora aceea, eram deficitar la toate capitolele: aveam puține publicații în limba română, necum în limbi străine; ca atare, cine m-ar fi putut invita de vreme ce nu mă cunoștea nimeni? Pe de altă parte, mă aflam, după ieșirea din cinematografie, într-un con de umbră, de altfel asumat conștient și fără regrete; căderea în dizgrație avea însă și urmarea că nu eram luat în considerare cu prilejul – și acesta rar – al alcătuirii unor delegații trimise de partid să reprezinte știința românească la anumite evenimente internaționale de vîrf (îndeosebi, la congrese). În fine, chiar și participarea cu titlu personal, încurajată de occidentali (care priveau cu suspiciune relațiile oficiale cu „trimișii” țărilor socialiste), se izbea de dificultăți insurmontabile în cazul meu: pe lîngă slaba posibilitate a obținerii unui pașaport, eram în absolută imposibilitate de a-mi acoperi personal costurile unei deplasări. Așa stînd lucrurile, m-am străduit zadarnic, în 1967, să fiu admis printre cei chemați să ia parte la un congres al Asociației Internaționale de Literatură Comparată, care avea loc la Belgrad. În 1970, la congresul

următor al numitei asociații, programat la Bordeaux, am depus din nou mari stăruințe în vederea includerii în delegație. Dima, directorul institutului, m-a dus cu vorba: mi-a promis tot concursul, m-a pus pe „listă”, dar pînă l-a urmă m-a fentat (poate nu din vina lui…). În această situație, ce-mi rămînea să fac? Desigur, să pîndesc alte ocazii, deși era evident că nu mă puteam baza pe sprijinul oficialității. De fapt (și de drept), pentru unul ca mine, privit cu suspiciune „sus”, singura cale plauzibilă de a răzbate consta în valoarea activității proprii de cercetare. M-am hotărît, de aceea, să caut prilejuri de a publica în limbi străine și de a-mi accelera munca la *Originile romantismului*, în speranța de a-mi adjudeca o „carte de vizită” profesională acceptabilă, nu doar înăuntrul țării, ci și în afară. Un mic succes, moral, m-a încurajat. Avusesem inspirația de a-l ruga pe unul dintre colegii care plecau la Bordeaux să depună la secretariatul congresului o copie a comunicării mele, intitulată *Sociologie de l'influence en littérature comparée*, însoțită de cîteva rînduri explicative. Or, această copie a avut norocul să cadă sub ochii lui Robert Escarpit, organizatorul congresului, căruia i-a plăcut. Ca atare, a selecționat-o pentru intrarea în volumul de *Acte* (unde a și fost publicată) și mi-a scris cîteva cuvinte amabile mulțumindu-mi pentru „colaborare” și invitîndu-mă să-l vizitez la institutul său din Bordeaux. N-aveam cum să dau curs imediat acestei invitații, dar faptul că lucrarea îmi fusese apreciată și-mi deschisese contactul cu unul dintre „marii” sociologiei literare contemporane a contat enorm pentru mine atunci.

Ieșirea din țarc avea să se producă în 1971. S-a întîmplat cu ocazia unui colocviu la Budapesta, la care Dima a acceptat să-l însoțesc. Nici el nu știa, eu cu atît mai puțin, că la acest colocviu vor veni cîțiva dintre cei mai de seamă comparatiști ai momentului, în intenția nu atît de a asculta comunicări, cît de a schimba păreri și a dezbate conversativ temele arzătoare ale disciplinei. Din nefericire, prestația mea a început catastrofal. Ignorînd mobilul ședinței și lipsit de experiența discuțiilor la congrese, care-și au specificul lor, îmi pregătisem o comunicare bogată în referințe (ca să vadă oamenii cu cine au a face!), a cărei lectură dura între 35 și 40 de minute. Chemat să vorbesc printre cei dintîi, am reușit să citesc, cu voce plină și accent, de-abia cîteva pagini, cînd, deodată, președintele ședinței a făcut să răsune clinchetul unui clopoțel suav și m-a avertizat că mai am dreptul la trei minute. M-am fîstîcit, am încercat zadarnic să rezum ce mai aveam de spus, am debitat niște propoziții incoerente și am părăsit estrada ca o curcă plouată. Deși enervat și descurajat, am găsit totuși resurse să nu abandonez: eram conștient că mă aflu la un examen pe care nu puteam, n-aveam voie să-l pierd. Colocviul se afla în prima dimineață de lucru, m-am gîndit că mai e

vreme să mă reabilitez. În acest scop, am luat de încă două ori cuvîntul în discuția liberă din următoarele ședințe, unde, scăpat de astă dată de ștaif, de retorică și de amenințarea ceasornicului, am reușit să fiu convingător. E foarte adevărat că, sub raport psihologic, n-aș fi reușit probabil niciodată să-mi depășesc starea de disconfort dacă nu m-aș fi bucurat de sprijinul auditoriului, dacă n-aș fi avut parte de atmosfera calmă, destinsă, comprehensivă care domina raporturile dintre civilizații mei confrați. Ei nu s-au grăbit să mă ștampileze în funcție de stîngăcia primei comunicări. M-au încurajat să mai încerc și s-au bucurat să mă vadă reușind. Finalmente, fără să-mi elibereze vreun certificat de merite speciale, m-au adoptat cu căldură, neșovăitor, în societatea lor de egali. Colocviul de la Budapesta a însemnat, de aceea, pentru mine o descătușare și la propriu, și la figurat: mi-a întărit încrederea în propria-mi chemare și mi-a dovedit existența unei autentice solidarități intelectuale dincolo de Cortina de Fier (și cît de mult aveam nevoie de asemenea asigurări în acel ceas de cumpănă!). Pe teren practic, am făcut cunoștință cu cîțiva oameni admirabili, dintre care unii mi-au devenit parteneri apropiați de dialog; pe de altă parte, mi-am îmbogățit agenda, de o sărăcie lucie pînă atunci, cu adrese și invitații. Adevărul e că din 1971 înainte, problema contactelor cu străinătatea a fost rezolvată în cazul meu: mi s-au deschis orizonturi în toate direcțiile. Problema n-a mai fost ca cineva să mă cheme, ci ca stăpînirea să-mi dea voie să plec și, desigur, să dispun de o acoperire financiară minimală a voiajului.

După susținerea doctoratului, statutul meu profesional ar fi trebuit să se schimbe: postul de conferențiar să-mi fie transformat într-unul de profesor. Cei în drept conveniseră. Ca atare, concursul a fost deschis, era în plină desfășurare, cînd, deodată, a explodat o bombă: din decizia personală a Elenei Ceaușescu, promovările în învățămîntul superior au fost oprite, sub pretextul fals că în acordarea gradelor didactice s-ar fi dat dovadă de o prea mare îngăduință: ar fi existat, chipurile, un număr excesiv de profesori. Nici vorbă de așa ceva. În realitate, se urmărea intimidarea intelectualilor de vîrf, amintindu-li-se dependența lor de partid și obligația alinierii ideologice. Toate stăruințele de a rectifica această măsură sau măcar de a-i suspenda aplicarea în cazul concursurilor deja deschise au fost zadarnice. Stoparea promovărilor a rămas efectivă pînă în decembrie 1989, ducînd la perpetuarea unor anomalii dintre cele mai flagrante: de exemplu, revoluția i-a găsit pe Eugen Simion conferențiar, pe Nicolae Manolescu și Mircea Martin lectori, pe Florin Manolescu asistent etc. Eu am avut șansa ca, în 1984, cînd era căutat cineva care să fie cuplat, în vederea avansării, cu un activist total lipsit de merite profesionale, de specialitate diferită, spre a-i furniza acestuia

o aparență de legitimitate, decanul facultății, I. Coteanu, care ținea la mine, a reușit să-mi sugereze numele cui trebuia. De data aceasta s-a mers pînă la capăt, mi s-a organizat concursul și am obținut titlul (după 34 de ani [!] de așteptare, cu patru ani înainte de ieșirea la pensie). Însă, *nota bene*, nu mi s-a acordat dreptul de a conduce doctorate, adică de a îndeplini una dintre cele mai importante atribuții din caietul de sarcini ale postului. (Nu mă pot reține să nu menționez aici revanșa tardivă pe care aveam să mi-o iau după cîțiva ani: în 1990, devenind ministru adjunct pentru învățămîntul superior – sub ministeriatul Șora –, am avut satisfacția de a propune și a redacta proiectul de hotărîre care a permis reluarea promovărilor și rezolvarea rapidă a restanțelor stînjenitoare din lumea universitară.)

În anii ’70, cursul vieții mele a devenit repetitiv și banal. Dimineața îmi țineam orele de curs și de seminar, mă întîlneam cu colaboratorii mei din institut și participam la diverse ședințe – multe la număr și de obicei prea puțin folositoare. După-amiază mergeam la bibliotecă ori lucram acasă. Seara, asemenea tuturor românilor, verificam dacă sînt bine închise încuietorile locuinței și ascultam Europa Liberă sau BBC-ul, ca să aflăm ce se întîmplă semnificativ în propria noastră țară și să ne realimentăm traista speranțelor. Primăvara, de îndată ce se topeau zăpezile și vremea se încălzea, pînă toamna tîrziu, cînd începeau ploile, ne petreceam sărbătorile și weekendurile la Izvoare, o comună pe Valea Teleajenului, la nord de Vălenii de Munte, în drumul spre Cheia. Aici Irina moștenise (pe la jumătatea anilor ’60) o casă încăpătoare chiar și pentru o familie mai numeroasă decît a noastră, întovărășită – și asta era de fapt cireașa de pe tort – de o curte vastă, populată de pomi roditori: meri, pruni, peri, nuci seculari, cu o priveliște superbă spre Munții Ciucașului. În spatele casei era o rîpă, acoperită de o vegetație abundentă, crescută în sălbăticie, fără poteci ori luminișuri, cu pantă abruptă, coborînd într-o văiugă străbătută de un firicel de apă denumit de localnici Puriștoaca. La început nu ne-am prea dat seama de rolul pe care noua proprietate avea să-l aibă asupra noastră. Era, desigur, o reședință secundară, unde puteam să ne petrecem sărbătorile și să ne dezmorțim picioarele, obligîndu-le la un exercițiu spornic, sub soare și la aer, departe de poluarea Bucureștiului și de sedentarismul nostru cotidian. Copiii mai ales cîștigaseră un adevărat loc de joacă, fără egal, unde puteau să se zbenguie în voie și să afle ceea ce ei încă nu știau: să învețe muzica greierilor, să vadă de aproape animalele, să se bucure de priveliștea cerului înstelat, invizibil la oraș, de răsăriturile magnifice și apusurile sîngerii, care puteau fi urmărite, în splendoarea lor mută, de la înălțimea unui orizont liber. Pe lîngă o reședință, casa de la Izvoare

avea să însemne însă din ce în ce mai mult pentru noi un refugiu. Aici uitam pur și simplu de grijile și anxietățile de acasă. Mai exact, de îndată ce coboram din automobil (devenisem conducătorul pasionat al unui Renault 10) ca să desfac cele două canaturi ale porții, spre a intra în curte, spectacolul naturii înverzite ne absorbea ca un vîrtej. Încît, fără să ne dezmeticim bine, ne trezeam că jucăm într-o altă piesă decît cea pe care o interpretasem pînă atunci. O piesă cu multă improvizație și puțină rutină, unde nu se vorbea despre îndeplinirea planului, despre eroica noastră clasă muncitoare, despre fericirea de a fi conduși de tovarășul Ceaușescu, unde nimeni nu era pus să recite osanale și să-și ascundă gîndirea, unde exista o altă ierarhie a priorităților, pornind de la ce este esențial ființei spre aparențele insignifiante și tranzitorii. Dincolo de peisaje și de revenirea la simplitățile primordiale, ceea ce ne vrăjea pe noi, adulții, la Izvoare era sentimentul libertății. Știam că e o evadare provizorie din casa de nebuni, că vom fi constrînși să revenim acolo. Dar faptul de a putea conta în răstimpuri pe această descătușare constituia o șansă extraordinară, eram foarte conștienți de asta și am profitat de ea pe cît posibil.

Retranșarea săptămînală la Izvoare a avut însă și un efect nedorit, un efect pervers și inevitabil: rîndurile prietenilor, ale adevăraților prieteni, oricum rărite, s-au restrîns și mai mult. În această privință păream a fi în asentimentul regimului, care voia să-și atomizeze intelectualii, oferindu-le drept succedaneu al destinderii socializarea în familie (la cîte un botez, o nuntă, un chiolhan aniversar). Dar fiindcă blestematul de individualism burghez nu se mulțumea cu atît, ci revendica și alte forme de socializare, de exemplu, participarea la grupuri informale ori grupuri organizate (de felul uniunilor de creație ori a diverselor asociații profesionale), partidul veghea prin îndrumări, indicații, reprezentanți și turnători ca activitățile respective să fie bine controlate. Idealul, pe care liderii săi nu-l ascundeau, era ca, odată cu edificarea comunismului, a minunatei societăți fără clase, să existe o singură socializare autentică, cea la nivelul întregului popor, sub auspiciile Cîntării României și sub conducerea secretarului său general! Din fericire, mai trebuia să curgă încă multă, multă apă pe Dunăre pînă să ajungem acolo. Deocamdată ni se acorda dreptul de a ne întîlni cu cine ne place, fără voie de la poliție. Eu, cel puțin, de teama intrușilor, funcționam într-un program de austeritate, liber ales: îmi duceam viața socială în intimitate, aveam un cerc nu prea întins de prieteni și nu aveam defel ambiții să mă extind. Credeam că mă păzesc bine de urechile foarte curioase, că anonimatul în care trăiam mă ținea la adăpost. Și totuși întîmplarea pe care o voi povesti arată cît de amarnic puteam să mă înșel. Cîndva, prin 1972-1973,

am fost chemat într-o dimineață la Comitetul Municipal de Partid, la cabinetul secretarului care răspundea de munca de propagandă, tovarășul Rădoi. Era un politehnician, dar, pare-se, iubitor de cultură umanistă. Mă cunoscuse undeva și-mi arătase deferență. Se număra printre puținii activiști „de treabă", cum li se spunea pe-atunci celor care nu-și pierduseră reacțiile simplu omenești. Rădoi m-a primit politicos, m-a poftit să iau loc, mi-a adresat cîteva cuvinte protocolare. Apoi a scos un document dactilografiat dintr-o mapă, m-a privit lung, ca și cum ar fi vrut să mă cîntărească. După care, fără alte introduceri, pe un ton calm, mi-a pus o întrebare mortală: „Ia spune-mi, tovarășe Cornea, de ce nu-ți ții gura?". Am înțepenit în scaun, fără grai, schimbînd fețe-fețe. La ce se referea oare? „Ai avut la dumneata în casă, acum de curînd, o sindrofie", a continuat Rădoi, părînd că citește sau îmi rezumă foaia de hîrtie pe care o avea în mînă. „Și v-ați apucat să discutați vrute și nevrute. Și să cîrtiți: tezele din iulie, politica din cultură, Europa Liberă… Iar dumneata, membru vechi al partidului nostru, în loc să-ți potolești musafirii, i-ai încurajat." Și-mi reproduce o propoziție pe care chiar o rostisem, cu propriile mele cuvinte. Informațiile lui Rădoi erau exacte, știa ce spusesem, nu adăuga la socoteală. Mi-am dat seama că ar fi inutil să neg, că „ei" știau totul, era clar că unul dintre invitați „ciripise". De aceea am protestat fără vlagă: se exagera, fusesem înțeles greșit. De fapt, mă luaseră totalmente prin surprindere, îmi pierdusem sîngele rece, mă împleticeam în vorbă. În mijlocul unei fraze m-am și oprit, covîrșit de sentimentul inutilității de a mă apăra. Însă, fără să dea vreo atenție spuselor mele, Rădoi nu mi-a cerut să mă justific, nici să-mi fac auto-critica. A tăcut cîteva secunde, apoi a început să mă frece, fără să ridice vocea, pe același ton impersonal de care se servise pe tot parcursul întîlnirii. Finalmente, m-a privit lung și m-a avertizat: „Bagă de seamă, de data asta n-am discutat la Securitate abaterile dumitale, așa cum poate am fi făcut-o cu altcineva. Acum nu te sancționăm. Dar dacă se va mai întîmpla…". N-a precizat ce măsuri anume se vor lua în cazul în care voi continua să „trăncănesc", dar, desigur, nici nu era nevoie. Am revenit acasă agitat, umilit, întors pe dos. Împreună cu Irina am disecat sub toate aspectele ce se petrecuse. Avuseserăm șase musafiri, trei cupluri. Ne erau prieteni apropiați, împărtășeam idei comune, ne cunoșteam cu patru dintre ei din tinerețe. Le acordam o încredere deplină. Era oare posibil ca unul dintre acești apropiați să ne fi turnat? Mai ușor ne venea să acceptăm presupunerea că am fi avut microfoane postate în apartament. La ora aceea, cînd ignoram existența raportului Drăghici, socoteam însă această ipoteză totalmente neverosimilă. Delațiunea unuia dintre musafirii noștri era greu de acceptat, ne părea oribilă, dar ni se impunea ca o evidență.

Săptămîni, poate luni de zile am trăit traumatizați. Să accepți că printre bunii tăi prieteni există un turnător e ceva intolerabil pentru o fire deschisă, sinceră și nesuspicioasă, dar să fii obligat, pentru a te apăra, să te izolezi de toți ceilalți fiindcă nu-l poți identifica pe trădător e de-a dreptul monstruos. Poți oare duce o viață de societate normală cu o asemenea bănuială obscenă? Să impui o carantină relațiilor cu niște prieteni fiindcă nu-l poți identifica pe cel care ți-a înșelat încrederea? Dar ce „garanții" îți oferă ceilalți? Ne-a trebuit oarecare timp ca să înțelegem că suspectarea sistematică a unora dintre cunoștințele noastre nu făcea decît să dea satisfacție Securității, în furia ei nestinsă de a dezbina, a interzice și a-i izola pe oamenii de cultură. Principiul prezumției de credibilitate acordat prietenilor trebuia salvat, chiar și cu riscul de a greși într-un caz sau altul.

După 1971, participarea mea la activități științifice internaționale a devenit constantă și sistematică. M-am zbătut din răsputeri să primesc aprobarea forurilor; cînd eram respins mă duceam să protestez; apoi înaintam noi cereri și nu ezitam, cînd se ivea ocazia, să mă servesc de „pile", fără nici o tresărire de căință. La urma urmei, nu făceam decît să-mi apăr libertățile cetățenești împotriva unor practici abuzive ale autorităților. Nu toate „pilele" se bucurau de eficiență egală; de pildă, Mircea Malița, ajuns ministru la Învățămînt, s-a oferit cu amabilitate să-mi susțină o cerere. Răspunsul mi-a venit la cîteva zile după ce colocviul pentru care revendicasem luase sfîrșit. Mai mult succes am avut cu I. Fazecaș și cu Miron Constantinescu. Dar nici ei, nici alții nu erau în stare să treacă peste una dintre invențiile diabolice purtînd marca „tovarășei": decizia luată cîndva, pe la mijlocul anilor '70, ca nici un cadru didactic să nu se poată deplasa peste hotare în cursul anului universitar. Această măsură, strict aplicată, i-ar fi izgonit pur și simplu pe toți cercetătorii români din activitatea științifică internațională, deoarece micile întîlniri specializate (simpozioane, colocvii, conferințe de două, maximum trei zile) se desfășurau, cu excepția marilor congrese ținute în timpul verii, *numai* în timpul anului școlar. Din fericire, după cîteva săptămîni de scandal, în care s-au acumulat zeci de cereri neonorate, iar protestele au început să curgă din străinătate, responsabilii noștri și-au luat inima în dinți și au elaborat un sistem de excepții (nici vorbă de abolirea legii scelerate), care, cu bunăvoință interpretativă, permitea o aplicare „pe sprînceană" a genialei măsuri. Nu voi insista aici, menționînd nenumăratele obstacole ridicate de autorități, sub pavăza apărării așa-zisei legalități socialiste, în calea tuturor celor ce aspirau să călătorească în scop profesional, pe cont propriu, și nu încadrați în delegații numite de Partid, privite de occidentali cu îndreptățită suspiciune.

Aş vrea să mă opresc, fie și în fugă, asupra unui detaliu „sucit", de o cromatică spectaculoasă și totuși nu prea băgat în seamă. Dacă în multe cazuri am reușit să nu ne înecăm în epoca dictaturii, aceasta se datorează, desigur, oamenilor de bine din structurile puterii, care ne-au ținut partea și ne-au ocrotit. Asemenea oameni au existat, iar a le nega existența e o absurditate. Dar, într-o măsură greu de identificat, salvarea noastră se datorează, în opinia mea, îndeosebi lacunelor sistemului, ca și unor trăsături negative ale psihologiei românului. Ne-au izbăvit în multe cazuri tocmai păcatele noastre: lipsa de consecvență în acțiune, derapajele disciplinare, facilitatea simulării, adeziunea la interese, și nu la principii, faptul că bacșișul avea darul să deschidă toate ușile. Socoteala e simplă: într-o ordine a anormalității, cum era cea comunistă, tocmai conduita normală, respectuoasă față de lege și autorități, tocmai ea risca să ducă la dezastru. În schimb, chiulul și neseriozitatea se întîmpla să vină în ajutorul cetățeanului pus la șmotru. La noi, spre deosebire de regulile drastice din RDG, se întîmpla ca cerberii să se înduioșeze, ca funcționarii să nu-și execute ordinele de serviciu, amînîndu-le pînă cădeau în derizoriu, ca militarii să ezite și pînă la urmă să nu comită ireparabilul. Ne pare rău uneori că în ADN-ul românilor nu există o genă nemțească. Dacă ar fi existat, am fi avut probabil cîteva autostrăzi. Dar dacă ar fi existat, s-ar mai fi produs oare întoarcerea armelor la 23 august 1944, fără nici o defecțiune? Și cît de teribilă ar fi fost tragedia vărsării de sînge în decembrie 1989, la Timișoara și la București, unde ordinul de a se trage în mulțime fusese dat?

Să-mi fie permis acum să evoc un exemplu de rezolvare extra-legală, care mă privește în mod direct, de o ambiguitate profund instructivă. În iunie 1975 eram invitat pentru o lună în Portugalia de Fundația Gulbenkian. Răspunsul cererii de pașaport nu-mi venea, mă apropiam primejdios de scadență. M-am dus deci în Nicolae Iorga să văd ce se întîmplă. Mă așez la o coadă și aștept. Deodată, cineva mă bate pe umăr: „Ce căutați aici, tovarășe Profesor?". Mă întorc, nu-mi recunosc fostul student, dar nici nu era nevoie. Îi spun despre ce e vorba, număr zilele care au mai rămas, el fluieră a pagubă și-mi zice: „Aveți o singură șansă, cereți audiență la tovarășul comandant". Eu, disperat: „Cum ajung acolo? O să dureze cel puțin o săptămînă…". El reflectează o clipă, apoi îmi spune, cu oarecare șovăială: „Știți ceva? Hai să încercăm acum, o chem pe Cici, poate aveți noroc!". Mă duce afară, intră într-o altă cameră și-mi aruncă printre dinți: „Vorbesc io cu secretara". Dispare un minut, apoi reapare jovial: „Aveți noroc. Vă primește acum". Urc la etajul trei, intru într-o sală de așteptare în care mai erau cîteva persoane. Îmi caut un scaun și mă pregătesc să aștept. Cici se apropie, cu indiferența proprie

funcționarului, și-mi întinde o bucată de hîrtie: „Scrieți-vă numele și unde lucrați. Așa-i regula, ca să știe șefu'". Mă execut. Secretara preia hîrtia, îi adaugă două plicuri de pe birou, ciocănește formal la ușă și intră. Moment de pauză. Și deodată, pam, pam, se întîmplă ceva extraordinar. Cineva apasă cu putere clanța, ușa zboară pînă în pereți, în cadrul ei apare un personaj de statură mijlocie, cu fața luminată de un surîs tandru, care-și rotește ochii în căutarea cuiva. Mă vede și, nici una, nici două, mă ia în brațe, mă strînge cu putere și mormăie „Tovarășu' Cornea, tovarășu' Cornea… Ce plăcere!" și mă ia de după umeri împingîndu-mă spre birou. Înțeleg, desigur, că el e șeful, dar altminteri n-am habar nici unde și nici dacă l-am mai întîlnit cîndva. N-a trebuit să-mi bat mult capul. Volubil, în prada entuziasmului, comandantul în fața căruia subalternii tremurau a început să-și amintească de vremurile fericite de odinioară, cînd alături de mine, de alți tovarăși, luptam sub steagul UTC-ului pentru a înfrînge dușmanul de clasă. „Am fost cu dumneavoastră și cu tovarășu Florea la Ploiești, în '46, înainte de alegeri. Mai țineți minte ce ne-am mai bătut atunci cu maniștii de la «Petru și Pavel»?…" În mintea mea era un gol desăvîrșit, cu tot regretul, nu reușeam să-mi amintesc nici că fusesem la Ploiești cu tovarășul Florea, nici de faza bătăii cu maniștii. Am dat însă din cap, temîndu-mă să-l contrazic pe comandantul cuprins de vervă narativă. Mi-a mai turuit el una și alta, iar eu m-am strecurat, evocînd nu mai știu ce amic comun, pînă ce discuția a început să lîncezească. Atunci s-a oprit din recital și m-a întrebat cu ce pricină am venit să-l caut. I-am povestit despre invitația portugheză și despre importanța politică de a nu o rata. „Știți", i-am spus, „ei au avut acolo de curînd o așa-zisă «revoluție a garoafelor» și e bine ca noi, cei din țările socialiste, să răspundem apelului lor cînd ni-l adresează insistent, cum e cazul". Șeful dădu din cap, pătruns: „Da, cum ne învață tovarășul Ceaușescu, trebuie să acordăm ajutor internaționalist celor în nevoie". Reintrat în rol, trecu dintr-odată la acțiune. Sună, se prezentă un subaltern, îi ceru să i se aducă imediat dosarul Paul Cornea. Peste cîteva minute îl avea sub ochi. Răsfoi dosarul, apoi pașaportul care avea aproape toate filele completate. „Are avizul Comisiei?" „Încă nu!" Șeful se oțărî: „Ce naiba mai așteaptă ăștia?". Ordonă: „Faceți-i imediat un pașaport nou tovarășului Cornea". Mă întrebă: „Cît stați la Lisabona?". Eu, precaut: „Invitația e pentru o lună". El, imperial: „Dați-i viză pe trei luni". Drept care, după puțină vreme, plecam din Nicolae Iorga într-o stare de jubilație interioară, cu un pașaport nou în buzunar și înarmat cu o carte de vizită a comandantului, unde era înscris și numărul său de telefon privat, la care-l puteam chema în caz de nevoie. Un happy-end ca în basme! Dar cu asta povestea nu ia sfîrșit.

Mai există un epilog, care face toate paralele. Peste patru zile, luîndu-mi ziua bună de la ai mei, m-am prezentat la aeroport, la ghișeul pentru „boarding”. Așteptam ca funcționara să mă cheme, cînd, deodată, un subofițer s-a apropiat de mine, mi-a verificat numele și m-a rugat să-l urmez pentru cîteva minute. M-a dus într-un mic birou contiguu, în care nu era nimeni. „Tovarășu’ profesor”, mi-a zis, „am ordin să vă fac un mic control”. Am rămas stupefiat, dar n-am spus nimic. De altfel, militarul nu aștepta încuviințarea mea. S-a apucat imediat de treabă, cu dexteritatea omului de meserie, oferindu-mi ocazia nedorită de a fi obiectul celei mai severe percheziții îndurate vreodată. Toate lucrurile din geamantan, cămășile, albiturile, batistele, trusa cu medicamente și trusa de toaletă, buzunarele interioare, pereții valizei – totul a fost supus unui examen metodic și scrupulos. A venit apoi rîndul meu: îmbrăcămintea, portmoneul, ciorapii, pantofii; pînă la urmă, n-a mai rămas nimic, nici un centimetru pătrat de trup și nici un fel de obiect care să fi scăpat nevăzut și nepipăit. Ajuns la capăt, subofițerul m-a privit cu un soi de zîmbet stăpînit și mi s-a adresat curtenitor: „Vă mulțumim, tovarășe profesor, pentru cooperarea dumneavoastră și vă rugăm să ne scuzați pentru deranj”. Apoi, devenit brusc curios: „Plecați pentru conferințe?”. Am dat din cap, iar el mi-a urat succes. Peste jumătate de oră, tolănit în fotoliul avionului Lufthansa care mă ducea spre Frankfurt, mă întrebam ceea ce, de fapt, n-am încetat să mă întreb pînă azi: oare cine ordonase strașnica percheziție care mi se făcuse? Fusese vreun denunț al vreunui răuvoitor sau responsabil era însuși comandantul jovial și volubil, cu care fraternizasem în amintirea luptelor noastre contra burgheziei? Oare nu-mi rezervase chiar el frumoasa surpriză de la aeroport? Un răspuns sigur nu am, dar o bănuială – da. Și încă una puternică.

În tot lungul epocii comuniste am consumat mult timp și am făcut o mare risipă de energie ca să-mi pot organiza deplasările în străinătate. Nu regret efortul depus. Anume fiindcă relațiile științifice și umane cu colegii de peste hotare au jucat un rol enorm în dezvoltarea mea profesională și intelectuală. Am avut și șansa de a-mi desfășura o bună parte a activității sub egida Asociației Internaționale de Literatură Comparată, care reunea în congresele și marile sale colocvii elita comparatiștilor vremii, permițînd astfel neofitului să sesizeze liniile de forță ale dezvoltării științelor literare contemporane și să cunoască nemijlocit figurile proeminente. Am luat parte la toate congresele AILC, în 1973 (Montréal-Ottawa), 1976 (Budapesta), 1979 (Innsbruck), 1982 (New York), 1985 (Paris), 1988 (München), cu excepția celui din 1991 (Tokio), unde am absentat, nereușind să-mi fac rost de banii necesari transportului și întreținerii, apoi din nou Leiden (1994) și Edmonton (1997). Cînd am

primit invitația de a participa pentru prima dată în viața mea la un congres, cel de la Montréal-Ottawa, așa cum îmi promisese Eva Kushner la Budapesta, i-am adresat imediat o scrisoare de mulțumire, explicîndu-i că, în condițiile mele, efectuarea călătoriei ține de un basm cu zîne: erau prea multe impedimente ca să pot spera. Și totuși incredibilul a fost realizat. Femeia aceasta, o emigrantă din Cehia, cu frumoase state de serviciu în specialitate (se ocupa de Renaștere, editînd operele complete ale lui Pontus de Tyard și pregătind o lucrare fundamentală despre uzul și funcția dialogului) dispunea, în același timp, de rare aptitudini manageriale: avea darul rarisim de a găsi subvenții acolo unde nu reușea nimeni altul și capacitatea de a-și urmări cu tenacitate și o rară abilitate persuasivă ținta fixată. Ea și-a propus să asigure participarea la congres a tuturor colegilor din Europa de Est în incapacitate de a-și suporta călătoria. A reușit să facă rost într-un timp record de sumele necesare, a negociat cu o companie aviatică tocmai atunci înființată și deci dispusă la o ofertă foarte avantajoasă (Royal Jordanian Airlines) și, pînă la urmă, a aranjat plecarea din Viena la Montréal a unui grup reprezentativ de invitați din democrațiile populare. Pentru următoarele congrese m-am putut descurca mai lesne, în orice caz, principala problemă constituind-o obținerea la timp a pașaportului. Mari emoții am avut în 1982, cînd, înainte cu cîteva zile de marea reuniune de la New York, era programat la Montréal un important colocviu pe tema reînnoirii istoriei literare. Din țara noastră urma să participe o delegație mai numeroasă decît de obicei, incluzîndu-i pe Zoe Bușulenga, Vera Călin, Alexandru Duțu și, ca delegat al Academiei, pe Alexandru Dima. Aprobarea plecării a venit în ultimul minut, încît tocmai reprezentantul nostru cel mai gradat (în ierarhiile interne), profesorul Dima, n-a mai apucat să prindă avionul. Însă mult mai grav a fost altceva: nu ni s-a comunicat aprobarea de principiu pe care o așteptam cu toții din partea conducerii Partidului, de a ne angaja să găzduim viitorul congres al AILC la București, în 1985. Aceasta ne-a pus într-o situație scandaloasă: încă în 1976, la Budapesta, delegația română promisese (desigur, pe baza unui mandat primit de la foruri) că va organiza la București congresul din 1985, își reînnoise solemn făgăduiala la Innsbruck, în 1979, nu dăduse pe parcurs nici un semn de dezangajare, iar acum, în ultimul ceas, fără a putea invoca nici un motiv cît de cît plauzibil, nu i se mai dădea curs promisiunii făcute: românii pur și simplu depuneau armele, ieșeau din joc. Pentru orice coleg occidental, era un lucru de neînțeles. Chiar în ochii prietenilor noștri apăream ca niște oameni neserioși, fără cuvînt, iresponsabili. Ce puteai să le explici: că, la noi, orice decizie în cultură depinde de toanele și de pixul tovarășei Ceaușescu? Din fericire, situația de avarie survenită la nivelul AILC, care trebuia să găsească urgent un alt loc de desfășuare,

a putut fi rezolvată rapid. Colegul Daniel-Henri Pageaux, profesor la Sorbona IV, a obținut printr-un telefon dat rectorului său aprobarea organizării congresului din 1985 la Paris! Am respirat ușurați, deși pentru noi umilința era aceeași. Plus ridicolul: Pageaux reușise să realizeze în jumătate de oră ceea ce noi mișculaserăm fără rezultat, umblînd după aprobări și potcoave de cai morți, vreme de opt ani!

Nu mă voi ocupa aici de celelalte congrese ale AILC. Pe cei interesați de modul de organizare și de articulare a programului intelectual al acestor manifestări îi rog să se raporteze la o conferință ținută de mine, în 2001, la Atena și publicată în traducere în *Delimitări și ipoteze* (pp. 257-273). Și mai puțin am intenția să mă refer acum la cele 24 de colocvii, simpozioane ori conferințe ținute între 1971 și 2000, care m-au purtat de la Lisabona la Beijing, de la Heidelberg și Marburg la Atena și Salonic, de la Paris și Bruxelles la Odense și la Sosnowiec, de la New York și Toronto la Roma, Veneția și Bologna, de la Belgrad și Sofia la Cracovia, de la Viena la Budapesta. În mod special țin totuși să relev colocviile dedicate Luminilor în centrul și sud-estul Europei, organizate o dată la trei ani de Béla Köpeczi (ungur din părțile nordice ale Transilvaniei, care vorbea perfect românește), la Mátrafüred, cam la 120 de kilometri de Budapesta, unde Academia maghiară poseda o vilă izolată, în margine de pădure. Marele avantaj al reuniunilor ținute în ospitaliera reședință a vecinilor noștri o constituia faptul că participanții, nu mai mult de 15-20 de persoane, rămîneau laolaltă pe durata colocviului, ziua și noaptea, avînd la dispoziție toată vremea spre a dezbate în ședințe și a conversa în particular, fără restricții de program ori protocol. Aș vea să mai spun că numărul relativ ridicat al prezențelor mele se explică și prin aceea că, începînd din 1984, am avut privilegiul să fiu ales în structurile de conducere ale AILC (unde am rămas, cu funcții diferite, pînă în 2000). Prima demnitate a fost cea de membru al Comisiei de Istorie Comparată a literaturilor în limbi europene, care avea sarcina de a edita, prin cooperarea celor mai buni specialiști, cîteva publicații de sinteză asupra epocilor și curentelor literare (s-au publicat astfel volume despre Renaștere, perioada de tranziție a Luminilor dintre 1760 și 1820, avangărzile literare ale secolului XX etc.). În 1988 am fost ales în Comitetul Executiv al Asociației, iar în 1994, vicepreședinte (unul din patru). Nu voi discuta aici, deși ar merita, modul de lucru al acestor comisii și comitete, toate pe bază benevolă, unde ne întîlneam reprezentanți ai 14-16 națiuni diferite, spre a găsi linii de convergență și afirmare pe plan mondial a problematicii istoriei literare și a comparatismului. Nu era totdeauna ușor să ne aliniem punctele de vedere – expresii ale unor nivele de dezvoltare și interese diferite –, dar a existat tot timpul bunăvoința

de a ajunge la compromisuri acceptabile. Pînă în 1990, la implozia comunismului, căderea Zidului și destructurarea regimurilor absolutiste din Est, AILC, fără a se manifesta politic, ceea ce nici nu era statutar permis, a jucat totuși un rol important în susținerea valorilor democratice și exercitarea de presiuni asupra regimurilor tiranice din Răsărit. Îmi aduc aminte cum, în 1988, D. Fokkema, una dintre mințile cele mai luminate ale organizației, m-a chemat să mă întrebe dacă prin alegerea mea în Executivul AILC mă vor servi sau, dimpotrivă, mă vor pune într-o situație delicată. Am explicat că alegerea mea îi va deranja pe culturnicii din București (dacă vor ajunge să afle de ea), întrucît, în mod evident, nu eram persoana agreată de ei; în același timp însă vor fi enervați că încă un pensionar al penitenciarului capătă o anumită protecție internațională, lucrul pe care regimul voia să-l evite cu orice preț. Nu pot să mă întind aici asupra raporturilor cu colegii din Vest, care au fost marcate totdeauna de cordialitate și comprehensiune. De neuitat pentru mine și pentru mulți alții a rămas modul discret, dar eficient în care, ajunși (adesea cu mari dificultăți) la înîlnirile programate, eram luați în primire de gazde, cu afabilitate și tact: ne făceau să simțim, fără să ne-o declare ostentativ, simpatia pentru încercările noastre de a supraviețui științific. Solidaritatea lor nestrămutată ne-a transmis sentimentul viu al apartenenței comune la o Europă a valorilor, a democrației și a bunei înțelegeri. De aceea, nu e de mirare că am stabilit cu unii dintre omologii mei relații de colaborare apropiată, care uneori au atins pragul prieteniei. În 2000, cînd mai tinerii mei foști studenți și colegi Liviu Papadima și Mircea Vasilescu au coordonat un volum omagial în onoarea mea, cu ocazia împlinirii a 75 de ani, am fost extrem de bucuros regăsind în sumar semnăturile a 10 dintre prietenii mei din afară: pe polonezul Alexander Ablamowicz, germanii Klaus Bochmann și Klaus Heitmann, brazilianca Tania Carvalhal, olandezul Douwe Fokkema, americanii Gerald Gillespie și Henri H.H. Remak, canadiana Eva Kushner, italianul Bruno Mazzoni, ungurul Gy.M. Vajda, alături de cele ale unor foști studenți ca Matei Călinescu, Eliza M. Ghil, Andreea Deciu, Călin Mihăilescu, Virgil Nemoianu. Lor trebuie să le adaug pe cei care mi-au adresat gîndurile lor bune fără a fi participat la volum: Roger Bauer, Eva Behring, Luiza Valmarin, Maria Kavkova, Libuše Valentová, Jean Weissgerber, Jean Bessière ș.a. Ca să spun ceva semnificativ despre raporturile mele cu acești oameni, unii dintre ei mari profesori, toți cercetători de autoritate în țările lor, mi-ar trebui o carte întreagă. N-am timp s-o scriu, nici competența de a o face, e prea tîrziu, de aceea mă rezum să le trimit tuturor un salut neconvențional, audibil, pentru cine are ureche fină, și dincoace, și dincolo de apele învolburate ale Styxului.

Între 1975 și 1989 am publicat cîteva cărți: *Oamenii începutului de drum* (1975), *Conceptul de istorie literară în cultura românească* (1978), *Regula jocului. Versantul colectiv al literaturii* (1980), *Itinerar printre clasici* (1984), *Introducere în teoria lecturii* (1988) și am coordonat volumul *Structuri tematice și retorico-stilistice în romantismul românesc* (1976), avîndu-i colaboratori pe Gabriela Duda, Mihaela Mancaș, Roxana Sorescu, Mihai Vornicu și Mihai Zamfir, cu studii importante și stimulative, din păcate foarte puțin cunoscute (pe care le va redescoperi, poate, cu plăcută surpriză, un tînăr cercetător din zilele noastre). Nu voi stărui aici asupra *Oamenilor începutului de drum* (metaforă care a prins), unde îmi continuam explorările pașoptiste, în linia lucrărilor anterioare, prin studii punctuale, multe dintre ele sprijinite pe descoperiri de arhivă; nu mă voi opri nici asupra *Conceptului...*, istorie a istoriografiei literare românești, de la origini pînă în zilele noastre (unde, spre a scăpa de cenzură, am uzat de trucul forjării unui model ideal, inexistent, de critică marxistă „cumsecade"); nu voi comenta nici *Itinerarul...*, unde dau exegeze asupra *Amintirilor* lui Creangă, dramaturgiei lui V. Alecsandri și romanelor *Ciocoii vechi și noi* și *Viața la țară*. În schimb, țin să spun cîte ceva despre *Regula jocului* și *Introducerea în teoria lecturii*, ambele lucrări inovatoare, atît în bibliografia autorului, cît îndeosebi – și acesta e lucrul relevant – în știința literară românească. *Regula jocului* se deschidea printr-o declarație de intenție, care avea de ce să surprindă în peisajul critic al anilor ’80: „E poate nimerit să-l avertizez pe cititor, din chiar capul acestor pagini, că perspectiva asupra literaturii din volumul de față e cea a speciilor, și nu a spețelor, a versantului colectiv al literaturii (genuri, curente, tipologii, concepte), și nu a operelor și autorilor individuali". În același timp, îmi precizam poziția (valabilă și azi!), arătînd că „demersul criticii (în sensul tradițional al cuvîntului), orientat de perspectiva «aproapelui» către recuperarea concretului, a diferențelor și a specificității, e în ochii mei tot atît de indispensabil ca și demersul [...] orientat de perspectiva «departelui», spre punerea în valoare a similitudinilor, recurențelor și abstracțiunilor. Critica singură are privilegiul de a conjuga perspectivele diferite într-o intuiție globală și de a traduce valorile operei nu într-un metalimbaj abstract, ci într-un limbaj de echivalențe, așadar de a «spune» literatura cu mijloacele literaturii. De aceea, probabil, în acest amurg de secol, sfîrtecat de tensiuni și plin de speranțe rănite, ea își menține intactă poziția și forța de iradiere, în pofida tuturor agresivităților scientiste" (Oare chiar au trecut 33 de ani de cînd au fost scrise aceste cuvinte?). Din punct de vedere practic, *Regula jocului* angrena două fronturi de reflecție și concretizare operațională: o abordare comparatistă și una de sociologie literară. Cea dintîi se ocupa de clarificarea

noțiunii de „influență”, de postularea „periodizării” ca lectură a datului istoric și strategie zonală, propunea ipoteza „concordanței” ca nod al unei sistematici a relațiilor literare internaționale și, în fine, amorsa o dezbatere asupra conceptelor de „succes” și „valoare”. Din unghiul sociologiei literare, ambițiile erau mai mari, ele vizau o explorare a problematicii domeniului: în plan teoretic, punerea în evidență a obiectivelor specifice și a procedeelor, mai ales însă, pe teren practic, folosirea metodelor sociologice în rezolvarea unor probleme specifice ale istoriei literare. Fie spus în treacăt, spre a înțelege mai bine lucrurile, în anii ’70 și ’80 începuse să se vorbească mult de sociologia literară în rîndurile unor cercetători tineri din Germania, Franța, alte țări occidentale, în divorț cu „establishmentul” și, ca atare, dispuși să caute în orizontul post-structuralist al vremii noi căi în cercetare. Deranjant, pentru mine cel puțin, era caracterul extrem de speculativ al dezbaterilor: se făcea mult caz de teorie, piața era năpădită de ipoteze, unele mai sofisticate decît altele, din păcate, non-verificabile, de aceea ducînd la un soi de pălăvrăgeală care adesea complica lucrurile simple și arunca în derizoriu adevăratele întrebări incomode, exact cele care determină saltul calitativ. Aveam un partener de discuție occidental în mediul snob al teoreticienilor, pe St. Sarkany, un maghiar emigrat în 1956, stabilit apoi în Canada, ulterior ajuns profesor în Franța. Cu el am purtat un stimulativ dialog, prin corespondență și întîlniri incidentale la diverse colocvii. Organizarea materiei în *Regula jocului* îi e îndatorată, în măsura în care aceasta s-a desăvîrșit în cursul efortului de a-mi convinge prietenul că sociologia literară nu e interesantă ca disciplină *per se*, autonomă, cu pretenția de a întemeia o viziune globală asupra literaturii. Socoteam însă că ea poate aduce mari servicii ca un auxiliar al istoriei literare, ca furnizor de procedee în anumite cercetări punctuale (îndeosebi acolo unde evaluările cantitative devin relevante). Exact asemenea cercetări, ilustrînd o modalitate nouă de a gîndi dimensiunea socială a literaturii, intrau în cuprinsul cărții mele: constituirea romanului ca gen în literatura română; formarea repertoriului teatral și rolul teatrului la jumătatea secolului al XIX-lea; sociologia lecturii, în direcția anchetelor asupra publicului și a fluctuațiilor sale; originea și funcționarea unui mit literar (cazul Alecsandri). Ultimele cuvinte ale prefeței, „…m-aș bucura să-i pot emula și pe alții să ia la rîndul lor cuvîntul”, au rămas în epocă fără ecou. De-abia după căderea dictaturii comuniste, datorită lui Mihai Dinu Gheorghiu, dar și lui Liviu Malița, Marius Lazăr și altora, încă mai tineri (Ioana Macrea-Toma), sociologia literară non-lukacsiană, pe care o preconizasem, și-a putut demonstra fecunditatea. Cea de-a doua carte asupra căreia mă voi opri fugar, *Introducere în teoria lecturii* (un curs universitar la origine),

rămîne, alături de *Originile romantismului românesc*, cea mai cunoscută lucrare a mea. Apărută în 1988, la Editura Minerva, fără publicitate și într-o ținută grafică mizerabilă, s-a epuizat totuși în cîteva săptămîni; reeditată la Polirom, în 1998, a dispărut iarăși destul de repede din rafturile librăriilor, a fost tradusă și publicată în Italia, discutată în numeroase cronici și recenzii în țară, prezentată și într-o serie de conferințe ținute peste hotare. În cîteva cuvinte, încercam în această carte să lămuresc complexa problematică a lecturii pornind de la ideea că ar putea fi aproximată prin doi termeni, propuși de Dilthey la începutul secolului XX: pe de o parte, ar fi vorba de explicare, de o abordare obiectivă a fenomenelor cognitive (percepție, memorizare, activități neuro-cerebrale), prin proceduri metodice, verificabile (observație, experiment, construire de modele); pe de altă parte, de o interogație a subiectivității, de tip fenomenologic, menită să pună în evidență ce ni se întîmplă cînd citim un text. În viziunea mea, era necesar ca teoria să se articuleze mai trainic și mai exemplar decît poate oriunde în altă parte cu practica, trebuia ca explicarea și comprehensiunea să se supravegheze reciproc, chemîndu-se una pe alta într-o „buclă constitutivă a cunoașterii". Pentru a-mi finaliza intuițiile într-o carte, structurată lizibil, care să nu se rătăcească în nesfîrșirea aluviunilor și a ochiurilor de apă moartă ale bibliografiei, am depus un efort considerabil. Nu mai vorbesc de ceea ce mi-ar plăcea să numesc, deși sună emfatic, „bătălia documentării": strădania de a birui penuria bibliotecilor noastre, uzînd de deplasările la colocvii, congrese ori în scop turistic, de bunăvoința colegilor străini ori a unor foști studenți stabiliți în Occident, de sistemul împrumuturilor instituționale, îndeosebi de generoasa bursă DAAD de două luni din 1986 (obținută pe ascuns, întreaga corespondență aferentă fiind transmisă prin curier diplomatic prin intermediul Institutului German din București). Una peste alta, n-am de ce mă plînge. În contrast cu mizeria sfîrșitului de domnie ceaușistă, am fost stăpînit în anii în care mi-am scris cartea de o pasiune a edificării și de o energie a plăsmuirii imaginative cu care m-am întîlnit rareori în lunga mea carieră. În orice caz, indiferent de reușite și de limite, *Introducerea în teoria lecturii* a însemnat pentru mine un pariu cîștigat: m-a determinat să-mi reînnoiesc orizontul cercetării și instrumentarul critic, în acord cu o modernitate tot mai nărăvașă și mai exigentă, mi-a facilitat contacte în toate punctele cardinale ale științelor literare contemporane și, ceea ce nu e de disprețuit, deși (sau fiindcă) e resorbit în cutele biografiei, mi-a adus mari satisfacții profesionale.

Aș dori să mai amintesc în această sumară trecere în revistă a lucrărilor mele de rubrica de istorie literară pe care am deținut-o, între 1982

și 1987, la revista *Manuscriptum*. Vorbesc de o „rubrică", și nu de o „cronică", fiindcă intenționam ca, pe lîngă o consemnare critică regulată a cărții de erudiție (ediții critice, antologii, monografii etc.), să profit de spațiul mai generos, pus la dispoziția mea, ca să introduc convorbiri cu personaltăți ale științelor literare, anchete asupra unor teme de actualitate etc. Colaborarea mi-o propusese Alexandru Oprea, director al Muzeului Literaturii. Refuzul meu inițial, determinat de teama unor presiuni în sensul național-comunismului, a fost urmat de stăruințe repetate și promisiuni de garantare a unei totale independențe. În cele din urmă, am acceptat oferta făcută și trebuie să spun că n-am avut motive să mă căiesc, cel puțin pînă la moartea prematură, într-un accident stupid, a lui Alexandru Oprea. Înlocuitorul său, Fănuș Băileșteanu, care-mi manifesta o mare considerație, nu se bucura însă de autoritatea predecesorului în raporturile cu Secția de Presă a CC, unde eram privit cu suspiciune. De aceea, de la un moment înainte, am început să fiu hărțuit, fără nici un motiv aparent, iar în cele din urmă s-a găsit un pretext pueril spre a fi obligat să renunț (rubrica mea ar fi concurat revistele săptămînale!). În cursul celor șase ani de colaborare la *Manuscriptum* am publicat dialoguri cu Edgar Papu (*Barocul literar românesc*), Dan Simonescu (*Situația bibliografiei românești*), Mircea Zaciu (*Colecția Restituiri*), Tiberiu Avramescu și T. Vârgolici (*Biblioteca pentru toți*), Ion Zamfirescu (*Filozofia culturii și istoria teatrului*), Solomon Marcus (*Literatură și Matematică*). Cronicile au analizat, între altele, două volume de *Opere* eminesciene ale ediției Perpessicius, *Dicționarul presei literare românești* al lui I. Hangiu, precum și monografii de Florin Manolescu (*Caragiale și Caragiale*), Niculae Gheran (*Tînărul Rebreanu*), Eugen Negrici (*Introducere în poezia contemporană*), Mihai Zamfir (*Formele lirice portugheze*), Mircea Anghelescu (*I. Heliade-Rădulescu*), Șt. Cazimir (*Alfabetul de tranziție*), David Prodan (*Supplex Libellus Valachorum*), precum și edițiile *Scrieri din tinerețe* de Titu Maiorescu (S. Ghiță), *Opere* de Lucian Blaga (George Gană), *Alese fabule* de Nicolae Oțălea (Mircea Popa), *Scrieri istorice* de Mihai Berza (Andrei Pippidi), *Păsările* de Al. Ivasiuc (I. Bogdan Lefter), *Ucenicii lui Hipocrate* (G. Brătescu), *Lazăr Asachi* (Antonie Plămădeală) etc. Cronicile publicate în *Manuscriptum*, adăugate la alte opt piese apărute în 1989 în *Viața românească*, le-am adunat în volumul *Semnele vremii* (Editura Eminescu, 1995). Un ultim detaliu: la puțină vreme de la oprirea colaborării la *Manuscriptum* mi-a venit și interdicția participării la un mare congres dedicat Luminilor, ținut la Budapesta, unde urma să susțin unul dintre rapoartele principale și să conduc o masă rotundă. E drept că hotărîrea neacordării vizei nu m-a privit personal; odată cu mine au fost reținuți de la plecarea în

Ungaria încă șase ori șapte cercetători români. Motivul? Ceaușescu se certase cu liderul comunist maghiar și se răzbuna pe el, penalizîndu-și cetățenii!

Voi încheia acest capitol revenind puțin înapoi, spre a relata un incident foarte caracteristic, survenit în 1980, cu Elena Ceaușescu. El ilustrează aberația la care se putea ajunge în a doua jumătate a secolului XX într-o țară comunistă europeană, unde dreptul de a tăia și a spînzura în cultură era acordat unei persoane cu instrucția abandonată la nivelul clasei a treia elementare, incapabilă de lectura corectă a cuvintelor despărțite prin cratimă la fine de rînd.

În pofida crasei ei ignoranțe, soția marelui lider a ajuns – după cum se știe – cel de-al doilea om în stat, a condus vreme de aproape două decenii știința și cultura românească, fiind proclamată, cu o neobrăzare fără margini, de o propagandă ticăloșită și mincinoasă pînă la absurd, nici mai mult, nici mai puțin decît „doctor inginer (titluri fără nici o acoperire), savantă de renume mondial". Ei bine, la un moment dat am avut neșansa ca una dintre lucrările mele să ajungă, fără s-o știu, sub ochii ei vigilenți, la Comitetul Central. Cum de s-a întîmplat treaba asta și care au fost urmările e tocmai ceea ce vreau să povestesc. Prin 1976, apariția la Iași a unei ediții critice a celebrei reviste *Dacia literară* (1840), realizată de colega mea, Maria Platon, îmi sugerase utilitatea unei lucrări similare, dedicată *Propășirii*, continuatoarea *Daciei*, apărută la patru ani distanță (1844), dar bucurîndu-se de un destin mai norocos (42 de numere tipărite față de doar trei). Redactorul principal al *Propășirii* a fost tot M. Kogălniceanu (ca și la *Dacia*), nucleul de colaboratori același, însă lărgit cu cîteva achiziții importante (N. Bălcescu, I. Ghica, D. Rallet, Ionescu de la Brad, Petre Balș etc.), aceleași și principiile directoare, dar – element semnificativ, cel puțin programatic – noua revistă anunța că, pe lîngă literatură, se va ocupa de „științe exacte" și de „științe moral-politice", dovadă de aliniere la cerințele civilizației contemporane. Revista a avut să se lupte, în cele peste 10 luni de existență, cu mari necazuri, înainte de toate cu șicanele cenzurii (care a interzis însăși denumirea publicației, socotind cuvîntul „propășire" primejdios și instigator; de aceea, cu excepția unui număr de probă, revista a apărut sub titulatura de: *Foaie științifică și literară*). Suspendarea revistei se va produce printr-o Hotărîre a Sfatului Administrativ din 11 noiembrie 1844, invocîndu-se „desele necuviincioase materii și rostiri ce s-au introdus în paginile *Foaiei științifice și literare*, care au fost cu neputință a se întîmpina purure de către cenzură". În pofida acestor dificultăți și a altora, între care penuria colaborărilor nu se număra printre cele lesne de depășit (erau extrem de puțini cărturarii de orientare liberală și democratică

în stare să scrie), grație energiei lui Kogălniceanu, Alecsandri, Ghica și a celorlalți comilitoni, *Propășirea* a reușit pe deplin să-și îndeplinească menirea de a constitui un mijloc eficace de răspîndire a cunoștințelor, de critică viguroasă, deși pe ocolite, a abuzurilor și carențelor sistemului politic, de influențare a cugetelor în sensul ideilor de libertate, justiție socială și auto-determinare națională. Prin valoarea materialelor publicate, ea reprezintă, fără îndoială, nivelul cel mai înalt atins de vreuna dintre publicațiile pașoptiste. Ca și *Dacia literară* înaintea sa, ca și *România literară*, moștenitoarea sa, dar probabil în mai mare măsură decît ambele, a constituit o prezență activă și determinantă în viața spirituală românească, un moment luminos în dezvoltarea conștiinței de sine a poporului român. Întemeiat pe aceste considerente, am propus în 1976 Editurii Minerva realizarea unei ediții facsimilate a publicației, însoțită de un aparat critic pe măsură. L-am asociat proiectului pe Petre Costinescu, unul dintre colaboratorii mei la seria de „Documente și manuscrise literare", și pe soția sa, Mariana Costinescu, o tînără, dar excelentă lingvistă, urmînd ca ei să se ocupe de transcrierea interpretativă a textului din chirilică în limba română. Editura și-a însușit propunerea. Am pornit la treabă încurajați și cu optimism. Munca de transcriere a celor 350 de pagini, în patru, a durat aproape un an. Elaborarea studiului introductiv și a notelor, de un caracter foarte analitic, mi-au luat și mie destulă vreme. De lungit, s-a lungit însă tipărirea propriu-zisă, din varii motive, care nu interesează aici. Fapt e că, ținînd să-i asigure volumului un aspect monumental, editura și-a dat o mare osteneală și a investit sume considerabile. În 1980, lucrarea era gata: avea 843 de pagini, dintre care textul propriu-zis cuprindea 701 pagini (textul facsimilat pe pagina din stînga, textul transcris pe pagina din dreapta), aparatul critic: studiu introductiv, 47 de pagini, nota asupra ediției, 3 pagini, note și comentarii, 32 de pagini, glosar, 4 pagini, indice de persoane, 14 pagini). Tipărit pe o hîrtie de fabricație specială, bine legat între coperți solide și elegante, volumul arăta masiv și impresionant. Punea la dispoziția cercetării un „izvor" de neocolit în studierea pașoptismului, ca ideologie și ca realizare estetică de vîrf, din care se păstraseră în marile biblioteci ale țării doar cîteva colecții incomplete, amenințate și acestea cu distrugerea. Așa stînd lucrurile, e de înțeles de ce cineva din apropierea Cabinetului 2 i-a sugerat lui Aurel Martin, directorul Editurii Minerva, să ofere „tovarășei", într-o audiență specială, un exemplar de lux al proaspetei tipărituri. Zis și făcut. Directorul, însoțit de unul dintre activiștii de frunte ai Secției de Propagandă a CC, se prezintă cu cartea la subțioară la cabinetul cu pricina, scontînd, desigur, felicitări și gratulații. Cartea-monument e depusă pe birou, iar Aurel Martin se pregătește să-și rostească speech-ul,

cînd, deodată, „tovarăşa" deschide volumul, la întîmplare, ia act de ce se află în oglinda paginii şi începe să ţipe: „Ce, aţi înnebunit? Tipăriţi în ruseşte?". Şi, neaşteptînd replică, revarsă un val de ocări şi acuze asupra nenorociţilor trimişi să culeagă roadele iniţiativei editoriale patriotice. Cei doi, Martin şi colegul său, rămîn sideraţi, treziţi din iluzie la realitatea neagră a unei incriminări căreia îi înţeleg cu greu temeiurile. În faţa furiei dezlănţuite ce se poate spune? Unul dintre ei încearcă să explice că e vorba de o carte românească în grafie chirilică. „Pe banii noştri?", îşi strigă indignarea şefa culturii, care probabil nu pricepuse ce i se spusese şi, în orice caz, ştia ea mai bine cum stau lucrurile. „Nenorociţilor", mai spune, închizînd volumul şi împingîndu-l în lungul mesei pînă ce se aude bufnitura înfundată a căderii pe covor. „Luaţi-l şi să nu vă mai văd." Sigur, nu pot garanta că scena pe care o evoc s-a desfăşurat chiar aşa, dar sensul ieşirii mînioase a tovarăşei e redat cu exactitate, iar urmările concrete ale atitudinii ei le-am suportat pe propria-mi piele. Prima mişcare a directorului editurii şi a activiştilor implicaţi în realizarea cărţii a fost să se ceară autorilor să păstreze cel mai strict secret asupra celor întîmplate: între timp – ni s-a făgăduit – „ei" vor căuta o ieşire. Am fost asiguraţi, în orice caz, că exemplarele tipărite nu vor merge la topit, aşa cum se preconizase în primele momente. Depozitate undeva, cărţile au aşteptat cîteva luni, ele aveau, desigur, mai multă răbdare decît mine şi decît colaboratorii mei. Din cînd în cînd mă duceam, de aceea, să văd ce se mai întîmplă. De fiecare dată primeam asigurări liniştitoare şi povaţa amicală de a nu încerca să pun presiune: să am toată încrederea, chestiunea e în atenţia responsabililor. După vreo opt luni, au apărut primele indicii de găsire a unei soluţii. Era o soluţie strîmbă, pentru că ea denota că nimeni n-avusese curajul să-i explice tovarăşei că limba română fusese pînă spre mijlocul secolului al XIX-lea scrisă în alfabet chirilic, că transcrierea *Propăşirii* constituia o operă filologică de mare preţ, că realizatorii ei nu erau nişte spioni ruşi, ci nişte oameni de cultură vrednici de laudă. Savanta de renume mondial fusese lăsată mai departe în confuzia şi prostia ei inenarabilă. Marea iscusinţă a responsabililor consta în a face uitat scandalul produs; în acest scop, distrugerea unui număr de exemplare, difuzarea celorlalte în circuit închis, numai către biblioteci, oprirea la vînzare şi interdicţia de a scrie despre carte în presa culturală transformau evenimentul în non-eveniment; de fapt, după o vreme, doar iniţiaţii mai ştiau de existenţa ediţiei transcrise a *Propăşirii* (deşi, după vreun an, Micea Anghelescu, Alexandru Zub, Dan Simonescu au reuşit să strecoare mici recenzii favorabile). Culmea e că tăcerea s-a perpetuat pînă în zilele noastre. De-aici şi frustraţia mea, încă nevindecată, legată de această carte uitată,

excelentă prin acuratețea filologică a textului, indispensabil oricărei cercetări serioase asupra epocii și – îndrăznesc să afirm – foarte prețioasă prin studiul introductiv și notele subsecvente, unde se găsesc probabil unele dintre cele mai bune pagini scrise de mine despre pașoptism. Ce să mai spun? Poate un singur lucru, să provoc cititorul la un mic test de imaginație: Oare cineva și-ar putea închipui că sub dictatura comunistă, pe care am suportat-o deopotrivă, deși în grade diferite, toate națiunile Estului european, s-ar fi putut ca în vreuna dintre țările vecine conducerea culturii și a științelor să fie încredințată aproape două decenii unei persoane virtual analfabete, onorată în același timp cu caracterizări superlative? Gândiți-vă bine: ar fi fost cu putință un soi de Elena Ceaușescu în Cehia, în Polonia, în RDG, în Ungaria, chiar și în Bulgaria ori Slovacia? Aveți răspuns? Îl aveți și la întrebarea lui Lucian Boia: de ce e România altfel?

21

Toamna fierbinte a revoluțiilor anti-comuniste din Răsăritul Europei. Imobilismul PCR. Amenințat cu eliminarea din Universitate. Ziua de 21 decembrie 1989: „Jos Ceaușescu!". 22 decembrie: poporul asaltează palatul prezidențial. Fuga dictatorului. Euforia libertății

D.C.-E.: Dragă domnule Profesor, am ajuns la finele convorbirilor noastre (am convenit că nu vom trece de borna lui decembrie 1989) și, uitîndu-mă în urmă, recitind rundele, observ o reacție a celui ce întreabă. După fiecare răspuns pe care îl primește, intervievatorul este entuziasmat.

Dacă aș fi un critic literar „de bine", ar fi fost de înțeles: din încîntarea mea nu s-ar fi putut trage vreo concluzie asupra paginilor care au generat-o. Dar fiindcă îmi place să fiu un critic obiectiv și exigent, cred că bucuria mea la sfîrșitul acestor convorbiri – pentru care vă mulțumesc – este cel mai fidel garant al calității excepționale și al autenticității extraordinare din amplele dumneavoastră răspunsuri. Ceci n'est pas un compliment. *Ci o constatare „rece" și o judecată nepărtinitoare, cu care cititorul nostru va fi de acord.*

Ați rămas aici, pînă la capătul Epocii de Aur, ca și cum ați fi vrut să vedeți pe viu și de la fața locului ce s-a întîmplat cu idealurile dumneavoastră de tinerețe, puse în practică dejistă și ceaușistă.

V-ați refugiat în cercetarea academică, așa cum scriitorii și criticii literari s-au refugiat în obiectul scrisului lor, rezistînd prin cultură. Datorită unor scriitori, unor critici și unor profesori ca dumneavoastră, generațiile mai tinere au avut ce să citească și ce să învețe. Depun mărturie că unul dintre cele mai bune cursuri pe care le-am făcut la Literele bucureștene a fost cel al Profesorului Paul Cornea (avîndu-l ca asistent pe Mircea Vasilescu).

V-ați confruntat cu încălcarea regulilor, alterarea principiilor și infestarea cîmpului academic de sus în jos, de la Cabinetul 2. Totodată, ați putut constata solidaritatea intelectuală a colegilor din străinătate, fie ei din „lagărul socialist" sau din „putredul" Occident.

Ați participat, în mod direct, la trei momente de mare iradiere simbolică ale comunismului românesc. Într-o simetrie extraordinară, de roman

„doric”, cum ar spune Nicolae Manolescu, ați fost la mitingul din 24 februarie 1945 împotriva guvernului Rădescu, la demonstrația din 21 august 1968 împotriva invadării Cehoslovaciei și la demonstrația din 22 decembrie 1989 împotriva lui Nicolae Ceaușescu și a „savantei de renume mondial”. Ați fost martor la debutul internaționalist al epocii comuniste, la apogeul ei sub flamură națională și la finalul în care vechii ilegaliști și tinerii anti-comuniști au făcut front comun împotriva unei dictaturi personale, faraonice.

După acest întreg set de experiențe, cum ați reușit, dragă domnule Profesor, să vă păstrați intelectualitatea, firescul, umorul și integritatea, trecute în epoca nouă după 40 de ani de socialism nu utopic, ci real?

P.C.: Nu pot uita atmosfera de febrilitate și surescitare în care am trăit toamna anului 1989. În fiecare noapte veneam plin de speranță la întîlnirea convenită cu Europa Liberă și rareori mi se întîmpla să plec dezamăgit. Istoria părea s-o fi luat razna. Toate trivialele certitudini politice pe care Partidul se străduise în lungul anilor să le inculce maselor populare intraseră parcă în comă. Nu mai era vorba de o răceală ordinară, vindecabilă cu o aspirină și un piramidon, nici măcar de o boală stăpînită de medici printr-un tratament adecvat, ci de o maladie de sistem, care se agrava pe zi ce trece, insensibilă remediilor preconizate de pseudo-înțelepții din conducere. Și ce părea grav era că simptomele răului nu erau izolate într-un ungher sau altul al blocului socialist, cum se întîmplase în 1968, cu Cehoslovacia, că de data asta întreaga comunitate socialistă era afectată, nimeni nu se mai considera imun efectului contagios al ideilor de multi-partidism și piață liberă. Încă mai grav era că zilelele doctrinei Brejnev păreau să aparțină unui trecut fără întoarcere: noul lider sovietic, Mihail Gorbaciov, avertizase clar că Uniunea Sovietică nu se va amesteca în afacerile interne ale sateliților, că nici un partid comunist în dificultate nu trebuie să conteze pe sprijinul militar al Moscovei, că fiecare e deplin responsabil de ceea ce se petrece în țara sa. Asistam oare la destrămarea sistemului? Convergența semnelor mă făcea să exult. Încă în februarie era adoptată la Budapesta o hotărîre care încuviința existența pluralismului politic. În aprilie, Solidaritatea poloneză primea autorizația să funcționeze, în iunie ea cîștiga cu un scor covîrșitor alegerile legislative, urmau negocieri cu Jaruzelski, care vor duce la formarea unui guvern majoritar și la desemnarea lui Lech Wałęsa, în septembrie, drept președinte al țării. În RDG, unde tensiunea raporturilor cu RFG era tot mai greu suportată de populație, incendiul, stopat cu greu pînă atunci, izbucnește la începutul lui octombrie, cînd regimul se pregătea să celebreze, cu pompă, 40 de ani de la instaurarea

sa. Au loc demonstrații de masă, de o amploare crescîndă, pe care poliția est-germană, cunoscută pentru brutalitatea sa, nu are curajul să le oprească prin vărsare de sînge. Lovitura fatală o dă guvernul maghiar, care deschide frontiera spre Austria, permițînd fugarilor din RDG, din ce în ce mai numeroși, accesul liber spre Occident. Nemaiputînd stăpîni situația, Honecker demisionează la 19 octombrie, iar urmașii săi se văd obligați să permită circulația liberă între cele două Germanii: la 9 noiembrie, faimosul Zid al Berlinului, simbolul diviziunii Europei, al modalității comuniste de a aplica principiul „fericirii obligatorii", e luat cu asalt și distrus de mînia poporului revoltat. Încercările de a încetini procesul reînnoirii prin operații cosmetice dădeau greș pretutindeni: vechii conducători bolșevici, căliți – cum se spunea – în focul bătăliilor de clasă și educați în spiritul desăvîrșitei obediențe față de Moscova erau înlocuiți prin activiști mai tineri, mai puțin compromiși și mai flexibili, doar că ei nu apucau să se instaleze bine în jilțuri și erau zburați de-acolo de valul irezistibil al schimbării. Devenea limpede pentru oricine că în lipsa unei intervenții sovietice, regimurile socialismului real din Răsărit erau amenințate să dispară. Oare asistam la sfîrșitul comunismului? Nici nu îndrăzneam să-mi închipui una ca asta! Și nimeni n-o făcea în jurul meu. În schimb, adulmecam cu toții sfîrșitul partidelor staliniste din estul Europei, care transformaseră democrația într-o farsă și guvernau prin minciună; sfîrșitul lor părea previzibil și apropiat.

Dar ce se întîmpla în vremea asta la noi? Aparent, nimic deosebit. Judecînd după ziare și jurnalele televiziunii, totul era sub control, domneau liniștea și ordinea, oamenii își continuau lupta eroică de construire a unui viitor luminos, sub conducerea Partidului și a genialului lor șef. Avansau în ritm vioi lucrările la faraonicul palat prezidențial, iar perspectiva de a-l inaugura în 1990, cu prilejul jubileului de 25 de ani de domnie ceaușistă, devenea foarte probabilă. Atunci aveau să se adune la București toți suveranii și președinții de pe mapamond ca să celebreze împreună giganticul edificiu și să glorifice realizările liderului român. În așteptare și în pregătire, un alt eveniment memorabil, cel puțin așa stabilise Ceaușescu, figura pe ordinea de zi a celor mai importante preocupări ale națiunii: ținerea în noiembrie a celui de-al XIV-lea Congres al Partidului Comunist Român. Însă realitatea era – și o știa oricine – că ordinea de zi a principalelor preocupări ale națiunii n-o mai făcea de mult Ceaușescu (o făcuse oare vreodată?). Populația României nu se sinchisea nici de palatul prezidențial, nici de Congres, ei îi păsa prea puțin de mărețele obiective ale conducătorului. Iar pentru a cunoaște acest adevăr nu trebuia decît efortul de a coborî dincolo de vîrfurile aparatului de partid și de cercurile guvernamentale, acolo unde trăia,

de fapt, o altă lume, lumea reală, lumea celor sleiți de aplicarea, vreme de decenii, a programului comunist de realizare a „Epocii de Aur”. Slujbașii de interfață, activiști de partid și funcționari de stat, care aveau contacte nemijlocite cu poporul, știau exact cum merg lucrurile. Tocmai din acest motiv erau obligați, mai abitir decît oricînd, să joace la două capete: să transmită celor de sus mesajele de admirație și recunoștință pe care ei le așteptau, dar, în același timp, să-și reducă pretențiile și să evite provocarea maselor prin lozinci triumfaliste și sarcini aberante. Înțelegeau foarte bine că nici măcar arma redutabilă a naționalismului nu mai putea reuși să-i scoată pe oameni din rezerva lor mută și dușmănoasă. Românii deveniseră posomorîți, nervoși, recalcitranți. Duceau o viață cenușie, în care dificultățile materiale sporeau de la an la an, în loc să scadă. În fiecare familie se ajunsese la planificare în procurarea alimentelor: cineva se ducea în zori de zi ca să ia laptele, un altul alerga după carne ori ulei. Și, oricum, fiecare bucureștean pleca de-acasă echipat cu sacoșe și plase spre a nu rata cozile formate la cele mai diferite ore în fața unor magazine, semn că „se dă” ceva; disciplinat, el se punea în rînd, înainte de a ști despre ce e vorba, fiindcă, în condițiile penuriei generalizate, era rareori posibil să găsești ce cauți. Toate elementele de disconfort ale vieții, frigul din locuință și goana după mîncare, îmbulzeala și nepunctualitatea mijloacelor de transport în comun, ieșirea din oraș a mașinilor de proprietate personală doar o dată la două săptămîni, reducerea programului de televiziune la mai puțin de cinci ore zilnic, toate elementele acestea păreau să se adune într-o masă critică: ea avertiza că se apropie momentul-limită al răbdării. În contextul unei propagande deșănțate, care continua să mintă și să delireze, și al tulburărilor revoluționare din afara granițelor țării, părea că e nevoie doar de o scînteie pentru producerea unei explozii devastatoare. Intuind primejdia contagiunii, deși cu siguranță ignorau proporțiile reale ale dezastrului posibil, guvernanții își dădeau toată silința să-i împiedice pe oameni să afle ce se petrece. Însă, deși în 1989 lumea nu era încă luată în stăpînire de internet, nu era cu putință nici atunci să interzici comunicarea, puteai doar s-o îngrădești. Ziarele noastre și Televiziunea nu suflau o vorbă despre ce se petrecea de jur împrejurul țării, dar lumea asculta posturile străine, iar știrile circulau din gură în gură, distorsionate și întovărășite de zvonuri incredibile, unele lansate în scop manipulator chiar de lefegiii Securității. În ce mă privește, simțeam că șandramaua îmi alunecă sub picioare și că prăbușirea e inevitabilă. Înfricoșată, neliniștită, din ce în ce mai ostilă și mai agitată, masa populației rămînea totuși imobilă. Scrisoarea celor șase veterani ai partidului, din martie, care-l învinuiseră pe Ceaușescu pentru reducerea nivelului de trai, violarea drepturilor

omului, sistematizarea satelor, izolarea diplomatică a ţării, nu o scosese din letargie. Încă mai puţin întrebările incomode, dar de ţinută prea intelectuală, adresate dictatorului de colegul meu Alexandru Melian (numele aveam să i-l aflu după revoluţie), transmise de Europa Liberă la începutul lui noiembrie. Era evident că lumea aştepta Congresul Partidului cu o curiozitate şi un interes pe care nu le manifestase niciodată faţă de evenimente de acest gen. Toţi voiau să vadă ce va face dictatorul încolţit: va explica înrăutăţirea situaţiei prin erorile comise de nişte trepăduşi, desemnaţi ca ţapi ispăşitori, va anunţa măsuri spectaculoase de redresare a economiei, va făgădui o imediată ridicare a nivelului de trai, va încerca o repoziţionare faţă de Gorbaciov? Nici eu, nici cei din jurul meu nu ne aşteptam ca Ceauşescu să dea înapoi, dar ni se părea cu neputinţă ca el să nu facă nişte concesii, să nu se angajeze într-o serie de promisiuni populiste, să nu găsească o replică la gravele incriminări aduse socialismului. Ei bine, în pofida tuturor îndreptăţirilor de principiu, a oricărei idei de „real politik", ne înşelam: Congresul ne-a înfăţişat un Ceauşescu totalmente rupt de cerinţele momentului şi aspiraţiile naţiunii, un şef îmbătrînit, obtuz, îndărătnic, încremenit în rutina minciunii şi a limbajului de lemn. Raportul său de activitate a durat şase ore, inclusiv una de aplauze, ovaţii şi sculări ritualice în picioare. A enumerat măreţele realizări ale clasei muncitoare şi ale aliaţilor ei, sub conducerea neînfricată şi înţeleaptă a Partidului Comunist Român, dînd cifre peste cifre, unele fantastice (o recoltă record în 1989, de 60.000.000 de tone!), altele de un comic involuntar (de exemplu: creşterea consumului alimentar de la 1.800 de calorii zilnic la 3.300 de calorii, ceea ce reprezenta „un bun consum din punctul de vedere al necesităţilor"!). A anunţat minunatele perspective ale viitorului: în intervalul 1991-1995 producţia industrială va creşte cu 30-50%, ceea ce în „dezbaterile din partid şi cu întregul popor (?!) s-a subliniat că este necesar să considerăm ca un spor minim". A dat în vileag ştirea mai mult decît îmbucurătoare că retribuţia medie va creşte în 1995 cu un ridicol 3-8%! În buna tradiţie stalinistă, întregul Congres s-a desfăşurat în modul cel mai ortodox: fiecare vorbitor şi-a debitat textul aprobat dinainte de forul superior, n-a fost semnalată nici o critică la adresa conducerii de partid, toate rezoluţiile şi toate alegerile în diverse posturi au fost votate în unanimitate, iar realegerea tovarăşului în înalta funcţie de şef al Partidului a dat expresie iubirii nemărginite şi respectului pe care i-l purtau nesmintit masele largi populare şi întregul activ de Partid. Cred că singurul care şi-a permis să vorbească liber, ridicîndu-şi nasul din hîrtii şi improvizînd măcar o frază personală, a fost Ceauşescu însuşi. La un moment dat, liderul, cuprins de un avînt poetic, a privit iluminat spre

ferestre și a grăit sub aplauzele admirative ale asistenței: „În cinstea Congresului, însăși natura a împrăștiat norii și astăzi este o zi cu soare, care demonstrează ce minunat este socialismul”. Ce să mai spui? După această „demonstrație” a armoniei dintre stihii și socialism, comentariul parcă e ținut să-și scuze vulgaritatea. Și totuși… Oricît am fi de obișnuiți cu unanimitățile aranjate și solidaritățile de paradă, comportamentul de un servilism inimaginabil al celor cîtorva mii de participanți la Congres ne lasă perplecși. Chiar să nu fi existat nimeni care să-și dea seama de toboganul pe care Partidul și regimul tocmai se angajaseră cu o superbie idioată? Am motive să cred că cei ce cunoșteau adevărul sau îl presimțeau erau numeroși, poate alcătuiau chiar majoritatea, dar cu lunga lor educație în spiritul disciplinei de partid și al duplicității, au preferat să tacă. Aveau să-și regăsească graiul peste numai o lună, cînd străzile Bucureștiului vor vui de sloganul jubilatoriu al tinerilor: „Ole, ole, Ceaușescu nu mai e!”.

Sfîrșitul epocii Ceaușescu m-a implicat într-un incident revelator pentru atmosfera supra-înfierbîntată a momentului și panica de care fusese cuprinsă întreaga nomenclatură a șefilor mari și mici. Într-o seară, Andrei, fiul meu mai mare, a trecut pe la noi să ne spună, în mare taină, că ar fi semnat, alături de alți colegi de la Institutul de Arte, o scrisoare deschisă cerînd autorităților să-l elibereze pe Andrei Pleșu, scos din institut și trimis cu domiciliu obligatoriu la Tescani, sub acuzația că s-ar fi numărat printre semnatarii unui apel civic, citit la Europa Liberă. Știam că, în urmă cu cîteva luni, din rîndul acelorași cercetători ai institutului emanase un alt text de solidarizare cu Pleșu, acesta fiind oprit însă din drumul său spre difuzare din cauza unei imprudențe care permisese cuiva din conducerea institutului să ia act de el și să-l confiște, de teama represaliilor. De data asta, ne-a asigurat Andrei, inițiatorii procedaseră cu grijă, găsiseră calea potrivită de a expedia scrisoarea în străinătate și așteptau acum, cu neastîmpăr și speranță, ca Europa Liberă să-l aducă la cunoștința tuturor românilor. Ceea ce avea să se și întîmple peste cîteva zile. Efectul a fost fulgerător. Imediat, cei ce iscăliseră protestul au fost chemați la Centrul de Partid al Universității, s-a stat de vorbă cu fiecare, li s-a explicat cît de mare le era vinovăția și li s-a atras atenția că deocamdată vor primi o sancțiune blîndă (retrogradarea și interzicerea dreptului la semnătură); dacă nu vor înțelege și nu se vor astîmpăra, vor fi socotiți recidiviști și vor fi predați organelor de stat abilitate pentru a fi judecați și condamnați. De fapt, chiar în optica regimului, era vorba de un incident minor, care nu submina ordinea de stat și nu contravenea legilor Republicii. Vîlva produsă și exagerarea pedepselor dovedea doar starea de nervozitate și dezorientarea cadrelor

de partid mijlocii, care, cu siguranță, supralicitau ca să nu-și supere superiorii. În acest sens, mă aștepta însă o surpriză, ea avea să-mi elucideze și mai bine, de era nevoie, care e starea de spirit a celor însărcinați cu munca în rîndurile intelectualilor. La cîteva zile după încheierea Congresului am fost chemat într-o dimineață de tovarășul Ghiță Florea, șeful Centrului Universitar de Partid. Îl cunoșteam pe ipochimen fiindcă mi-era coleg de catedră. Fără publicații și dăruindu-și tot timpul liber muncii de partid, nu se număra printre dascălii de prestigiu. Era însă un om de treabă, nimerit întîmplător în morișca de destrămat caractere a activului partinic, de o integritate în mod evident nepotrivită funcției. M-a primit oarecum stingherit, totuși cu amabilitatea cuvenită unui coleg mai bătrîn, cu prestigiu profesional bine stabilit. După un foarte redus ocol protocolar, a trecut direct la miezul problemei, punîndu-mi o întrebare retorică: „Ce facem cu tovarășul Andrei Cornea, care nu-și vede de treburile lui?". Apoi, fiindcă eu tăceam, a continuat cu o alta, aparent naivă în contextul dat, dar care avea să se dovedească, de fapt, esențială mesajului ce mi-era adresat: „De ce nu l-ați oprit de la prostii?". Răspunsul meu nu s-a lăsat așteptat, era de la sine înțeles. „Cum aș fi putut să-l opresc?", i-am spus lui Ghiță. „Să oprești un flăcău de peste 35 de ani, așezat la casa lui, cu familia lui, ieșit de mult de sub autoritatea paternă? Mai poate fi oare ținut în hăț un asemenea adult, deplin format? Nu e oare singur responsabil de ceea ce întreprinde? Și apoi", am întrebat, „era chiar o culpă atît de gravă gestul de solidaritate al unor tineri față de un coleg, după ei pedepsit pe nedrept?". „Sigur", am concedat, trebuia s-o fac, „modalitatea adresării uzînd de un post de radio străin nu era dintre cele mai recomandabile. Totuși, trebuie ținut seama, pe fond, că semnatarii scrisorii nu acționaseră împotriva legilor țării". Desigur, Ghiță a ripostat, mi-a vorbit de marile sarcini care ne reveneau în urma Congresului, de răspunderile noastre specifice de profesori, de slăbiciunile muncii politice pe care o dezvăluia acțiunea cercetătorilor de la Institutul de Arte, de necesitatea ca oameni de cultură cunoscuți, cu un profil ca al meu, să-și pună experiența și priceperea în slujba îmbunătățirii activităților educative. Totul suna conform, în cel mai pur limbaj de lemn, fără nimic viu, colorat, personal. Pînă cînd, considerînd că discuția, mai exact, micul exercițiu de hărțuire la care fusesem chemat, se încheiase, mă pregăteam de plecare, brusc, Ghiță se ridică în picioare și-mi indică fereastra de pe latura de nord a camerei. Apoi, cu alură prietenească, mă ia de braț, mă conduce spre draperia ce o acoperea și mi se adresează în șoaptă, la adăpost de indiscreția microfoanelor. Îmi vorbea cu un soi de căldură, în contrast vădit cu tonul oficial de pînă atunci: „Tovarășe Cornea, ați fost profesorul nostru, noi ținem la dumneavoastră". Mă

privi afectuos și făcu o pauză. Continuă: „Să știți că nu-i de joacă”, după care își răsuci pumnul drept, își direcționă degetul mare ca un soi de săgeată îndreptată spre ceruri, ca să-mi sugereze că el nu era decît un intermediar, că acționa din dispoziție primită de „sus”, și-mi traduse în clar ce trebuia să pricep: „Am primit ordine. Îmi pare rău să vă spun, dar dacă băiatul nu se potolește, vom fi siliți să vă scoatem din Facultate”! Deci asta era. Mă chemaseră ca să mă amenințe și să exercite presiuni. Trebuia să pricep că răspundeam de faptele fiului meu, chiar dacă el depășise 30 de ani și își croia drumul în viață cu deplină autonomie. Nu aveam nici o îndoială că magnifica idee le fusese sugerată de foruri. Lui Ghiță îi aparținea doar ambalajul de colegialitate și bunăvoință în care se desfășurase întrevederea. Desigur, și sugestia, strecurată implicit, dar lizibil, că dacă fiul meu ar persista cumva în manifestări dușmănoase, Centrul Universitar de Partid, de sub conducerea sa, nu va putea interveni în favoarea mea, care aveam să-mi închei astfel, în catastrofă, socotelile cu învățămîntul. Am salutat și am ieșit din sediu, neștiind dacă ceea ce mi se întîmplase trăda mai degrabă prostie ori panică. În mai puțin de o lună aveam să aflu că ambele ipoteze erau valabile.

În dimineața zilei de 21 decembrie 1989 m-am dus pe la ora 8, ca de obicei, să-mi cumpăr pîinea. În fața brutăriei, pe Brezoianu, pe toată întinderea străzii, pînă spre cheiul Dîmboviței, erau aliniați soldați în ținută de campanie. Mi-am spus imediat că în vederea marelui miting convocat în Piața Palatului, în acea zi, la ora 10, Ceaușescu își lua măsuri de precauție: voia să intimideze pe eventualii amatori de provocări. În ajun îl urmărisem într-un speech dezolant la televizor: îi împroșcase cu toate ocările pe răzvrătiții de la Timișoara – derbedei, dușmani, trădători aflați în slujba agenturilor străine –, promisese că vor fi zdrobiți, că marșul victorios al socialismului spre construirea Epocii de Aur va continua fără știrbire. Într-o mizanscenă grotescă, de jur împrejurul șefului fuseseră plasați, ca într-o poză de familie, membrii Comitetului Executiv, imobili, ca niște stane de piatră, cu fețe livide, pe care oricine putea citi cu ușurință stînjeneala, neliniștea, spaima. Tabloul vivant voia să sugereze, desigur, solidaritatea întregii conduceri în jurul marelui șef, dar semnalul receptat de populație era că regimul intrase în colaps, că de astă dată, altfel decît în Valea Jiului ori la Brașov, Ceaușescu începea să piardă controlul situației. Posturile de radio străine, de care eram cu toții lipiți, noapte de noapte, difuzaseră știri teribile despre sălbăticia represiunii din Timișoara. Se vorbea (ceea ce ulterior avea să se dovedească în parte fals, dar atunci a avut darul să încingă și mai mult spiritele) de sute, chiar mii de morți și răniți. În atmosfera deja tensionată de vîlvătaia ce cuprinsese întregul Est european, aceste informații ajunse la cunoștința

tuturor, în pofida cenzurii și a restricțiilor impuse de autorități, au născut un val de indignare uriaș. Dictatura personală a lui Ceaușescu, suportată oricum cu din ce în ce mai mult năduf, a devenit în ochii oamenilor absolut inacceptabilă. Îndeosebi tinerii intelectuali și muncitori ajunseseră foarte aproape de punctul în care furia nu mai ține seama de limitări și riscuri. Era nevoie de foarte puțin, de un pretext oarecare, pentru ca explozia să izbucnească. Acest pretext l-a oferit Ceaușescu însuși. Totalmente rupt de realitate, închipuindu-și că masele populare, cu excepția unor elemente declasate și dușmănoase, îl adoră, el hotărîse ținerea faimosului miting. Cu o inconștiență uimitoare îi aduna astfel pe răzvrătiții potențiali, între care poate mulți încă șovăitori, furnizîndu-le suportul colectiv, convingerea că nu sînt singuri, că simțămintele lor sînt ale tuturor; în felul acesta contribuia ca mulțimea de indivizi să se transforme în masă, iar masa, cînd e adusă la exasperare, acționează ca un uragan pustiitor. Mi-aș fi dorit enorm să merg în Piața Palatului spre a lua parte la acest miting, al cărui rezultat nu-l puteam sconta, dar care – o simțeam într-un mod confuz – era imposibil să rămînă un eveniment banal. S-a întîmplat însă că făceam parte dintr-o comisie de doctorat care se întrunea tocmai atunci, pe 21, la susținerea tezei unui candidat din Sibiu. Am telefonat întîi secretarei, cu secretă speranță, ca să aflu dacă nu cumva ședința fusese amînată. Din păcate, nu era cazul, așa că m-am dus la facultate, în Edgar Quinet, la ora stabilită, și m-am alăturat celor patru colegi numiți de minister. Sala de consiliu era goală: ne aștepta doar doctorandul. Venise singur, fără însoțitori ori invitați, încît cei cinci dascăli, membri ai comisiei, aveam senzația dezagreabilă a unui bluf. Nici unul dintre noi n-avea chef să se concentreze pe problematica specioasă a doctoratului. Ne-am impus-o totuși, de nevoie, dar cu gîndul la ce se petrece, la mitingul care se desfășura la cîteva sute de metri distanță și de unde răzbea în răstimpuri o rumoare surdă, nedeslușită. Ne-am propus să încheiem cît mai repede. Ca atare, am renunțat la formalități și întrebări suplimentare, trecînd direct la lectura referatelor. Ne aflam aproape de sfîrșit, cînd, deodată, a răsunat de undeva, din apropiere, zgomotul puternic al unei petarde care a făcut să duduie geamurile și ne-a ridicat de pe scaune. Un minut mai tîrziu a apărut secretara OB, albă la față, și i-a șoptit ceva președintelui comisiei, decanul D. Păcurariu. Acesta s-a întors spre mine, cerîndu-mi să-l rog pe colegul din dreapta mea, care tocmai începuse să oficieze, să se grăbească. „Afară”, îmi explică decanul, „pare că e groasă”. Colegul n-a obiectat, era el însuși neliniștit și curios, și-a masacrat de bună voie textul și după vreo două fraze a sărit direct la concluzii. Ne-am înțeles într-un minut asupra calificativului, iar Păcurariu l-a anunțat, conform uzanțelor, însă

fără pompă și fără comentariu personal. Ne-am luat ziua bună și ne-am repezit cu toții spre ușă. Alergam deja pe coridor, cînd l-am auzit pe proaspătul uns doctor venind după mine: „Tovarășe profesor, tovarășe profesor, vă rog, nu plecați, avem aranjată masa la COȘ!". Omul rămăsese blocat în universul lui, pentru moment cel puțin, impenetrabil. Mi-am dat seama că nu-mi va înțelege scuzele, i-am bolborosit totuși ceva și mi-am continuat goana. Pe Edgar Quinet și Calea Victoriei se scurgeau grupuri, grupuri de participanți la miting, iar pe caldarîm, ici și colo, se vedeau banere azvîrlite și stinghii de lemn desperecheate, ca un fel de leșuri căzute pe cîmpul de luptă. Unul dintre oamenii acostați mi-a spus că mitingul se spărsese. N-am cerut alte lămuriri, locuiam la doi pași, pe Beldiman, micuța stradă perpendiculară pe latura de nord a Miliției Capitalei. Acasă puteam afla totul, în clar și exact, fiindcă urmăriseră, desigur, retransmisia la TV. M-am grăbit deci spre Cercul Militar, dar, la întretăierea bulevardului cu vechea Stradă Regală m-am oprit dintr-odată, încremenit: pe trotuarul opus, cîțiva tineri strigau „Jos Ceaușescu!". Nu auzisem pînă atunci pe nimeni rostind, apăsat, sonor, public aceste cuvinte simple, valorînd cît un întreg program revoluționar. Am ascultat emoționat cîteva clipe. Mi-am reluat apoi drumul, cuprins de o exaltare care avea să-mi servească drept platoșă în zilele următoare, cînd populația va trăi înnebunită de existența așa-zișilor teroriști, iar militarii se vor împușca unii pe alții, într-o adevărată nebunie. Acasă mi s-a povestit ce se întîmplase în Piața Palatului, iar ulterior am revăzut eu însumi faimoasa scenă în care Ceaușescu a fost întrerupt din discurs, a încercat să recîștige controlul, n-a reușit, a promis zadarnic niște ameliorări, de altfel insignifiante, ale nivelului de trai și, în cele din urmă, a bătut în retragere. A fost scena înfrîngerii lui simbolice, petrecută în văzul întregii națiuni, preludiul clar al sfîrșitului apropiat. Era totuși limpede că partida nu fusese deocamdată cîștigată. Mă așteptam ca tiranul să-și vîndă scump pielea, avea la dispoziție un redutabil aparat represiv și eram sigur că nu va ezita să facă uz de el. Totul depindea de poziția Armatei și a Securității. O dovadă că nu sosise încă momentul să pavoazăm am avut-o imediat. Nu trecuse nici jumătate de oră de cînd revenisem acasă și m-am trezit cu fiul meu mai mic, Octav, dînd buzna pe ușă. Era extrem de tulburat. Trăise o mică aventură care s-ar fi putut sfîrși foarte rău – și, de fapt, în ceasul relatării de atunci, încă ignoram dacă ea se încheiase cu adevărat. Venind dinspre Cișmigiu și suind pe Câmpineanu spre Calea Victoriei, în dreptul trotuarului opus Hotelului Athénée Palace, Octav asistase la scenele de haos și panică provocate de spargerea mitingului. După risipirea primului val de fugari, în înghesuiala și larma străzii, auzise dintr-odată distinct țipetele

cadențate de exorcizare și jubilație ale unui grup de tineri: „Jos Cea-u-șes-cu, jos Cea-u-șes-cu!”. Rămăsese blocat, parcă neajutat de grai să rostească ceva și nici de picioare să se miște. După cîteva secunde își găsi puterea de a păși dincolo de bordură, pe carosabil, și, dintr-odată, ca printr-un miracol săvîrșit de cei 20 de centimetri parcurși, se simți eliberat de teamă. Cuprins de beția libertății, se alipi grupului de strigători, le preluă lozinca și o repetă alături de toți ceilalți, cu voluptatea de a ieși din starea de cumințenie umilitoare a săptămînilor, lunilor și anilor anteriori. Deoarece însă avea un *rendez-vous* stabilit cu un prieten la noi acasă (iar locuința noastră de-atunci, după cum am spus, se afla în buricul tîrgului, pe micuța stradă Beldiman, între bulevardul Elisabeta și strada Eforie, peste drum de clădirea Serviciului de Informații Externe și perpendicular pe cea a Miliției Capitalei), trebui, cu regret, să se despartă de micul grup de rebeli. Acasă însemna, în cazul său, o mică garsonieră amenajată la primul etaj, pe pasarela ce lega cele două scări de acces ale imobilului (Octav avînd privilegiul de a fi, în același timp, singur și alături de părinți – noi locuiam la etajul al doilea). Prietenul, pe nume Mihai Gologan, coleg de la Matematică, nu întîrzie. Însă, de comun acord, băieții nu se așezaseră la taifas, hotărîră să iasă din casă, căci nu era deloc momentul să te închizi între patru pereți cînd afară părea să fi început sfîrșitul. Ce putea fi atunci mai atrăgător și mai palpitant? Coborîseră amîndoi în holul blocului, pe unde își făcea de lucru portarul, un tip înalt, cu alură milităroasă. Se opintiseră să deschidă ușa masivă, apoi se opriră în prag, spre a-și fixa itinerarul. Chibzuiau tocmai pe unde ar fi mai tentant s-o apuce, cînd observară doi zdrahoni în ușa Serviciului de Informații Externe de pe trotuarul opus, care păreau foarte interesați de persoana lor. Se holbau la ei cu o privire insistentă și intimidantă. O clipă, două, încercară să nu le dea atenție. Însă deveni repede clar că cei doi vlăjgani au efectiv treabă cu ei. De ce, cum, în ce scop era imposibil de știut: gestul de insubordonare al lui Octav nu fusese urmărit de cineva, iar prietenul venise de la examenul pentru permis auto pe străzi ocolitoare, unde nu se întîmplase nimic. Nu mai era însă timp de supoziții, cei doi securiști (ce altceva puteau fi?) traversau deja strada și se îndreptau, cu aer amenințător, spre Octav și prietenul său. Sesizînd pericolul, fără să mai zăbovească, ei redeschiseră în grabă ușa blocului, căutînd instinctiv un refugiu în hol. Dar, într-o clipă, precauția se dovedi inutilă: agresorii pășiră înăuntru, iar unul dintre ei strigă, cu o voce răgușită: „Ce căutați aici, derbedeilor?”. Și, fără a aștepta răspuns, îi făcu un semn colegului. Se năpustiră amîndoi asupra băieților, încercînd să-i imobilizeze și să-i tîrască spre ieșire. Băieții se opuseră din răsputeri, însă lupta era inegală, atacanții păreau

oameni de meserie, încet, dar sigur cîștigau avantaj, împingîndu-și victimele spre ușă. Portarul, martor tăcut pînă atunci, uluit probabil de spectacol, interveni: „El [îl arătă pe Octav] locuiește aici, e fiul profesorului Cornea, ăla [îl indică pe prietenul lui Octav] nu e de la noi". Securiștii se opriră un moment din luptă, schimbară între ei cîteva vorbe inaudibile, apoi, brusc, îi dădură drumul lui Octav și se aruncară împreună asupra prietenului său, pe care, de astă dată, cu forțe unite, reușiră să-l scoată din hol și să-l tîrască vizavi, în clădirea Serviciului de Informații. Am ascultat cu emoție povestirea lui Octav. În viziunea mea nu era nici o îndoială că marii șefi, responsabili cu menținerea ordinii, speriați de amploarea focarelor de răzvrătire care se răspîndeau în centrul Bucureștiului, hotărîseră să intervină brutal, spre a intimida și a-i face pe oameni să simtă că ei controlează situația. Problema imediată pentru mine era însă de a face ceva pentru prietenul lui Octav. M-am hotărît ca împreună cu părinții lui Mihai, pe care îi anunțasem telefonic de cele întîmplate, să încerc un demers la vecinii de peste drum. Cam peste trei ore, pe la 4 după-amiaza, m-am îndreptat, împreună cu domnul Gologan și cu Octav, spre clădirea de alături. Am cerut să vorbim cu șeful sau cu unul dintre locțiitorii săi. După cîteva minute a apărut un tip bine îmbrăcat, manierat, bărbierit cu grijă, avînd aerul pașnic al unui înalt funcționar în apropierea pensionării. M-am recomandat, i-am spus cu ce mă ocup și i-am relatat, neutral, păzindu-mă de calificative, ce se petrecuse: modul în care un prieten al fiului meu, fără a fi făcut absolut nimic ilegal, fusese răpit de doi gealați ieșiți din clădirea Serviciului de Informații și transportat tot acolo. Ceream eliberarea băiatului și voiam să ni se explice ceea ce noi consideram a fi o încălcare a legalității socialiste. Chipeșul și bine crescutul individ a jucat pînă la ridicol, dar cu o nesmintită consecvență, rolul neștiutorului: nu avea informații despre ceea ce-i relatasem, era de altfel și incredibil, de vreme ce SIE nu adăpostea bătăuși și nu era o închisoare; ca organ specializat al statului, avea un program de lucru bine stabilit, de tip exclusiv birocratic; dacă aveam într-adevăr o reclamație privind dispariția unei persoane, trebuia să mă adresez poliției (pe-atunci numită miliție), ea singură avînd atribuția și puterea de a declanșa o anchetă și a face lumină. Toate insistențele mele de a-l scoate din prefăcuta sa inocență s-au dovedit zadarnice: n-a voit nici măcar să asculte mărturia lui Octav ori să-l chestioneze pe portarul blocului. A continuat imperturbabil să evite dialogul și să nege categoric infamia săvîrșită de oamenii lui, probabil chiar la ordinul său: prin aplicarea terorii non-selective, a caftelilor și a arestărilor la întîmplare, spera, ca și alții de seama lui, să-i readucă pe bucureșteni la docilitate și imobilism. Astfel, ne-am întors

în apartamentul nostru, unde ne aşteptau cu sufletul la gură mama lui Mihai și soția mea, indignați, dar neputincioși. Ne-am sfătuit, n-aveam altceva de făcut decît să aşteptăm. O aşteptare dezolantă, mai ales pentru Gologani, parcursă de întrebări chinuitoare: În ce văgăună securistă le-a fost aruncat băiatul? Ce trebuia oare să îndure acolo? Va scăpa în cele din urmă, cum îl asiguram, odată cu victoria revoluției? Dar dacă revolta populației avea să fie înăbușită? Ca totdeauna la noi, cînd autoritățile refuză o solicitare de importanță existențială, este pus în mişcare lanțul cumetriilor: se apelează la familie, la rudele apropiate, apoi la veri, nași, fini, cumnați, colegi și prieteni, fiecare ținut să contribuie cu propriile sale legături, ceea ce lărgeşte enorm aria investigației și ajută, cîteodată decisiv, la rezolvarea problemei. Așa au mers lucrurile și în cazul nostru. După ore petrecute zadarnic în fața telefonului, Gologanii au ajuns în cele din urmă, gonind din om în om, la un general din Securitate, care i-a asigurat că băiatul e bine sănătos, că va fi interogat în ziua următoare și, desigur, eliberat dacă se va dovedi, cum susțin ai săi, că n-a făcut nimic potrivnic legii („fiindcă, știți dumneavoastră, noi nu arestăm nevinovați"!). Apropo de caracterul paşnic și defensiv al SIE, urma să aflăm foarte curînd că Mihai fusese transportat la Jilava, împreună cu alți arestați, și bătut cu cruzime; tuturor celor închiși li se arseseră buletinele de identitate, fapt extrem de grav, care poate sugera o intenție de exterminare; a fost eliberat imediat după fuga Ceaușeștilor în elicopter. Revin. După plecarea părinților lui Mihai, parcă ceva mai remontați, dar tot neliniștiți și anxioși, am stat îndelung de vorbă. Eram cu toții obosiți și încercați de gînduri. Pe Octav l-am pus să se bărbierească și i-am interzis să iasă din casă, de teamă că securiștii de alături l-ar putea înhăța. Ne-am culcat tîrziu, în urechi cu canonada din Piața Universității, care începuse cam la lăsarea serii. Nu știam dacă armata trage spre disuadare ori a primit ordin să tragă în plin. În orice caz, îmi tremura inima pentru oamenii curajoși strînși acolo să-i spună „nu" lui Ceaușescu. Puteau ei să reziste cu mîinile goale? Într-o singură ipoteză: dacă s-ar fi adunat de jur împrejurul bulevardului și al străzilor contigue o mulțime uriașă, de sute de mii de oameni, în așa fel încît capii Armatei și ai Miliției să-și dea seama că pentru a îndepărta masele și a le impune voința tiranului ar fi nevoie să utilizeze mitraliere, tancuri și tunuri, să-și asume adică răspunderea de a săvîrși un măcel oribil, încă nemaiîntîlnit în istoria românească. Dar era aproape imposibil să se adune atîta lume (Cine s-o mobilizeze? În numele cui? Cine să dea autobuzele și camioanele, de vreme ce partidul era scos din cursă?). De aceea îmi îngheța sîngele în vine la gîndul că tiranul va reuși să-i zdrobească pe cei cîteva sute de revoluționari din Piața Universității. Sigur, victoria lui ar fi fost

extrem de scurtă: în contextul internațional existent, dar îndeosebi în condițiile unei populații ostile, nu se putea menține. Însă cîtă suferință, cîte jertfe, cîte pierderi de vieți omenești ne mai așteptau oare? Am adormit foarte greu, spre dimineață, într-o stare de spirit confuză.

În dimineața de 22 decembrie m-am deșteptat pe la 7 dimineața: din stradă urca un zumzet surd, probabil zgomotul unor încălțări ce izbeau ritmic asfaltul. Am sărit la fereastră și am rămas uluit: pe Calea Victoriei mărșăluia o mulțime de oameni ai muncii, cum se spunea pe atunci, unii îmbrăcați mai bine, alții în haine de lucru ponosite, mai mult bărbați și între aceștia numeroși tineri. Mergeau în dezordine, fiecare pentru sine, păstrînd însă nesmintită direcția: Piața Palatului. Aveau concentrarea în priviri și expresia îngîndurată a celor care au o sarcină importantă de îndeplinit. Ce voiau, de fapt? Televiziunea națională era mută. Am telefonat unor prieteni, unii dintre ei mi-au semnalat aglomerarea pe drumurile spre centru a unor mari mase de oameni. Alții mi-au povestit că, în ajun, în Piața Universității, armata deschisese focul și făcuse victime, că, spre dimineață, reușise să-i respingă pe revoluționari și să spele de sînge caldarîmul. Vasăzică – mă gîndeam – au pus deja în funcțiune comedia ștergerii urmelor. Oare avea să le meargă și de data asta? Calea Victoriei era la doi pași de locuința mea. Am coborît, cu gîndul de a mă amesteca printre oameni și a lua pulsul străzii. M-am încolonat și am intrat în vorbă cu un muncitor. Venise, împreună cu toți tovarășii săi, dintr-o întreprindere metalurgică din sud-estul Capitalei ca „să-l dea jos pe Ceaușescu". Se săturaseră de minciună și sărăcie, voiau să fie și la noi, ca în alte țări, democrație și prosperitate. Dar cine avusese inițiativa convocării? Nu știa, pe el îl sunase un coleg. Și pe coleg? Un alt coleg. Și pe acela? Tot un coleg. Am înțeles că era un lanț imposibil de segmentat. Nu se ciocniseră de opoziția OB? Deloc, responsabilii și activiștii partidului dispăruseră încă de la spargerea mitingului din 21, ca și cînd nici n-ar fi existat. Dar dacă armata va deschide focul, cum o făcuse și la Timișoara și la București, în noaptea din ajun? Nu-i era teamă: „Sîntem prea mulți, de data asta nu vor îndrăzni". „Și dacă totuși?" Omul ridică din umeri: „Fiecăruia cum i-o fi scris...". I-am întovărășit pe demonstranți o bucată de drum, apoi m-am întors. Aveam sentimentul puternic că trăiesc un moment privilegiat. Simțeam că sfîrșitul e aproape. Și voiam ca Irina să fie alături de mine, să întîmpinăm împreună libertatea, așa cum împreună întîmpinasem binele și răul în viața noastră comună. „Haide", i-am spus, „lasă totul și vino să vezi cum se prăbușește șandramaua!". M-a privit cu ochi neîncrezători: „Chiar așa?". „Da, chiar așa." Am coborît în viteză și ne-am amestecat în șuvoiul care se îndrepta spre Piața Palatului. Ne mișcam toți cu seriozitatea unor

oameni care nu merg la plimbare, ci într-un pelerinaj de suflet și elan, chemați de o urgență iremisibilă. Dar, pe măsură ce ne apropiam de Piață, rîndurile se îndesau, coloana părea să se comprime, simțeam fiecare respirația vecinului. Nu era însă înghesuiala promiscuă din autobuzele Capitalei, în orele de vîrf, ci un soi de fraternitate liber consimțită, aceea pe care o trăiesc popoarele în marile ceasuri ale întîlnirii cu Istoria. O regrupare s-a produs în dreptul bisericii Crețulescu: aici, pe partea estică a Căii Victoriei, cam la 10 metri în interior, se afla una dintre intrările laterale în Comitetul Central. Mulțimea a înconjurat-o, menținînd însă, frontal, ca și cînd s-ar fi ciocnit de o barieră invizibilă, un spațiu liber de circa 50 de metri în fața porții masive de acces. Și, vreme de 10 minute, aveam să asistăm, hipnotizați, la cucerirea pas cu pas a acestui „no man's land" simbolic: cei din primele rînduri, deși împinși din spate, avansau cu o mare prudență; așteptau, după fiecare pas făcut, să vadă reacția celor dinăuntru, de care, cu drept cuvînt, se temeau (nu cumva vor începe să tragă?); constatînd că nu se întîmplă nimic, își luau iarăși curajul de a înainta, de astă dată mărind compasul; și tot așa, într-o cadență accelerată, pînă cînd s-a ajuns la ocuparea deplină a locului gol și la escaladarea treptelor ce duceau la intrarea propriu-zisă în sediu; a urmat, în cîteva minute, spargerea ușilor și precipitarea nebună a primilor manifestanți pe culoarele, holurile și în birourile Comitetului Central. Atunci au răsunat urale: sanctuarul fusese profanat, centrul puterii căzuse, fără rezistență, în mîinile mulțimii. Însă triumful revoluției avea să-l semnaleze și mai explicit fuga Ceaușeștilor cu elicopterul. În vreme ce la parter și etajele de jos oamenii devalizau clădirea și aruncau pe fereastră, în mijlocul unui vacarm asurzitor, portrete ale șefilor, hîrtii, obiecte de valoare, pe acoperiș, generalul Stănculescu își dădea osteneala să-i expedieze cît mai repede cu elicopterul pe dictatorul panicat și pe soția sa, amenințați ambii să fie linșați de populație. Zvonul s-a răspăndit cu iuțeala fulgerului. În Piață, lumea și-a răsucit privirile în sus: și am văzut cu toții cum un aparat de zbor, probabil încărcat peste măsură, ezită să se înalțe, pare că e gata să se prăbușească, după care, redresat printr-o manevră abilă a pilotului, își croiește drum spre nord. Atunci a răsunat o clamoare formidabilă, fără seamăn, fără precedent. Da, revoluția triumfase, Ceaușeștii abandonaseră puterea, regimul comunist dispărea de pe scena istoriei, românii intrau într-o nouă epocă a vieții lor. Nu-mi cere însă, dragă Daniel, să-ți povestesc ce s-a petrecut mai departe în această zi nemaipomenită, a descătușării și speranțelor renăscute. E anevoios, e aproape imposibil. A fost o efuziune generalizată, iar efuziunile n-au gramatică epică. Manifestarea s-a transformat într-o chermeză. Am rămas acolo, în Piață, cîteva ore superbe, fără să simțim

cum trece timpul. Ne-am învîrtit de colo colo, aplaudînd mașinile diplomaților străini care traversau locul și făceau fotografii, ne-am amuzat și am întinerit cu tinerii care strigau mereu: „Ole, ole, Ceaușescu nu mai e!” ori dansau pe melodii ascultate la cască. Am intrat în vorbă cu fel de fel de oameni, bucuroși să constatăm că vizăm aceleași revendicări majore și avem așteptări asemănătoare. Ne-am îmbrățișat fără stinghereală cu necunoscuți. Mi-am umplut pieptul cu aerul împrospătător al libertății, fără să mă satur, într-o stare de jubilație interioară, de care de mult, de mult de tot nu m-aș mai fi crezut capabil. Împlinisem de curînd 66 de ani, vîrstă a pensionării, dar mă simțeam încă viguros, plin de energie, capabil să prestez în meserie, și nu doar acolo. Eliberarea venise pentru mine tîrziu, din fericire, nu prea tîrziu. Aveam cărți de scris, călătorii de întreprins, puncte de vedere de dezbătut, o experiență bogată de împărtășit. Vindecat deja de ani de zile de acel angajament funest al tinereții, de care cu greu scăpasem, mă găseam parcă, în această dimineață radioasă a revoluției, într-o stare de nouă disponibilitate. Formal, se sfîrșise cu comunismul, dar eram în măsură să știu mai bine decît alții cît de ademenitor este proiectul său global și cît de cumplită e dezamăgirea pe care o produce celor care-l asumă și vor să-și păstreze cugetul curat. Comunismul, în varianta modelată de sovietici și aplicată țărilor din Estul european, însemnase utilizarea sistematică a minciunii ca principiu de guvernare, încălcarea brutală, cinică a libertăților (de expresie, călătorie, opțiune politică), desființarea democrației, primatul absolut al ideologiei, limitarea drastică a inițiativei personale, rezultate modeste în economie – și acestea obținute cu costuri disproporționate. Anii de funingine și dezolare parcurși sub comunismul dejist și ceaușist lăsaseră răni adînci în trupul țării, cele mai grave fiind însă cele aduse moralității. Familiarizarea fanarioto-comunistă cu prefăcătoria, cu pilele, bacșișul, hatîrul, hoția schimonosiseră chipul civilizației românești, îndepărtînd-o de modelele și de valorile pentru care luptaseră din greu și pașoptiștii, și junimiștii. Vindecarea și dezrădăcinarea vechilor tare bănuiam că vor cere ani îndelungați de muncă îndîrjită. Dar, atunci, în acea minunată zi a revoluției române, în care masele se ridicaseră să-l detroneze pe Ceaușescu, fără a fi conduse de lideri, fără concursul politicienilor, fără a primi sfatul analiștilor înțelepți, în care ele reușiseră să-l doboare, în pofida regimentelor de blindate și de activiști ce-l păzeau, mi se părea că avem dreptul să privim cu încredere viitorul. Poporul se trezise din umilire și pasivitate. Dacă intelectualii aveau să-și înțeleagă rostul și să contribuie onest la îndreptarea lucrurilor, era cu putință resurecția națiunii române. Depindea de noi și numai de noi ca într-un răstimp rezonabil să edificăm o democrație adevărată, o economie de

piață competitivă, să restabilim dreptul de proprietate și de liberă inițiativă, să reintegrăm țara noastră în comunitatea țărilor occidentale, care-i favorizaseră modernizarea și-i puteau garanta viitorul. Eram fericit că trăiesc, că apucasem deznodămîntul, că revenisem la demnitate și la speranță. Spre seară, deja obosiți, dar îmbătați de mirajul libertății, ne-am regăsit sub balcoanele CC-ului, ascultîndu-l pe Iliescu și pe alți vorbitori improvizați. Au răsunat apoi gloanțe, trase nu se știe de unde, nu se știe împotriva cui. Ne-a deranjat, dar nu destul ca să ne scoată de sub aripa visului euforic. De aceea ne-am dus să dormim cu sufletul împăcat. Iar după cîteva zile am răspuns favorabil propunerii lui Mihai Șora de a-l seconda la Ministerul Învățămîntului, ca ministru secretar de stat. Știam că nu mă așteaptă o viață ușoară, dar nu aveam inima să mă sustrag chemării de a-mi pune experiența și capacitățile în slujba edificării unei Românii democratice și prospere. Începea o epocă nouă a vieții mele. Ultima.

Postfață

O întrebare care mi-a fost frecvent adresată, în ultimii ani, este următoarea: „Cum v-a venit ideea să faceți o carte-dialog cu Octavian Paler?”. Am răspuns, de fiecare dată, într-un mod indirect, prin ceea ce putea părea o butadă: „Eu mă întreb cum de nu i-a venit altcuiva ideea de a face o carte-dialog cu Octavian Paler”.

Ce voiam să spun? Că este un lucru cît se poate de firesc și un efort nu neînsemnat, dar plin de sens, să cauți să intri într-un dialog substanțial cu un intelectual de prim ordin, provocîndu-l să vorbească (să scrie) despre timpurile prin care a trecut și despre experiența sa, fundamentală, în ele. Că ar fi realmente curios să *nu* ne intereseze ce au trăit și ce au de spus marii noștri scriitori, istorici și critici literari, profesori; că ar fi involuntar comic să considerăm că totul începe odată cu noi, de la noi, prin noi; că ar fi în deserviciul nostru să nu căutăm și să nu găsim niște modele, repere, personalități la care să ne raportăm în deplină libertate evaluativă, dar cu recunoașterea, obiectivă, a rolului lor esențial într-o cultură.

Un asemenea reper este protagonistul cărții de față. Și chiar dacă Paul Cornea refuză încremenirea statuară a Modelului, aplicîndu-și pedagogia modestiei, lecția autoironiei și a unui relativism de uz social, generații și generații de studenți, masteranzi, doctoranzi, profesori, cercetători și „simpli” cititori pot depune mărturie că este unul. Da, Paul Cornea e un model. Și trebuia văzut, din interior, nu doar cum s-a ajuns la acest statut, ci și complexul de determinări, limitări, obstacole, dificultăți și poveri pe care a fost obligat să le înfrunte, să le depășească și să le poarte. Trebuia desfășurat, în deplina sinceritate caracteristică protagonistului nostru, firul evoluției sale intelectuale și pur umane, în anii unei Istorii strivitoare pentru gîndirea liberă și pentru caracterele capabile să o susțină și să o apere.

Nu *dezvăluiri* mi-am dorit, așadar, în această carte; nu intimități, episoade picante, bîrfe subțiri și anecdote ocolind „strategic” punctele de intersecție a adevărului istoric cu cel biografic. Ceea ce mi-am dorit eu a coincis, spectaculos și profund, cu ceea ce și-a dorit Profesorul nostru (cum l-a numit Nicolae Manolescu), și anume, o rememorare scuturată de inesențial și structurată ca o autobiografie și o radiografie rece. Un parcurs existențial recapitulat în doi timpi: cel al personajului care a fost Paul Cornea (la 20 de ani, la 30, la 40…) și cel al protagonistului care a devenit.

E imposibil de realizat, cu un scriitor eminamente subiectiv și locuit de obsesiile sale pînă la evacuarea completă a realității și a evoluțiilor ei, o

asemenea performanță de obiectivare și auto-analiză. Profesorul nostru a reușit-o, cu un efort apreciabil, firește, dar cu o izbîndă personală reprezentată de însăși cartea aceasta. Mai tînărul interlocutor n-a făcut decît să fie acolo unde trebuia, la momentul potrivit; și, dacă nu eram eu, ar fi fost altcineva. „Cum v-a venit ideea să faceți o carte-dialog cu Paul Cornea?”, voi fi întrebat cu curiozitate reportericească, într-o repetabilitate pînă la urmă agreabilă a interogațiilor retorice. Iar eu voi răspunde similar: mă întreb cum nu i-a venit altcuiva, înaintea mea, ideea de a face o carte-dialog cu Paul Cornea.

La precizările pe care le face Profesorul nostru în prefață voi adăuga numai cîteva detalii „tehnice”. În definitiv, despre o carte pe care îți pui semnătura nu se cuvine să vorbești; vor vorbi alții, iar tu vei avea decența de a tăcea. Ceea ce trebuie totuși spus este că protagonistul ei a fost un model și ca autor, trecînd peste toate impedimentele și scriind, inclusiv în condiții dintre cele mai dificile, ceea ce simțea că trebuie să scrie. Nu mi-a returnat nici o întrebare și nu a ocolit nici o chestiune, oricît de spinoasă. Nu m-a „povățuit” ce să-l întreb (și cum), cu acea preocupare dizgrațioasă a unor autori pentru imaginea și soclul lor. Colaborarea noastră a fost liberă de orice obligativități și reciprocități avantajoase; și ireproșabilă în conținutul și în forma ei.

Cartea a început, pe acest drum comun, în ianuarie 2010, cu trimiterea primei „runde”, și s-a încheiat în februarie 2013, cu expedierea, de către Profesor, a ultimului capitol. Trei ani și mai bine pentru *Ce a fost – cum a fost* și circa nouă luni în care s-au făcut relectura, corecturile, pregătirea redacțională. Aceasta înseamnă o carte: și perfecționismul Profesorului a rimat, din nou, cu cel al interlocutorului său. Dacă este ceva nesatisfăcător în volumul nostru i se datorează celui de-al doilea; el ar fi trebuit să se „sesizeze”. În schimb, tot ceea ce este incontestabil performant i se datorează celui dintîi.

Fac acum această justă apreciere „transversală”, fiindcă Profesorul nostru m-a cenzurat totuși într-o privință. M-a rugat să scot toate aprecierile elogioase și superlativele pe care, în urma răspunsurilor sale, le descoperea în întrebările mele ulterioare. Cine va citi cartea va constata o anumită *reținere* în intervențiile mele. E una impusă din exterior și se datorează eliminării accentelor mele de încîntare și entuziasm propriu-zis. Modestia autentică a Profesorului a fost mai tare decît manifestarea, de către mine, a entuziasmelor de etapă și de întreg parcurs.

Rundele devenite capitole au fost scrise și apoi trimise, prin e-mail, interlocutorului. Am primit și am citit paginile lui Paul Cornea în România și în Germania, în Franța și în Italia, în toate locurile pe unde am ajuns și unde aveam conexiune de internet. Mi-ar fi greu să găsesc o metaforă mai expresivă, pentru această comunicare, decît chiar realitatea prozaică și cotidiană. Trăim într-o epocă în care poți dialoga, cu modelele tale, de oriunde, oricînd, nu și oricum. Contează afinitățile și valorile comune, nu kilometrii. Sîntem în postceaușism și ne bucurăm – cu o bucurie perceptibilă în ultimul capitol – de libertatea de a spune și a scrie ce credem că merită spus și scris.

Dar cartea de față n-ar fi arătat astfel fără efortul, complementar, al unor intelectuali cărora le sînt dator. Mulțumiri Adrianei Bittel, lectorul ei excepțional,

student dintr-o altă generație al Profesorului nostru; Emei Stoleriu, lui Adrian Botez și lui Cezar Petrilă, redactori de un înalt profesionalism ai Editurii Polirom; lui Radu Răileanu, care a realizat coperta ca pe o operă de artă grafică; și, *last but not least*, lui Silviu Lupescu, care ne-a susținut în modul lui solidar, nu doar editorial, un proiect dificil; nu însă și „tardiv", cum i se părea Profesorului inițial.

Sper că o veți fi parcurs cu interes și cu plăcere, cu folos intelectual și cu acea concentrare reflexivă pe care un mare Profesor a știut s-o transmită, prin cursuri și prin cărți, studenților și cititorilor săi.

Daniel Cristea-Enache

Cuprins

www.polirom.ro

Lector: Adriana Bittel
Redactori: Adrian Botez, Cezar Petrilă
Coperta: Radu Răileanu
Tehnoredactor: Constantin Mihăescu

Bun de tipar: octombrie 2013. Apărut: 2013
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax: (0232) 21.41.00; (0232) 21.41.11;
(0232) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53 • C.P. 15-728
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail: office.bucuresti@polirom.ro

Tiparul executat la S.C. Tipo-Lidana S.R.L.
Calea Unirii nr. 35, Suceava
Tel.: 0230/517.518; Fax: 0330/401.062
E-mail: office@tipolidana.ro; www.tipolidana.ro